

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

GEOGRAFIYA KAFEDRASI

**JA'HON MAMLAKATLARI IQTISODIY VA IJTIMOIIY
GEOGRAFIYASI
Fanidan**

O'QUV-USLUBIIY MAJMUA

Bilim sohasi:	100000	–	Gumanitar soha
Ta'lim sohasi:	140000	–	Tabiiy fanlar
Ta'lim yo'nalishi:	5140600	–	Geografiya

Mazkur o'quv-uslubiy majmua Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018 yil 25 avgustdagi 744-sonli buyrug'i bilan tasdiqlanib, taqdim etilgan o'quv reja va o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi: Sulaymonov I.O. – ADU, Geografiya kafedrası dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi

Taqrizchi: Qodirov R.B. – ADU, Geografiya kafedrası mudiri, geografiya fanlari nomzodi, dotsent

Geografiya kafedrasining 2020 yil 21-avgustdagi 1-sonli yig'ilishida muhokama qilingan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiyaetilgan.

Andijon davlat universiteti ilmiy kengashining 2020 yil 24-avgustdagi 1-son majlisida muhokama etilgan va ma'qullangan.

Kelishildi:

O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i:

f.-m.f.n. R.Mullajonov

MUNDARIJA

№		Bet
I	Ma'ruza mashg'ulotlari	4
II	Amaliy mashg'ulotlar mavzulari	171
III	Mustaqil ta'lim mavzulari	196
IV	Glossariy	198
V	Ilovalar	203
V.1	Fan dasturi	203
V.2	Ishchi o'quv dasturi	232
V.3	Tarqatma materiallar	248
V.4	Testlar	254
V.5	Baholash mezonlari	272

I. MA'RUZA MASHG'ULOTLARI

DUNYONING HOZIRGI ZAMON SIYOSIY XARITASI, JAHON MAMLAKATLARINING SOTSIAL-IQTISODIY GURUHLARI

REJA:

1. Siyosiy karta tushunchasi. Dunyo siyosiy kartasining qisqacha shakllanish bosqichlari.
2. BMTning tamoyillari bo'yicha mamlakatlarni guruhlashtirish.
3. Dunyo siyosiy kartasi va hozirgi xalqaro munosabatlar.
4. Dunyo siyosiy kartasida XX asr boshlarida va 80-90 yillardagi o'zgarishlar.
5. Bahsli hududlar.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: siyosiy karta, BMT, Dunyo siyosiy kartasi, xalqaro munosabatlar, XX asr, bahsli hududlar.

Jahonning siyosiy xaritasida, 2018-yil holatiga ko'ra, 240 dan ortiq mamlakat bo'lib, jumladan jahon hamjamiyati tomonidan mustaqilligi rasman tan olingan 194 ta suveren davlat mavjud. Bulardan 193 tasi BMTning faoliyatida a'zo davlatlar sifatida, 1 tasi (Vatikan) esa kuzatuvchi-davlat bo'lib ishtirok etmoqda.

Siyosiy karta-geografik karta bo'lib mamlakatlarning, mintaqalarning va dunyoning siyosiy bo'linishi jarayonini ifodalaydi. Siyosiy geografiya iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning muhim tarmog'i bo'lib, siyosiy geografik holat va davlatlarning chegaralari, hududlarining shakllanishi, davlat tuzumi va siyosiy ma'muriy bo'linishi hamda jamiyatning siyosiy-ijtimoiy tarkibini davlatlarning hozirgi dunyo siyosiy- iqtisodiy tizimidagi roli va o'rnini o'rganadi.

Siyosiy geografiya deb:

A) hozirgi bosqichda dunyodagi mamlakatlarning davlat va jamiyat qurishning bosh belgilari va xususiyatlari, mamlakatlarning ichki va tashqi siyosatining asosiy yunalishlari.

B) mamlakatlarinng siyosiy-geografik ya'ni (geostrategik) mikromezo va makro holati davlat chegaralarining, hududiy tarkibini shakllanish bosqichlari.

V) mamlakatlar aholisining milliy-ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayotidagi roli va o'rnini.

G) mamlakatlarning jahon hamjamiyatidagi xalqaro, siyosiy, iqtisodiy va nodavlat tashkilotlardagi o'rnini mamlakatlardagi siyosiy maqsadlari va xalqaro munosabatlar tizimidagi ishtirokini tadbiq qiladi.

Siyosiy geografiyadagi eng muhim geografik muammolardan biri dunyo siyosiy kartasining shakllanish jarayonidir. Bu jarayon iqtisodiy Xarakterga ham ega bo'lib ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining "vaqt chizig'i" davomida rivojlanish bosqichlarini ifodalaydi. Dunyo siyosiy kartasining shakllanishi jarayoni avvalo ijtimoiy mehnat taqsimotining yuzaga kelishi, xususiyl mulkchilikning rivojlanishi sinflarini va turli ijtimoiy tabaqalarning manfaatlarini himoya qiluvchi davlatlarning ijtimoiy-siyosiy xodisa sifatida tashkil topishini ifodalaydi.

Dunyo siyosiy kartasining shakllanishi quyidagi bosqichlarga bo'lib

o'rganish maqsadga muvofiq.

1. Miloddan oldingi IV ming – III minginchi yillardan to million asrgacha qadar:

2. Miloddan V asrdan to XVII asrning o'rtalari:

3. XVII asr o'rtalaridan to XIX asr o'rtalari:

4. XIX asr 70- yillaridan to XX asr boshlari (1913):

5. XX asrning 20-90 yillari va XX asr boshlari.

1. Miloddan oldingi IV ming – III minginchi yillardan to miloddan V asrgacha qadar. Bu bosqichda Atlantika okeanidan Tinch okeaniga qadar bo'lgan mintaqalarda o'z davrining yirik quldorlik davlatlari shakllandi.

Rim imperiyasida 50,0 million aholi Hindiston va Xitoyda 40-50 milliondan aholi yashagan. Dastlabki davlatlar bilan bir qatorda davlat tuzumining 2 shakli (qadimgi Misr, Vavilon, Ossuriya, Eron va Rim imperiyasi) monarxiya va (Finikiya, Gretsiya shahar davlatlari, qadimgi Rim (1 bosqichda)) respublika yuzaga keldi. Ayni vaqtda, quldorlik mintaqasidan tashqari yirik hududlarda turli qabila va xalqlar yashab taraqqiyotboshlang'ich bosqichida ekanligi bilan Xarakterlanar edi. Eramizning 1 asrida xalqlar va qabilalarning buyuk ko'chishi yirik quldorlik davlatlarining siyosiy jihatdan talvasaga soldi. Jumladan, 5 asrda Rim imperiyasi quladi va quldorlik tuzumi barbod bo'ldi.

2. Milodning 5 asridan to 17 asrning o'rtalarigacha bu bosqich Yevropada 7 asrgacha davom etdi. 1500 yilga kelib yer shari aholisining soni 400-500 million kishiga yetdi. Buning $\frac{3}{4}$ qismi Osiyo qit'asiga to'g'ri keladi. SHahar hayoti bo'yicha osiyo Yevropadan o'zib ketdi. Ammo, Yevropada uzoq davom etgan turg'unlikdan so'ng shaharlar hunarmandchilik, savdo, madaniy va siyosiy markazlar sifatida katta rol uynay boshladi.

Natural xo'jalik va mehnat taqsimotining pastligi oqibatida siyosiy karta g'oya mayda-mayda bo'laklardan iborat edi. (Birgina Germaniya hududida 300 dan ortiq kichik davlatlar bo'lgan). Ichki bozorning shakllanishi xalqlar o'rtasida etnik konsolidatsiyaning kuchayishi bilan yirik markazlashgan absolyut monarxiya tipidagi davlatlar- Fransiya, Angliya, Ispaniya, Rus davlati, Hindiston, Xitoy, Temur davlati va boshqalar yuzaga keldi.

3. XVII asr o'rtalaridan XIX asr o'rtalariga qadar bo'lgan, bosqichda tom ma'nosi bilan Yevropada "sanoat inqilobi" davri bo'lib, manufaktura (qo'l bilan ishlab chiqarish) bu bosqichdan fabrika zavod ishlab chiqarish bosqichiga o'tayotganligi bilan Xarakterlanadi. Yevropa mamlakatlarida industrlashtirish, sanoatining moddiy ishlab chiqarishning bosh sohasiga aylanishi jarayoni boshlanadi. Bug' mashinasining (1784) yil ixtiro qilish esa sanoat va transportda (parovoz, paroxod) inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. 1789 yil 1793 yillardagi buyuk frantsuz inqilobi siyosiy ustqurmada ham muhim o'zgarishlarga olib keldi. Absolyut monarxiya o'rniga (Fransiyajda) konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya, Niderlandiya) tizimlari qaror topdi va bugungi kunga qadar ham saqlanib kelinmoqda. Bu bosqichning muhim ijtimoiy oqibatlari avvalo aholisining sonining g'oyat tez ko'payishi (1650 yilda 550 million kishidan, 1850 yilda 1250 million kishiga yetdi). Bu shaharlarning yiriklashuvi kontinentlararo migratsion harakatlarning jonlanishi (asosan Yevropa mamlakattalridan Amerika,

Avstraliyaga) millatlarning shakllanishi bilan Xarakterlanadi. Osiyo, Amerika, Avstraliyaning ichki rayonlarini o'zlashtirish davom etdi.

4. XIX asr 70 yillaridan XX asr (1913 yil boshlarigacha) bu bosqichda ishlab chiqarish kuchlari yanada rivojlandi. Ayniqsa, sanoat tarmoqlari gurkirab o'sdi. 1870-1913 yillarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish 5 martaga ko'paydi. Sanoatning yangi tarmoqlari elektroenergetika, neft qazib chiqarish, mashinasozlik, kimyo tez rivojlandi. Yevropada Germaniya (1871) yilgi birlashuvidan so'ng iqtisodiy taraqqiyot yuliga kirib Angliyadan o'tib ketdi.

Fransiya va G'arbiy Yevropadagi boshqa bir qator mamlakatlarda iqtisodiy taraqqiyot nisbatan sekin ekanligi bilan Xarakterlansa SHarqiy va Janubiy Yevropa mamlakatlarida iqtisodiy taraqqiyotning ancha bo'sh edi.

Osiyo (Yaponiyadan tashqari) Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari bo'lib qolaveradi. Xuddi shunday holat Rossiyaning mustamlakasi hisoblangan Turkiston o'lkasi uchun ham xos bo'lib u tekis agrar xuddi tayyor mahsulotlar sotiladigan o'lka edi.

5. XX asrning 20-90 yillari va XXI asr boshlari XX asrning 20-90 yillari va XXI asr bo'sag'asida dunyo siyosiy kartasida va jahon xo'jaligida muhim iqdor va sifat o'zgarishlari yuz berganligi bilan ajralib turadi. Dunyo siyosiy kartasidagi o'zgarishlar.

A) 1917 yil Rossiyada Oktyabr to'ntarilishi bilan bog'liq jahonning 2 ijtimoiy-iqtisodiy tuzumiga bo'lib yuborilishi.

B) 1939-1945 yillardagi 2 jahon urushi oqibatida Yevropa siyosiy kartasida Germaniyaning 3ga (GFR, GDR va G'arbiy Berlin) bo'linishi: SHarqiy Yevropada xalq demokratiyasi shaklidagi davlatlarning (PXR, CHSSR, VXR, BXR, YuSFR, AXDR, GDR, Osiyoda- XXR, KXDR, VSR) Lotin Amerikasida esa 1959 yil Kubaning 1970 yil o'rtalaridan LXDRni yuzaga kelishi:

V) XX asr 50 yillarining o'rtalaridan mustamlaka va qaram hududlarda mustaqillik uchun kurashning oqibatida Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi, Okeaniya hududida 120 dan ortiq mustaqil davlatlarning yuzaga kelishi va taraqqiyot yuliga kirishi bu mamlakatlarning dunyo siyosiy kartasida umumiy nomi bilan "rivojlanayotgan mamlakatlarning" deb yuritilishi.

G) XX asrning 80- yillar o'rtasidan boshlab sotsialistik tuzumning ijtimoiy – iqtisodiy tizimi sifatida tanazzulga yuz to'tishi avvalo SHarqiy Yevropa mamlakatlarida so'ngra 90- yillarning boshlarida sobiq Ittifoq hududida sifat jihatidan yangi mustaqil davlatlar- Polsha, CHexiya, Slovakiya, Vengriya, Bolgariya, Albaniya, (Serbiya va CHernogoriya birgalikda Yugoslaviya ittifoqini tashkil qildilar), Sloveniya, Xorvatiya, Bosniya va Gertsegovina hamda Latviya, Litva, Estoniya, Belorus, Moldaviya, Gruziya, Ozarbayjon, Armaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston va Turkmanistonning tashkil topishi va jahon hamjamiyatiga qo'shilishi va Germaniyaning yagona davlat sifatida birlashuvi.

D) Yaqin SHarqda Isroil-Falastin muammosini bosqichma-bosqich hal qilish jarayonining boshlanishi 1993-1999 yil bilan bog'liq, shuningdek bu bosqichdagi asosiy iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar.

Bugungi dunyo siyosiy kartasida 209ta davlat mavjud. 1900 yilda dunyo

siyosiy kartasida 55ta mustaqil davlat bo'lsa 1947 yilda 57 ta, 1980 yilda 160 ta va 1999 yilda 187 taga yetdi. Dunyo siyosiy kartasida mamlakatlarini turli ko'rsatkichlar bo'yicha guruhlashtirildi. Jumladan:

Hududlar bo'yicha-chunki mamlakat hududi va aholisining kattaligi siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishi omilidir. SHunga ko'ra dunyo siyosiy kartasidagi mamlakatlar yirik, o'rta kichik (mitti) davlatlarga bo'linadi. Hududi va aholisi soni jihatidan mamlakatlar, o'rtasida farq juda katta, ya'ni Rossiyadan (17,8 mln.kv.km) to eng mittii davlat Vatikanga (0,44 km.kv) qadar bo'linadi. 3 mln.kv.km.dan ortiq hududga ega bo'lgan (Rossiya, Kanada, XXR, AQSH, Braziliya, Avstraliya, Hindiston) ya'ni 7 davlat quruqlikning 50,0 foizidan ortig'ini egallaydi. 100,0 mln.dan ortiq aholiga ega mamlakatlar 10 ta bo'lib jahon aholisining 3-5 qismini tashkil qiladi.

Mamlakatlarning siyosiy-iqtisodiy-geografik holati bo'yicha (N.N.Baranskiy) guruhlashtirish: dunyo siyosiy kartasida davlatlarning joylashi holatiga ko'ra orol, yarimorol, arxipelag mamlakat, dengizbo'yi mamlakatlariga bo'linadi. 40ga yaqin mamlakat esa dengizga va dunyo okeanlariga chiqa olmaydi.

Dunyo mamlakatlarining ma'muriy-hududiy bo'linishiga qarab guruhlashtirish. Bugungi kunda dunyodagi 187 ta mustaqil mamlakatlarning va ma'muriy-hududiy bo'lish turlichadir. Dunyo mamlakatlari ma'muriy-hududiy bo'linishiga ko'ra unitar va federativ davlatlarga bo'linadi. Dunyo siyosiy kartasidagi federativ davlatlar 20ga yaqin bo'lib yo milliy-etnik xususiyatlariga ko'ra (Rossiya, Belgiya, Hindiston, Nigeriya) yoki tarixiy geografik xususiyatlari (GFR, Avstriya, AQSH) bilan bog'liq holda federatsiya sifatida tashkil topgan.

Unitar davlat (frantsuzcha-"unitar", lotincha "unitas") birlik, yaxlit birlashgan bir butunni tashkil qiluvchi qismlari davlat maqomiga ega bo'lgan davlat.

Bunday davlatda yagona oliy Konstitutsiya, yagona fuqarolik, yagona siyosiy qonun chiqaruvchi, yagona boshqaruv sud organlari mavjud bo'ladi. Unitar davlatning u yoki bu qismida faoliyat ko'rsatayotgan davlat organlari mahalliy davlat organlari hisoblanadi.

Unitar davlatma'muriy-hududiy birliklarning chegaralari markaziy organlari tomonidan qabul qilingan. Qonunlar asosida o'zgartiriladi va buning uchun mahalliy davlat organlari yoki aholi roziligi talab qilinmaydi. Davlat organlari faoliyatlarini markazdan ta'minlaydigan maxsus vakili (gubernator, komissar, hoqim va hokazo) nazorati asosida amalga oshiradi.

Federativ- lotincha "federal" – ittifoq bo'lib mustahkamlash- davlat tuzumini shakllaridan biri. Federativ davlatlar murakkab tuzilishga ega davlatlar deb ham yuritiladi. Buning boisi shundaki federativ davlatodatda davlatlarning o'z siyosiy mustaqilligini ixtiyoriy ravishda va muayan doirada cheklanishi yuli bilan ittifoqqa birlashuvi natijasida yuzaga keladi.

Keyingi 50 yilda dunyo siyosiy kartasida g'oyat murakkab siyosiy- ijtimoiy iqtisodiy jarayonlarga boyligi bilan ajralib turadi, ikkinchi jahon urushidan so'ng dunyo 2 yirik sistemaga bo'linadi (kapitalistik va sotsialistik) ko'plab harbiy-siyosiy ittifoq va bloklar yuzaga keladi. SHuningdek dunyo siyosiy kartasida 2

jahon urushidan so'ng o'ziga xos bosh "qaynoq nuqtalar" vujudga keldi- Yaqin SHarqda (Isroil davlatining 1949 yil tashkil topishi va Falastin muammosi, Hindixitoy yarim orolida V'etnam, Kampuchiya) Koreya yarimorolida (KXDR va Koreya respublikasi o'rtasida) Afrika va Lotin amerikasi hududlari. Bu hududlarda shu hududdagi mamlakatlarga emas balki ko'plab boshqa mamlakatlar manfaatlarining ham to'qnashuvi yuz berdi.

Dunyo siyosiy kartasida 80 yillarning o'rtalaridan boshlab xalqaro munosabatlarda yirik davlatlar (sobiq SSSR, AQSH, GFR, Buyuk britaniya, Fransiya, Yaponiya, Italiya) o'rtasida kuch ishlatishdan o'zaro bir-birini tushunish va o'zaro hamkorlik tomon yuz to'tishi ya'ni "sovuq urush" siyosati o'z o'rnini xalqaro xavfsizlik va tinchlikni saqlash siyosatiga bo'shatib beradi.

Dunyo siyosiy kartasida Germaniyaning yagona davlat bo'lib birlashuvi, sotsialistik tizimni yagona davlat bo'lib birlashuvi sotsialistik tuzilishi va SSSRning tarkalishi, yangi mustaqil davlatlarning yuzaga kelishi, Varshava shartnomasining tarkab ketishi bilan NATOning siyosiy ittifoqqa aylanishi kabi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar katta voqe'likka aylandi.

Keyingi yillarda xalqaro munosabatlar tizimi yuzaga kelgani 100 dan ortiq mintaqaviy mojarolar, kelishmovchiliklarni siyosiy yullar bilan xal qilishda xalqaro hamjamiyat BMTning bevosita tashabbusi bilan markaziy Amerikada (Nikaragua, Salvador) Afrikaning janubida (Namibiya va Angola) Janubi-SHarqiy Osiyodan (Kampuchiya) qarama-qarshiliklar siyosiy yullar bilan hal qilindi, chunki mintaqalardagi milliy etnik, urug'-aymoqchilik, diniy ekstremistik guruhlar orasidagi o'zaro kurashlarga xalqaro jamiyatning (BMT doirasida aralashuvi zaruriyatga aylandi. Birgina 1988 yilda BMT tinchlikni saqlash maqsadida 30 ga yaqin operatsiyalar o'tkazdi.

Ayni vaqtda XXI asr boshlarida ham hali yer sharining turli nuqtalarida "qaynoq hududlar" Afg'oniston, Tojikiston, Checheniston, Bolqon yarimoroli, Yaqin SHarq, Hindixitoy yarimoroli Afrikada mavjudligi dunyo xalqlarini xushyorlikka undaydi va o'z kuch va g'ayratlarini tinchlik maqsadlarida birlashtirishni taqozo qiladi.) SHunday qilib dunyo siyosiy kartasida davrning o'ziga xos oynasi bo'lib xalqaro hayotning siyosiy-iqtisodiy ijtimoiy va boshqa tomonlarini ifoda etadi.

Bu guruh mamlakatlarida XX asr 80- yillarning o'rtalaridan boshlab dastlab Polshada so'ngra SHarqiy Yevropaning boshqa mamlakatlari va 90- yillarning boshlaridan SSSR va Yugoslaviyada yirik siyosiy iqtisodiy ijtimoiy hayotda katta tarixiy o'zgarishlari boshlandi, 90-yillarning oxiriga kelganda Polsha, CHexiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya va O'zbekistonda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar o'zining natijasini berdi va iqtisodiy ijtimoiy hayotda sezilarli o'zgarishlar barqaror iqtisodiy sanoat rivojlanishi bilan bir qatorda shaharlar tez rivojlandi. CHunonchi XVII asr boshlarida Londonda 200000, Parij va Neapolda 300000 dan ortiq aholi yashay boshladi. Aholining migratsion harakatlari kuchaydi. Bu jarayonlar Yevropa mamlakatlaridan Angliya, Niderlandiya, Fransiya, ozroq Italiya, Ispaniya, Germaniyaga xos bo'lib Osiyo, Afrika, shimoliy va janubiy Amerika, Avstraliya va Okeniyada ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti past darajada qolaverdi.

Natijada Yevropa jahon xo'jaligida yetakchi mavqega ega bo'lib qoldi va bugungi sanoatlashgan qiyofa uchun asos solindi. Yevropaning bu davrda jahon xo'jaligida yetakchi mavqeiga ega bo'lishiga va buyuk geografik kashfiyotlarda asosiy rol o'ynashga quyidagi shart-sharoitlar:

1. Iqtisodiy, ya'ni tovar-pul munosabalarining shakllanishi;
2. Ijtimoiy-yangi yerlarni ochish va o'zlashtirish uchun malakali mutaxassislar mavjudligi;
3. Texnik krovellanishi, kompas va kartalarning yaratilishi;
4. Ilmiy-tabiiy fanlardagi yutuqlar;
5. Tarixiy geografik kashfiyotlar.

(Amerika Yangi Dunyoning kashf etilishi) jahon siyosiy kartasining va jahon xo'jaligining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Buyuk geografik kashfiyotlar oqibatida Ispaniya-Amerikada, Portugaliya va Gollandiya-Osiyoda dastlabki mustamlaka-qaram hududlarga ega bo'ldi. Mustamlakalardan Yevropaga qimmatbaho metallar shakar, choy va boshqa "mustamlaka mahsulotlari" keltirildi. Asosiy savdo yullari Atlantika va Hind okeanining ichki dengizlaridan o'tdi. Yevropada-Lissabon, Sevilya, Antverpen va Amsterdam kabi yirik port shaharlar yuzaga keldi. Geografik mehnati, taqsimoti yanada chuqurlashdi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar odatda iqtisodiy geografik holatlariga ko'ra mintaqalar bo'yicha guruhlashadi. Tahlil qilish maqsadlarida ular faol to'lov balansiga ega mamlakatlarga va kapital import qiluvchi mamlakatlarga bo'linadi. Kapital import qiluvchi mamlakatlar o'z navbatida energoresurslarini eksport qiluvchi va energo resurslarini import qiluvchi mamlakatlarga bo'linadi. Energo resurslarini eksport qiluvchi mamlakatlarda dastlabki energo resurslarini ishlab chiqarish (Toshko'mir, Magniy, Neft, gaz, gidro va atom energetikasi) o'zining ehtiyotlaridan kamida 20,0 % ortiqroq bo'lishi lozim. Rivojlanayotgan mamlakatlar safida faol tulo balansiga ega, energoresurslarini import qiluvchi keyingi yillarda tayyor buyumlarni katta muvaffaqiyat bilan eksport qiluvchi Osiyo mamlakatlari va hududlar (Syangan, Koreya respublikasi, Singapur va Tayvan) mavjud. Rivojlanayotgan mamlakatlar orasida keyingi yillarda chuqur iqtisodiy tabaqalanish yuzaga kelmoqda. Ularni bugungi kunda 3 ga ajratish mumkin. 1 guruhni sanoati rivojlangan mamlakatlar- yangi industrial mamlakatlar guruhi tashkil qiladi. Bunga – Argentina, Braziliya, Syangan, Koreya, Meksika, Singapur, Tayvan va Turkiya kiradi. Oraliq guruhga yalpi ijtimoiy mahsulot, sanoat ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha sezilarli darajada orqada bo'lgan Yaqin SHarq mamlakatlari kiradi. Bu mamlakatlarda iqtisodiyotning tarmoq tarkibi aholisining ijtimoiy qatlamlari va jamiyatdan holati g'oyat turlichadir.

Hozirgi kunda dunyoning turli nuqtalarida o'zaro yer talashish, millatchilik, mustaqillik uchun kurashish kabi katta-kichik janjallar bo'lib turibdi. XX asrning boshiga kelib bunday "qaynoq hududlar" Afg'oniston, Tojikiston, Checheniston, Yugoslaviya, Yaqin SHarq, Hindiston, Pokiston, Iroq, Hindixitoy yarimorollari mavjud.

Xususan, Afg'onistonda tolibonlar harakati hukumat uchun kurashib va

bunga AQSHnin aralashuvi natijasida bu mamlakatda tinchlik qaror topmoqda. Tojikistonda ham shunga o'xshash nizolar. CHechsenistonda esa Rossiya tarkibidan ajralib chiqishi uchun kurashlar olib borilyapti. 1996 yildan boshlab XXI asr boshlarigacha Yugoslaviya tarkibidagi millatlarni o'zaro mustaqilligi uchun kurashishi natijasida 4 ta kichik davlatlarga ajralib ketishi:

1. Xorvatiya; 2. Serbiya-CHernogoriya; 3. Bosniya Gertsegovina; 4. Makedoniya.

Yaqin SHarqda G'azo sektorida yuz berayotgan mamlakatlar mojarolari Isroil va Falastin orasidagi Quddus shahrini talashi bo'layotgan urushlar va Hindiston va Pokiston orasidagi Kashmir vodiysi uchun bulayotgan nizolar hudud talashi uchun misol bo'la oladi. 2003 yilda aprel oyida esa AQSH va Iroq orasidagi sovuq urushlar dunyodagi Bahsli hududlarni eng qaynoq hududlariga aylanadi. Bunday hududlarni majudligi xalqlarni xushyorlikka undaydi. Ayniqsa hozirgi diniy ekstremizm va terrorizm avj olayotgan vaqtlarda xushyorlikka katta e'tibor berilib xavfsizlik choralari ko'rib turli xil nizolarga yul ochib bermaslik lozim, aks holda bahsli hududlarni soni yanada ortib ketishi jarayoni sodir bo'ladi.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Dunyo siyosiy kartasining qisqacha shakllanish bosqichlarini sanab bering?
2. BMTning tamoyillari deganda nimani tushunasiz?
3. Dunyo siyosiy kartasi va hozirgi xalqaro munosabatlarning holati haqida fikringiz?
4. Dunyo siyosiy kartasida XX asr boshlarida va 80-90 yillardagi o'zgarishlarni tavsiflang.
5. Bahsli hududlar deganda nimani tushunasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlari iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. –М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. –М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. –М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. –Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.

12. Bradschaw M. World regional geographfi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

JAHON TABIIY RESURLARI GEOGRAFIYA SI. EKOLOGIK MUAMMOLAR

REJA:

1. Jamiyat taraqqiyotida tabiiy resurslarining o'rni va ahamiyati.
2. Tabiiy resurslarni xo'jalik nuqtai nazardan ahamiyati.
3. Mineral xom – ashyo resurslari va ulardan foydalanish.
4. Yer resurslari va ularning tarkibi.
5. Iqlimiy resurslar va atmosferani muhofaza qilish.
6. Suv resurslari va ulardan foydalanish.
7. Rekreatsion va bolneologik resurslar.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: jamiyat taraqqiyoti, tabiiy resurslar, mineral xomashyo resurslari, Yer resurslari, iqlimiy resurslar, atmosfera, suv resurslari, rekreatsion va bolneologik resurslar.

Insoniyat o'z hayoti va ijtimoiy faoliyati davomida turli xil tabiiy boyliklar (resurslar)dan foydalanadi. *Tabiiy resurslar* deb, inson hayoti va faoliyati davomida bevosita foydalaniladigan barcha turdagi tabiat ne'matlariga aytiladi. Sayyoramiz ko'p va xilma-xil tabiiy resurslarga ega. Tabiiy resurslar orasida *mineral, yer, suv, biologik* va *iqlimiy* resurslarning iqtisodiy ahamiyati yuqori.

Jamiyat taraqqiyotida tuproq unumdorligi va holati, iqlim hususiyatlari, o'rmon va o'simlik olami, hayvonot dunyosi, daryo, dengiz va okeanlar, yoqilg'i – energetika, meneral xom – ashyo, atmosfera havosining musaffoligi kabi tabiiy resurslar muhim o'rin tutadi, hamda ishlab chiqarishning tabiiy omillariningo'rni tabiiy resurslarning foydalanish uchun qulayligi va unimdorligi ishlab chiqish natijalariga kuchli sur'atda ta'sir qiladi. Uzoq yillar davomida iqtisodiy taraqqiyot darajasining unchalik yuqori bo'lmaganligi uchun insoniyat tomonidan tabiiy tabiiy sharoiti va resurslarga yetkazilgan zararni tabiiy holatda tiklash va qoplash imkoniyatlari mavjud bo'lgan.

XX asrdan boshlab iqtisodiyot tarmoqlari, avvalo sanoat qishloq xo'jalik va transportning gurkirab rivojlanishi tabiiy muhitga ta'sirining sezirarli ravishda kuchayishiga olib keldi. XX asrning 50- yillaridan boshlab ilmiy – texnika inqilobining jamiyatning barcha jabxalariga, birinchi navbatda iqtisodiyotning hal qiluvchi tarmoqlarini ta'siri ishlab chiqarish sura'tlarini juda tez o'sishiga hamda hududning intensiv o'zlashtirishga va yangi – yangi tabiiy resurslarni ishlab chiqishga jalb etilishiga olib keldi.

Tabiiy resurslardan foydalanish darajasi o'zining tabiiy tiklanish imkoniyatlari chegarisidan chiqib ketdi. Bugungi kunda ishlab chiqarish va maishiy ehtiyotlar uchun yiliga – 3.5 – 4 ming .km³ suv, yoqilg'i yonishiga 15 – 17 mlrd.t kislorod sarf qilinmoqda. Yer bag'ridan 130 – 150 mlrd.t tog' jinsi qazib

olinmoqda. 800 – 850 mln.t turli metallar eritilmoqda. Iqtisodiy sohalari va boshqa ehtiyojlar uchun 4 – 4.5 ming.km³ tuproq ishlatilmoqda.Tabiiy resurslarin ishlatish darajasi uning o'rganilgan zahiralarga nisbatan juda tez o'smoqda.

Aholi jon boshiga nisbatan sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ishlayotgan tabiiy resurslarinig miqdori yildan – yilga ortib bormoqda. CHunonchi 1931 yil aholi jon boshiga 4.9 t 1940 yil 7.4 t 1960 14.3 t 1980 17 t 1990y 22 t to'g'ri kelgan bo'lsa, 2000 yilda 35 -40 t to'g'ri keladi.

XX asr 50-yillaridan boshlab har 15 yilda sanoat va energetika quvvatlari 2 martaga ortmoqda va istiqbolda yangi-yangi tabiiy resurslarni ishlab chiqishga jalb qilishni taqozo qilmoqda. 1950-1980 yillarda insoniyat butun tarixi davomida yo'latilgan tabiiy resurslarga nisbatan ko'proq tabiiy resursllarni ishlatdi va bu jarayon to'xtovsiz davom etmoqda. Natijada ko'pgina tabiiy resurslarning ma'lum zahiralari qisqardi va sifati yomonlashib bormoqda.

Dunyo foydali qazilmalarining mavjud zahiralari

№	Tabiiy boylik nomi	Etadigan zahirasi (yilda)
1	Alyuminiy	200
2	Temir	190
3	Kolumbit	800
4	Titan	300
5	Xrom	300
6	Vannadiy	300
7	Marganets	185
8	Molibden	108
9	Platina	110
10	Titan	60
11	Volfram	57
12	Rux	27
13	Qo'rg'oshin	29
14	Vismut	30
15	Simob	30
16	Kumush	20
17	Asbest	22

Ayni vaqtda yuqorida keltirilgan ma'lumotlar bugungi mavjud ilmiy – texnika imkoniyatlariga asoslangan bo'lib,okean osti tabiiy boyliklari, suvlaridagi menereal resurslar (1 km³ suvda 35.7 mln.t turli metallar bor), yer ostining chuqur o'zlashtirilishi juda qiyin bo'lgan qattiq iqlimli hisobga olinmagan. Fanning bevosita ishlab chiquvchi kuchga aylanishi esa tabiiy resurslardan to'la va samarali foydalanish imkoniyatlarini yanada kengaytirilmoqda.

Tabiiy resurslarni xo'jalik nuqtai – nazarida sinflashtirish, foydalanish va baho berish. Tabiiy resurslar kishilar moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida jamiyat tomonidan foydalanilgan yoki foydalanish mumkin bo'lgan tabiatning bir qismidir. Tabiiy resurslar – kishilarning yashash vositasi,ishlab chiqish tizimining asosidir.Tabiiy resurslar – kishilarning zaruriy yashash sharoiti sifatida jamiyatni oziq – ovqat, kiyim – kechak, yoqilg'i – energetika,

mineral xomashyo bilan ta'minlaydi. Tabiiy resurslar foydalanish holatiga ko'ra turli maqsadlarga quyidagicha sinflashtiriladi. Ishlab chiqish kuchlari taraqqiyotining bosqichlarida tabiiy resurslarga bo'linadi. Foydalanilayotgan tabiiy resurslar ishlab chiqish kuchlari taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida jamiyat tomonidan foydalanilayotgan tabiiy resurslaridir.

Jumladan, 1869 yil D.I. Mendeleev davriy sistemasida tuzilgan davrda 62 ta element malum bo'lib, uning 35 tasi ishlab chiqarishda foydalanilgan bo'lsa, 1906 yil 84 ta elementdan 52 tasi 1927 yil 85 ta elementdan 64 tasi, 1937 yil 89 ta elementdan 72 tasi, 1985 yil 105 ta elementdan 87 tasi, 1990 yil 106 ta elementdan 89 tasi ishlab chiqishda foydalanilgan elementlar soni to'xtovsiz ortib bormoqda.

Malum hududdagi foydalanish Xarakterini hisobga olgan holda boholangan tabiiy resurslar mavjud hududning (mamlakatning) tabiiy resurs salohiyati uning milliy boyligining tarkibiy qismidir.

Tabiiy resurslar xo'jalik tarmoqlarida foydalanilishiyo ko'ra sanoat, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat, yoqilg'i – energetika kabi resurslarga bo'linadi. SHuning alohida takidlash lozimki tabiiy resurslarning asosiy turlari foydalanish Xarakteriga ko'ra ko'p maqsadlidir.

Jumladan yer, suv, meneral xom- ashyo, o'simlik, dunyo okean resurslari va boshqa resurslar foydalanish Xarakteriga ko'ra ko'p maqsadlidir.

Er resurslari nafaqat qishloq xo'jaligida, balki sanoat qurilish, transport, maishiy xizmat va turmushda ham keng qo'llaniladi. Dunyo okean resurslari esa ko'plab komponentlari birgalikda uchrashi bilan ajralib turadi. Agroiqlimiy va rekriatsion resurslar ham tabiiy sharoit va resurslar hosilasidan iborat bo'lib inson faoliyatida muhim o'rin tutadi.

Tabiiy resurslar genetik belgilariga ko'ra letosfera resurslari (meneral xom – ashyo resurslari) va biosfera (biologik) resurslariga bo'linadi. Iqtisodiy – geografik adabiyotlarda tabiat komponentlari asosida resurslar agroiqlimiy, suv, mineral xom ashyo, yer, o'simlik resurslariga va hayvonot dunyosiga bo'linadi.

Tabiiy resurslar jamiyat ehtiyotlari uchun foydalanish istiqbollari ko'ra tugaydigan tabiiy resurslar, o'z navbatida tiklanmaydigan resurslariga (ko'pincha foydali qazilmalar va yo'qolib borayotgan biologik turlari – o'simlik va hayvonot dunyosi) qisman tiklanadigan resurslarga tuproq qoplangan o'rmonlarning tabiiy holati va tiklanadigan resurslarga (keng ma'noda o'simlik hayvonot dunyosi) bo'linadi. SHuni alohida takidlash lozimki, tiklanadigan tabiiy resurslar qayta tiklanish uchun malum tabiiy shart – sharoitlar taqozo qilinadi va juda uzoq vaqtni uz ichiga oladi. CHunki o'rmonlarning tiklanishi uchun 60 yil, tuproqning unumdorligi chirindi katlami (1 sm) bo'lishi uchun 300- 600 yilgacha vaqt zarurdir.

Tugamaydigan tabiiy resurslar - suv, iqlim va kosmik resurslar kiradi. Suv resurslari zahirasi g'oyat katta. Ammo ishlab chiqarish sur'atlari va aholi sonining barqaror o'sib borishi bilan bugungi kunda chuchuk suv muammosi yuzaga keldi.

Iqlim resurslari atmosfera havosi, shamol energiyasi yog'inlaridan iborat. Kosmik resurslarga quyosh radiyatsiyasi, dengiz suvlarining ko'tarilishi va pasayishi (qalqishi) energiyasi kiradi va amalda bu resurslar bitmas va tuganmasdir. Ayni vaqtda ilmiy texnika inqilobi va inson faoliyatining oqibatida

kosmik resurslarga ham salbiy ta'sir ko'rsatilmoqda.

Keyingi yillarda iqtisodiy – geografik adabiyotlarda tabiatdan oqiloni foydalanishning ilmiy asoslaridan iborat I.V.Komarning resurslar tsikli kontseptsiya keng yoyildi.Bu tsikl xilma – xil aylanish tizimida aholi faoliyatining tobora kuchayib borishi va ilmiy – texnika inqilobining tabiiy resurslardan foydalanish (Meneral xom – ashyolarni qazib olish, qayta ishlash iste'mol qilish hamda turli shakllarda tabiatga qaytarish)jarayoniga ta'sirini ifodalaydi.Oltita Asosiy resurs tsikllari (energoresurslar va energiya,rudali resurslar va metallar,noruda va tabiiy xom ashyolar ,o'rmon resurslari va o'rmon materiallari agroiklimiy resurslar va qishloq xo'jaligi xomashyosi o'simlik va hayvonot resurslar) farqlanadi shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xos bo'lgan resursli eksport tsikli (RETS).Ya.G. Mashbits fikricha, tashqi (eksport)va ichki (qazib olish va qayta ishlash)omillari ta'sirida ayrim mamlakatlar, rayonlar hududlarining iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini ifodalaydi.

Mineral resurslar ishlab chiqarish jarayonida keng ma'noda foydalit qazilmalar deb yuritiladi. Foydali qazilmalar asosan metall rudalari (qora va rangli metallar, nodir va kamyob, sochma elementlar), tog' – kimyo xomashyosi (meneral tuzlar, oltingugurt va boshqalar). Yoqilg'i energetika (neft, gaz, toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir,yonuvchi slanets va torflar)ga bo'linadi. Yer yuzidagi mavjud 92 ta kimyoviy element 2000 ga yaqin menerallarni tashkil qiladi.

Foydali qazilmalarining bugungi zahiralari shuni ko'rsatadiki, dunyo mamlakatlari ichida 5 ta mamlakat – Rossiya, Kanada, Avstraliya, JAR resurslari bilan ta'minlanganligi va hududlari geologik jihatdan ancha to'liq ekanligi bilan ajralib turadi. Bu malakatlar dunyo bo'yicha qazib chiqarilayotgan meneral resurslardan temir rudasi, polimetal, nikel, fosfor va kaliynining – 50% ini bermoqda. Keyingi yillarda foydali qazilmalarining sanoat kondentsiyasi (foydalanishi) qariyb 10 martaga, rangli metallar esa 2 – 3 martaga pasaydi. Ko'pgina mamlakatlardi tarkibida 30-35% bo'lgan temir moddasi zahiralari (umumiy zahirasi 100 ming.t) rangli metallar tarkibida 0.00005 % foydali komponenti bo'lgan (Umumiy zahirasi 0.1 – 0.5 .t) sochma menerallardan foydalanilmoqda.

Yoqilg'i – energetika resurslari jahon iqtisodiyotida g'oyat muhim o'rin tutadi va yirik zahiralarga egadir. Ko'mir zahiralariining geologik miqdori 14.3 trln.t miqdorida baholanadi. Mavjud ko'mir zahiralariining 86 % boshqa kontinentlardadir. Ko'mirning geologik zahiralari shartli yoqilg'i hisobida 9 – 11 trln.t Bir shartli yoqilg'i birligi – 7000 kkal yoki 29.4 mln.gkdj.Ko'mirning yirik zahiralari – Rossiya- (5300 mlrd.t yoki dunyo ko'mir zahirasiining 30 % ini tashkil qiladi), AQSH – (3600)XXR (1500),Avstraliya (967),Kanada (547),Germaniya (327),JAR (26),B.Britaniya (1809),Polsha (174),Hindiston (120 mlrd.t) hududlarida joylashgan bo'lib,yiliga 4 – 4.5 mlrd.t ko'mir qazib chiqarilmoqda yoki shu darajada zahiralari 3000 – 37000 yilga yetishi mumkin.

Neftni jahon bo'yicha umumjahon zahirasi 840 mlrd.t shartli yoqilg'i birligini tashkil etadi. Aniqlangan zahiralari 127 mlrd.t ehtimol to'tilgan zahiralari 360 mlrd.t shartli yoqilg'i birligidan iborat. Yirik zahiralari Yaqin va O'rta SHarq

(S.Arabistoni, Quvayt, Eron, Iroq – 70%) SHimoliy Amerika (AQSH – 8-10%) Markaziy va Janubiy Amerika (Venesuela – 5 %) Rossiya, Ozarbayjon, Qozog'iston, XXR, B.Britaniya, (SHimoliy Dengiz) O'zbekiston hududidadir. Yiliga dunyo mamlakatlari bo'yicha 4 – 4.5 mlrd.t neft qazib chiqarilmoqda.

Dunyo bo'yicha tabiiy gaz zahiratalari juda katta. Tabiiy gazning juda katta zahiratalari 540 trln.m³ (Detroyd shahri xalqaro energetika konferentsiyasida) bo'lib aniqlangan zahiratalari 66 trln.m³ va ehtimol to'tilgan zahiratalari 230 trln.m³. SHartli yoqilg'i birligi hisobida 79 mlrd.t aniqlangan va 276 mlrd.t ehtimol to'tilgan zahirasi mavjud. Yirik tabiiy gaz zahiratalari Yaqin va O'rta SHarq (Iroq, Eron, S.Arabiston), Afrikada (Liviya, Jazoir, Nigeriya), Amerika (AQSH, Kanada, Venesuela, Meksika) SHimoliy dengiz shelf mintaqasida (B.Britaniya, Norvegiya, Gollandiya) hamda Rossiya, Turkmaniston, O'zbekiston, Ruminiya hududlaridadir. Yiliga 1.8 – 2.0 trln.m³ tabiiy gaz qazib chiqarilmoqda.

Metall rudalari yer sharoitida eng keng tarqalgan va ishlab chiqariladigan g'oyat katta iqtisodiy o'rin tutgan foydali qazilma to'tilgan zahirasi 600 mlrd.t aniqlangan ishonchli zahirasi 260 mlrd.t. Temir rudasining yirik zahiratalari Rossiya, AQSH, Kanada, Avstraliya, Braziliya, JAR, Germaniya, SHvetsiya, Norvegiya, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlarda joylashgan bo'lib, yiliga 850 – 870 mln.t temir rudasi qazib olinadi.

Tog' – kimyo – xom – ashyosi g'oyat boyligi bilan ajralib turadi. Kaliy tuzlarining zahirasi 80 mlrd.t deb baholanadi va aniqlangan hamda ehtimol to'tilgan zahiratalari 20 mlrd.t. Eng yirik zahiratalari Kanada, Germaniya, Iordaniya, Isroilda joylashgan. Dunyo bo'yicha fosforit zahirasi 90 mlrd.t bo'lib, yiliga 120 mlrd.t qazib olinadi. Fosfor rudasining yirik zahiratalari Marokash, AQSH, Rossiya, Qozog'istondadir.

Dunyo okkeani mineral – xom ashyo resurslari dunyo okeanini tadqiq qilishad Yu.N.SHokalsiky, D.Yu.Vize, N.Zubov, P.P. SHaripov, K.K.Markov. P.G Sutyagin, Tur Xaerdal va boshqalarning xizmatlari katta.

Dunyo okeani – yerning suv qoplamidan, yani okean va dengizlar tizimidan iborat. Plenetamiz sathining (510mlnkm²) 361 mln kv2 yoki 71% dunyo okeani akvatoriyasi tashkil qiladi. Dunyo siyosiy kartasida 151 dengiz kultik va bugozlar ko'rsatilgan bo'lib, bularning 50 tasi Tinch okeani, 54 tasi Atlantika okeani, 18 tasi Hind okeani va 24 SHimoliy muz okeaniga to'g'ri keladi. Dunyo okeani 4ta okeandan – Tinch okean (180mln.km²) Atlantika okean (93mln.km²) Hind okean (75mln.km²) va SHimoliy muzli okeandan (13.1mln.km²) iborat.

DENGIZ suvi tarkibida elementlar davriy sistemasida 80dan ortiq elementlar mavjud (1-jadval). Dengiz suvida ko'pgina metallar, kelajakda ITI ning navbatdagi bosqichlaridagi energetika va texnologiya yutuqlari asosidagina o'zlashtirish mumkin. Dengiz suvidan sanoat miqyosida (brom 98%) 35-40% osh tuzi va uran (9% Yaponiya) olmoqda.

Dengiz suvidagi ayrim elementalirning o'rtacha Kontsentratsiyasi (Velichko Ye .A. Konter. Ye.A. ma'lumotlari)

Elementlar	Tarkibi (l/mg)	Hajmi (mln.t)
Volfram	0.0001	150

Vismut	0.00003	30
Oltin	0.0000014	5.5
Kobalt	0.0005	800
Litiy	0.17	260000
Magniy	1350	2×10^9
Mis	0.003	4000
Molibden	0.01	16000
Nikel	0.002	3000
Qalay	0.003	4000
Qo'rg'oshin	0.00003	45
Kumush	0.00003	45
Surma	0.0005	8000
Uran	0.003	4000

Dunyo okeaning bir qator uchastkalarida sanoat ahamiyatiga molik temir marganetsli konkrentsiyalar tarqalgan bo'lib, taxminiy zahirasi 2.5×10^{12} t.(400 mlrd.t ortiq) deb baholanadi.Bu konkrentsiyalarda temir va marganetsdan tashqari nikel, mis, kobalt mavjud. AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Kanada mamlakatlarida temir, marganetsli konkrentsiyalarni qazib olish boshlandi. Eng istiqbolli rayon Tinch okeaning Klarion Klipperton rayoni (SHimoliy qismida) bo'lib, maydoni 4 mln.km va 9.6×10^{10} t. Temir marganets zahiralari egadir.

SHuningdek, qirg'oq bo'yi mintaqalaridan titan, magnetit rudalari (Yaponiya yiliga 3000t. Ya.Zlandiya 1mln.t) qazib olinmoqda. Kamyob metallar guppasi Hindiston, Avstraliya, Braziliya, A.Q.SH, Yangi Zelandiya, SHrilanka, XXI qirg'oq bo'ylarida aniqlangan. Indoneziya Tailand. Malayziya, 55 % Dunyo bo'yicha qazib olinayotgan qalayni qirg'oq bo'yi mintaqalaridan olinmoqda. Janubiy – g'arbiy Afrika qirg'oq mintaqalarida sochma tarzda olmos zahiralari mavjudligi aniqlandi.

Dengiz shal mintaqasi neft va tabiiy gazga boyligi Bilan ajralib turadi. Dengiz neftining salohiyati zahirasi 150-180 mlrd.t bo'lib razvetka olinganligini 30-40 mlrd.t shuningdek yirik tabiiy gaz (SHimoliy dengizning Norvegiya qirg'oq bo'ylaridan) zahiralariidan foydalanish boshlandi. Forz korfazi, Meksika qo'ltig', shimoliy dengiz shelf mintaqalari istiqbolli rayon bo'lib hisoblanadi.

Dunyo okeaning eng muhim mineral resurssi uning katta miqdoridagi suvi (1mlrd. 370mln. m³) bo'lib keyingi yillarida bu suvning sanoat asosida chuchiklashtirilib iqtisodiyotda keng qo'llanilmokda. Bunday chuchik suv ko'rilmalari Qozog'istonning SHEvchenko shahrida o'rnatilgan. SHuningdek, Dunyo okeani juda boy energiya (suv kalkishi) va biologik resurslariga boyligi bilan ham ajralib turadi.

Ko'rinib turibdiki, insoniyatning mineral xomashyo resurslari Bilan ta'minlanish darajasi katta bo'lib, ilmiy texnika imkoniyatlari rivojlanib borgan sari (Yangi Yangi hududlarda neft-gaz hafzalarini aniqlanishi. Okean osti resurslari va boshqalar) Yangi-yangi menereal xomashyo zahiralari ham aniqlanmoqda. Ammo, bu menereal xom ashyo resurslaridan foydalanish tobora katta mablag'lar evaziga amalga oshadi hamda barkaror sur'atda kimmatlashib borishi bilan ajralib turadi. SHuning uchun ham bugungi kunda mavjud mineral

xomashyo resurslaridan majmuali foydalanish ishlab chiqarish tizimida chiqitsiz va kam chiqit texnologiyalari joriy qilish asosida mineral xom ashyo resurslaridan foydalanish muddatlarini uzaytirish bilangina yetarli sur'atda mineral xomashyo resurslari bilan ta'minlanishi mumkin.

Mineral xom-ashyo resurslarini muhofaza qilish g'oyat muhim ahamiyatga egadir. Chunki mineral xom-ashyo resurslari qazib olish, qayta ishlash va xom-ashyoni tashish vaqtida mineral xomashyo resurslarini qazib olish jarayoni tabiiy –geografik majmuaga salbiy ta'sir etadi. Tabiiy landshaft tuziladi. Rekultuvatsiya masalalariga mamlakatlar jiddiy etiborini qaratda.

Er resurslari – yer resurslari – jahon yer fondining tarkibiy qismi bo'lib, xo'jalikda foydalanish uchun yaroqlidir. Yer resurslari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning asosidir.

Er nisbatan tor tushuncha bo'lsada, u tuproq argo iqlimi xususiyatlari, relef (er usti jinslari) bilan Xarakterlanadi. Yerni iqtisodiy baholash tizimi mavjud hamda yerdan foydalanish huquqiy asoslarga (er egaligi) ham ega. Yer resurslari tadqiq qilinganda asosan uch tushuncha: a) yer kadastri, B) tuproqni bonitrovkalash va yerlarni iqtisodiy baholash tizimi hisobga olinadi.

Er kadastri-erlarning tabiiy, xo'jalik va huquqiy holati hamda iqtisodiy bahosi haqidagi aniq va zaruriy ma'lumotlar yig'indisidir. Tuproq bonitrovkasi – tuproqlarni kiyosiy sifati bahosi bo'lib, tabiiy unumdorlik ko'rsatkichlaridan (chirindi miqdori fosfor, kali va boshqa moddalar) iborat va ballarda ifodalanadi.

Erning iqtisodiy baholash tizimi – yerlarning ishlab chiqarish vositasi sifatidagi daromadlilikini aniqlashdir. Bunda asosiy ko'rsatkichlar – qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi, yalpi mahsulot sof daromatdir.

Er yuzasining umumiy sathi 510 mln. km² bo'lib quruq hissasiga 149 mln. km² to'g'ri keladi. Yer resurslarining umumiy maydoni 129 mln. km² yoki quruqning 86,5 % tashkil etadi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar 51 mln. km² o'rmonlar Bilan qoplangan yerlar 38 mln. km² dir, qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar tarkibida haydalanadigan yerlar va ko'p yillik o'simliklar (daraxtzorlar) 13,4 mln. km², yaylov o'tloqlar 37,4 mln. km². Dunyo bo'yicha aholii jon boshiga 0,3 ga haydaladigan yer to'g'ri keladi. Keyingi yillarda Dunyo mamlakatlari bo'yicha yer resurslarining yetishmasligi jarayoni yaqqol sezilmokda ayniqsa bu jarayon iqtisodiy rivojlangan hamda aholisi zich joylashgan bir qator mamlakatlar uchun xosdir. Yer resurslarining tansiqligi Janubiy, Janubi-SHarqiy Osiyo, va sanoat yuqori bo'lgan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida mavjud.

Umumiy yer fondini qisqarishiga salbiy ekologiyasi omillari bilan bog'liq cho'llashish jarayonining kuchayishi ta'sir etmoqda. Cho'llanish bugungi kunda 900 mln. ga yerni egalladi va yana 3 mlrd.ga yerga xavf solmoqda. Antropogen cho'llanish adir va yarimadir hududlari uchun xosdir. Bugungi kunda cho'llanish jarayoni soatiga 7 km² ni yiliga 6.9 mln. ga tashkil qilmoqda. Yiliga cho'l va chalacho'l hududlarida 20 mln ga yer kuchli degradattsiyaga uchramokda. Adir va yarimadir hududlarga quruqlikning (57 mln. km²)33% va yer shari aholisini 15-17% ga to'g'ri keladi. SHuning uchun yer resurslarini muhofaza qilish, saqlash va unumdorligini oshirish umumbashariy muammolardan biridir.

IQLIMIY RESURLARI

Iqlimiy resurslari yer shari qishloq xo'jaligi salohiyatining tarkibiy qismi hamda rekreasyon (dam olish)ga bolonologik (sihat-salomatlikni tiklash) resurslarning bosh elementidir. Iqlimiy va kosmik resurslar insoniyat oldida XXI o'zlashtiriladigan resurslardir. Bu resurslar ichida quyosh energiyasidan foydalanish alohida o'rin tutadi. Chunki, - okean sathi haroratining va qor qoplamining, muz maydonlarining o'zgarishidan bog'liq. Yu.A.Izraelning fikricha, iqlimning o'zgarrishi planeta mashtabdagi atmosfera okean, quruq yuzasi kreosfera – biosfera antropogen omillari ta'siri bilan bog'liqdir. Suv resurslari tugamaydigan tabiiy resurslar bo'lib, yer sharida juda katta zahiraga ega. SHunga qaramay XX asrning 80 yillaridan boshlab ilmiy-texnik inkilobi ta'sirida iqtisodiyotning barcha sohalari, ayniqsa sanoat, transport, qishloq xo'jaligi xizmat turlarining gurrkirab rivojlanishi aholi sonining o'sishi bilan bog'liq suv taqchilligi deyarli barcha mamlakatlarda ko'zga tashlanadi. M.I.Lvovich ma'lumotlariga qaragandla planetadagi suv zahiralari 1,4 mlrd.m³ bo'lib buning 97 % Dunyo okeanining quruqlikdagi suvlardan iborat yer usti va yer ostidagi iste'mol uchun yaroqli suv zahiralari 35 mln .km³, bunda 2,3 qismi muzliklardan iborat yer sharidagi barcha daryolarning yillik suv oqimi 2mln km³ dan biroz o'tadi. XX asr boshlarida Dunyo bo'yicha 400km³ suv ishlatiladigan bo'lsa bu 1970 yil: 6000 km³, 1980 yil esa 3,3000 km³ va 1990 yil 4000 km³ ga etadi yoki keyingi 30 yildan 2 martaga oshdi. Mutaxasislarning fikricha, XXI asr boshlarida suv iste'mol qilish 6000km³ yetishi kuzatilmokda.

Rekreatsion resurslar va bolneologik resurslar

Rekreatsion va bolneologik resurslar mohiyati jihatidan ko'p komponentlidir. Ilmiy-texnika inkilobi sharoitida yer shari aholi soning oshib borish, ishlab chiqarish sur'atining rivojlanishi bilan bu resurslarning iqtisodiyotdagi o'rni tobora kuchayib bormoqda. SHaharliklar uchun shahar tashvishlaridan bir nafas xolos bo'lish, hayotiy zaruriyatga aylanmokda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aholi 500 mingdan ortiq eng yirik shaharlarda 42% , 250-500 ming aholi bo'lgan yirik shaharlarda 25% 100-250 ming aholisi bo'lgan shaharlarda 24% 50-100 ming aholisi bo'lgan shaharlarda 17% 50 mingdan oz bo'lgan shaharlarda 15% aholisi haftada dam olishi o'ziga ehtiyoj sezadi. Ayni vaqtda vakkriatsion mintaqalarda sihat-salomatlikni tiklash va sog'lomlashtirish tabiiy manbalar bilan uyg'unlashgan bo'ladi. Quyoshli kunlarni ko'p bo'lishi atmosfera musaffoligi va kislorotning yuqoriligi shifobaxsh suv baliqchilar sihat-salomatligini tiklash va sog'lomlashtirish resurslari sifatida qaraladi. Rekrektsion va bolneologik resurslardan samarali foydalanish esa ayrim hududlaridadir.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Jamiyat taraqqiyotida tabiiy resurslarining o'rni va ahamiyati qanday?
2. Tabiiy resurslarni xo'jalik nuqtai nazardan ahamiyatini tavsiflang?
3. Mineral xom – ashyo resurslari va ulardan foydalanish deganda nimani tushunasiz?
4. Er resurslari va ularning tarkibi qanday?

5. Iqlimiy resurslar va atmosferani muhofaza qilish haqida fikringiz?
6. Suv resurslari va ulardan foydalanish deganda nimani tushunasiz?
7. Rekreatsion va bolneologik resursla nima?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

JAHON AHOLISI

R E J A:

1. Jahon aholisi haqida umumiy ma'lumot.
2. Jahon aholisi soni va o'sish sur'atlari.
3. Jahon aholisining milliy va diniy tarkibi.
4. Jahon aholisining joylashishi va migratsiyasi.
5. Aholining jinsiy va yosh tarkibi.
6. Mehnat resurslari, bandlik va ishsizlik sur'atlari.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: jahon aholisi, aholi soni va o'sish sur'atlari, migratsiya, aholining jinsiy va yosh tarkibi, aholining jinsiy va yosh tarkibi, bandlik va ishsizlik

Jahon aholisi haqida umumiy ma'lumot. Iqtisodiy va ijtimoiy umumjahon an'alariga mos ravishda ijtimoiy geografiya fani tizimida aholi nihoyatda muhim va markaziy o'rinni egallaydi. U ba'zi olimlar ta'biri bilan aytganda, ushbu fanning ichki bo'lagi, qanoti sifatida xizmat qiladi. SHu bois,

iqtisodiy-ijtimoiy geografiyada aholiga e'tibor doim kuchli bo'lgan. Hatto jahon geografiyasida ham vaziyat deyarli shunday: ma'lumotlarga qaraganda geografiyada bajarilayotgan jamiki ilmiy ishlarning choragidan ko'prog'i aynan ana shu aholi muammolariga to'g'ri keladi.

Aholi ma'lum bir hududda joylashgan kishilar birligi, jamoasidir. Binobarin, xalqimiz uni «ahil» ko'rinishida ham ishlatib kelishgan: tuman ahli, shahar ahli va hokazo. SHu bilan bu yerda yashovchi kishilarning yaxlitligi, do'stligi, ahilligi ta'kidlangan. «Xalq aholi tushunchasidan biroz farq qiladi, u etnografik ma'noga yaqin turadi, fuqaro esa ko'proq huquqiy, siyosiy mazmunga ega. SHaxs tushunchasi asosan, falsafa, sotsiologiya fanida ishlatiladi».

Aholining rus tilida «naselenie» deb yuritishda ozroq kamchilik, tushunmovchilik mavjud. CHunki «naselenie» so'zi kengroq, biologik ma'noga ega bo'lib, u faqat aholiga, kishilar majmuasiga tegishli emas. CHunonchi, qushlar, hayvonlar aholisi, populyatsiyasi deb ham aytish mumkin. Ana shu chalkashlikni bartaraf etish maqsadida ilmiy adabiyotlarda «narodosenie» tushunchasi qo'llanadiki, bu mazmun va mohiyatiga ko'ra to'g'riroqdir. Biroq o'zbek tilida aholini boshqacha talqin qilishga ehtiyoj yo'q, zero u hamma vaqt kishilar birligini anglatgan.

Aholining iqtisodiyot qirrasida o'rganilishi uning avvalo, mehnat faoliyatiga ustuvor e'tibor berilishini taqozo etadi. SHuning uchun bu yo'nalishda asosan, mehnat bozorining shakllanish va ulardan foydalanishning hududiy jihatlarini tadqiq qilinadi. Xuddi shunday, sotsiologiya fani qirrasida aholini o'rganishda, avvalambor, uning SHaxs sifatida shakllanishi, hayot faoliyati, yashash sharoiti va tarzi, kasb-hunari va hokazolar ma'lum hududiy birliklar doirasida tahlil etiladi. Bunday yondashuvni sotsiografiya yoki sotsiogeografiya deb atash o'rinli. Biroq bu tor ma'nodagi sotsial geografiyadir. Keng tarzda u yuqorida ta'kidlaganimizdek, ijtimoiy geografiyaga mos keladi.

Aholini o'rganishda geografiya ayniqsa, demografiya bilan yaqin turadi. Agar demografiya aholining biosotsial kategoriya sifatida uning tabiiy va migratsiya harakatlarini tadqiq etsa, geografiya ana shu muammolarga, eng avvalo makon jihatdan, hududiy tafovutlarni aniqlash nuqtai nazaridan qaraydi.

Demografik tomonlarni o'rganishda ikki holatga e'tibor qaratish lozim. Gap shundaki, bu yerda ba'zan demografiya tushunchasi ishlatilsa, boshqa hollarda demogeografiya deb yuritiladi. Aslini olganda ikkala tushuncha ham qo'llanishga to'la haqli. Ammo ularni o'z o'rnida mavridida ishlatgan ma'qulroq.

Jahon aholisi soni va o'sish sur'atlari. Geograf hamda demograflar o'z ishlarida aholi ro'yhati ma'lumotlaridan keng foydalanishadi. Butun dunyoda XIX asr boshidan buyon 2 mingdan ortiq aholi ro'yhati o'tkazilgan. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda aholi ro'yhati har 5 yoki 10 yilda bir marta o'tqazib turiladi.

Aholi soni har doim o'zgarib turadi. SHuning uchun tahlil chog'ida aholi soni aniqlanayotgan vaqtni va aholi yashayotgan hududning ma'muriy chegaralarini aniq hisobga olish zarur. Biroq, bir nechta mamlakatlarda ko'p vaqtdan buyon aholini umumiy ro'yhatdan o'tqazish amalga oshirilmagan. Xususan, 90-yillarning boshida 40 ta mamlakatda 10 yildan ko'p vaqt ichida aholi

umuman ro'yhatdan o'tqazilmaganligi aniqlangan. SHuning uchun Yer shari aholisining umumiy soni aniq emas. Balki haqiqatga yaqin miqdor deb qarash maqsadga muvofiq.

SHunday qilib, 1950 yilning o'rtalarida Yer shari aholisining soni BMT ma'lumotlariga ko'ra 2516,0 mln. kishi, 1987 yilning o'rtalarida esa 4994,0 mln. kishini tashkil etgan. 1987 yil 11 iyulda BMT Yerning 5 mlrd. yashovchisining tug'ilgan kunini nishonlagan. 1995 yilda esa Yer shari aholisining soni 5716,0 mln. kishi, 12 oktyabr 1999 yil 6 mlrd. kishini tashkil qildi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning aholisi nisbatan tez o'smoqda. 1975-1995 yillarni olib qarasa bu oraliqda iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlarning aholisi 1,4 martaga ko'paygan. SHu yillarda dunyoning asosiy mintaqalarida aholi sonining o'sishi quyidagicha bo'lgan: Afrika aholisi – 1,8 martaga ko'paygan; Lotin Amerikasi aholisi – 1,5 marta; Janubiy va Janubi-sharqiy Osiyoda 1,5 marta; Avstraliya va Okeaniyada 1,3 martaga; SHimoliy Amerikada 18,4 foiz; g'arbiy Yevropa – 7 foizga oshgan. 1995 yilda Yer shari aholisining deyarli 60 foizi Osiyoda, 12 foizga yaqini Afrikada, 8 foiz Lotin Amerikasida, 3,2 foiz g'arbiy Yevropada, 2,6 foiz Rossiyada va 5 foiz SHimoliy Amerikada, 0,9 foiz Avstraliya va Okeaniyada yashagan. BMT bashoratiga qaraganda, Yer shari aholisining soni 2000 yilda 6030,0 mln., 2005 yilda 6550,0 mln., 2015 yilda 6985,0 mln., 2020 yilda 7469 mln., 2025 yilda 8312,0 mln. kishini tashkil qiladi.

Demografik statistikada tug'ilish ko'effitsienti (tug'ilganlar soni har 1000 kishiga nisbatan promilleda o'lchanadi) o'lim ko'effitsienti (o'lganlar soni har 1000 kishiga nisbatan promilleda o'lchanadi), nikoh ko'effitsienti, aholining tabiiy harakati ko'effitsientlaridan (tug'ilish va o'sish ko'effitsientlari orasidagi farq) foydalaniladi.

Koeffitsientlar ko'proq joriy yil uchun hisoblab chiqiladi. O'limning ko'effitsientini hisoblash uchun bir yilda o'lganlar sonini shu yildagi aholining o'rtacha soniga bo'lib, 1000 ga ko'paytiriladi.

Berilgan yildagi aholining o'rtacha soni sifatida shu yilning 30 iyun holatiga to'g'ri kelgan aholi sonini hisoblash qabul qilingan. Agar tadqiqotchi bu sana uchun aholi soni haqidagi ma'lumotga ega bo'lmasa, u holda aholining o'rtacha soni arifmetik yo'l bilan hisoblab topiladi. Xuddi shu yo'l bilan nikoh ko'effitsienti ham hisoblanadi.

G'arb mamlakatlarida ko'proq ikkinchi usuldan foydalaniladi. U holda nikoh ko'effitsienti tug'ilish ko'effitsientiga taqqoslanuvchi miqdor sifatida shakllanadi. Tug'ilish va o'lim natijasida «takror barpo bo'lish» deb nom olgan aholining uzluksiz yangilanish jarayoni yuzaga keladi.

Butun Yer shari miqyosida tabiiy o'sish aholi sonining evolyutsiyasini beradi.

Urush davrlarini, epidemiya, ocharchiliklarni hisobga olmaganda tug'ilishning har vaqt o'limdan yuqoriligini ko'rish mumkin. Aholining o'sishi har ming kishiga bir necha kishidan to'g'ri keladi. SHu bilan birga aytish kerakki, eng yuqori chegara har 1000 taga 10 ta yoki 1 foiz to'g'ri keladi. Agar faqatgina o'rtacha o'sish kuzatilib, yuqoridagi ko'effitsientlar uzoq vaqt o'zgarishsiz qolganida edi, ikkinchi yuz yillikning oxirida aholi soni 2 martaga ko'paygan

bo'lardi.

Dunyo aholisi harakati tahlili shuni ko'rsatib turibdiki, ko'plab g'arbiy Yevropa mamlakatlarida, shuningdek, SHimoliy Amerika mamlakatlarida XIX-XX asrlarda aholining o'lim darajasi pasaygan. Dunyoning boshqa mamlakatlarida o'lim darajasining sezilarli pasayishi mustamlakachilik tizimining tugatilishi bilan va 2-jahon urushidan keyin boshlangan. Aholi turmush darajasining ko'tarilishi, meditsina xizmatini yaxshilanishi, kasalliklarning oldini olish uchun profilaktik chora-tadbirlarning o'tkazilishi bevosita o'lim darajasining pasayishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

SHunday qilib, demografik jarayonda aholi takror barpo bo'lishining ikki tipini ajratib ko'rsatish mumkin. «Klassik» yoki «evropacha» tip. Bunda o'lim va tug'ilishning yuqori darajasidan past darajasiga o'tish uzoq vaqtga to'g'ri keladi. SHu bilan birga, tug'ilish koeffitsienti o'lim koeffitsientidan yuqoriligini ko'p hollarda 10 foizdan pastga sekinlashuviga olib keladi.

«Zamonaviy» tip - bu umumiy o'lim koeffitsientining pasayishi nisbatan qisqa vaqt ichida kuzatiladi, tug'ilish koeffitsienti sezilarli darajada ortadi yoki 10 foiz atrofida barqarorlashadi.

Tug'ilish va o'lim darajalarining bunday bog'liqligi aholining tez o'sishini bildiradi, aholining ikki martaga ko'payishi yaqin ikki oyga to'g'ri keladi.

Ayni vaqtda, ba'zi o'lim ko'rsatkichlarining darajalari iqtisodiy rivojlangan g'arb mamlakatlariga nisbatan yuqori. SHu bilan birga, ba'zi mamlakatlarda o'lim darajasi tug'ilishdan yuqoriligi, aholi takror barpo bo'lishining alohida tiplari hisoblanadi. Ularning natijasida aholi tabiiy harakatining koeffitsienti manfiy ishorasi bilan ko'rsatiladi. Bu jarayonni hozirgi Rossiyada ko'rish mumkin. Agar 1983-1987 yillarda Rossiyada bir yilda tug'ilgan aholi soni 2,5 mln. kishi bo'lsa, 1988-1992 yillarda bu ko'rsatkich 1,4 mln. ga qisqardi. Natijada, Rossiya Federatsiyasida 1992 yilda o'lganlar sonining tug'ilganlar sonidan yuqoriligi 220 mingni, 1993 yilda 737,7 mingni, 1994 yilda esa 920,2 ming kishini tashkil qildi. 1996 yilda esa bu ko'rsatkich 147,5 mln. kishiga tushib qoldi.

Er yuzi aholi sonining o'sish sur'ati (1950-2015 yillar)

Yil	Aholi soni, mlrd.kishi	O'n yillikdagi o'sish, mln. kishi	O'rtacha yillik o'sish, mln. kishi
1950	2515		
1960	3091	504	50
1970	3698	679	68
1980	4450	752	75
1990	5292	842	84
2000	6134	959	96
2015 (baholash)	7195	1061	71

Jahon aholisining milliy va diniy tarkibi. Yer shari aholisi 6 mlrd. kishi bo'lib, 1000 dan ortiq xalqlar mavjud. Bu xalqlar bir necha yuz milliondan 10, hatto 100 kishini tashkil qiladi. Kichik etnik jamoalarni ham hisoblaganda dunyo xalqlari 3-4 mingdan iborat deb baholanadi. Xalq so'zi ma'nosida istalgan etnik

birlik yoki etnos - alohida qabila, qabilalar guruhi, xalq va millatlar tushuniladi. Dunyo aholisining 80 foizi 15 ta yirik xalqlar 100 mln. dan ortiq bo'lgan - xitoylar, hindistonliklar, amerikaliklar, ruslar, bengallar, yaponlar va braziliyaliklar; 50 mln. dan 100 mln. ga qadar bo'lgan - bekarlar, italiyaliklar, yavaliklar, nemislar, meksikaliklar, telegualar, koreyslar va inglizlar tashkil qiladi.

Osiyo mamlakatlarining aksariyati ko'pmillatli. 150 dan ortiq xalq Hindiston va Indoneziyada, deyarli 100 dan ortiq xalq Filippinda, 50 dan ortig'i Vetnam va Xitoyda, 30 dan ortiq xalq Eron, Afg'oniston, Myanma, Tailandda istiqomat qiladi.

Dunyo mamlakatlari aholisining milliy tarkibi va etnik munosabatlarining xususiyatiga ko'ra qator guruhlariga taqsimlash mumkin. Birinchi guruhga bir millatli, ya'ni asosiy millatli jami aholisining 95 foizdan ortiq qismini tashkil etuvchi mamlakatlar Yevropada - Islandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Polsha, Germaniya; Osiyoda - Yaponiya, KXDR, Koreya Respublikasi, Bangladesh, Mo'g'uliston, Armaniston, Yaman, Oman, qatar; Afrikada - Misr, Liviya, Somali, Madagaskar, Janubiy Afrikada esa deyarli barcha mamlakatlar kiradi.

Ikkinchi guruhga ushbu ko'rsatkich 70-95 foizga teng bo'lgan mamlakatlar -Buyuk Britaniya, Fransiya, Ispaniya, Finlyandiya, Ruminiya, Jazoir, Marokash, Zimbabve, Mavritaniya, Botsvana, Suriya, AqSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya va boshqalar tashkil etadi. SHunday davlatlar qatoriga O'zbekiston, Turkmaniston, Ozarbayjon ham kiradi.

Uchinchi guruh mamlakatlariga asosiy milliy ulushi jami aholining yarmidan kam yoki ortiq, biroq 70 foizdan past ko'rsatkich bilan ifodalanadi.

To'rtinchi guruhda aholisi bir nechta yirik millatlardan iborat, lekin ulardan birortasining ulushi sezilarli ustun bo'lmagan mamlakatlar to'plangan.

Ma'lumki, din jamiyat hayotida, turmushimizda juda katta rol o'ynaydi. Dinlar tarqalishi va ahamiyatiga ko'ra jahon dinlari va mahalliy dinlarga bo'linadi. Jahon dinlaridan eng keng tarqalgani xristian dini bo'lib, bu din uch mazhabli – katolik, protestant va pravoslav mazhablarini o'z ichiga oladi. Unga asosan Yevropa, Amerika, Avstraliyada yashovchi taxminan 1 mlrd. kishi e'tiqod qiladi.

Katoliklik asosan qit'a janubida, qisman g'arbi va markazida, protestantlik shimoli va markazida hukmrondir.

E'tiqod qiluvchilar soniga ko'ra, Islom dini ikkinchi o'rinda turadi. Asosan Osiyo bilan Afrikada joylashgan deyarli o'ttiz mamlakatda islom dini davlat dini deb e'lon qilingan. Islom diniga e'tiqod qiluvchilarning katta guruhlari – Hindiston, Filippin, Tailand, Myanma, Kipr, Kambodja, SHri-Lanka davlatlarida ham mavjud.

Markaziy va SHarqiy Osiyoda tarqalgan budda dini jahon dinlari orasida uchinchi o'rinda turadi (250 mln. kishi).

SHuningdek, milliy dinlarga hind, iudaizm, Xitoyda konfutsiylik, Yaponiyada sintoizm va boshqalar kiradi. qadimiy dinlardan biri bo'lmish iudaizm ham keng tarqalgan. Bu dinlarning ko'p qoidalari xristianlikda qabul qilingan. Din o'zgarayotgan sharoitga moslashib borib, kishilarning axloqiga, urf-odatlariga, SHaxsiy hayotiga, oiladagi o'zaro munosabatlarga katta ta'sir

ko'rsatishda davom etmoqda. Din xususan, aholining ko'payishiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Jahon aholisining joylashishi va migratsiyasi. Yer sharida mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha aholi juda notekis joylashgan. Aholining joylashishi kichik qishloqlardan to murakkab shahar va qishloqlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, xo'jalik taraqqiyoti va moslashishi xususiyatlari, hamda hududning o'zlashtirilganlik darajasi, tabiiy sharoit va resurslar bilan chambarchas bog'liqdir. Dunyo aholisining 70 foizi Yer shari hududining 25 foizida joylashgan bo'lsa, Yer shari aholisining 80 foizi sharqiy yarim sharda istiqomat qilmoqda. Okean va dengiz bo'yida 50 km. li qirg'oqbo'yi mintaqasida 30 foiz dunyo aholisi, 200 km. li mintaqada esa 50 foiz aholi yashaydi.

Er sharida sharqiy yarim sharda aholi o'ta zich joylashgan ikkita hudud: a) SHarqda Xitoyning sharqiy qismi, Koreya va Yaponiya; b) janubda Hindiston, Bangladesh va Pokistonning bir qismi ajralib turadi. Bu hududlardagi qulay sharoit eng sermehnat donli ekinlardan sholi yetishtirish imkonini beradi. Har bir km² ga 200 kishi va undan ortiq to'g'ri keladi, ayrim hududlarda esa aholi zichligi 1000-1500 kishiga yetadi. Ayniqsa, qadimdan aholi zich joylashgan daryo vodiylari va deltalari alohida ajralib turadi. Jumladan, Bangladej mamlakatida aholi zichligi har km² ga 650 kishidan ortadi.

Uchinchi aholi zich joylashgan hudud - Yevropadir. O'rta asrlardan boshlab hunarmandchilik, sanoat, savdo-sotiq va shaharlarning gurkirab rivojlanishi oqibatida aholi zichligi g'oyat yuqoridir. Ayniqsa, Niderlandiya, Germaniya, Belgiya, Buyuk Britaniya va boshqa mamlakatlarda, shuningdek, sanoat shaharlari, aglomeratsiyalarida har bir km² hududga 1000-2000-3000 kishidan ortadi.

To'rtinchi aholi zich joylashgan hudud g'arbiy yarim sharda -AQSHdir. XIX-XX asrlarda aholi sonining tez o'sishi va migratsiyasi hisobiga aholi zichligi yuqoridir.

Er sharining boshqa hududlarida, Xitoy, Braziliya, Avstraliya, Jazoir, Misr, O'rta va Yaqin SHarq mamlakatlari, Afrikaning plantatsiya xo'jaligi rivojlangan g'arbiy qirg'oqbo'yi -Barbados, Mavrikiy, Grenada, Puerto-Riko va boshqa mamlakatlarda har bir km² ga 350-400 kishidan to'g'ri keladi. Yer shari aholisining 4-5 qismi dengiz sathidan 500 metr balandlikda, 50 foizi Yer shari aholisi dengiz qirg'oqbo'yidan 200 km li mintaqada yashaydi.

Dengiz sathidan 100 metr balandlikda va dengiz qirg'oqbo'yidan 1000 km uzoqlikda Yer shari aholisining har 12 tadan 1 tasi yashaydi.

Aholi migratsiyasi – migratsiya lotincha «ko'chaman», «joyimni o'zgartiraman» degan ma'noni bildiradi va aholining joylashishi, qayta taqsimlanishi, tarkibi va soniga ta'sir ko'rsatadi. Migratsiya jarayonlari Xarakteriga ko'ra, ichki, tashqi va ishchi migratsiyalarga bo'linadi. ITI sharoitida esa «aql oqimi» yo'nalishiga bo'linadi. Migratsiya jarayonlarining bosh sabablari iqtisodiy, siyosiy, etnik, demografik, madaniy, diniy va boshqalar bo'lishi mumkin.

Ichki migratsiya aholining joylashishiga sezilarli ta'sir qiladi. Bu jarayon mamlakat doirasida bo'lib, yangi respublikali hududlarning o'zlashtirilishi va

amalga oshirilayotgan mintaqaviy siyosat bilan bog'liq. SHuningdek, ishlash uchun, ya'ni qishloqlardan shaharga yo'nalgan mayatniksimon migratsiya ham Xarakterlidir. Tashqi migratsiya ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqaladi. XIX asrdagi migratsion «portlash» butun Yevropani qamrab oldi va 2-Jahon urushiga qadar 60 mln. kishi AQSH, Kanada, Braziliya, Argentina, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Janubiy Afrika mamlakatlariga ketgan bo'lsa, ikkinchi migratsiya o'chog'i Osiyo mamlakatlari bo'ladi. Har yili davlat chegaralarini 3 mln. dan ortiq kishi kesib o'tmoqda.

XX asr boshlaridagi siyosiy voqealar ham migratsiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. 2-jahon urushi va XX asrning 50-yillaridan boshlab mustamlakachilik tuzumining yemirilishi, mustaqil va rivojlanayotgan mamlakatlarni yuzaga kelishi oqibatida tashqi migratsiya birmuncha kuchaydi.

XX asrning 50-yillaridan boshlab tashqi migratsiya keng yoyildi. XX asrning 80-yillari o'rtalari va 90-yillarning boshlarida SHarqiy Yevropa va SSSR dagi chuqur demokratik o'zgarishlar oqibatida mamlakatlararo migratsiya Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Kavkazorti davlatlari va Markaziy Osiyo davlat hududlarida kuchaydi.

Aholi migratsiyasining bir qancha turi mavjud. Bularga aholining qishloq joylaridan shaharlarga ko'chib ketishi kiradi. Bu migratsiyaning ko'p mamlakatlarda shaharlarning o'sishi uchun manba bo'ladi. Bu xil migratsiyaning ko'lami hozirgi vaqtda shunchalik kattalashib ketdi-ki, uni XX asrda aholining «buyuk ko'chishi» deb nomlanadigan bo'ldi. Yangi yerlarni o'zlashtirish ham migratsiya bilan bog'liqdir. Migratsiyaning bu turi hududi katta va aholi zichligi juda har xil mamlakatlar -Rossiya, qozog'iston, Kanada, Braziliya, Avstraliya va Xitoy uchun ayniqsa, xosdir.

Ayrim qit'alar, materiklar va regionlar bo'yicha aholining o'rtacha zichligi

Qit'alar, materiklar va regionlar	1950	1990	1995	2000	2025
Butun dunyo	19,4	40,3	43,8	46,2	63,8
Evropa	74,7	97,0	101,9	102,5	103,5
Osiyo	45,1	100,7	113,3	116,3	159,3
Afrika	7,6	21,8	24,3	27,5	51,0
SHimoliy Amerika	11,0	21,4	22,8	23,8	31,0
Janubiy Amerika	6,4	17,1	18,3	19,6	26,4
Avstraliya va Okeaniya	1,5	3,1	3,3	3,7	4,6

Aholining jinsiy va yosh tarkibi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, dastlab o'g'il va qiz bolalar soni teng bo'lsada, 15 yosh atrofida ularning soni tenglashdi, chunki qiz bolalar o'g'il bolalarga nisbatan yashovchanroq bo'ladi. Ammo mamlakatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va diniy qarashlar tufayli aholining jinsiy tarkibi turlichadir. Dunyo siyosiy kartasidagi mamlakatlarning qariyb 50 foizida ayollar soni erkaklarga nisbatan yuqori. Bu jarayon, ayollar o'rtacha umr ko'rish darajasining yuqoriligi, urush va uning oqibatlari, erkaklarning xavfli va og'ir ishlarda ishlashi bilan Xarakterlanadi.

Erkaklarning ayollarga nisbatan ko'pligi rivojlanayotgan mamlakatlar guruhiga xos bo'lib, og'ir ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzi savodsizlik va kambag'allik bilan bog'liq. Ayniqsa, Xitoy va Hindistonda erkaklar soni yuqori bo'lib, dunyo bo'yicha 1000 ta ayolga 1009 ta erkak to'g'ri kelishida ularning hisssasi kattadir.

Aholining yosh tarkibi va mehnat resurslari mamlakatdagi tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish ko'rsatkichi bilan bog'liqdir. Aholi ko'payishining birinchi tipiga xos bo'lgan ko'pgina iqtisodiy rivojlangan mamlakatlardagi aholining yosh tarkibi «millatlarning qarish jarayoni»ning kuchayib borayotganligidan dalolat beradi. Bu mamlakatlarda aholi yosh tarkibida bolalar soni o'rtacha 25 foiz, qariyalar salmog'i 15 foizni tashkil qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi tabiiy o'sishning yuqoriligi oqibatida bolalar salmog'i 45-50 foiz, hatto undan ham yuqoriroq bo'lib, qariyalar salmog'i esa bor-yo'g'i 6 foizni tashkil qiladi.

Dunyo aholisining yosh tarkibi (foiz hisobida)

Qit'alar, materiklar va regionlar	1970 yil			1995 yil			2015 yil		
	Yosh guruhlari								
	0-14	15-64	65	0-14	15-64	65	0-14	15-64	65
Butun dunyo	36,6	57,9	5,5	33,7	60,6	5,7	32,0	62,0	6,0
Evropa	24,9	63,7	11,4	20,9	66,7	12,4	19,0	67,0	14,0
Osiyo	38,9	57,0	4,1	35,5	60,6	4,4	33,0	62,0	5,0
Afrika	44,1	53,0	2,9	45,4	51,5	3,1	45,0	52,0	3,0
Amerika	36,4	57,2	6,4	31,6	61,2	7,2	29,0	63,0	8,0
Avstraliya va Okeaniya	32,2	60,5	7,3	28,6	63,3	8,1	26,0	64,0	10,0

Mehnat resurslari, bandlik va ishsizlik sur'atlari. Aholining ishlab chiqarishda qatnashishi uchun yaroqli qismini aniqlashda yosh ko'rsatkichi muhim hisoblanadi. Mehnatga yaroqli aholining moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishga jalb qilingan qismi iqtisodiy faol aholi deb yuritiladi. Ko'pgina mehnat resurslarini aniqlashda 16-59 yosh erkaklar va 16-54 yosh ayollar hamda ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnatga yaroqli yoshdan katta yoki kichik aholi hisobga kiritiladi.

Dunyo bo'yicha iqtisodiy faol aholi taxminan barcha aholining 45 foizini yoki 3 mlrd. kishini tashkil qiladi. Ayni vaqtda Yevropa mamlakatlari, SHimoliy Amerika, Rossiya kabi mamlakatlarda bu ko'rsatkich birmuncha yuqori – 45-50 foizdan iborat bo'lib, ayollar salmog'i bandligining kattaligi Xarakterlidir. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida esa iqtisodiy faol aholi dunyo o'rtacha ko'rsatkichlaridan past bo'lib, iqtisodiy qoloqlik, bolalar salmog'ining yuqoriligi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishga ham jalb qilinganligi oqibatidir.

Jamiyat iqtisodiy nuqtai nazaridan olib qaraganda, bandlik – bu mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy va milliy daromadni yaratishdagi faoliyatidir. Barcha qobiliyatli va ishlashni xohlovchilarga ishlab chiqarishda mehnat qilish imkoniyatining berilishi ideal darajadagi to'liq bandlikka olib kelishini ta'minlaydi. Ijtimoiy ishlab chiqarish bandlik, umumiy va maxsus ta'lim muassasalarida o'qish, harbiy xizmatda bo'lish, uy xo'jaligida band bo'lish,

qariyalarga va bemorlarga g'amxo'rlik qilish kabi foydali bandlikning barcha ko'rinishlarini istisno qilmaydi.

Jamiyatning rivojlanishi nuqtai nazaridan ijtimoiy ishlab chiqarishdagi bandlik hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, u jamiyatning iqtisodiy mohiyati, aholining turmush darajasining sifatini belgilaydi. Ijtimoiy ishlab chiqarish bandlikning samarali bandlik sifatida ko'rib chiqish mumkin. Samarali bandlik bilan foydali bandlikni boshqa ko'rinishlari o'rtasidagi bog'liqlik ratsional bandlikni aniqlash imkonini beradi.

Iqtisodiy faol aholini mehnat maqomi ma'lum bir davr ichida ishlagan hafta yoki kunlari soniga qarab belgilanadi, va shu bo'yicha iqtisodiy faol aholi bandlar va qisman ishsizlarga ajratiladi.

Xalq mehnat taqsimoti va OESR kabi xalqaro tashkilotlarning aniqlashiga ko'ra, ishsizlar – bular ishga ega bo'lmagan yoki ishlashga tayyor va oxirgi to'rt hafta ichida ish qidirayotganlar yoki ishga joylashib bo'lgan, lekin hali ish boshlamagan odamlardir.

Ishsiz «maqomi»ni aniqlash turli mamlakatlarda deyarli bir xil bo'lib, xalq tashkilotlarining tahlillariga to'g'ri keladi. Ishsizlar Buyuk Britaniyada 2,37 mln. ishsiz hisobga olingan bo'lsa, Buyuk Britaniyada qabul qilingan uslub asosida hisoblaganda ishsizlar 2,41 mln. kishini tashkil etdi va oradagi farq 4000 kishidan iborat xolos.

Asosiy ishchilar ommasi – bular ish stajiga ega bo'lgan va ishdan bo'shatilgan SHaxslardir. Bu toifaga asosan ishlab chiqarish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, korxonaning tugatilishi, ishlab chiqarishning takomillashuvi hamda yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga o'tilishi qabilar oqibatida ish o'rnini yo'qotgan ishchilar kiradi.

Mehnat qilish yoshida bo'lib, ishlamaydigan odamlar majburan band bo'lmaganlar hamda ishsizlar toifasiga ajratilgan aholining ishga joylashmagan qatlamiga ijtimoiy-iqtisodiy yordam ko'rsatish chora-tadbirini ishlab chiqarishni nazarda tutuvchi bandlik siyosatining asosini tashkil qiladi. Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, jamiyatning iqtisodiy hayoti va jahon miqyosida rivojlanishida jiddiy o'zgarishni taqozo qiladi.

Xorijiy mamlakatlar mehnat bozorining Xarakterlovchi xususiyatlari quyidagilarda yaqqol ko'rinadi. Umuman, 60-70 mln. kishi yashash va mablag' topish maqsadida chetga chiqib ketgan. 80-90 yillar ma'lumotiga ko'ra, yiliga 19,7-21,7 mln. kishi ish qidirib, o'z mamlakatlaridan xorijiy mamlakatlarga ketadi. Migratsiyaning birinchi markazi g'arbiy Yevropa mamlakatlarida shakllangan bo'lib, u yerda chet el ishchi kuchidan doimiy ravishda foydalanishga o'tilgan. GFR da chet ellik ishchilar umumiy bandlarning 8 foizni, Fransiyada 7 foizini, SHveytsariyada va Lyuksemburgda 30 foizni tashkil qiladi.

Oxirgi vaqtlargacha chet ellik ishchilarni ko'proq qo'l mehnati talab qiladigan sohalarda mahalliy aholi uchun unchalik muvofiq bo'lmagan ishlash o'ta xavfli va zararli, iflos bo'lgan tarmoqlarda band qilingan. Bu yerda chet elliklarning ulushi juda yuqori bo'lib, 70 foizgacha miqdorni tashkil etadi, bu esa bunday tashkil qilinishda ishchi kuchlardan foydalanish uchun «mo'ljallanganligini» bildiradi.

Mehnat resurslari emigrantlar hisobiga shakllangan. AqSH an'anaviy tarzda emigratsiyaning ikkinchi markazi bo'lib hisoblanadi. Hozir u yerda kelgan ishchi kuchi doimiy 5 foizga yaqin miqdorni tashkil qiladi va qirg'oqbo'ylarida birmuncha ko'proqdir. Xodson instituti bashoratlariga qaraganda, 1985 yildan 2000 yilgacha oq tanlilar aholining bandlikdagi ulushi 83 foizdan 57 foizga kamaysa, qora tanlilarniki esa aksincha, 10 foizdan 20 foizgacha o'sdi. Emigrantlar ulushi esa 7 foizdan 22 foizgacha ko'tarilishi mumkin. SHuningdek, iqtisodiy rivojlangan g'arbiy Yevropa va SHimoliy Amerika ishchi kuchini o'ziga jalb qilgan birinchi markaz bo'lgan bo'lsa, 70-yillardan boshlab, jahon mehnat bozori neft qazib chiqaruvchi Yaqin SHarq mamlakatlarida ham shakllana boshladi. 80-yillarning boshlarida Yaqin SHarqda xorijiy ishchilarning soni 3 mln. kishidan ortdi va asosan Birlashgan Arab Amirligi, Qatar, Saudiya Arabistoni va Bahrayn, Ummon davlatida 75 foiz joylashdi. Asosiy ishchi kuchi eksport qiluvchi mamlakat Misrdir.

Mamlakatlararo ishchi kuchi migratsiyasi Osiyo va Afrikaning bir qator mamlakatlariga xos jarayondir. Ishchi kuchi eksporti eksport qilinayotgan tovar, mehnat resurslari uchun o'ziga xos to'lov rolini bajaruvchi muhojirlarning valyuta mablag'larini o'tqazish bilan nazorat qiladi. Bunda ishchi kuchi eksportidan olinayotgan valyuta tushumi eksport qiluvchi mamlakatda tovar sotishga xos bo'lgani kabi ishlab chiqarish harajatlariga sabab bo'lmaydi.

Asosan ishchi kuchi eksportidagi davlatlarning bu ulushi yuqori darajada saqlanib qolmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarning ishchi kuchi eksporti tushumi boshqa tushumlarga nisbatan yuqori sur'atda o'sdi va yiliga 10 foizga teng bo'ldi. Bunday o'sish jarayoni bundan keyin ham davom etishi kuzatilmoqda. Ayrim tovarlarning narxi goh keskin pasayib, goh ko'tarilib turadi, ishchi kuchining narxi muntazam ravishda o'sib boradi. 80-yillar davrida quyidagi davlatlar mehnat o'tkazmalaridan yirik daromadga ega bo'ldilar. Portugaliya, Turkiya, Yugoslaviya, Pokiston, Hindiston, Italiya, Ispaniya, Iordaniya, Yaman, so'nggi yillarda esa Polsha va Isroil.

Ishchi kuchi eksporti bilan nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlar, balki Italiya, Portugaliya, Gretsiya kabi davlatlar ham shug'ullanadilar. Gap sanoat va texnika rivojlanishining umumiy darajasida emas, balki milliy ish xalqlarning farqida hamdir. Bir qator mamlakatlarda migratsiya kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonlarini buzilish hollarini oldini oladi va mehnat resurslarining son-sifat jihatidan o'sishiga taalluqlidir.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Jahon aholisi haqida umumiy ma'lumot bering?
2. Jahon aholisi soni va o'sish sur'atlarini jadvalda ifodalang?
3. Jahon aholisining milliy va diniy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
4. Jahon aholisining joylashishi va migratsiyasi nima?
5. Mehnat resurslari, bandlik va ishsizlik sur'atlari qanday omillarga bog'liq?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

JAHON URBANIZATSIYASI

R E J A:

1. Urbanizatsiya haqida tushuncha.
2. Suburbanizatsiyaning vujudga kelishi.
3. Sohta urbanizatsiyaning shakllanishi.
4. Mega polislar va aglomeratsiyalarning vujudga kelishi.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: urbanizatsiya, Suburbanizatsiya, rurbanizatsiya, dezurbanizatsiya, mega polis, aglomeratsiya

Urbanizatsiya (lat. Urbanus - shahar) - bu jamiyat rivojida shaharlar, shahar madaniyati va "shahar munosabatlari" rolining ortishi, shahar aholisining ko'payishi qishloq bilan taqqoslaganda, shaharlar tashqarisidagi shaharlarda shakllangan yuqori madaniy shakllardir. Urbanizatsiya uchun zarur shart-sharoitlar savdo, hunarmandchilik, ilm-fan va sanoat shaharlarining o'sishi, madaniy va siyosiy funktsiyalarining rivojlanishi, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish, qishloq joylarida ishsizlik. Urbanizatsiya qishloq aholisining shaharlarga kirib borishi va aholining qishloq muhitidan va eng yaqin

kichik shaharlardan yirik shaharlarga (ish, madaniy va maishiy ehtiyojlar uchun va hokazo) ko'payib borishi bilan tavsiflanadi.

17-18 asrda Angliya va Prussiyada shahar aholisi eng tez o'sdi, bu yerda fuqarolar umumiy aholining qariyb 25 foizini tashkil qildi.

1851 yilga kelib Buyuk Britaniya dunyodagi birinchi urbanizatsiyalashgan jamiyatga aylandi. 1861 yilga kelib Buyuk Britaniya aholisining 38,2% aholisi 20 ming kishidan ko'proq bo'lgan shaharlarda yashadi. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, agar 19-asrning o'rtalariga kelib shahar va qishloq aholisi soni teng bo'lgan bo'lsa, 20-asr boshlariga kelib Buyuk Britaniya aholisining 80% shaharlarda istiqomat qilgan.

Urbanizatsiya jarayoni quyidagilarga bog'liq:

- qishloq aholi punktlarini shaharga aylantirish;
- shahar atrofidagi keng hududlarni shakllantirish;
- qishloqdan (viloyatga) shaharga ko'chish.

Tabiiy tabiiy landshaftlarni sun'iy landshaftga aylantirish hodisasi, rivojlanish ta'siri ostida, "tabiatning urbanizatsiyasi" tushunchasi bilan belgilanadi. Rivojlanishning sun'iy va tabiiy omillarining birgalikda yoki birgalikda evolyutsiya jarayoni geo-urbanizatsiya deb ataladi, uni geo-urbanizm o'rganadi.

Urbanizatsiya davlatdagi ko'plab siyosiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq (va ko'pincha ushbu institutning paydo bo'lishi). Masalan, R. Adams shaharlarning mavjudligini davlatning ajralmas belgisi deb biladi. 60-yillarda rivojlangan ichki urbanizatsiya nazariyasining manbalari: Yu. A. Levada, L. B. Kogan, A. S. Axiezer va O. N. Yanitskiy. So'nggi yillarda Grinin va Korotaev urbanizatsiya va davlatchilik evolyutsiyasi o'rtasidagi yaqin bog'liqlikni ko'rsatmoqdalar. SHunday qilib, urbanizatsiya birinchi bosqichi IV asrda kuzatilgan. Miloddan avvalgi III ming yillik va dastlabki davlatlarning shakllanishi bilan bog'liq edi. Birinchi rivojlangan davlatning paydo bo'lishi (mil. av. 2-ming yillik o'rtalarida - Misrda) urbanizatsiya dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi: Miloddan avvalgi XIII asrda dunyo shahar aholisi birinchi marta 1 milliondan oshdi. XIX-XX asrlarda shaharlarda demografik portlash va mega-urbanizatsiya (ya'ni dunyoning umumiy aholisida juda katta shaharlarning sonining ko'payishi) siyosiy rivojlanish sohasidagi yetuk davlatchilikning keng tarqalishi bilan bog'liqdir.

Qishloq aholisining shaharlarga kelishi ishchi kuchiga bo'lgan talabdan oldinroq bo'lib, bu ko'pincha ishsizlikning kuchayishiga, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning kuchayishiga olib keladi. SHu bilan birga, urbanizatsiya sanoatlashgan jamiyatda tug'ilishning tez pasayishi tufayli rivojlanayotgan mamlakatlarda demografik portlashining salbiy oqibatlarini yumshatishga yordam beradi.

2014 yil holatiga ko'ra, dunyo aholisining yarmidan ko'pi shaharlarda yashaydi - 3,9 milliard kishi, fuqarolar soni o'sishda davom etmoqda.

Suburbanizatsiya - bu katta shaharlarning chekka hududining o'sishi va rivojlanishi. Natijada shahar aglomeratsiyalari shakllanadi. Suburbanizatsiya

bilan, shahar atrofi aholisining o'sish sur'ati aglomeratsiya markazlari bo'lgan shaharlarga qaraganda yuqori.

O'sib borayotgan gullab-yashnash odamlarga shovqin, havoning ifloslanishi, ko'kalamzorlashtirish va hokazo kabi yirik shaharlarning "jozibasi" dan qochib, shahar atrofidagi "qishloq" tipidagi uylarni qurishga imkon beradi. Ammo shahar atrofi aholisi hech qanday tarzda qishloqqa aylanmaydi, deyarli hamma shaharda ishlashda davom etmoqda. . Ommaviy avtoulowsiz shahar atrofini obodonlashtirish mumkin emas, chunki shahar atrofi hududida ijtimoiy infratuzilma (do'konlar, maktablar va boshqalar) bo'lmasligi mumkin, eng muhimi - ish joyi yo'q.

Rossiyada suburbanizatsiyaning birinchi namoyishlari birinchi navbatda Moskva viloyatida kuzatiladi, ammo bu yerda bu jarayon bir o'ziga xos xususiyatga ega bo'ldi: shahar kvartirasidan voz kechishga jur'at etmay, metropoliyaning ko'plab aholisi ko'p vaqtlarini shahar atrofi dachalarida o'tkazadilar.

G'arbiy Yevropa va SHimoliy Amerikada shaharlashtirish jarayoni 1950 yillarda boshlangan.

Iqtisodiyotning noishlab chiqarish tarmoqlarini kompyuterlashtirish jarayonida oxirgi o'n yillikda ish joyini (nominal) mehnat vazifalarini bajarish joyidan ajratish ta'siri paydo bo'ldi: kompyuterda bo'lgan kishi dunyoning narigi tomonidagi kompaniyada ishlashi mumkin. Suburbanizatsiya jarayonini sekinlashtiradigan transport muammosi shu tarzda biroz susaygan (nomoddiy ishlab chiqarishning ba'zi turlari uchun dunyoning qaysi qismida joylashganligi muhim emas).

Suburbanizatsiya tushunchasi rurbanizatsiya tushunchasi (inglizcha "Rural" - qishloq, lotincha "urbanus" - shahar) bilan chambarchas bog'liq - shahar shakllari va yashash sharoitlarining qishloq aholi punktlariga qadar kengayishi, keng ma'noda urbanizatsiya jarayonining ajralmas qismi. Urbanizatsiya shahar aholisining qishloq aholi punktlariga ko'chib borishi, shaharlarga xos bo'lgan iqtisodiy faoliyat shakllarining qishloq joylarga ko'chishi bilan birga bo'lishi mumkin. Rossiyada, 21-asrning boshidan beri, bu hodisa asosan Moskva viloyatida kuzatilgan. Rasmiy ravishda ko'plab qishloq aholi punktlarida, sanoat korxonalari va omborlar qurilmoqda, aholining katta qismi shahar turmush tarzini olib bormoqda, Moskva va boshqa mintaqalardan kelgan muhojirlar tufayli aholi soni ko'paymoqda.

Suburbanizatsiya salbiy oqibatlari

SHahar atrofi aholisi ko'pincha "avtomobil garovi" bo'lishadi, chunki shahar atrofidagi jamoat transporti, odatda, yo'q. Bundan tashqari, Belgiya va Gollandiya kabi aholisi zich bo'lgan kichik mamlakatlarda, shahar atrofi tabiiy landshaftlar bo'ylab deyarli barcha bo'sh joylarni egallaydi. Amerika Qo'shma SHtatlarida, Janubiy Afrikada, Angliyada shahar atrofi oq parvoz deb nomlanadi: shaharlarning markaziy hududlarida Negroid irqi vakillari yashaydi, oq tanli aholi shahar atrofi tomon yurishadi, bu esa jinoyatchilikning oshishiga va umuman olganda. markaziy hududlarning qisqarishiga olib keladi.

SHahar atrofi aholisining shaharlarga soatlik ko'chishi transportning tirband bo'lishiga olib keladi, bu esa havo ifloslanishiga, vaqtni yo'qotishiga va boshqa muammolarga olib keladi. Bunga qarshi kurashish uchun ko'plab rivojlangan davlatlar jamoat transporti atrofidagi joylarda, masalan, Parijdagi shaharlarning temir yo'llari va yengil temir yo'llarida rivojlanish siyosatini olib boradilar.

SHaxsiy transport vositalari infratuzilmasining rivojlanishi tabiiy hududlarni (shu jumladan o'rmonlarni kesish) ajratib yuboradi, avtotransportning o'zi havo va bilvosita suv havzalarini ifloslantiradi. Atmosfera ifloslanishiga global isishga hissa qo'shadigan issiqxona gazlari va azot oksidi, chang va aerozollar (20%), uglerod oksidi (58%) va uchuvchan organik birikmalar (18%) kiradi. Bu aholining sog'lig'iga salbiy ta'sir qiladi. SHahar atrofidagi havo ko'pincha markazga qaraganda toza bo'lsa-da, ifloslantiruvchi moddalarning eng yuqori kontsentratsiyasi doimo shahar atrofi aholisi ko'proq vaqt sarflaydigan magistral yo'llarda bo'ladi. Avtomobil transportidan foydalanishning ortishi tufayli, shahar atrofi aholisi ham avtohalokatda vafot etish ehtimoli ko'proq, bundan tashqari semizlik va jismoniy harakatsizlikdan turli kasalliklar kelib chiqadi.

Tez yordam va yong'in qutqaruvchilari favqulodda holat sodir bo'lgan joyga yetib borish uchun ko'proq vaqt sarflaydilar.

SHaxsiy avtoulavlarga texnik xizmat ko'rsatish shahar uchun infratuzilma xarajatlari va shaxsiy xarajatlarning oshishiga olib keladi.

Dezurbanizatsiya - bu aholining markazsizlanishi va uning shaharlar tashqarisida joylashishi, ma'lum darajada - urbanizatsiya jarayonining teskari jarayoni.

Soxta urbanizatsiya - yolg'on urbanizatsiya. Rivojlanayotgan mamlakatlarda, birinchi navbatda Lotin Amerikasi, Janubi-SHarqiy Osiyo va Afrikada aholining portlashi munosabati bilan soxta urbanizatsiya tushunchasi paydo bo'ldi. Bu shahar aholisining jadal ko'payishi va ish o'rinlarining yetarli darajada emasligi bilan bog'liq. Haqiqiy urbanizatsiya o'rtasidagi farq shundaki, global urbanizatsiya jarayonini tavsiflovchi shahar funktsiyalarining rivojlanishi yo'q. Aholisining haddan tashqari ko'p bo'lgan agrar rayonlardan qishloq aholisining shaharlariga "harakat qilish" mavjud. SHahar aholisining ulushi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan iqtisodiy faol shahar aholisining ulushidan ancha yuqori. SHaharlarga kelgan qishloq aholisi ishsizlar armiyasini to'ldiradi va uy-joy yo'qligi, nosog'lom yashash sharoitlariga ega bo'lgan shahar atrofi paydo bo'ladi.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Urbanizatsiya haqida umumiy ma'lumot bering?
2. Soxta urbanizatsiya deganda nimani tushunasiz?
3. Dezurbanizatsiya deganda nimani tushunasiz?
4. Dunyoning eng yirik mega polislarini ayting.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma’ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

XALQARO MEHNAT TAQSIMOTI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

R E J A:

1. Dunyo xo'jaligining mohiyati va rivojlanish bosqichlari.
2. Dunyo bosqichlari va xalqaro mehnat taqsimotida yangi jarayon.
3. Xalqaro mehnat taqsimoti dunyo xo'jaligining moddiy asosi.
4. Xalqaro ishlab chiqarish va ixtisoslashuvi va kooperatsiya.
5. Hududiy mehnat taqsimoti milliy iqtisodiyotni rivojlantirish bosh tushunchasi.
6. Hududiy mehnat taqsimotining shakllari.
7. Hozirgi sharoitda xalqaro raqobat ishini xususiyati.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: Dunyo xo'jaligi, rivojlanish, xalqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish va ixtisoslashuv, kooperatsiya, milliy iqtisodiyot, hududiy mehnat taqsimoti, xalqaro raqobat ishi.

Jahon xo'jaligining shakllanishi jarayoni amalda kishilik jamiyatining jami

shaklini o'z ichiga oladi. Chunki u ishlab chiqarish kuchlarining necha ming killar davomida evolyutsiyasining natijasidir. Jahon xo'jalining shakllanishi va rivojlanishi joylashishi uziga xos xususiyati bilan ifodalanuvchi ayrim bosqichlariga taqsimlash mumkin. Birinchi va eng uzoq davrini o'z ichiga olgan jahon xo'jaligini belgilari va regional xususiyatlari shakllana boshlagan bosqich buyuk geografik kashfiyoti davrigacha davom etgan Buyuk geografik kashfiyotlari natijasida xalqaro savdo Yevropa va osiyodan keyin Yer sharining boshqa regional ham qamrabb oladi.

Regional o'rtasida mahsulotlarning ayirboshlash jahon bozor hududida keltiradi. Ushbu bozor transport rivojlanishi munosabati bilan ya'na ham kengayadi, chunki dengiz birlashtirishga imkon berdi. Jahon xo'jaligi 20 asr arafasida to'la to'kis shakllanib bo'ldi hamda mazkur asrning birinchi yarmida uning rivojlanishi ayrim hududlarni qamrabb olin hisobiga amalga oshirgan.

Jahon xo'jaligi iqtisodiyoti kategoriyadir chunki uning to'g'risidagi tushuncha ijtimoiy mehnat taqsimoti tushunchasi xo'jalikning aloqalarining baynalminallashishi hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyalanishi aloqadordir. Jahon xo'jalik geografik kategoriya bo'lib uch yunalishida tadqiq etiladi.

1. Jahon xo'jaliklarning umumiy geografiyasi
2. Uning tarmoqlari geografiyasi
3. Yirik regional va subregional geografiyasi

Jahon xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishida xalqaro geografik mehnat taqsimotining o'zni o'zida ahamiyati bekiyosdir geografik mehnat taqsimoti bu ijtimoiy mehnat mehnat taqsimotining hududiy shaklidir. Geografik mehnat taqsimoti miqyosiga ko'ra rayonlararo va xalqaro mehnat taqsimotiga bo'linadi. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti jahon xo'jaligining harakatlantiruvchi va negizidir.

Jahon xo'jaligi – bu bir biri bilan umumjahon iqtisodiy munosabatlari orqali bog'langan. Dunyodagi barcha malakatlar milliy xo'jaliklarining majmuidir.

Jahon xo'jaligining geografik «Modeli» kundan kunga murakkablashib bormoqda. XIX asrning oxirigacha barcha ko'rsatkichlar bo'yicha bir markaz – Yevropa yaqqol ko'zga tashlanar edi. Undan keyin ikkinchi jahon markazi – AKSH vujudga keldi va yetakchi rolni o'ynay boshladi. Ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda jahon xo'jaligining Yangi markazlari Sobiq ittifoq va Yaponiya byudjetiga keldi. Undan keyingi ishlar Xitoy va Hindiston, Kanada, Avstraliya va Guruziya janubi – g'arbiy osiyoning neft qazib oluvchi mamlakatlari singari Yangi iqtisodiy markazlar shakllana boshladi. So'nggi chorak asrda jahon xo'jaligida to'rt «Osiyo yulbarslari» Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong va Singapur sahnaga chiqdi. Mazkur hududiy o'zgarishlar natijasida osiyo Tinch okeani mintaqasining jahon xo'jaligidan salmog'i Yana ham oshdi. Jahon xo'jaligining hozirgi vaqtda ko'p markazli xususiyatga egadir.

Dunyo mamlakatlari milliy xo'jaliklarining jahon xo'jaliklarini birlashtirish asosida xalqaro mehnat taqsimoti etadi. BMT XMT – ayrim mamlakatlarning bo'lgan tabiiy sharoit va resurslar aholining mehnat malakalarining ko'nikmalari asosida ayrim mahsulotlari yoki ularning turlarini ishlab chiqarishga

ixtisoslashuvi va boshqa mamlakatlar bilan ayirboshlashuvidir.

XMT mamlakatlarning iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishi darajasi ijtimoiy – siyosiy tizimining Xarakteridan qat’iy nazar tavarlar xizmat va bilimlarning xalqaro ayrim boshlanishi ishlab chiqarishning rivojlanishi, ilmiy savdo-sotiq sohalarida boshqa hamkorlarining ob’ektiv asosidir. XMT mamlakatlari ichidagi va ular o’rtasidagi munosabatlar rivojlanishining konuniy natijasi ijtimoiy mehnat taqsimotining mantiqiy davomidir. XTM harakatlantiruvchi kuch va uni rag’batlantiruvchi omil. Mamlakatlarning unda ishtirok etishidan ko’zlangan maqsadi manfaatlari vazifalari iqtisodiy foyda olishga qaratilgandir. Bu faoliyati xalqaro miqyosi qiymat qonuni amal qilish ko’rinadi. Qiymat qonuni tovar ishlab chiqarish sharoiti XTM afzalliklaridan foydalanishga undaydi. Har qanday ijtimoiy iqtisodiy sharoitga qiymat ishlab chiqarish harakatlari mehnatga hak to’lash qo’yilgan qiymatdan iborat bo’ladi. Bozorga tushayotgan tovarlar baynalminal qiymatning yoki xalqaro narxlarning tovarlar xalqaro bozorlar konuniyatlariga mos munosiblik jumladan qiymat konuni asosida almashtiradi. Unda erishiladigan iqtisodiy Samara vaqtning tejalishida va mehnat unumdorligining o’sishi namoyon bo’ladi. XTM da har bir mamlakat milliy iqtisodiyotning tutgan o’rni quyidagilarga bog’liq:

- A) Iqtisodiy geografik holati.
- B) Agroiqlimiy sharoitlari
- V) Tabiiy resurslari foydali qazilmalar bilan ta’minlangan darajasi
- G) Xalqning millatning mehnat an’analariga ma’lum ishlab chiqarish turlari xizmatlari ko’nikmalariga egaligi.
- D) Mamlakatni iqtisodiy tarixiy rivojlashi xususiyatlari
- E) ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyot darajasi
- J) Mehnat resurslari sifat tarkibi kasbiy va intellektual darajasi yangi kasb hunarlarning o’zlashtirish imkoniyatlari kabi bir qator iqtisodiy ijtimoiy ko’rsatkichlar.

XTMning mamlakatlar uchun manfaatli tomonlar.

1. Xalqaro ayirboshlashning qulay sharoitlarida eksport qilinayotgan tovarlar va xizmatlar baynalminal va milliy qiymatlari o’rtasidagi ijtimoiy farqi erishishi.

2. Arzon import tovarlar va xizmatlar evaziga milliy tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlardan voz kechish Dunyo xo’jaligi milliy xo’jaliklarining umulashmasi bo’lib barkaror sur’atda rivojlanib borayotgan bozor iqtisodiyotining ob’ektiv qonunlariga buysingan holda xalqaro aloqalarining o’sib borishi bilan birgalikda o’ziga xos qarama -qarshiliklariga ham ega bo’lgan yaxlit xo’jalik tuzilishidir.

80-90 yillar dunyoda yuz bergan juda katta iqtisodiy jarayonlar Dunyo xo’jaligiga uning sifat jihatlariga kuchli ta’sir ko’rsatdi. Ikki tuzimning qarama-qarshiligining barham topishi Yevropada qolaversa butun dunyoda ko’llarining yangi nisbatlariga olib keldi. Natijada dunyodagi bir biriga bog’liq muammolarni hal qilish mamlakatning rivojlanish darajasi Bilangina emas XMT va Dunyo xo’jaligidagi ishtiroki bilan Xarakterlanadi. Davrining asosiy xususiyati bu integratsiyaning umumiy lashuvi kapital ishlab chiqarish va mehnatni qamrabb

olinganligidir.

Iqtisodiy integratsiya turli milliy xo'jaliklarning baynalminallashuvi bo'lib ikki va undan ortiq millik xo'jaliklarining yagona xo'jalik mexanizimini yaratish maqsadidagi yaqinlashuvi va uyg'unlashuvidir.

Iqtisodiy integratsiyaning muhim sharti mamlakatlashgan iqsodiy-ijtimoiy rivojlanish darajalariga nisbatan tengligi va bir-biri bilan chegaradoshligidir. Integratsiya jarayoni rivojlanish darajasiga bog'liq holda beshta pog'onaga ajratiladi:

1. Erkin savdo mintaqasi.
2. Bojxona ittifoqi.
3. Umumiy bozor.
4. Valyutaviy iqtisodiy ittifoq.
5. Siyosiy,

Bu borada Yevropa iqtisodiy hamkorligi Yevropa ittifoqi namuna bo'lib xizmat qiladi. Uning integratsiya sohasidagi tajribasini boshqa mintaqalarda ham qo'llash mumkin. Hozirgi vaqtda dunyodagi ko'plab integratsiya assotsiatsiyalari YoIX tajribasiga amal qilgan holda integratsiyaning besh pog'onasiga asoslanib ish olib bormoqdalar.

Endilikda faqat pog'onali integratsiya modelida asoslangan erkin savdo mintaqalari yoki bojxona ittifoqlari bilan bir qatorda iqtisodiy ittifoqlar ham tashkil etisha boshlaydi. G'arbiy Yevropada Yevropa ittifoq 80 yillarning o'rtalarida besh pogona maqsad kilib kuygan va masstirix shartnomasining tuzb valyutaviy – iqtisodiy ittifoqqa o'tishining tartibini belgilab oladi. 1989 yilda SHimoliy Afrika 1994 yilda Kanada va AKSH o'rtasida erkin savdo mintaqasi tashkil etiladi. Unga Meksika qushilishi natijasida erkin savdo asotsiatsiyasi shaklida Osiyo Tinch okeani mintaqasida 1989 yilida Osiyo Tinch okeani iqtisodiy korporatsiyasi (OTIK) tuzildi. Hozirda bu assotsiatsiyaga Tinch okeani havzasining 20 dan ortiq mamlakati a'zo bo'lib 2020 yilga borib, uning doirasida erkin savdo mintaqasining tashkil etish to'g'risida kelishib olingan. Undan avvalroq 1992 yilda Janubiy Osiyo mamlakatlari astsiatsiyasiga a'zo bo'lgan 6 mamlakat 2008 yilgacha erkin savdo assotsiatsiyasni tashkil qilish to'g'risida shartnoma to'zgarn edi. Integratsiya borasida Uzbekiston ham murakkab yulni bosib o'tdi. CHorizm davrida O'zbekiston iqtisodiy umumrossiya yana iqtisodining tajribiy qismi bo'lgan bo'lsa, SHo'rolar davrida O'zbekiston iqtisodiy mustamlaka iqtisodiyoti sifatida Rossiya davlatiga xizmat kilar edi.

SHo'rolar davrida vaziyat yanada bir muncha murakablashadi. O'zbekiston iqtisodiyoti (Murakkab) mahkamroq ravishda markazga buysindirib, yurtimizdan moddiy boyliklarini olib ketishi avvalgidan ham tezlashdi. «Rivojlangan sotsializm» yillarida «Butun ittifoq yagona iqtisodiy majmuasi» tashkil qilinadi. Bularning hammasi majburiy zo'ravonlarcha integratsiyaning erkin misollaridir. Xolbuki, ixtiyoriy manfaatdorlik asosida va tabiiy ravishda amalga oshirilishi kerak.

Uzbekiston mustaqilikka erishgandan so'ng o'tmishdagi majburiy integratsiya mintaqalari uzildi va barbod buldi. Endi mustaqil davlatlar o'zaro hamkorlik tenglik asosida ixtiyoriy intergatsiyaning Yangi shakllari va yullarini

qidira boshladilar. O'tmishdagidan farq shundan iboratki, Yangi mustaqil davlatlar bilan hamkorlik doirasidagina emas balki boshqa uzoq xorijdagi davlatlar bilan ham iqtisodiy aloqalar o'rnatib asta sekin bu aloqalarni kengaytirib mustahkamlay boshladilar ammo iqtisodiy integratsiya birinchi navbatda MDH doirasidagi kun tartibiga qo'yilmokda. Chunki bu yer gap o'tmishda o'rnatilgan iqtisodiy aloqalarni yangi asosda tuzish to'g'risida MDH ichida O'zbekiston birinchi galda Markaziy Osiyo davlatlari Kozog'iston, Qirg'iziston va Turmaniston bilan iqtisodiy integratsiya to'g'risida so'z olib bordi. Chunki hududdagi davlatlar o'zaro iqtisodiy ruhiy tarixiy, geografik va boshqa jihatlar bilan bog'langan. Katta istiqbolga ega integratsion jarayon – 1994 yili O'zbekiston, Qozog'iston va Kirgiziston o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida markaziy Osiyo umumiy bozorining rivojlantirishidir.

Ushbu shartnomada mintaqaviy integratsion aloqalarni kuchaytirish bo'yicha qator tadbirlar ko'rsatib o'tilgan. Ular qatoriga yoqilg'i, energetika majmuini transport va axborot tuzimlarini mintaqqa suv xo'jalik tizimini rivojlantirishning yagona dasturlaini ishlab chiqish, umummintaqqa erkin savdo hududi va bojxona ittifoqini tashkil etish:

Banklararo hisob-kitoblarning samarali mintaqaviy tuzilishini yaratish:

Byudjet siyosati, pul kredit, valyuta munosabatlarida mutanosiblikka erishish mintaqqa doirasida davlatlar iqtisodiy konunchilikni yaqinlashtirish va huquqiy me'yoriy aktlar muvofiqligiga erishish:

Qusha korxonalar moliya sanoat guruhlarini tuzish uchun zarur shart-sharoit yaratish:

Ishlab chiqarish kooperatsiyasining davlatlararo shakllarini amalga oshirish kiritish mumkin va bu tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshiriladi.

Iqtisodiy hayotda integratsiya bir necha yunalishlarga ega:

1. Ishlab chiqarish kunlarini baynalminallashuvi ishlab chiqarish vositalari va texnologik bilimlarni ayirboshlash va kooperatsion aloqalar negizida yaxlit ishlab chiqarish va iste'mol tizimi bo'lib, bu ishlab chiqarish resurslari xalqaro moddiy material axborotning xalqaro umumlashuvi, tashkiliy iqtisodiy infratuzilmalardan iborat. Hamkorlik jarayonini ifodalaydi.

2. XMT orqali baynalminallashuv jarayoni – an'anaviy xalqaro savdoning hajmi va sifat jihatining o'zgarishi negizida iqtisodiy hayotning baynalminallashuvidir. Xalqaro savdoning vazifasi «Tovar pul» oddiy formulasidan milliy ishlab chiqarish jarayonlariga xizmat qiluvchi chegaralardan chiqib ketdi va natijada xalqaro savdo tarkibi ham o'zgardi.

3. Moliya va ishlab chiqarish resurslarining xalqaro amallashuv turi mamlakatlar iqtisodiy hayotining yaqinlashuvi va uyg'unlashuviga olib kelmoqdalar. Bu jarayon kredit va xorij investitsiyalari shaklida amalga oshirilmoqda.

4. Xalqaro hamkorlikda xizmatlar ko'rsatish sohalari moddiy ishlab chiqarish sohalariga nisbatan tez rivojlanib bormoqda.

5. Ilmiy texnik bilimlarining xalqaro amallashuvi tez rivojlanishidir. Bu jarayon xalqaro intellektual mehnat taqsimotining shakllanishiga ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik markazining xalqaro ixtisoslashuvi va korporatsiyasiga

olib kelmoqda.

6. Xalqaro ko'lamda ishchi kuchi integratsiyasi o'smoqda va bu jarayonida hamdo'stlik mamlakatlari ham ishtirok etmoqda hamda u iqtisodiy hayotni baynalminallashuvini tarkibiy qismi bo'lib kelmoqda.

7. Xalqaro miqyosda ishlab chiqarish va iste'molning baynalminallashuvi tabiiy muhitga jiddiy ta'sir etmoqda va bu sohada xalqaro hamkorlikni kun tartibiga qo'yimoqchi. Atrof muhitni muhofaza qilish Dunyo okeanining va kosmosni rivojlanayotgan mamlakatlardagi ochlik va savodsizlikni bartaraf etish va boshqalar.

4.XTM va xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi va kooperatsiya bir-biriga bog'liq va ajralmas jarayon bo'lib murakkab va ziddiyatli xarakterga egadi. XMT xalqaro kooperatsiyaga nisbatan kamroq iqtisodiy tushuncha bo'lib, xalqaro kooperatsiya XMTning shakllanishida muhim rol uynaydi. O'z vaqtida ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi kooperatsiyasining shakllanishiga olib keladi. SHuning uchun ham xalqaro ixtisoslashuv va xalqaro kooperatsiyasi XMTning oddiy shakli bo'libgina kolmay balki uning mohiyatini ifodalovchi jarayonlardir. Ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi mamlakatlar o'rtasidagi mehnat taqsimotining uziga xos shakli bo'lib, ilmiy ishlab chiqarishning tabaqalanishi asosida bir xil ishlab chiqarish kontsentratsiyasi va mehnatning umumlashuvi hamda alohida mustaqil texnologik jarayonlarining mustaqil ajralib chiqishi ichki ehtiyotlardan yuqori turgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi tarmoq va kichik tarmoqlarning bo'linishi orqali o'zaro tabaqalashgan milliy xo'jalik majmualarini to'ldirishdir.

Yuqoridagi jarayonlar xalqaro tovar ayirboshlash xizmatlar va ilmiy texnik bilim va ishlanmalar ayirboshlashni yanada intensivlashuviga olib kelmoqda.

ICHXM ning asosiy turlari predmetlar detallar va texnologik yoki bosqichma-bosqich ixtisoslashuvidir. ICHXM turli tarixiy bosqichlarda barakaror o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bunga ijtimoiy ishlab chiqarishdagi chuchuk o'zgarishlar iste'molning xalqaro tarkibining o'zgarib borishi va ITI ta'siri katta bo'lmoqda.

30-yillarda dunyo xo'jaligida xalqaro tarmoqlararo ishlab chiqarish ixtisoslashuvida bir tarmoq majmuasi (ishlab beruvchi sanoat) boshqa tarmoq (qazib beruvchi tarmoq yoki qishloq xo'jaligi) mahsulotlarga asoslangan edi. 50-60 yillarda ICHXI da birinchi tarmoqlar (avtomobilsozlik, samolyotsozlik plastmassalar ishlab chiqarish, podshipnik, radioappaturalar va boshqalar) asosiy o'rinni egallasa 70-80 yillarda ICHXI da ichki tarmoqlararo va iste'mol yunalishidagi mahsulotlar kuchaydi.

Ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi va kooperatsiyasining (ICHXIK) milliy ishlab chiqarish samaradorligini oshishi va xalqaro tovar aylanmasining barkaror o'sish omili sifatidagi ahamiyati katta 70-80-yillar mashinasozlik mahsulot xalqaro savdoning 40% gachasi (60 yillarda 4%) butlovchi mahsulotlar hisobidan 60-90 yillarda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda mashinasozlik sanoatining detall va uzellari va boshqa butlovchi mahsulotlari xalqaro savdosi 2 marta o'sdi. Ayniqsa, mashinasozlik sanoatida barcha turlariga ixtisoslashuvchi kuchaydi.

Bu jarayon bugundan konstruktiv mashinalar, jihozlar mexanizmi ko'plab komponentlardan (agregatlar qism detal) iborat bo'lib ishlab chiqarish ixtisoslashuvini taqozo qiladi.

Ikkinchidan mashinasozlik majmuasi o'ziga xos miqdor va sifat xususiyatlariga ega. Bu minglab nomidagi turli hajmdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni o'z tarkibiga oldi.

Konstruktiv jihatdan murakkab bo'lgani uchun o'nlab va yuzlab mamlakatlarda minglab korxonalar koperatsiyasini taqozo qiladi.

Uchinchidan – mashinasozlik sanoatida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar texnologik xususiyatlarga egadir.

Milliy bozor bu mahsulotlarni ishlab chiqarishga torlik qiladi. Xalqaro ixtisoslashgan tarmoq darajasi ko'rsatkichlarga nisbatan eksport ixtisoslashuviga ixtisoslashgan tarmoq koeftsenti va tarmoq ishlab chiqarishning eksport kvotasi kiradi. Tarmoqning eksport ixtisoslashuvi quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$T_k = \frac{\partial m}{\partial \pi c}$$

Bu yerda Et –mamlakatlarning tovarning hissasi.

Ej Jahon eksportida tovarning hissasi.

Ko'rinib turibdiki birlikdagi faoliyati kooperatsiyasi a'zolaridan mahsulotlarni ishlab chiqarish yetkazib berish uning sifati hajmi va kelishilgan muddatlariga qat'iy amal qilishni taqozo kildi. Kooperatsion aloqalar xalqaro darajasiga va boshqa shakllarda bo'linishi mumkin.

Kooperatsion aloqalarning asosiy usullari quyidagilar.

1. Birlikda dasturlarini amalga oshirish.
2. SHartnomaviy ixtisoslashuv.
3. Qo'shma korxonalar barpo qilish.

Qo'shma korxonalar barpo qilish kooperatsion aloqalarni muhim o'rin tutadi va bugungi kunda eng keng tarkalgan usuldir. Bunday kooperatsion integratsiyasi birnecha mamlakatlarning kapitali o'zaro kelishilgan maqsadlari amalga oshirishdi ishtirok etadi.

5.Hududiy mehnat taqsimoti jamiyat tarakiyotida mehnat faoliyatining sifat jihatidan tabaqalanish jarayonini ifodalaydi va ishlab-chiqarish kuchlari rivojlanishiga kuchli to'rtki beradi mehnat taqsimoti mohiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi,yani a) butun jamiyat miqyosida va b) ishlab chiqarishni tashkil etishni turli shakllaridagi ichki mehnat taqsimotidir.

Mehnat taqsimotining bu ikki turi, o'zaro aloqadorlikda bo'lib bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Hududiy mehnat taqsimoti ishlab chiqarish kuchlarini okilona joylashtirishning asosidir. Ayni vaqtda hududiy mehnat taqsimoti iqtisodiy rayonlarning shaklanishi Bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy jarayondir. SHuning uchun hududiy mehnat taqsimoti rayonlarning tabiiy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan chambarchas bog'liq, xo'jalik ixtisoslashuvining samarali yunalishlarini ifodalaydi, bunday xo'jalik ixtisoslashuvi hududdagi eng qulay va samarali bo'lgan alohida mahsulotlarini yetishtirishga (sabzavot-polizchilik) hatto yana shu mahsulotlarning bir turi qishloq xo'jalik ekinlarining bir navi, ma'lum detallni yoki uning bar qismini ishlab chiqarishga ixtisoslashuv bilan bog'liqdir.

Ana shunday xo'jalik ixtisoslashuvi alohida shakllanadigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar.

Geografik mehnat taqsimoti yoki uning sinonimi hududiy mehnat taqsimoti deb yuritiladi. Hududiy mehnat taqsimoti juda murakkab tushuncha bo'lib, xo'jalik jihatidan turlicha ixtisoslashuv darajasidagi hududlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar tizimini ifodalaydi. Bunday iqtisodiy aloqalar rayon, mamlakat jahon iqtisodiyotida mineral xomashyo xilma-xil tovarlar almashuvidan iborat o'zaro foydali bo'lgan jarayondir. Hududiy mehnat taqsimoti mohiyatiga ko'ra jamiyat miqyosida tarmoq va tarmoqlararo ishlab chiqarishni tashkil etish shakllaridagi mehnat taqsimotiga bo'linadi.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti ishlab-chiqarish kuchlarining «vaqt» mobaynida tarakiyot bosqichlarini ifodalaydi. Jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichda dehqonchilikdan chorvachilikni ajralib chiqishi, keyinroq hunarmandchilikning ajralib chiqishi bilan mehnat taqsimoti ijtimoiylashib, sifat jihatdan rivojlanib bordi. Hunarmandchilikning rivojlanishi savdo-sotiqni o'sishi bilan ishlab chiqarishni tabaqalanishini jarayoni kuchaydi va bugungi murakkab ijtimoiy-hududiy mehnat taqsimotining shakllanishiga olib keldi.

Ishlab-chiqarishning tarmoq taqsimoti iqtisodiy iqtisodiyotining yirik tarmoqlariga sanoat xo'jaligi, transport va infrastrukturasidan bo'linishini ifodalaydi. Mintaqalararo yoki mintaqaviy mehnat taqsimoti tabiiy-geografik jihatdan yaxlit hududlardagi ikki va undan ortiq mamlakatlar guruhi o'rtasida shakllangan ishlab chiqarishni ixtisoslashuvini ifodalaydi. Jumladan, G'arbiy Yevropa mamlakatlari doirasida «Umumiy bozor» shakllangan mintaqaviy mehnat taqsimotini ifodalaydi. Xalqaro raqobatning keng yoyilishi undagi jarayonlarni tezlashtirmoqda, shakl va usullarni o'zgartirmoqda, yani raqobatdosh tovarlar va yani hududlarni kashf qilishi kengaymoqda. Ayniqsa, ITR raqobatga alohida jo'shqinlik baxsh etmoqda. Qaerda raqobat bo'lsa o'sha yerda ishlab-chiqarish harajatlarining qisqarishi sifatning oshishi va foydaning yuqoriligi ko'zga tashlanmoqda. ITI nafaqat raqobatning asosi bo'lingina qolmay uning kattalizatori, harakatlanturuvchi kuchi ham bo'lmoqda. ITIning faol ta'siri Dunyo xo'jalikning barcha bosqichlarni alohida firmalar, mamlakatlar va mamlakatlararo guruhlar munosabatlarda ham ko'rinmoqda.

ITI yutuqlaridan keng foydalanish tovarlar nomenklaturasining doimiy yangilanib turishga keng imkoniyat ochmoqda, bozor ehtiyoqlariga mos ravishda mahsulotlarining sifatiga bo'lgan tovarlarni qondirmoqda. SHuning uchun ham raqobatbardoshlikning muhim omili bo'lib qolmoqda. Natijada yangi tovarlar mutlaqo yangi ehtiyoqlarini qondirish orqali yangi bozorlarning yuzaga keltirmoqda yoki yuqori darajaga sifat ehtiyoqlarini qondirish orqali ilgari ma'lum tovarlarni kengroq iste'molchilarga yunaltirilganligi bilan ilgari sotib olish imkoni bo'lmagan iste'molchiga ham mo'ljallanmoqda. Dunyoning sanoat mahsulotlari eksport tahlili shuni ko'rsatmoqda, ITI ta'sirida sxemalar EHM kommunikatsiya vositalar elektron jihozlari tsellyuloza qog'oz mahsulotlari temir yul tortish vositalari, moshina va sanoat elektronik jihozlari aviadvigatellar kiyo sanoatining jindlari ortib bormoqda va XXI asrning dastlabki o'n yilligida bu tovarlarga bo'lgan ehtiyoj ko'payishi bashorat qilinmoqda. Mutaxassislarning tadqiqotlariga

ko'ra, yangi tovarlarni ishlab chiqarish o'zgartirgan kompaniyalarda uni tadbiq etgandan so'ng o'n yilda foyda, an'anaviy tovarlar ishlab chiqarish raqobatchilardan ko'rinib ikki marta yuqori bo'lgan Yangi tovarlar bozor muvaffaqiyatlari an'anaviy tovarlarga nisbatan narxining yuqoriligi Haridorligi MTM vositasidagi raqobat ko'rinishning yangi bosqichini boshlab berdi. Natijada xilma-xil mexanika va texnolog takomillashtirishlar patentlar ustidan nazoratni kuchaytirishga urinishlari tovarlarning imte'mol mossalarining muttasil yaxshilash imkoniyatini bermoqda va raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanadi.

Ayni vaqtda firma va kompaniyalarning xaridorlarining jalb qilishi maqsadida o'z tovarlariga majmualiy xizmat ko'rsatish turlarini ya'ni koefitsientini kafolatidan keyingi xizmatlarining ham amalga oshirmoqdalar. CHunonchi, ular masalan dastgohlar chiqaribgina qolmay uni sotadilar, o'rnatadilar iste'molchi korxona xodimlarini ulardan foydalanishga o'rgatadilar, kafolatdan keyingi xizmatlarini bajaradilar va boshqa xizmatlarini amalga oshirish bilan buyurtmachi manfaatlariga o'zlarining tovarlarini moslaydilar. Raqobat qurishning usullari narxi va nonarxiy usullarga bo'lish mumkin. Ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchilari tomonidan o'zi sotayotgan tovar va xizmatlarning narxlarini iste'molchilar o'zgarishini ko'zda tutilgan bo'ladi. Sotuvchilarning bozorda narxlarini pasaytirishdan maqsadi ko'proq xaridorlarni jalb qiladi. Tovarlarni ishlab chiqarish ko'paytirishda raqobatchilar uchun noqulay sharoitga yaratishdir. Ammo uzoq davom ettirib bo'lmaydi. CHunki bunday ishlab chiqaruvchi olib keladi. Narxiy sotuvchilar tomonidan o'zlari sotayotgan tovarlarga monopol yuqori narx belgilash bo'lib buning maqsadi nafaqat monopol foyda olishi balki iste'molchilarning ishlab chiqaruvchilar uchun qulay sharoitga solib kuyishdir. Raqobatning nonarxiy usullari tovarlar narxining emas, balki tovarlarni asoslangan. Nonarxiy raqobatlarida tovar sifatida tabaqalantirish muhim o'rin tutadi. Ma'lumki raqobatbardosh tovarni faqat raqobatbardosh firma yoki kompaniya chiqara oladi va bunday firma yoki kompaniyalarga ma'lum sharoitlar mamlakat tomonidan yaratilgan bo'lishi mumkin.

Mamlakatlarning raqobatbardoshligining 100 dan ortiq eksport iqtisodchilar 340 ta ko'rsatkich bo'yicha aniqlaydilar. Bu ko'rsatlar 10 guruhga birlashtiriladi.

1. Iqtisodiy siyosat va iqtisodiy o'zini sur'atlari.
2. Sanoat ishlab chiqarishning samaradorligi
3. Fan va texnikaning rivojlanganlik darajasi ilmiy – texnik yutuqlorining sur'atlari.
4. XMTda ishtiroki
5. Ichki bozorning ko'lami va o'suvchanligi.
6. Moliya tizimining moslashuvchanligi
7. Davlatning iqtisodiyotini tartiblash vositalari.
8. Mehnat resurslarining sifati va intellektual tarkibi
9. Mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi darajasi
10. Mamalakatlarning ijtimoiy iqtisodiy va ichki siyosiy ahvoli.

SHuningdek, asosiy eksportni mamlakatning bozor muvaffaqiyati sari xalqaro bozor ehtiyojlarini oldindan chuqur tushinishi va uni o'zlari uchun kerakli

yunalishda faol shakllantirishdan iborat.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Jahon aholisi soni va o'sish sur'atlari qay darajada kechadi?
2. Jahon aholisining milliy va diniy tarkibi to'g'risida tushuncha bering.
3. Jahon aholisining joylashishi va migratsiyasini izohlab bering.
4. Aholining jinsiy va yosh tarkibi to'g'risida nimalarni bilasiz?
5. Mehnat resurslari, bandlik va ishsizlik sur'atlari qaysi davlatda va qanday qo'rsatkichlarni ifodalaydi?
6. Urbanizatsiya jarayoniga izoh bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographfi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

JAXON XO'JALIGI

R E J A:

1. Dunyo xo'jaligi haqida tushuncha.
2. Jahon xo'jaligining shakllanish bosqichlari.
3. Jahon xo'jaligini shakllanishida xalqaro mehnat taqsimotining o'rni.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: Dunyo xo'jaligi, rivojlanish, yirik regionlar, subregionlar, xalqaro mehnat taqsimoti.

Jaxon xujalining shakllanishi jarayoni amalda kishilik jamiyatining jami shaklini uz ichiga oladi. Chunki u ishlab chikarish kuchlarining necha ming killar davomida evolutsiyasining natijasidir. Jaxon xujalining shakllanishi va rivojlanishi joylashishi uziga xos xususiyati bilan ifodalanuvchi ayrim boskichlariga taksimlash mumkin. Birinchi va eng uzok davrini uz ichiga olgan jaxon xujaligini belgilari va regional xususiyatlari shakllana boshlagan boskich buyuk geografik kashfiyoti davrigacha davom etgan Buyuk geografik kashfiyotlari natijasida xalkaro savdo Yevropa va Osiyodan keyin Yer sharining boshka regional xam kamrab oladi.

Regionlar o'rtasida maxsulotlarning ayirboshlash jaxon bozor xududida keltiradi. Ushbu bozor transport rivojlanishi munosabati bilan ya'na xam kengayadi chunki dengiz birlashtirishga imkon berdi. Jaxon xujaligi 20 asr arafasida Tula tukis shakllanib buldi xamda mazkur asrning birinchi yarmida uning rivojlanishi ayrim xududlarni kamrab olin xisobiga amalga oshirgan.

Jaxon xo'jaligi iktisodiyoti kategoriyadir chunki uning tugrisidagi tushuncha ijtimoiy mexnat taksimoti tushunchasi xujalikning alokalarining baynalminallashishi xamda xalkaro iktisodiy integratssiyalanishi alokadordir. Jaxon xujalik geogorafik kategoriya bulib uch yunlishida tadkik etiladi.

1. Jaxon xujaliklarning umumiy geografiyasi
2. Uning tarmoklari geografiyasi
3. Yirik regionlar va subregionlar geografiyasi

Jaxon xujaligining shakllanishi va rivojlanishida xalkaro geografik mexnat taksimotining urn iva axamiyati bekiyosdir geografik mexnat taksimoti bu ijtimoiy mexnat mexnat taksimotining xududiy shaklidir. Geografik mexnat taksimoti mikyosiga kura rayonlararo va xalkaro mexnat taksimotiga bulinadi. Xalkaro geografik mexnat taksimoti jaxon xujaliging xarakatlantiruvchi va negizidir.

Jaxon xujaligi – bu bir biri bilan umumjaxon iktisodiy munosabatlari orkali boglangan. Dunyodagi barcha malakatlar milliy xujaliklarining majmuidir.

Jaxon xujaligining geografik «Modeli» kundan kunga murakkablashib bormokda XIX asrning oxirigacha barcha kursatkichlar buyicha bir markaz – Yevropa yakkol kuzga tashlanar edi. Undan keyin ikkinchi jaxon markazi – AKSH vujudga keldi va yetakchi rulni uynay boshladi. Ikkinchi jaxon urushigacha bulgan davrda jaxon xujaligining Yangi markazlari sobik ittifok va Yaponiya byudjetiga keldi. Undan keyingi ishlar Xitoy va Xindiston, Kanada, Avstraliya va Guruziya janubi – garbiy osiyoning neft kazib oluvchi mamlakatlari singari Yangi iktisodiy markazlar shakllana boshladi. Sungi chorak asrda jaxon xujaligida turt «Osiyo yulbarslari» Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong va Singapur saxnaga chikdi. Mazkur xududiy uzgarishlar natijasida osiyo Tinch okeani mintakasining jaxon xujaligidan salmogi Yana xam oshdi. Jaxon xujaliging xozirgi vaktida kup markazli xusiyatga egadir.

Jahon xo'jaligi rivojlanishining muhim ko'rsatkichlari

Rivojlanish yillari	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2014
Neftni qazib olish (mln t)	525	1060	2270	3000	3100	3500	3973	4220
Elektr energiyasini ishlab chiqarish (mlrd kVt. s)	950	2300	5000	8250	12000	16400	21300	23127
Temir rudasini qazib olish (mln tn)	250	500	750	900	980	1100	2400	3000
Yengil avtomobillar ishlab chiqarish (mln dona)	10,0	15,5	20,4	28,4	32,0	43,0	77,8	89,7

Manba : www.wikipedia.org

Dunyo mamlakatlari milliy xujaliklarining jaxon xujaliklarini birlashtirish asosida xalkaro mexnat taksimoti etadi. BMT XMT – ayrim mamlakatlarning bulgan tabiiy sharoit va resurslar axolining mexnat malakalarining kunikmalari asosida ayrim maxsulotlari yoki ularning turlarini ishlab chikarishga ixtisoslashuvi va boshka mamlakatlar bilan ayrboshlashuvidir.

XMT mamlakatlarning iktisodiy ijtimoiy rivojlanishi darajasi ijtimoiy – siyosiy tizimining xarakteridan kat'iy nazar tavarlar xizmat va bilimlarning xalkaro ayrim boshlanishi ishlab chikarishning rivojlanishi, ilmiy savdo solik soxalarida boshka xamkorlarining ob'ektiv asosidir. XMT mamlakatlari ichidagi va ular urtasidagi munosabatlar rivojlanishining konuniy natijasi ijtimoiy mexnat taksimotining mantikiy davomidir. XTM xarakatlantiruvchi kuch va uni ragbatlantiruvchi omil. Mamlakatlarning unda ishtirok etishidan kuzlangan maksadi manfaatlari vazifalari iktisodiy foyda olishga karatilgandir. Bu faoliyati xalkaro mikyosi kiymat konuni amal kilish kurinadi. Kiymat konuni tovar ishlab chikarish sharoti XTM avzalliklaridan foydalanishga undaydi. Xar kanday ijtimoiy iktisodiy sharoitga kiymat ishlab chikarish xarakatlari mexnatga xak tulash kuyilgan kiymatdan iborat buladi. Bozorga tushayotgan tovarlar baynalminal kiymatning yoki xalkaro narxlarning tovarlar xalkaro bozorlar konuniyatlariga mos munosiblik jumladan kiymat konuni asosida almashtiradi. Unda erishiladigan iktisodiy Samara vaktning tejalishida va mexnat unumdorligining usishi namoyon buladi. XTM da xar bir mamlakat milliy iktisodiyotning tutgan urni kuyidagilarga boglik.

- A) Iktisodiy geografik xolati.
- B) Agroiklimiy sharoitlari
- V) Tabiiy resurslari foydali kazilmalar Bilan ma'minlangan darajasi
- G) Xalkning millatning mexnat an'analari ma'lum ishlab chikarish turlari xizmatlari kunikmalariga egaligi.
- D) Mamlakatni iktisodiy tarixiy rivojlashi xususiyatlari
- E) Ijtimoiy – iktisodiy tarakkiyot darajasi

J) Mexnat resurslari sifat tarkibi kasbiy va intellektual darajasi Yangi kasb xunarlarining uzlashtirish imkoniyatlari kabi bir kator iqtisodiy ijtimoiy kursatkichlar.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Dunyo xo'jaligi deganda nimani tushunasiz?
2. Jahon xo'jaligining shakllanish bosqichlari qaysilar?
3. Jahon xo'jaligini shakllanishida xalqaro mehnat taqsimotining o'rni qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographfie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographfie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographfie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographfi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

JAHON SANOATI

REJA:

1. Sanoat ishlab chiqarishning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati.
2. Sanoatning tarmoq tarkibi, umumiy xususiyatlari.
3. XX asr boshlarida sanoat tarmoq tarkibi va rivojlanishi.
4. Tog'-kon, yoqilg'i energetika majmuasining tarkibi va rivojlanishi.
5. Metallurgiya sanoati majmuasi.
6. Mashinasozlik sanoati majmuasi.

7. Kimyo sanoati majmuasi.
8. Engil sanoat tarmoqlari tarkibi va rivojlanishi.
9. Sanoat va atrof-muhit muammosi.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: sanoat ishlab chiqarish, jahon xo'jaligi, jahon sanoati, XX asr, tog'-kon, yoqilg'i energetika majmuasi, metallurgiya sanoati, mashinasozlik sanoati, kimyo sanoati, yengil sanoat, atrof-muhit.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, fan-texnika taraqqiyoti milliy iqtisodiyotining tarmoqlarga bo'linib rivojlanishini taqozo etadi. Tarmoqlar ichida asosni bo'g'in bo'lib, sanoat ishlab chiqarishi hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishning muhim xususiyati shundaki, uning barcha tarmoqlarida mehnat vositalari va iste'mol tovarlar yaratiladi. Ilmiy texnika taraqqiyoti aniqlanadi jami ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning katta qismi ishlab chiqariladi hamda yaratiladi. Sanoat ishlab chiqarish ayni vaqtda o'z tarmoqlari va boshqa ijtimoiy tarmoqlar uchun moddiy - texnik vositalar hamda xalq ehtiyoiga kerak bo'ladigan mahsulotlarni ham uzluksiz tayyorlab beradi.

SHu boisdan ham sanoat ishlab chiqarish darajasi va samaradorligining o'sishini to'xtovsiz ta'minlab va turish lozim. CHunki sanoat ishlab chiqarish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, aholining turmush darajasi ham shunchalik yaxshi bo'ladi.

O'z navbatida sanoat shaharlarining vujudga kelishi va rivojlanishi, urbanizatsiya jarayoni, transport hamda XICHMning shakllanishida asosiy omil bo'lib hisoblanadi.

Sanoat ham bamisoli san'atdir. Ma'lumki, san'at badiiy va tasviriy san'atda tabiiy boylik, xodisa va voqealik sun'iy ravishda o'z shaklini, ko'rinishini o'zgartiradi. M: aktyor o'zi bajarayotgan obrazga moslashsa, tasviriy va amaliy san'atda voqealik umumlashtirilgan holda sur'atga, rasmga tushiriladi.

Xuddi ana shunday oddiy misolga o'xshab sanoatda ham tabiatdan olingan turli xil xomashyo qayta ishlash jarayonida o'z shaklini o'zgartiradi va iste'molga tayyorlanadi.

Jamiyat taraqqiyoti bilan iste'mol buyumlari va mahsulotlarga bo'lgan talab - ehtiyot asta sekin ortib boradi. Natijada qishloq xo'jaligi, chorvachilik yoki dexqonchilik mahsulotlari yetishmay qoladi. Bu esa avvaliga hunarmandchilik va kosibchilikni, keyinchalik esa sanoat ishlab chiqarishni va undagi kooperatsiya shaklining dastlabki ko'rinishi manufakturaga zamin yasaydi. Manufakturaning rivojlanishi hozirgi zamon industriyasiga kuchadiki, bu jamiyat taraqqiyotida yangi davrga muvofiq keladi.

Sanoatning bunday tarixiy rivojlanib borishi, asosan to'qimachilik tarmog'i negizida amalga oshadi. Qolgan tarmoqlar, jumladan, mashinasozlik, metallurgiya sanoatining dastlabki shakllanishi ko'proq ana shu to'qimachilik sanoatining talablari bilan bog'liq bo'lgan. Buning qator sabablari bor:

1. To'qimachilik sanoatining ishlab chiqarish jarayoni uncha

murakkab emas.

2. Mazkur sanoatning shakllanishiga katta mablag' sarflanmaydi (ishlab chiqarish fondlarining qiymati nisbatan past).

3. Bunday korxonalar tez quriladi va ularning rivojlanishi uchun xomashyo va ishchi kuchi barcha joyda mavjud.

4. Uning mahsuloti hamma uchun va hamma vaqt kerak hamda narxi ham arzon.

SHu bois ushbu sanoat tarmog'ining aylanishi, daromad hosil qilishi imkoniyati keng bo'ladi. Masalan, Angliyada manufakturaning vujudga kelishi.

SHuni alohida ta'kidlash kerakki, sanoat mahsulotlarining hajmi qishloq xo'jaliga xom-ashyosining tayyorlanishiga transport vositalarining to'xtovsiz qatnoviga, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishiga asoslanadi.

Sanoat ishlab chiqarish yanada foyda, rentabillik, tannarx, moliya kabi iqtisodiy ko'rsatkichlarga va davlat byudjetiga ham ta'sir qiladi. Masalan, O'zbekiston sanoat tarmoqlarida YaIM ning 22,4% i yaratiladi yoki mehnat resurslarining 12% i mazkur sohada band yoki 1 mln. kishini tashkil etadi.

Xususan, O'zbekiston sanoatida elektr energiyasi, gaz, neft, ko'mir, benzin, po'lat, avtomobillar, traktorlar, paxta terish mashinalari, samolyotlar, olingugurt kislotasi, mineral o'g'itlar, sun'iy tolalar, tsement, turli qurilish materiallari, gazlamalar, paxta moyi, un, yog', guruch, kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqalar ishlab chiqariladi.

Sanoatni joylashtirish va rivojlantirishda turli sharoitlar va omillar qatnashadi. Ularni asosan ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Iqtisodiy geografik omillar, ya'ni mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi, ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish xususiyatlari shakllari, energetika, transport, infrastruktura holati, ishlab chiqarishning moddiy texnika bazasi, ITI.
2. Tabiiy geografik omillar, ya'ni tabiiy sharoit, iqlim, rel'ef, tabiiy resurslar mineral va suv resurslari.

Sanoat ishlab chiqarishni ilmiy tahlil qilish, samaradorligini, o'sish sur'atlarini aniqlash uchun uning tarmoqlarini guruhlariga ajratish lozim. Mahsulotning iqtisodiy mazmuniga ko'ra sanoat ikki yirik guruhga bo'linadi.

1. Ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi ("A" guruh)
2. Iste'mol buyumlari ishlab chiqaruvchi ("B" guruh)

Mehnat vositalarining mehnat buyumlariga ta'sir etish xususiyatiga asosan sanoat ikkiga, ya'ni qazib oluvchi tog'-kon sanoati va qayta ishlovchi tarmoqlardan iborat. SHuningdek, sanoat ishlab chiqarishi tarmoq tarkibiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi.

1. Yokilg'i energetika sanoati:

- a) energetika, b) neft, v) gaz, g) ko'mir

2. Metallurgiya sanoati:

- a) qora metallurgiya, b) rangdor metallurgiya

3. Mashinasozlik sanoati:

- a) og'ir mashinasozlik; b) umumiy mashinasozlik; v) o'rta mashinasozlik

yoki harbiy mashinasozlik; g) noziq mashinasozlik;

Metall buyumlar va xilma-xil mahsulotlar tayyorlash. SHuningdek, mashinasozlikni yana quyidagi tarmoqlarga ajratiladi:

- Avtomobilsozlik
- Traktorsozlik va qishloq xo'jaligi mashinasozlik
- Paxta tozalash sanoati mashinasozligi
- To'qimachilik mashinasozligi
- Radioelektronika, elektronika
- Asbobsozlik.
- Kimyo va neft
- Kimyo
- Samolyotsozlik
- Qurulish va yo'l mashinasozligi
- Kommunal xo'jaligi mashinasozligi
- Madaniy maishiy ro'zg'or texnikasi

4. Kimyo sanoati.

- Tog' kimyo sanoati
- Asosiy kimyo
- Organik sintez kimyosi
- Polimer kimyo

Qurilish materiallari sanoati

- TSement sanoati
- Toshqirishlik (toshga ishlov berish)
- Devorboq materiallar (g'isht sanoati)
- Keramika sanoati (sopol kanalizatsiya)
- SHisha - oyna sanoati
- Yig'ma temir beton sanoati

O'rmon tsellyuloza sanoati

- Yog'och tayyorlash
- Gidroliz, ya'ni yog'ochga kimyoviy ishlov berish
- Qog'oz tsellyuloza

Engil sanoat

- Paxta tozalash
- To'qimachilik ipakchilik sanoati
- SHoyi to'kish sanoati
- Trikotaj sanoati
- Kanop sanoati
- Tikuvchilik sanoati
- Kun - poyabzal sanoati
- Mo'yna sanoati
- CHinni - fayans
- Mebel sanoati

Oziq ovqat sanoati.

- Go'sht va sut sanoati
- Yog' moy sanoati

- Un tortish tegirmoni
- Non, yorma, qand shakar, qandolatchilik
- Alkagol ichimlik sanoati
- Tuz, choy, tamaki sintetik yuvish sanoati

Demak, sanoatning tarkibiy qimlari va tuzilishiga ko'ra: og'ir va yengil sanoatga ajratiladi. Og'ir sanoat, asosan ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaradigan tarmoqlardan iboratdir, ya'ni unda mehnat qurollari (mashinalar, jihozlar va h.k.) va mehnat predmetlari (xom-ashyo, yokilg'i va h.k.) ishlab chiqariladi. Og'ir sanoat mehnat predmetlarini (foydali qazilmalar, yog'och, gidroenergiya resurslari) tabiatdan oladi.

Engil sanoat keng xalq iste'mol mollari ishlab chiqaradigan tarmoqlar guruhidan iborat. Asosiy tarmoqlari: ip gazlama, zig'ir, jun, trikotaj, teri, poyafzal, mo'ynachilik, mebel, galanteriya va boshqalar. Sanoatning tarmoq tarkibini aniqlashda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi ko'rsatkichi asosiy o'rin tutadi.

Sanoatning tarmoq tarkibi - mamlakatning industrial rivojlanish darajasi va iqtisodiy mustaqilligini, sanoatning texnik qurollanganlik darajasi va tarmoqning iqtisodiyotdagi bosh rolini ifodalaydi, Sanoatning takomillashgan tarmoq tarkibi sanoat ishlab chiqarishining samaradorligini ifodalaydi. Sanoat tarkibidagi ijobiy o'zgarishlar sanoat ishlab chiqarishida ilg'or tarmoqlar hissasi ortayotganligi tarmoq ichki tarkibining takomillashayotganligini va tarmoqda ishlab chiqarishning rivojlanib borayotganligini ko'rsatadi.

Sanoat tarmoqlarining o'zaro aloqadorligi va proporsiyalari ishlab chiqarish usuli va boshqa ko'plab omillarga bog'liq. Sanoat tarmoq tarkibining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar:

1. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va uning natijalarini ishlab chiqarishga tadbiqu;
2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti darajasi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsion aloqalarning rivojlanganligi;
3. Aholining mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojining o'sishi;
4. Sanoatning rivojlanishi uchun mavjud iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlar;
5. Mamlakatning tabiiy resurs salohiyati.

Sanoat tarmoqlari klassifikatsiyasi asosida quyidagi asosiy hissasi 40% atrofida. Sanoatning yetakchi roli jamiyatning ehtiyojlarini yuqori sifatli mahsulotlarga to'laroq qondirish, texnik qurollanishni ta'minlash va ishlab chiqarishni intensivlashtirish zaruriyati bilan belgilanadi.

Hozirgi zamon sanoati bir-biriga texnologik jihatdan yaqin bo'lgan korxona, firma ishlab chiqarish birlashmalarini o'z tarkibiga oluvchi (ayrim hollarda hududiy jihatdan bir-biridan uzoqda joylashgan) ishlab chiqarish tarmoqlaridan iborat.

3.1 Sanoatning tarmoq tarkibi o'zaro ishlab chiqarish aloqalari va sifat xususiyatlarini ifodalovchi tarmoqlar tarkibidir. Statistik hisobot va tahlilda sanoatning tarmoq tarkibi - **mahsulot ishlab chiqarishning umumiy hajmidagi hissasi, bandlar sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining** qiymati bilan shakllangan.

Sanoat ishlab chiqarishning joylashishiga qarab sanoat jarayonlari, tugunlari

va markazlariga ajratiladi.

Bir yoki bir necha sanoat tarmoqlari to'plangan shahar yoki shaharcha sanoat markazi deb ataladi. Ko'p hollarda sanoat markazi ishlab chiqarishni yirikligi bilan ajralib turadi.

Sanoat markazi ba'zi hollarda faqat industrial emas, balki transport vazifasini ham o'taydi.

Bir-biri bilan o'zaro bog'langan ishlab chiqarish korxonalari to'plangan hudud sanoat tuguni (uzeli) deb ataladi.

Sanoat tuguni bitta shahar doirasida ham bo'lishi mumkin, ko'p hollarda u bir necha shaharlardan yoki ishchi shaharchalari bilan o'ralgan shaharlar tizimidan iborat bo'ladi. Sanoat tuguniga kirgan korxonalar yagona transport tarmog'idan, energiya va suv ta'minotining umumiy manbalaridan birgalikda foydalanadi (ba'zan xom ashyo resurslari ham umumiy bo'ladi), mehnat resurslarini ishlab chiqarishga to'laroq jalb qiladi. Bularning hammasi mehnat unumdorligini oshirishga, mablag'larni tejashga, korxonalar egallaydigan maydonlarni qisqartirishga olib keladi.

Sanoat tugunlari-sanoat korxonalarini joylashtirishning ilg'or usulidir.

Sanoat tugunlari va markazlari to'plangan hududlar sanoat rayonlari deb ataladi. Mahsulot ishlab chiqarishda u yoki bu sanoatning salmog'iga qarab, undiruvchi sanoat yoki ishlov beruvchi sanoat rayonlari ajratiladi. Ularning katta-kichikligi har-xil bo'ladi.

XXI asr boshlarida sanoatning tarmoq tarkibi va rivojlanishi

Sanoat - moddiy ishlab chiqarishning bosh tarmog'i bo'lib, unda YaIM va MD ning katta qismi yaratiladi. Masalan, hozirgi sharoitda iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda YaIM da sanoatning iqtisodiy belgilar yotadi: a) ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning iqtisodiy vazifasi; b) mahsulotning ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llanish Xarakteri; v) ishlab chiqarilayotgan maqsadli mahsulotlarning bir xilligi; g) qayta ishlanadigan xomashyoning umumiyliigi d) ko'llanilayotgan texnologiyalarning o'xshashligi; ye) mehnat predmetlariga ta'sirining Xarakteri va boshqalar.

Sanoat ishlab chiqarishi mahsulotining iqtisodiy vazifasi sanoatning tarmoq tarkibiga mos kelmaydi, chunki tarmoqda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning natural shakli ko'pincha uning iqtisodiy vazifasini belgilab bermaydi. SHuning uchun ham sanoat tarmoqlarini milliy hisob tizimida klassifikatsiyalashda, ularni yirik tarmoqlarga birlashtirishda quyidagi belgilar asos qilib olinadi: a) ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning o'xshashligi (mashinasozlik, yoqilg'i, oziq-ovqat, qurilish materiallari sanoati), xomashyoning umumiyliigi (metallni qayta ishlash va yog'ochni qayta ishlash), qo'llanilayotgan texnologiyaning o'hshashligi (kimyo sanoati). Tarmoqlar katta qismining belgisi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning maqsadli vazifasidir.

Mehnat predmetlariga ta'sirining xarakteriga qarab sanoat ikkita: yetkazib beruvchi va ishlov beruvchi sanoat guruhlariga bo'linadi. Qazib beruvchi sanoat tarkibiga xom-ashyo yoqilg'i (er ostidan qazib olinadigan) o'rmon va suv hafzalari kiradi. Ishlov beruvchi sanoat tarmoqlariga xom - ashyoni qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari kiradi. Xom - ashyoni ishlatish holatiga ko'ra ishlov beruvchi sanoat

mahsulotlarini qayta ishlovchi (qora va rangli metallar ishlab chiqarish va b.) va qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi (go'sht-sut, qand, ip-gazlama b.) sanoat tarmoqlariga bo'linadi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning hozirgi rivojlanishi xo'jalik tarkibidagi yirik o'zgarishlar bilan xarakterlanadi-ki, bu yangi tarmoqlararo va ishlab chiqarish kooperatsiyalarini yuzaga keltirmoqda. Bunga yana xom-ashyo va energoresurslar inqirozi oqibatida xom-ashyo va energoresurslarning qimmatlashuvi va shunga mos jihozlar va qurilishning qimmatlashuvi ham sabab bo'lmoqda. Investitsion jarayonlar ishlab chiqarish harajatlarini ortib borishiga mos murakkablashib bormoqda. Bu jarayonlarning hammasi ishlab chiqarish jarayonlarining qimmatlashib borishiga ta'sir qilmoqda. Bu hodisalar esa bozor iqtisodiyoti mamlakatlarini texnologik inqilobning yangi bosqichiga kirishini ob'ektiv zaruriyatiga aylantirmoqda.

Ijtimoiy ehtiyojlarining yangi shakllari rivojlanishi, yangi andozadagi texnika turlaridan foydalanishga o'tish, mutlaqo yangi texnologik jarayonlardan foydalanish iqtisodiyot proportsiyalarida ham muhim o'zgarishlarga olib kelmoqda-ki, bu ikki yo'nalishda:

a) iqtisodiyotning bosh an'anaviy tarmoqlarini rekonstruktsiyalash va modernizatsiyalash;

b) iqtisodiyotning yangi ilm talab sektorida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni mutlaqo yangi mahsulotlar bilan almashuvi asosida bormoqda.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bugungi kunda malakali ishchi kuchi va ishlab chiqarish texnikasining yetarliligi, tovarlarga va xizmatlarga to'lov qobiliyatiga ega talabning cheklanganligi Xarakterlidir. SHuning uchun ham metallar ishlab chiqarish, butlovchi qism, detal va jihozlar ishlab chiqarishni ko'paytirish zaruriyati yo'q bo'lib, aksincha dastgohlar parki va boshqalar ko'pgina mamlakatlarda qisqarmoqda.

Tarkibiy o'zgarishlarning asosiy maqsadi - ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va ishlab chiqarishning sifat ko'rsatkichlarini yuksaltirish, ishlab chiqarishda resurslarni tejashni kuchaytirish, xo'jalik tizimi jarayonlarini intensivlashtirish, yangi ilmtalab sohalarining rivojlanishini tezlashtirishdir, Tarkibiy o'zgarishlar ishlab chiqarish sohalarida va tarmoq bo'limlarida ham yuz bermoqda. Ayni vaqtda, tarkibiy o'zgarishlar makrodarajada - asosan an'anaviy xo'jalik tarmoqlari, kichik tarmoqlar va ishlab chiqarish turlarida ham qayta o'zgarishlarga olib kelmoqda.

Moddiy ishlab chiqarishda sanoat tarkibida biriichi navbatda mashinasozlikda (ilmiy - texnika yutuqlari keng qo'llanilayotgan) xom - ashyo, energiya, mehnat sarflarining qisqarish tendentsiyasi oqibatida eng yangi ilmtalab sohalar o'smoqda.

Qazib beruvchi sanoatning hissasini qisqarish jarayoni (razvedka, burg'ulash va neft-gaz qazib chiqarish va boshqa harajatlarning ortishiga qaramay) saqlanib qolmoqda. Eng yangi samarali texnologik jarayonlar, mikroprotsessorlar va mikrosxemalar joriy etilishi natijasida ishlab chiqarish jarayonlaridagi ishchi kuchlari bo'shamoqda.

Ilmiy - texnik progressning bosh yo'nalishi kompleks

avtomatlashtirish va «insonsiz» texnologiyalarning ishlab chiqarishga tadbiqi bo'lib, alohida mashinalar va jihozlar ishlab chiqarish emas balki, qishloq xo'jaligi, qurilish, foydali qazilmalarii qazib olish, ombor xo'jaligi va boshqa tarmoqlar uchun butun boshli mashinalar tizimini yaratish va tadbiq etishdir.

Tog'-kon sanoati. Sanot ishlab chiqarishni birinchi sektori bo'lib, xom ashyo va energiya resurslar qazib chiqaradi va sanoatning ikkinchi sektorining barqaror ishlashni ta'minlaydi. Tog'-kon sanoatiga nafaqat matallar qazib chiqarish, balki inert materiallar kiradi. Inert materiallar qazib chiqarish tan narxi yuqori bo'lmasda hajmi millionlab tonnaga yetadi va rivojlangan mamlakatlarda, jumladan AQSHda qurilish toshlarini qazib chiqarishning umumiy qiymati oltin qazib chiqarish bilan tengdir.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda tog'-kon sanoatining barcha tarmoqlari rivojlangan bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda uning bir nechta kichik tarmoqlari rivojlangan xolos. Tog'-kon sanoatida Avstraliya, Kanada va JAR yetakchilik qiladi va bu "Katta uchlik"ga Xitoy va Braziliya qo'shiladi.

Eng yirik tog'-kon sanoati korxonalari temir rudasi, boksit, rangli metallar, qalay, osh tuzi, inert materiallar va oxaktosh qazib chiqishda shakllangan. Masalan, AQSHdagi mis rudasi qazib chiqarish va JAR oltin konlari misol qilish mumkin. JAR dunyoda oltin va platina qazib chiqarish bo'yicha birinchi o'rinda turadi va uning hissasiga 50 foiz oltin va platini to'g'ri keladi.

Tog'-kon sanoati tizimidagi tog'-kimyo sanoati korxonalari ham muhim o'rin tutadi. Bu kombinatlar tuzli qatlamlar mavjud hafzalarda tashkil etadi. Bunday kombinatlar Germaniya, Kanada, Rossiya (Solikamsk) mamlakatlarida mavjud. SHuningdek tog'-kon sanoatining muhim tarmog'i dengiz suvi va dengiz dubidan xom ashyo olishdir. Bu birinchi navbatda neftga boy shelf mintaqalariga bog'liq bo'lib, dunyoda qazib olinayotgan neftning 25 foizini tashkil etmoqda. Dengiz suvi va dengiz tubidan tuzlar, temir va marganets kontsentrallari qalay, olmos va boshqa elementlar olish yildan-yilga kengayib va rivojlanib bormoqda. Umuman dunyo xo'jaligining tog'-kon sanoati mahsulotlariga bo'lagan ehtiyojining 3-2 qismi MDH (Rossiya,) AQSH, Xitoy, Kanada, Avstarliya va JAR mamlakatlari ta'minlamoqda. Insoniyatni mineral resurslar, xom ashyo bilan ta'minlash muammosi ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashganlik darajasi bilan bog'liq holda arzon energiyani ham taqoz qiladi. SHuning uchun ham insoniyatini mineral resurs bilan ta'minlash energetika muammosi bilan chambarchas bog'liq.

Yoqilg'i energetika majmuasi tarkibiga birinchi energo resurslar ya'ni qazib olinayotgan yoqilg'i resurslar–neft, tabiiy gaz, toshko'mir, gidro energiya resurslar va yadro energo resurslari va shu asosida elektr-energiyasi hosil qiluvchi elektro stantsiyalar (IES, IEM, GES, AES va boshqalar) hamda g'oyat murakkab elektr energiya iste'molchilari kiradi.

Yog'ilg'i energetika sanoatining rivojlanishida neft, gaz, ko'mir sanoatining ahamiyati katta. Neft sanoati jahonning 80 mamlakatlarida qazib chiqariladi. Lekin bu tarmoqni rivojlanishi birinchi o'nta mamlakatlarga bog'liq. Bu davlatlarning ko'pchiligi uchun neft sanoati xalqaro ixtisoslashuvida muhim ba'zilarida yagona tarmoq hisoblanadi. Jahon neft sanoati geografiyasining muhim husiyatlaridan biri shuki neft zahirasi 4-5 qismidan ortig'i va qazib chiqarishni 1-2 qismiga yaqin

rivojlanayotgan davlar hissasiga to'g'ri keladi. Dunyo bo'yicha neft-gazli hafzalar 45 mln. km kv bo'lib asosan mezozoy yotqiziqlarida uchraydi. Dunyo bo'yicha mavjud neft zahiralari (250-400 mlrd.t. salohiyatli va 100 mlrd.t. ishonchli) 4-5 qismi va 50% qazib olinayotgan mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Yiliga 4 mlrd.t. atrofida neft qazib olinmoqda. Qazib olinayotgan neftning 25% dengiz nefti hissasiga to'g'ri keladi.

Yirik neft zahiralari Yaqin va O'rta SHarq, ayniqsa Fors ko'rfazi (Saudiya Arabistoni, Quvayt, BAA, Eron, Iroq), Afrika (Jazoir, Nigeriya), SHimoliy Amerika (AQSH, Meksika qo'ltig'i va Kanada), Lotin Amerikasi (Venesuela, Meksika), G'arbiy Yevropa (SHimoliy dengiz, SHelf mintaqasi, Buyuk Britaniya va Norvegiya), Janubiy va SHarqiy Osiyo (Indoneziyadan Vetnamga qadar) MDH doirasidagi Xitoy kabi mamlakatlarda joylashgan.

Dunyo gaz sanoati XX asrda tez sur'atlar bilan rivojlanadi va asr yoqilg'isi bo'lib qoladi. Rossiya, AQSH, Niderlandiya, Kanada, Buyuk Britaniya, Jazoir yirik gaz ishlab chiqaruvchi mamlakatlardir. Keyingi yillarda suyultirilgan holda (165⁰S) maxsus tanker metanavoqlarda Jazoir, Kanada, Indoneziya, Bruney va Liviya, Nigeriya, Avstraliya va Malaziya eksport qilmoqda.

XXI asrda Turkmaniston va Yaqin SHarq mamlakatlari tabiiy gazni eksport qilish ko'tilmoqda. O'zbekistonda tabiiy gazni Markaziy Osiyo mamlakatlariga chiqarilmoqda.

Dunyo bo'yicha yiliga 1.5 trln.m³ dan ortiq tabiiy gaz qazib chiqazilmoqda. Bundan tashqari ko'mir sanoati eng qadimgi sanoat tarmog'i bo'lsada, neft sanoatining tez rivojlanishi bilan chuqur turg'unlikni 80 yillarga qadar neft inqirozi tufayli bu tarmoqda jonlanish boshlanadi. Dunyodagi 60 ta mamlakatda ko'mir qazib chiqarilsa, "10 yillik" kirgan (Rossiya, AQSH, Xitoy, Germaniya, Polsha, CHexiya, Buyuk Britaniya, Avstraliya va JAR) xalqaro ixtisoslashuvga egadir. Ko'mirning umumiy zahirasi 11.2 trln. tonnadan ortiq bo'lib, yiliga 4 mlrd.tonna ko'mir qazib chiqariladi.

Xalqaro bozorga qazib chiqariladigan ko'mirning 1-10 qismi chiqariladi.

Istiqbolli energoresurslardan uran alohida o'rin tutadi. Uning zahiralari iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda 4-4.5 mln.tonna atrofida baholanadi.

Uran xom-ashyosi narxlari uning kategoriyalariga bog'liq. Masalan, ishonchli zahiralarni birinchi kategoriyasi 1650 ming tonna, ikkinchi kategoriyasi 540 ming tonna. taxminiy zahiralarning birinchi kategoriyasi 1510 ming tonna va ikkinchi kategoriyasi 590 ming tonna atrofida baholanadi.

Yirik uran zahiralari AQSH, Kanada, JAR, Avstraliya, Fransiya, Nigeriya, Gabon kabi mamlakatlar bo'yidir.

Bulardan tashqari yoqilg'i energetika balansida gidroenergiya resuryalar ham muhim o'rin tutadi. Gidroenergiya resurslar Skandinaviya mamlakatlari, Yevropaning Alp rayonlarida Kanada, Lotin Amerikasi, Yaqin va O'rta SHarq mamlakatlari Rossiyada yetakchi o'ringa ega.

Energiya resurslar ichida noan'anaviy manbalar geotermallar suvlar gelioenergetika bitimlashgan, qumlar yonuvchi slanets va shamol energiyasidir. Dengiz suvlarining ko'tarilishi va pasayishidan foydalanishning sanoat tajriba

namunalari yaratiladi va muvoffaqiyatli ishlatilayotgan bo'lsada hali boshlang'ich bosqichdadir. Agar 1990-yilda dunyo bo'yicha 8 trln. kvts elektr energiyasi hosil qilgan bo'lsa XX asr oxirida 12 trln. kvts energiya hosil qilinadi. Dunyo bo'yicha hosil qilinayotgan elektr energiyaning 65% iqtisodiy rivojlangan mamalakatlariga to'g'ri keladi (shundan AQSH 29% Yaponiya 7%, GFR4.5%, Kanada va Buyuk Biritaniya 4%, Fransiya 3%, Italiya 2%) to'g'ri kelsa bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamalakatlar hissasiga 22.5% va rivojlanayotgan mamalakatlar hissasiga 12% to'g'ri keladi.

Hozirgi kunga kelib rivojlanayotgan mamalakatlarning elektr energiyasiga bo'lgan yaqin istiqboldagi ehtiyojni ko'mir asosida ishlaydigan issiqlik elektr stantsiyalari qurish hisobiga qondirish mo'ljallanmoqda.

SHuni alohida ta'kidlash lozimki yoqilgi tarkibida 2015 yil va undan keyin ham neft 1-o'rinda turadi, gaz 2-o'rinda turadi, ko'mir 3-o'rinni egallaydi yoki 92% ko'proq 1-energiya resurslar organik moddalardan iborat bo'ladi.

Metallurgiya sanoat majmuasi 2ta yirik tarmoq qora va rangli metallurgiyadan iborat. Qora metallurgiya sanoati eng qadimgi sanoat tarmoqlaridan bo'lib, dastlab ya'ni yarim asr mobaynida toshko'mir hafzalariga tayanib rivojlanadi. AQSH, Xorijiy Yevropa, Rossiya, Xitoy, Ukraina, metallurgiya bazalari tosh ko'mir hafzalariga bog'liq holda rivojlanadi. Qora metallurgiya korxonalarning joylashishi quyidagi yo'nalishlar: a) toshko'mir hafzalarida (Buyuk Biritaniya, Germaniya, Fransiya, Benelyuks mamlakatlari va boshqa Yevropa davlatlari Rossiya, Xitoy, Ukraina, AQSH) b) temir rudasi hafzalarida (ellikdan ortiq mamlakatlarda) v) yuk yo'nalishlari (kokslanuvchi ko'mir va temir rudasi asosida) negizida port sanoat ishlab chiqarish majmualarida (Yaponiya, G'arbiy Yevropa qisman AQSH da) g) iste'mol rayonlarida yirik kombinatlaridan kichik xarakterlidir.

SHuningdek qora metallurgiyaning noni hisoblangan temir rudasining zahirasi 8mlr.tonna deb baholanadi. Hozirgi temir rudasi 50 ta mamlakatda qazib chiqariladi. Bular ichida Rossiya alohida ajralib turadi va mavjud temir rudasining 45% Rossiya hududiga to'g'ri keladi.

Qora metallurgiya sanoatida quyidagi jarayonlar yuz bermoqda: 1-XX asr 70-yillaridan boshlab asta-sekin iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda cho'yan va po'lat eritish hissasining qisqarishi, 2-rivojlanayotgan mamlakatlarda qora metallurgiyaning rivojlanib borishi, 3-iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlarda 80-yillardan boshlab qora metallurgiyada "ikkilamchi xomashyo" yani temir tersakdan foydalanishning ortib borishi. Ayni vaqtda yangi industrial mamlakatlarda ham po'lat eritish qimmat bo'lgan cho'yan asosida emas, balki temir tersakdan ko'proq foydalanish hisobiga amalga oshiriladi.

Rangli metallurgiya bu murakkab tarkibiga ega uning joylanishi xom ashyo turlari, texnologik ishlab chiqarish jarayoning xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, qora metallurgiyadan keskin farq qiladi.

Rangli metallurgiya-ikkita bosh mahsulot yani birinchi metall, ikkinchi metall ishlab chiqarish bilan xarakterlanadi.

Birinchi metallardan-ruda olinadi, ikkinchi metallarda temir tersak eritiladi og'ir va yengil, nodir va qimmatbaho, kamyob va sochma metallar (oltin, mis, alyuminiy, qo'rg'oshin, rux) qabilar rangli metallurgiya sanoatining asosiy xom ashyosidir.

Og'ir rangli mis zahirasi va eritish Rossiya, Qozog'iston, AQSH, Kanada, Avstraliya, CHili, Zambiya kabi mamlakatlarda mavjud.

Engil rangli metallurgiya-xom-ashyosi sifatida boksit alohida ajralib turadi. Boksit eritilishi asosan SHimoliy Amerika, Yevropa davlatlari hissasiga to'g'ri keladi.

O'zbekistonning rangli metallurgiyasi ancha yosh ishlab chiqarish tarmoqlaridir. Bu sanoatning korxonalari Olmaliq, Navoiy, tog'- metallurgiya kombinatlaridir.

Ommaviy metall, jumladan, alyuminiy dunyo bo'yicha birinchi metall 12-15 mln.tonna va ikkinchi metall 6-7 mln.tonna bo'lib, "konyuktura"ga bog'liq holda 19-22 mln.tonna "oq" metall eritiladi.

Ikkinchi o'rinda mis eritish (yiliga 10 mln.t.) turadi. Ruh, qo'rg'oshin 1 mln. tonna eritiladi. O'rtacha hajmdagi metallar nikel, qalay, magniy eritish 100 ming tonnadan 500 ming tonnagacha bo'ladi. Kamyob metall 10 ming tonnadan (volfram va molibden) va bir necha 10 tonnaga qadar qazib chiqariladi. Oltin ham kamyob metall bo'lsada, uning ishlab chiqarish hajmiturli yillarda turlicha bo'lib, o'rtacha yiliga 25-30 ming tonna atrofida qazib olinamoqda. Hozirgi zamonda bosh rangli metall alyuminiy bo'lib, uni ishlab chiqarish texnologiyasi murakkab 3 bosqichdan, birinchi bosqich alyuminiy xom-ashyosi boksit qazib chiqarish, alyuminiy oksidi yoqilg'i va ohaktosh manbaalari yo'nalishida, uchinchi bosqich alyuminiy elektroliz oksidi arzon, elektroenergiya yo'nalishiga bog'liq. SHuning uchun ham yirik GES lar va AES lar mingta mintaqalarda alyuminiy eritish zavodlari to'plangan.

Mis sanoati rangli metallurgiyada ahamiyati jihatdan ikkinchi o'rinda turadi va mis sanoati joylashishida xom-ashyo bosh omildir. Dunyo bo'yicha mis kontsentrallari ishlab chiqarish CHili, AQSH, Kanada, Zambiya va Zair (500 km.ga cho'zilgan mintaq) Peru va Meksika, Rossiya, Qozog'iston yetakchi o'rin tutadi.

Hozirgi kunda 25 % eritiladigan mis ikkinchi metall olinmoqda. Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya va Belgiya mis eritish sanoati ikkinchi metalga asoslangan. Qora va oq mis eritish bo'yicha AQSH, CHili, Yaponiya oldingi o'rinda turadi. Dunyo bo'yicha 70 turga yaqin metallar eritilmoqda. Ammo 4 ta mamlakat, AQSH, Rossiya, Yaponiya va Germaniya to'la rangli metallar eritish salohiyatiga ega. Boshqa mamlakatlar rangli metallarning ayrim turlarini ishlab chiqaradilar xolos.

Mashinasozlik sanoati – jahon xo'jaligida mashinasozlik sanoati muhim o'rin tutadi. Mashinasozlik sanoatining bosh sohasi "Zarbdor uchlik"ning markaziy tarmog'idir. Mashinasozlik sanoatining hududiy tarkibi avvalo iqtisodiy-ijtimoiy omillar majmuasi va ITI ning bevosita ta'siri ostida shakllangandir.

Mashinasozlik sanoati tarmoqlarining joylashishida ixtisoslashuv, kooperatsion aloqa malakali mehnat resursi, metallurgi va mehnat resurslari muhim o'rin tutadi. Eng yangi mashinasozlik tarmoqlari infrastruktura, sohalari rivojlangan ilmiy tekshirish muassasalari va konstruktorlik byurolari mavjud va urbanizatsiyalashgan mintaqalarda joylashishtirilada. Jahon xo'jaligida mashinasozlik sanoatining rivojlanishi va joylanishida mamlakatlar o'rtasida farq g'oyat kuchlidir. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar sanoat mahsulotlari

qiymatining 30-38% va mehnatda bandlarning 34-36% Mashinasozlik majmuasi hissasiga to'g'ri keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda bu hissa 15-20% ni tashkil etadi.

Mashinasozlik sanoatining umumiy qiymati bo'yicha 1-o'rinda AQSH, 2-o'rinda Yaponiya, 3-o'rinda GFR (G'arbiy Yevropa mashinasozlik sanoati lideri) turadi.

So'ngra Xitoy, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Kanada, Braziliya va Ispaniya bo'yicha o'nlikka kiruvchi yirik mashinasozlik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi mamlakatlardir.

Mashinasozlik sanoati hududiy tashkil etish xususiyatlariga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Og'ir mashinasozlik
2. Umumiy mashinasozlik
3. O'rta mashinasozlik
4. Noziq mashinasozlik
5. Metall buyumlar va xilma xil mahsulotlar tayyorlash.

Og'ir mashinasozlik - asosan metallurgiya, tog'-kon sanoati uchun asbob-uskunalar, energetika bloklari, metallni ko'p ishlatadigan katta hajmdagi buyumlar ishlab chiqariladi. Bu og'ir mashinasozlik buyumlari ishlab chiqarish asosan AQSH, Yaponiya, Rossiya, Polsha, CHexiya, Xitoy, Hindiston va Braziliyada shakllangan.

Umumiy mashinasozlik - metall konstruksiyalari hamda katta va oddiy metall jihozlarini yig'ish bilan shugullanadi. Umumiy mashinasozlikka (avtomobilsozlik kirmaidi): transport mashinasozligi, sanoatning yengil va oziq-ovqat sanoatlari tarmoqlari uchun, shuningdek, qurilish industriyasi uchun ishlab chiqariladi.

O'rta mashinasozlik- bunga harbiy sanoat tarmoqlari majmualari va qishloq xo'jaligi, transport va qurilish uchun o'rtacha hajmli avtomobillar, dastgohlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlardan iborat. O'rta mashinasozlik sanoati tarmoqlarining joylashuvi nihoyatda xilma-xil. O'rta mashinasozlikda texnologik-jarayonlarning turli bosqichlari bo'yicha ixtisoslashuv va kooperatsion aloqalar rivojlanganligi bilan ajralib turadi.

Noziq mashinasozlik- aniq mexanizmlar, priborlar ishlab chiqaradigan tarmoqlardan iborat bo'lib, yuqori malakali mehnatni talab qiladi. ITI bilan bog'liq mazkur guruh malakali mehnat resurslari mavjud bo'lgan va ilmiy tadqiqot hamda-tajriba markazlari bo'lgan rayonlarda rivojlanmoqda.

Hozirgi kunda AQSH, Yaponiya, GFR mashinasozlik mahsulotlari to'la nomenklaturasini ishlab chiqaruvchi mamlakatlardir.

Mashinasozlik sanoati mahsulotlarini eksport qiluvchi birinchi guruh mamlakatlari (AQSH, G'arbiy Yevropa va Yaponiya) yuksak texnologiya va sifatlan asoslangan bo'lsa, ikkinchi guruh eksport mamlakatlari (Janubiy Koreya, Gonkong, Singapur) arzon mehnatga asoslangan yuqori raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashmaqda.

Bu guruhlardan tashqari mashinasozlik ichki bozor ko'lamiga asoslangan holda Xitoy, braziliya va Hindistonda rivojlanmoqda. Lotin Amerikasi, Osiyo va

Afrika ko'pgina mamlakatlari mashinasozlik mahsulotlariga bo'lgan ichki ehtiyojlarini import hisoliga qondiradilar.

Bugungi kunga kelib qishloq xo'jaligi mashinasozlik rivojlanayotgan mamlakatlarda tez rivojlanib bormoqda. Bu mamlakatlar hissasiga dunyo bo'yicha qishloq xo'jalik mashinalarining 40% traktor ishlab chiqarishning 30%ga to'g'ri keladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar fermerlar uchun kompleks jihozlar hamda dehqonchilik uchun qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarishga ixtisoslashmoqda.

Transport mashinasozligi – mashinasozlikning eng asosiy tarmoqlaridan biridir. Transport mashinasozligi tarkibida avtomobilsizlik, aviakosmik sanoat muhim o'rin tutadi.

Avtomobilsozlik asosan to'rtta mintaqada Yaponi, AQSH va Kanada hamda Rossiyada rivojlangan bo'lib, astag'sekin bu tarmoq Braziliya, Argentina, Koreya Respublikasi, Xitoy va O'zbekistonda rivojlanmoqda.

Umuman, xalqaro mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv va kooperatsiyani hisobga olgan holda dunyo mamlakatlarida mashinasozlik sanoati quyidagi guruhlar shakllandi.

1. Mashinasozlik sanoati mahsulotlarini to'la nomenklaturada ishlab chiqaruvchi-AQSH, GFR, Yaponiya va Rossiya mamlakatlari.

2. Tarmoqda unchalik ahamiyatli bo'lmagan turlardan tashqari to'la nomenklaturada mashinasozlik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi mamlakatlar - Buyuk Britaniya, shartli ravishda Italiya.

3. Unchalik to'la bo'lmagan mashinasozlik tarmoqlari rivojlangan mamlakatlar - Fransiya, Xitoy, shartli ravishda Ispaniya va CHexiya.

4. Mashinasozlik mahsulotlari katta qismini chetdan keltiruvchi, ammo ayrim tarmoqlar yuqori darajada rivojlangan, mashinalar bo'yicha ijobiy savdo balansiga ega mamlakatlar - SHveytsariya, SHvetsiya, Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur.

5. Importga karam, mashinasozlikning ayrim kichik tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan, import qiymatida mahsulot qiymati 2-3 tashkil qiluvchi mamlakatlar - Niderlandiya, Belgiya, Daniya, Avstraliya, Vengriya, shartli ravishda Malayziya, qandaydir darajada Polsha, Ruminiya va Bolgariyani kiritish mumkin.

6. Yirik ishlab chiqarish ko'lamiga ega, ammo ishlab chiqarish tarkibida ayrim oraliq mavjud mashinalar eksport qiymati importning yarmini koplovchi mamlakatlar Kanada, Braziliya, Meksika va Hindiston.

7. Ishlab chiqarish umumiy ko'lam yuqori bo'lsada, savdo balansi keskin manfiy bo'lgan mamlakatlar - Avstraliya, JAR va Argentina.

8. Mashinasozlikning ayrim turlari tor ixtisoslashgan va eksportga yunaltilgan alohida tarmoqlar rivojlangan mamlakatlar - Finlyandiya, Norvegiya, Isroil, Gretsiya va Portugaliya, Puerto-Riko va Lotin Amerikasidagi kompaniyalar filiallari, uchinchi dunyoning ayrim mamlakatlari (Mavrikiy - cho'ntak radiopriyomniklari ishlab chiqarish).

Kimyo sanoati

Juda murakkab tabaqalashgan tarmoq tarkibiga egadir. SHuning uchun ham kimyo sanoati tarmoqlarini yagona joylashish qonuniyatlari asosida umumlashtirish juda qiyin. Kimyo sanoati iqtisodiyot va aholining dori - darmonlarga bo'lgan xilma - xil ehtiyojlarini qondiradi. Kimyo sanoatning xom - ashyo va ximikatlarga, qishloq xo'jaligini - mineral o'g'itlarga va qishloq xo'jaligi zararkunandalarga qarshi ishlatiladigan vositalarga bo'lgan talabini qondirishdan tashqari turmushda ham juda keng qo'llanilmoqda. Kimyo sanoatining yangi xom ashyosi - sintetik sun'iy mahsulotlar tabiiy mahsulotlar o'rmini bosmoqda, qurilish va qadoqllovchi mahsulotlarni yetkazib bermoqda. Kimyo sanoati harbiy yo'nalishga ham egadir.

Kimyo sanoati tarmoqlari o'rtasida bosh rolni neft gaz xomashyosi asosidagi organik sintez kimyosi o'ynamoqda. Noorganik kimyo ikkinchi o'ringa tushib qoldi yoki Kimyo sanoati mahsulotlari qiymatining 10 - 25% ni tashkil qilmoqda. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda tobora ko'proq «ilm talab» tarmoqlar - farmatsevtika, zaharli himikatlar ishlab chiqarish o'rin egallamoqda, rivojlanayotgan mamlakatlarda o'g'itlar, organik mahsulotlar, plastmassa va tolalar ishlab chiqarilmoqda.

AQSH dunyo mamlakatlari o'rtasida keng nomenklaturada ilmiy - tadqiqot ishlari bilan bog'liq yangi texnik jihatdan murakkab yuqori ehtiyoj mavjud tarmoqlar rivojlanganligi bilan ajralib turadi. 90 - yillarning boshlarida dunyo kimyo sanoati mahsulotining 20% va xalqaro eksportning 15% AQSH hissasiga to'g'ri keldi. G'arbiy Yevropa mamlakatlari 23 - 24% kimyo sanoati mahsulotlarini (GFR eng kimyolashgan mamlakat bo'lib, AQSH bilan teng kimyo sanoati mahsulotini eksport qiladi) ishlab chiqarmoqda va eksport qilmoqda. Yaponiyaga 15% dunyo kimyo sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarish va eksporti to'g'ri keladi.

Dunyoda to'rtinchi kimyo sanoati rivojlangan rayon Fors ko'rfazi mintaqasida shakllandi. Neft qazib chiqaruvchi mamlakatlar - Saudiya Arabistoni, BAA, Quvayt, Eron va Baxrayn mamlakatlari organik sintez mahsulotlari va o'g'itlar ishlab chiqarmoqda va eksport qilmoqda. Xomashyo sifatida arzon tabiiy gazdan foydalanilmoqda. Bu mintqa kimyo sanoati mahsulotining 5-7 % ini bermoqda.)

Yuqoridagi to'rtta kimyo sanoati rivojlangan mintaqadan tashqari Rossiya va boshqa MDH mamlakatlarida, SHarqiy Yevropa davlatlarida kimyo sanoati korxonalari mavjud. Rossiya dunyo kimyo sanoati mahsulotining 3-4% ini bermoqda. Xitoy kimyo sanoatini jadal rivojlantirib va uning mahsuloti sifatini oshirmoqda. Mineral o'g'itlar, plastmassa va farmatsevtika mahsulotlari ishlab chiqarmoqda. SHuningdek, Hindiston, Braziliya va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda ham kimyo sanoati tez rivojlanib bormoqda.

SHarqiy va Janubiy - SHarqiy Osiyo mamlakatlari, ayniqsa Koreya Respublikasida kimyo sanoati tarmoqdari tez rivojlanmoqda

1970-yillardan boshlab kimyo sanoati joylashishida energetika inqirozga bog'liq holda o'zgarishlar yuz berdi. Kimyo sanoati, ayniqsa, o'g'itlar ishlab chiqarish (neft kimyo) G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan (azotli o'g'itlar) rivojlanayotgan mamlakatlarga kuchdi. Yaponiya firmalari neft-kimyo zavodlarini arzon neft-gaz xomashyosi rayonlariga qurdilar. Natijada, dunyodagi eng arzon metanol Olovli yerdan

Yaponiyaga keltiriladi. Yaponiyaning o'zida metanol ishlab chiqarish tugatildi va mamlakatda ishlab chiqarilgan metanolga nisbatan narxi 2 barobar oz qiymatga ega mahsulot import qilinmoqda.

Natijada, kimyo sanoati joylashishida uch asosli model: SHimoliy Amerikada xom-ashyo, energiya va suv resurslari asosida (mehnat qiymati, sotish bozorlari va ITTKB ikkinchi darajali omil bo'lib qoldi); Yaponiyada xom -ashyo omili; G'arbiy Yevropada xom-ashyo, energiya va suv resurslariga bogliq yo'nalish asosiy rol o'ynamoqda.

Yuqoridagi omillar asosida AQSH neft kimyo sanoati korxonalari Janubda - Xyuston rayonida to'plandi. «Dou - Kemikal» firmasi dunyodagi eng yirik neft kimyo sanoati korxonasidir. Noziq kimyo sanoati korxonalari Nyu - Yorkda (farmatsevtika va noziq kimyo), G'arbda (Los-Anjeles va San - Frantsisko aglomeratsiyalarida) joylashgan. Kanada kimyo sanoati korxonalari AQSH uchun ishlaydi (kaliyli tuzlar).

G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagi integratsiya jarayoni kimyo sanoati korxonalarining joylashishini sezilarli darajada o'zgartirdi. Xo'jalikni dengizga tomon umumiy siljishi fonida neft xom-ashyosi asosida Reyn - SHeld quyi qismida «Texas - Yevropa» (Rotterdam - Antverpen) dunyodagi ko'lami jihatidan eng yirik kombinatlardan biri qad ko'tardi. Bu korxona Rur zavodlaridan tashqari, qo'shni rayonlar va Italiya zavodlarini yarim fabrikat mahsulotlar bilan ta'minlaydi.

Nisbatan kichikroq ko'lamda Janubiy Italiya rayoni (Sitsiliya- Sardiniya - Apennin yarim oroli janubi) yarim fabrikat mahsulotlar bilan mamlakat janubi, Alp mamlakatlari va hatto GFR janubini ta'minlaydi.

G'arbiy Yevropa o'zining an'anaviy ahamiyatini saqlagan holda ishlab chiqarish infratuzilmalari rivojlangan eski rayonlarda yangi ishlab chiqarish tizimlari shakllanmoqda. CHunonchi, GFRdagi Lyudvigsxaven kimyo kombinata nafaqat G'arbiy Yevropada, balki dunyodagi ikkinchi kombinatdir. SHuningdek, GFRda Gamburgdagi Amerika «Dou Kemikal» firmasidan tashqari Kil kanaliga kiraverishdagi Xayde shahrida «Basf» firmasi zavodi yuzaga keldi. Buyuk Britaniyada Uiltan - Billigem sanoat tugunidan tashqari Ardir (SHotlandiya janubi), SHimoliy Irlandiya, Invergardon (SHotlandiya), Fransiyada Gavr va Marselda kimyo sanoati korxonalari muhim o'rin tugadi.

Yaponiya kimyo sanoati Tinch okeani qirg'oq bo'yidagi bo'sh hududlarni o'zlashtirish orqali Nagoyya va Osaqadan Simonosekiga qadar, shuningdek, Kita Kyusyu va Sinoku oroliga qadar, Yaponiya dengizi sohili bo'yida Niigata dan TSirutiga qadar joylashgan. Tinch okeani sohil bo'yidagi ekologik muammolar mamlakat kimyo sanoatini boshqa hududlarga ko'chirishni taqozo qilmoqda.

Fors ko'rfazida shakllangan kimyo sanoati korxonalari mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha (Saudiya Arabistoni, BAA, Quvayt, Eron) va Baxrayn dunyoda Texasdan (AQSH) so'ng ikkinchi o'ringa chiqdi va mahsulotlarning asosiy qismi eksportga yo'naltirilgandir. Ayni vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlardan bir guruhida (Hindiston, Braziliya va boshq.) turli dori - darmonlar ishlab chiqarishdan iborat farmatsevtika sanoati tez rivojlanmoqda. Kimyo sanoati xalqaro savdosida AQSH, G'arbiy Yevrotsa Yaponiya, Rossiya

yirik eksport mamlakatlari sifatida yetakchi o'rin tutsa, 80 yillardan boshlab neft kimyo sanoati mahsulotlari eksportida Yaqin va O'rta SHarq mamlakatlarining faol ishtiroki boshlandi. Yuqoridagi hududlarda sertarmoq kimyo sanoati mahsulotlari ishlab chiqarishning «quyi qavatlar» va «yuqori qavatlar» jadal rivojlanmoqda.

Engil, sanoatning tarmoq tarkibi va rivojlanish jarayonlari

Engil sanoat deyarli barcha sanoati rivojlangan mamlakatlarda industrilashtirish jarayonida «boyroq» bo'lgan tarmoqdir. Keyingi yillarda deyarli uchinchi dunyo mamlakatlarida jadal rivojlanmoqda. Yengil sanoat tarmoqlarida hamon arzon va kam malakali ishchi kuchi asosiy o'rin tutadi, uning ayrim tarmoqlarida yuqori texnologiya muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Ayni vaqtda, asosan arzon ishchi kuchi va yangi sanoat nomenklaturasini tez o'zgaruvchanligi bu tarmoqni rivojlanayotgan mamlakatlarga siljishi uchun bosh omil bo'lmoqda. Natijada, nafaqat to'qimachilik ishlab chiqarishi (Xitoy, rivojlanayotgan mamlakatlar, yangi industrial mamlakatlar) rivojlanayotgan mamlakatlarga, balki poyabzal sanoati ham (AQSHda - bu tarmoq yengil sanoat beshigi bo'lgan) yangi poyabzal sanoati «KIT» lari (Koreya Respublikasi, Xitoy, Hindiston, Braziliya va Ve'tnam) bo'lgan mamlakatlarga yunalmoqda.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda esa «qimmatbaho» ishlab chiqarish tarmoqlari - trikotaj (gazlamadan tashqari), gilam, mo'yna mahsulotlari ishlab chiqarish, «yuqori moda uylari» saqlanib qolgan. (bunga Xitoyga o'xshagan g'arb andozasida tikuvchilik mahsulotlari ishlab chiqarish kirmaydi). Ayni vaqtda zargarlik sanoati, o'yinchoqlar va sport mahsulotlari ishlab chiqarish muhim o'rin tutmoqda. SHuningdek, mo'yna sanoati (asosan ikki mamlakat AQSH va GFR to'plangan) ham rivojlanayotgan mamlakatlarga siljimoqda. Maishiy mahsulotlar ishlab chiqarishning namunalari, etalonlari va loyiha hujjatlari iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda qolgani holda bu tarmoq ham rivojlanayotgan mamlakatlarga siljimoqda.

Engil sanoat sertarmoq bo'lib, u bosh tarmoq-trikotaj va poyabzal tarmoqlaridan tortib o'nlab shaharlarning «kasb-koriga aylangan «kam ahamiyatli» bo'lib ko'ringan zargarlik, kulolchilik, o'yinchoqlar ishlab chiqarish, gulchilik kabi sohalardan iboratdir.

Engil sanoat asosan to'qimachilik (trikotaj tarmog'i ham), tikuvchilik va poyabzal tarmoqlaridan iborat.

To'qimachilik sanoati. Bu tarmoq uchta ishlab chiqarish tiplaridan (turli sun'iy tolalardan iborat aralash gazlamalar, ip-gazlama, sun'iy tolalardan iborat trikotaj) iborat. An'anaviy jun, kanop gazlamalarining ahamiyati kamayib ketdi va dunyo gazlamalar ishlab chiqarishning 10% to'g'ri keladi, xolos. Sun'iy tolalardan (tabiiy tolalar ham aralashgan) gazlamalar ishlab chiqarish yiliga 3 mlrd.m.ni ashkil qiladi. Trikotaj gazlama va uning mahsulotlari 30 mlrd.m. atrofida (Bundan tashqari, qo'lda to'qiladigan Hindiston gazlamasi - sari 5-6 mlrd.m. ishlab chiqariladi va qisman eksport ham qilinadi.

Asosiy aralash gazlamalar ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'rinda AQSH (10 mlrd.m.) turadi va o'z o'rnini sekin-asta Xitoy va Hindistonga

bo'shatib bermoqda. Ikkinchi o'rinda Hindiston (4 mlrd.m.) va shunga yaqin Yaponiya, Xitoy, Koreya Respublikasi va Tayvan turadi (qolgan mamlakatlar yiliga 2 mlrd.m.dan oz gazlama ishlab chiqaradi).

Ip-gazlama ishlab chiqarish bo'yicha Xitoy va Hindiston (7-9 mlrd.m.), so'ngra AQSH (5 mlrd.m.), Yaponiya, Italiya, Tayvan va Misr (1,5-2 mlrd.m) mamlakatlari yetakchi o'rin tutadi.) Bir vaqtlar Buyuk Britaniya yirik ip-gazlama ishlab chiqaruvchi mamlakat bo'lgan bo'lsa, hozir 300 mln.m. ip-gazlama ishlab chiqarmoqda va o'z o'rnini Portutaliyaga bo'shatib bermoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlar (Pokiston, Gonkong va boshq.) dunyodagi ip-gazlama ishlab chiqarishning 50% ini bermoqda.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishda (Italiyadan tashqari) o'z o'rnini rivojlanayotgan mamlakatlarga (50% dunyo bo'yicha ishlab chiqarish) bo'shatmoqda.

Rossiya to'qimachilik sanoati g'oyat murakkab jarayonlarni boshidan kechirmoqda. Murakkab iqtisodiy holat bu tarmoqda ishlab chiqarishni keskin pasayib ketishiga olib keldi.

Jun-gazlamalar ishlab chiqarish G'arbiy Yevropa, AQSH, Yaponiya, Xitoyda rivojlangan bo'lib yiliga 1,5-2 mlrd.m. tayyorlanadi. Kanop gazlamalar ishlab chiqarish Rossiya Fransiya, Belgiya, Niderlandiya, Buyuk Britaniya, jun mahsulotlari Hindiston va Bangladeshda rivojlangan.

Tabiiy shoyi gazlamalar ishlab chiqarish keyingi 20 yil bir oz tiklandi va Xitoy, Yaponiya, Hindiston va Italiya kabi mamlakatlarda rivojlangan. Turli mamlakatlar u qimmatbaho va hunarmandchilik - badiiy gazlamalar ishlab chiqarish ham xos (sari - Hindiston, bekasam va xonatlas Uzbekiston va boshqalar).

Tikuvchilik sanoati arzon mehnatga asoslangan Holda rivojlanayotgan mamlakatlarga siljimoqda. SHunga qaramay yirik tikuvchilik sanoati markazlari Nyu-York (dunyodagi eng yirik tikuvchilik sanoati markazi), Parij va Rim «moda markazlari» bo'lsa, industrial mamlakatlarda yuksak. texnologiyaga asoslangan dunyo bo'yicha tikuvchilik mahsulotlari ishlab chiqarish yo'nalishini belgilovchi moda kiyimlari tikish saqlanib qoldi. Deyarli barcha mamlakatlarda tikuvchilik sanoati rivojlangan bo'lishiga qaramay, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar - «elita» mahsulotlari, rivojlanayotgan mamlakatlar «ommaviy» mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashmoqdalar.

Poyabzal sanoati ham yengil sanoat tarmoqlari kabi rivojlanayotgan mamlakatlarga siljimoqda va bu jarayon ham arzon ishchi kuchi bilan bog'liqdir. Bu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda va mutaxassislarning ta'kidlashicha yangi poyabzal ishlab chiqaruvchi mamlakatlar (Vetnam singari) yuzaga kelishi mumkin. Agar, dunyo bo'yicha 90 yillarning boshlarida AQSH va Italiya yetakchi o'rinni egallagan bo'lsa, (XXI asr boshlarida SHarqiy Osiyo va O'rta SHarq mamlakatlariga dunyo bo'yicha poyafzal ishlab chiqarishning 60%i, G'arbiy Yevropa mamlakatlariga - 11%i, Janubiy Amerika mamlakatlariga-7%i, AQSHga-6%i to'g'ri keladi.

Bugungi kunda yirik poyabzal ishlab chiqaruvchi mamlakatlar MDH

davlatlari, Koreya Respublikasi, Italiya, Tayvan, Yaponiya, Indoneziya, Vetnam, Tailand va AQSHdir. Poyabzal sanoatida modani belgilovchilar va dunyo poyabzal sanoati korxonalariga yetkazib beruvchilar Italiya va Avstriya firmalari bo'lib qolmoqda. Umuman, yengil sanoatda ommaviy ishlab chiqarish turlari rivojlanayotgan mamlakatlarda va «elitar» ishlab chiqarish turlar iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda rivojlanmoqda.

O'rmon-Sellyuloza sanoati. Dunyo bo'yicha yog' miqdori 360 mlrd. mZ deb baholangan. Yillik ko'payishi mlrd.m². 90-yillarning boshlaridayok yog'och tayyorlash o'rmonlarni ko'paytirish bilan bir xil darajaga yetdi. Dunyo xo'jaligida o'rmon sanoati (tsellyuloza-qog'oz sanoati ham) iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar AQSH, Kanada, Finlyandiya, Rossiyada joylashgan. Yuqoridagi mamlakatlar ayni vaqtda o'rmon sanoati mahsulotlarini eksport qiluvchi asosiy mamlakatlar ham hisoblanadi. Ayniqsa, Finlandiya va Kanada eksportida qog'oz alohida o'rin tutadi.

Lotin Amerikasi mamlakatlaridan Braziliya, Osiyoda - Indoneziya, Malayziya, Afrikada Burkino - Faso, Gabon kabi o'rmon resurslariga boy davlatlar ham yog'och tayyorlaydi (dunyo bo'yicha tayyorlanadigan yog'ochning 10% to'g'ri keladi) va ko'plab eksport qiladi. Bu mamlakatlar istiqbolda tsellyuloza sanoatini rivojlantirish imkoniyatiga egadir.

O'rmon sanoati: a) yog'och tayyorlash (daraxt kesish, uni transport magistrallariga olib chiqish, qayta ishlash markazlariga yetkazib berish); b) yog'ochga mexanik ishlov berish (taxta tilish va yog'ochsozlik - yengil - yog'och - taxta, faner, gugurt, idish, mebel va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish); v) yog'ochga kimyoviy ishlov berish (o'rmon - kimyo - ya'ni tsellyuloza, qog'oz, karton, skipidar, kanifol va boshqa hilma - xil mahsulotlar) tarmoqlaridan iborat. O'rmon sanoati tarmoqlarining joylashishi xususiyati xomashyo va iste'mol rayonlari bilan bog'liqdir.

TSellyuloza - qog'oz sanoati deyarli iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar AQSH, Kanada, Finlyandiya, Rossiya, Boltiq bo'yi davlatlari, Ukrainada joylashgandir. Rossiyadagi eng yirik tsellyuloza-qog'oz kombinatlari - Krasnoyarsk, Bratsk, Baykalsk, Amursk, Kotlas va So'ktivkarda barpo etilgan.

Oziq-ovqat sanoati. XXI asr boshlarida oziq-ovqat sanoati muhim o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda an'anaviy tarmoqlar, ayniqsa inson sog'lig'iga ta'sir qiluvchi «zarar»li hisoblangan vinochilik, pivo, tamaki va qand sanoatining rivojlanaётgan mamlakatlarga siljishi (Rossiya ham iste'mol jihatidan rivojlanaётgan mamlakatlarga yaqin turganligi uchun bu yerda tamaki va pivo ishlab chiqarish o'smoqda) kuzatilmoqda.

SHuningdek, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ayollarni og'ir «oshxona mehnati»ni yengillatuvchi «oshxonani industrlashtirish» ishlab chiqarishi yuqori sur'atlar bilan o'smoqda.

Yirik va xilma-xil oziq ovqat sanoati AQSH, Kanada, G'arbiy Yevropa, Yaponiya, SHarqiy Yevropa, Rossiya, shuningdek, Braziliya, Argentina, Avstraliya, Yangi Zellandiya, Hindiston, Xitoyda shakllandi.

Oziq-ovqat sanoati tarkibida texnik jihatdan qurollanganlik darajasiga

ko'ra shakar sanoati (faqat Hindistonda kustar tipda) ajralib turadi. Braziliya, Kuba, Avstraliya, JAR, Tailand, Fransiya, Niderlandiya, GFR yirik shakar eksport qiladigan mamlakatlar bo'lsa, Rossiya, AQSH, ayrim Yevropa mamlakatlari, Eron yirik import mamlakatlaridir. Dunyodagi ishlab chiqarilayotgan shakarning 2-3 shakar qamish, 1-3 qand lavlagiga to'g'ri keladi. Tamaki bozorida ikkita mamlakatlar guruhi-tamaki mahsulotlari bilan to'lib-toshgan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar (ayni vaqtda chekishga qarshi kurash tufayli iste'mol qisqarib bormoqda) va rivojlanaetgan mamlakatlar bozori (Rossiya) bo'lib, ikkinchi guruhda tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish o'sib bormoqda. Eng yirik tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalari yirik markazlar va port shaharlarda joylashgan bo'lib, AQSH, Xitoy, Hindiston va GFR yirik tamaki sanoatiga egadir. Rossiya, Turkiya va Xitoyda tamaki industriyasi kengaymoqda.

Xuddi shunday holat vino yoki vino-araq ishlab chiqarishga ham taalluqlidir. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda vino, spirtli ichimliklar, pivo ishlab chiqarish qisqarib, yangi industrial mamlakatlarda esa ko'payib bormoqda.

Keyingi o'n yillikda G'arbiy Yevropa mamlakatlarda vinochilik 10 mln. gkl. ga qisqardi. SHunga qaramay Italiya dunyoda vino ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'rinda (61 mln. gkl.), Fransiya (57 mln. gkl.) ikkinchi o'rinda turadi. Har ikkala mamlakat dunyo bo'yicha ishlab chiqilgan vinochilik mahsulotlarning 40% bermoqda, qolgan mamlakatlar hissasiga 180 mln.gkl.vino to'g'ri keladi. Yevropada yirik vino ishlab chiqaruvchi mamlakatlar Ispaniya (15-18 mln. gkl.), Portugaliya (10-12 mln. gkl) va GFR (10 mln.gkl) bo'lsa, g'arbiy yarim sharda AQSH (20 mln.gkl) va Argentina (8-10 mln.gkl) mamlakatlaridir.

Pivo ishlab chiqaruvchi yirik mamlakatlar AQSH, GFR, Buyuk Britaniya va boshqa ko'pgina Yevropa mamlakatlari bo'lib, ko'proq eksport ehtiyojlari tufayli rivojlanmoqda. Rossiya yirik pivo va boshqa ekologik ichimliklar ishlab chiqaruvchi mamlakat bo'lishiga qaramay, bu mahsulotlarni import qiluvchi mamlakat hamdir.

Keyingi yillarda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar oziq-ovqat sanoatida yarim fabrikatlar ishlab chiqarish, go'sht va sut mahsulotlari ishlab chiqarish va uning eksport yo'nalishi kengaymoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarda oziq-ovqat sanoatining «klassik» tarmoqlari, konserva sanoati, ayniqsa, xilma-xil soklar, meva konservalari ishlab chiqarish kengaymoqda.

Oziq-ovqat sanoati tizimida baliqchilik alohida o'rin tutadi. Keyingi yillarda Dunyo okeani bioresurslaridan keng sur'atda va intensiv foydalanilmoqda. Yiliga 100 mln.t. dengiz mahsulotlari ovlanmoqda. Buning 1-10 qismi chuchuk suvlardan ovlanmoqda. 90% dengiz mahsulotlarini seld va treska baliqlari tashkil qiladi va istiqbolda qisqarishi ko'tilmoqda. Qolganlari mollyuska, raksimonlar va suv o'tlaridan iborat. Dengiz mahsulotlarining 50% Tinch okeani havzasiga ayniqsa, Xitoy (10 mln.t) va Yaponiya (10 mln.t.) to'g'ri keladi. SHuningdek, Peru (5 mln.t.) va Rossiya (5 mln.t.) mamlakatlari ham yirik baliq ovlovchi flotga ega. SHimoliy Atlantika bioresurslaridan keng sur'atda foydalanish boshlandi. Bir qator Yevropa mamlakatlari ayniqsa Norvegiya,

Islandiya mamlakatlari iqtisodiyotida dengiz bioresurslari muhim o'rin tutmoqda.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarining texnik jihatdan yaxshi qurollangan zamonaviy baliq ovlash kemalari Dunyo okeani va dengizlarining eng unumdor hududdarida qimmatbaho baliq va boshqa dengiz mahsulotlarini ovlash imkoniyatiga ega bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlar bunday imkoniyatlarga ega emas. Ayniqsa, dengiz mahsulotlari bilan tirikchilik o'tkazuvchi kambag'al aholi uchun sezilarli qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda. Ayni vaqtda, ekologik muvozanat jiddiy buzilmoqda.

BMTning 1982 yilda «Dengiz huquki konventsiya»sini qabul qilishi va qirg'oq bo'yi mamlakatlari uchun 200-milli «iqtisodiy mintaq»ni e'lon qilinishi sermaxsul dengiz akvatoriyasini nazorat qilish, uning bioresurslaridan samarali foydalanish va ko'paytirish imkonini berdi.

Dunyo okeani bioresurslarini tiklash va ko'paytirishda, inqirozli holatlardan chiqishda akvakultura na baliqlarni ko'paytirish muhim o'rin tutmoqda. Akvakulturaning 80% Osiyo va Tinch okeani mintaqasiga to'g'ri keladi. Bu yerda odamlar qadimdan sholi bilan birgalikda baliq ko'paytirganlar va bu yo'nalish istiqbolli yo'nalish sifatida qaralmoqda. SHuningdek, akvakulturada suv o'tlari (dengiz karami), mollyuskalar, qisqichbaqa va boshq. yetishtirilmoqda va eksportga chiqarilmoqda. Bu mahsulotlar hissasi dengiz mahsulotlari hajmida 10% tashkil qilmoqda. Xitoy va Hindistonda esa dengiz mahsulotlarining 40% dan iborat. Akvakultura juda tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda va uning istiqboli mustahkam ilmiy - texnik asoslarni barpo qilish, ko'plab dengiz biotini ko'paytirish bilan bog'liqdir.

Sanoat va atrof-muhit muammosi. Sanoatning rivojlanishi atrof-muhitga kuchli ta'sir qiladi. CHunki, sanoat tarmoqlari yer osti va yer usti resurslarining asosiy «iste'molchi» sidir. Tog'-kon sanoatining rivojlanishi oqibatida tabiiy landshaftning buzilishi, tog' jinslarining ochiq muhitga chiqarib tashlanishi atrof-muhitga jiddiy zarar yetkazadi. Uning oqibatlari insoniyat uchun nihoyatda xavfli bo'lib, tuproq qoplamining buzilishiga, yer osti suv manbalarining ifloslanishiga hamda rekultivatsiya jarayonlarida katta harajatlarga olib kyoladi. Dengiz tog'-kon ishlarini kengayishi Dunyo okeani suvlarining ifloslanishiga, uning bioresurslariga salbiy ta'sir qilib jiddiy ekologik havfni yuzaga keltirmoqda.

Eqilg'i energetika majmuasida IESlari atrof-muhitga zararli moddalar chiqaradi, atmosferaning gaz tarkibini buzadi, suv temperaturasini ko'taradi, AES zsa atrof-muhitga g'oyat zararli radioaktiv elementlarni chiqaradi, yoki AES lardagi faloqat oqibatlari (Ukraina-CHernobil AES dagi avariya) tuzatib bo'lmas holatlarni yuzaga keltirishi, juda ehtiyotkorona yondoshishni taqozo qilmoqda. AES lar nisbatan «sof» bo'lsada to'g'on plotinalar, suv omborlari atrof-muhit rel'efiga, o'simlik va hayvonot dunyosiga, yer osti suvlariga ta'sir etib ekologik muvozanat buzilishiga olib kelmoqda.

Metallurgiya sanoatining rivojlanishi esa resursli hududlar kiyofasi jiddiy bo'zilishidan tashqari atrof-muhitga temir, qo'rgoshin, qalay, mis, simob, surma va boshqa zararli metall chiqindilari, zarralari va changlarni chiqarib inson salomatligiga xavf solmoqda.

Kimyo va neft-kimyo sanoati, o'rmon-tsellyuloza va boshqa sanoat tarmoqlari - havoni, suvni, tuproq qoplamini turli zararli chiqindi va tashlamalar bilan ifloslamoqda. Ayniqsa, kimyo sanoati korxonalaridagi halokatlar g'oyat xavfli oqibatlarni yuzaga keltirmoqda. (SHuning uchun ham sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va joylashtirishda ekologik omilni hisobga olish, tabiiy muhitni muhofaza qilish tamoiyillariga amal qilish, «chiqitsiz texnologiya»larni va berk ishlab chiqarish tizimlarini joriy qilish g'oyat muhim ahamiyatga ega.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Sanoat ishlab chiqarishning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyatini tushuncha bering.
2. Sanoatning tarmoq tarkibi, umumiy xususiyatlarini ochib bering.
3. XX asr boshlarida sanoat tarmoq tarkibi va rivojlanishini gapirib bering.
4. Tog'-kon, yoqilg'i energetika majmuasining tarkibi va rivojlanishi
5. Metallurgiya sanoati majmuasi qanday tuzilishga ega?
6. Mashinasozlik sanoati majmuasi qanday tuzilishga ega?
7. Kimyo sanoati majmuasi tarkibiy tuzilishi nimalardan iborat?
8. Engil sanoat tarmoqlari qay yo'sinda rivojlanadi?
9. Sanoat va atrof-muhit masalasida qanday muammolar mavjud?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz

JAHON QISHLOQ XO'JALIGI

REJA:

1. Qishloq xo'jaligining iqtisodiyotini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati.
2. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining hududiy joylashuvida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar.
3. Dehqonchilik va uning tarkibi.
4. Chorvachilik va uning tarkibi.
5. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi turlicha bo'lgan davlatlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni o'ziga xos xususiyatlari.
6. Qishloq xo'jaligini bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlantirish zaruriyati.
7. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni yechimlari.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: qishloq xo'jaligi, qishloq xo'jaligi, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar, dehqonchilik, chorvachilik, ishlab chiqarish, bozor iqtisodiyoti, asosiy muammolar va yechimlar.

Qishloq xo'jaligining iqtisodiyotini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati. Qishloq xo'jaligi moddiy ishlab chiqarishning eng qadimgi tarmoqlaridan biridir. Qishloq xo'jaligi o'simliklarni o'stirish va ko'paytirish-o'simlikshunoslik (ziroatchilik) va uy hayvonlarini ko'paytirishdan (chorvachilik) iborat. Ikki bo'limga bo'linadi. Qishloq xo'jaligi aholini xilma-xil oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlabgina qolmay, sanoat tarmoqlarini xomashyo bilan ham ta'minlaydi. Mehnatda band aholining qariyb 50 %, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi mamlakatlarda esa 85-90 %i qishloq xo'jaligi bilan band bo'lsa, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda 7-10 % ni tashkil etadi xolos. Qishloq xo'jaligi qishloq aholisi va aholi punktlari ijtimoiy muammolar bilan chambarchas bog'liq. Qishloq xo'jaligi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

- Ilmiy texnika inqilobi sharoitida ham tabiiy sharoitga bog'liq holda saqlanib qoladi;

- Bozor talablariga va tabiiy sharoitga bog'liq holda moslashuv;
- Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning xilma-xil tiplari;
- Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tovarlik darajasi va mehnat unumdorligi o'rtasidagi katta farqlar;

- Hududning tabiiy imkoniyatlari va undan xo'jalikda foydalanish harakatlari;

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi inson xo'jalik faoliyatining ilk va eng qadimgi shakllaridan biri hisoblanadi. Sanoatdan farq qilib qishloq xo'jaligi bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, u relef, iqlim va tuproq sharoiti turlicha bo'lgan maydonlarda olib boriladi. Ikkinchidan, qishloq xo'jaligi mavsumiydir. Uchinchidan, tabiiy sharoit qishloq xo'jaligining rivojlanishiga, joylashishiga va ixtisoslashuviga juda katta ta'sir qiladi. Tabiiy sharoit qanday

bo'lishidan qat'iy nazar, qishloq xo'jaligining rivojlanish darajasi sarf qilingan mehnatning miqdori va sifatiga, texnika va o'g'itlardan foydalanish darajasiga bog'liq. Qishloq xo'jaligi deyarli barcha jahon mamlakatlarida mavjud bo'lsa-da, ziroatchilik va chorvachilikni uyg'unlashuv holati turlichadir. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini rivojlanishi va joylashishi avvalo, tabiiy-iqtisodiy va ijtimoiy omillar-xalqaro mehnat taqsimotidagi hollari, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanganlik darajasi, mehnat resurslari malakasi va ko'nikmalari, iqtisodiy geografik o'rni qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj kuchli ta'sir qiladi. Qishloq xo'jaligining ikki asosiy rivojlanishi: a) ekstensiv b) intensiv formalari mavjud.

- Ekstensiv rivojlanish formasida-qishloq xo'jaligining “eniga” kengayishi. Xarakterli bo'lib, yangi yerlarni o'zlashtirish va qishloq xo'jaligi oborotiga kirgizish. Qishloq xo'jalik korxonalari, fermer-xo'jaliklari sonining ortishi chorvabosh sonlarini ko'payishi, yaylov va o'tloqlarni ko'paytirishdan iborat.

- Intensiv rivojlanish formasi yirik kapital mablag'lar bilan bog'liq holda, qishloq xo'jalik tarmoqlarini kompleks mexanizatsiyalash, neytrallashtirish, kimyolashtirish, melioratsiya ishlarini kengaytirish zamonaviy infrastruktura sohalarini yuzaga keltirish negizida mahsulot yetishtirishni ko'paytirish tushuniladi. Intensiv formada keng ma'noda ilmiy texnika inqilobi yutuqlaridan foydalanish (yuqori navli urug'lar, mahsuldor chorva mollari) negizida sanoat asoslariga ko'chish tushuniladi. (teplitsa-parnik xo'jaliklari chorvachilik fabrikalari, bo'rdoqichilik bazalari). Yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 25-40 %i qayta ishlanadi. XX asr 50-yillaridan yirik shahar va shahar aglomeratsiyasi atrofida shahar atrofi qishloq xo'jaligi zonalarini shakllanadi. SHahar atrofi qishloq xo'jaligi shahar aholisini yangi sut, sut mahsulotlari, sabzavot, poliz, meva bilan ta'minlashga ixtisoslashgandir. Urbanizatsiyalashgan rayonlarda yerning haddan tashqari qimmat bo'lishi qishloq xo'jaligining yuqori intensiv rivojlanishini taqozo qiladi. Insoniyat tarixining juda katta davri mobaynida qishloq xo'jaligi asosan ekstensiv yo'l bilan rivojlandi. Yangi yerlar ko'pincha o'rmonlar hisobiga kengaytirilgan. Hozirgi davrda ham juda ko'p rivojlanayotgan, kam rivojlangan davlatlarda qishloq xo'jaligi ekstensiv yo'l bilan rivojlanmoqda. Intensiv xo'jalik rivojlangan davlatlar uchun xos bo'lib, qishloq xo'jaligida sodir bo'lgan “Yashil inqilob” ga asoslanadi. Ushbu davlatlarda asosan tovar qishloq xo'jaligi rivojlangan. CHunki bu davlatlarda qishloq xo'jaligida barcha qo'l mehnatini asosan mashinalar bajaradi. Yuqori sifatli mineral o'g'itlardan foydalaniladi, zararkunandalarga qarshi zaharli kimyoviy dorilardan chorva mollari kasalliklariga qarshi kurash vositalaridan keng foydalaniladi. Mexanizatsiyalashtirish, elektrlashtirish va kimyolashtirish qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish va jadallashtirishning asosiy yo'lidir. Yer qishloq xo'jaligida mehnat majmui va ayni paytda mehnat vositasi bo'lib hizmat qiladi, shuning uchun yerdan to'g'ri foydalanish va uning hosildorligini saqlash qishloq xo'jaligining muhim vazifalaridan biridir.

- Intensiv xo'jalikni barpo qilish uchun yerlarni melioratsiya qilish, ya'ni yer holatini yaxshilash ishlarini (sug'orish, zax va botqoqlarni quritish, tuproqqa ohak solish, daraxt o'tqazish va hokazo) olib borish kerak. Bunda kompleks

melioratsiya tadbirlari yaxshi natija beradi. (shamol va suv errozmiyasiga qarshi kurash, tuproq hosildorligini oshirish). Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar qishloq xo'jaligi yerlari deb ataladi. Qishloq xo'jaligi yerlari quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: haydaladigan yerlar (sug'oriladigan va lalmikor yerlar); bog' va uzumzorlar; pichanzorlar; yaylovlar; bug'u yaylovlar; o'rmonlar; butazorlar va hokazo. Jahonda sug'oriladigan yerlar haydaladigan (shudgor qilinadigan) yerlarning 15 %i (230 mln. ga) ni tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich Xitoyda 30%, Hindistonda 28%, AQSHda 15%, Pokistonda 70% ni tashkil qiladi. qishloq xo'jaligining asosiy xususiyatlaridan biri uning joylardagi tabiiy iqlim sharoiti bilan chambarchas bog'liq ekanligidir. Boshqacha aytganda, tabiiy iqlim sharoiti imkon bersagina muayyan hududlarda bug'doy, sholi, paxta, meva, choy kabi mahsulotlarni yetishtirish mumkin bo'ladi. qishloq xo'jaligi insonning kundalik iste'mol mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondiruvchi asosiy manba bo'lib hizmat qiladi. SHu sababli, jahonda bironta mamlakat yo'qki, unda qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq bo'lgan o'rmon, ovchilik, baliqchilik xo'jaliklari tashkil topmagan bo'lsin. Hozirgi vaqtda bunday xo'jalik tarmoqlarida hammasi bo'lib bir milliarddan ortiq kishi yoki ja'mi iqtisodiy faol aholining 70% dan ko'prog'i ish bilan band. Agrar (lotincha "qishloq xo'jaligi" demak). XX asrning 60-70-yillarida dunyo xo'jaligi ishlab chiqarishda dastlab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda avvalo AQSHda yangi texnologik siljish "agrosanoat integratsiya"si jarayoni boshlandi. Agrosanoat integratsiyasi-sanoat birlashmalari va hizmat ko'rsatish sohalaridan farqli o'laroq-bosh xususiyati tarmoqlararo Xarakterga ega bo'lib, bir-biridan jiddiy farq qiluvchi sanoat va qishloq xo'jaligining tashkiliy va tijorat jihatidan birlashuvini ifodalaydi. Agrosanoat integratsiyasi tarixiy va mantiqiy sur'atda agrosanoat majmuasini tuzilishiga olib keladi. Agrosanoat majmuasi murakkab tushuncha bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishda qishloq xo'jaligi va sanoat korxonalari, tarmoqlarining integratsion asoslardagi barqaror, uzoq muddatli ishlab chiqarish va tijorat aloqalarini bildiradi, xususi va shartnomaviy munosabatlar negizida butun agrosanoat zanjirida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash, tayyor mahsulotlarni iste'molchiga yetkazib berish va qishloq xo'jaligi uchun ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishni ifodalaydi. Agrosanoat majmuasining shakllanish jarayoni iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar, ayniqsa, AQSHda yuqori sur'atlar bilan bormoqda. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar agrosanoat ishlab chiqarishda TMK integrator vazifasini bajarmoqda va muhim rol o'ynamoqda. "Agrobiznes"-yuqori foyda olish maqsadida qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq tarmoqlarni (marketing tizimi ham kiradi). Hozirgi zamon boshqaruv usullari va yo'llari bilan tashkil qilishdir. Agrobiznesning yuzaga kelishi 70-yillarning o'rtalaridan boshlab dastlab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda, so'ngra bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarga xos. Agrobiznes shakllari juda xilma-xildir. Uning keng tarqalgan turlari SHaxsiy individual fermalar, agrofirmalar, agrosanoat birlashmalari va boshqalardir. Agrobiznesning eng ommaviylashgan turlaridan biri SHaxsiy individual fermalar bo'lib AQSHda keng tarqalgan va fermer-xo'jaliklarining 90%iga to'g'ri keladi. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining hududiy joylashuvida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy

omillar. Ilmiy texnika inqilobi qishloq xo'jaligi tarmoqlarini rivojlanish va ixtisoslashuviga hududiy joylashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini sanoat asoslariga o'tish mehnat unumdorligini ortishi ko'zga tashlansada, bu hol ko'proq iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lgan jarayondir. Ayni vaqtda Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi bir qator mamlakatlarida qishloq xo'jaligi ekstensiv formaga ega bo'lib kapitalizmga bo'lgan ukladlar tizimi va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy muammolar mavjuddir. Inson iqtisodiy faoliyatida qishloq xo'jaligi tabiiy muhit bilan eng chambarchas bog'langan sohadir. Keyingi yillarda Ilmiy texnika inqilobi natijasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni muhim sifat o'zgarishi yuz berganligiga qaramay tabiiy sharoitga bog'liq holda saqlanib qolmoqda. Tabiiy sharoit nafaqat qishloq xo'jaligi tarmoqlarini yo'nalishinigina emas, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishga ham ta'sir etadi.

Tabiiy shart-sharoit avvalo:

- qishloq xo'jaligini asosi hisoblangan yer resurslarini;
- o'simliklarni vegetatsiya davri uchun hayotiy zarur bo'lgan issiqlik, nam va yorug'likning o'zaro uyg'unlashuvini;
- tuproqning tabiiy unumdorligi va melioratsiya imkoniyatlarini;
- chorvachilikning ozuqa bazasi hisoblangan tabiiy o'tloq va yaylovlarni o'z ichiga oladi.

Qishloq xo'jaligi inson faoliyatida atrof-muhitga kuchli ta'sir etadigan sohadir. Ilmiy inqilobi sharoitida qishloq xo'jaligini atrof-muhitga ta'siri juda ortmoqda. Qishloq xo'jaligida yer resurslarini sinflashtirishda quyidagi bosh tiplar:

1. Dehqonchilikda ishlanadigan barcha qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar;
2. Tabiiy o'tloq va yaylovlar;
3. Yaroqsiz kam foydalanadigan yoki mutlaq yaroqsiz yerlar.

Yuqoridagi barcha tip maydonlar yer sharining 3-1 qismini yoki 4,5 mlrd gektarni tashkil etadi. Qishloq xo'jaligida ishlanadigan maydonlar esa 1,5 mlrd gektardan iborat. Ishlanadigan maydonlarning 16%i MDHga, 10%i Yevropaga (MDHning Yevropa qismidan tashqari), 32%i xorijiy Osiyoga, 16%i SHimoliy Amerikaga, 9%i Lotin Amerikasiga, 9%i Avstraliya va Okeaniyaga, 14%i Afrikaga to'g'ri keladi. Yevropa deyarli haydalganlik darajasi yuqoriligi, yer resurslari zahiralarining chegaralanganligi bilan ajralib tursa, xorijiy Osiyo, Lotin Amerikasi, Afrika cho'l va chalacho'l, tog'li relefga egaligi hamda katta yer resurslariegaligi bilan ajralib turadi. Ammo bu hududlarni o'zlashtirish tabiiy va ijtimoiy iqtisodiy qiyinchiliklar hamda katta sarf-harajat bilan bog'liq. Agroiqlimiy va tuproq qoplamasi yer sharining umumiy qonuniyatlari asosida zonallik va tik (vertikal) mintaqalikka tarqalgandir. Issiq, mo'tadil va sovuq mintaqa zonallari alohida ajralib turadi. Bu jarayon faol temperatura summasi (10^0 S dan yuqori) 200 to 4000^0 S tselsiy va 1000^0 S dan 2000^0 S bo'lgan zonalarda, ya'ni birinchi zonada o'rmon qo'ng'ir, qora va kashtan tuproqlar, ikkinchi zonada o'rmon kulrang va podzol tuproqlar tarqalgandir. Mavjud agroiqlimiy va tuproq resurslari ilmiy texnika inqilobi yutuqlaridan oqilona foydalanilgan holda barcha

mamlakat va regionlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni rivojlantirish imkonini beradi. Tabiiy sharoit va aholi ehtiyojlari uchun turlicha bo'lganligi sababli qishloq xo'jaligi hamma joyda bir xil emas. SHuning tabiiy sharoitga qarab, ma'lum bir joyning qishloq xo'jaligi muayyan mahsulot yetishtirishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashishga tabiiy sharoitning zonalar bo'yicha o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Har bir tabiat zonasida qishloq xo'jaligining muayyan bir tarmog'i yetakchi hisoblanadi va boshqalaridan keskin farq qiladi. Qishloq xo'jaligi rivojlanish darajasiga ko'ra ikki turga bo'linadi: Birinchisi-rivojlangan tovar qishloq xo'jaligi; Ikkinchisi-ichki xo'jalik iste'moli, ya'ni birinchisi-intensiv, ikkinchisi-ekstensiv.

DUNYO AGROIQLIMIY VA TUPROQ RESURSLARI

Iqlimiy mintaqalar	Turli darajada namlanadigan zonalar		
	Namlik, NK-1,0 (gumid)	Qurg'oqchil, NK-1,0-0,33 (semigumid va semiarid)	Quruq, NK-0,33 (arid)
Asosiy tuproq tiplari			
Arktika va subarktika, S<1000°C 0°C dan past	Gleyli tundra tuproqlari	Arktika tuproqlari	
Mo'tadil, S-1000-4000°C, t ⁰ _s -0 dan q13°S	O'rmon qo'ng'ir, podzol, podzollashgan qora tuproqlar	Qora tuproq, to'q kashtan va kashtan tuproqlar	Surkashtan, kulrang-qo'ng'ir tuproqlar, qumlar
Subtropik, S-4000-8000°C t ⁰ _s -13dan q20°S gacha	Sarg'ish, qizg'ish tuproqlar	Qo'ng'ir va kulrang-qo'ng'ir tuproqlar	Kulrang, sho'rxok tuproqlar, qumlar
Tropik, S>-8000°S t ⁰ _s -q20°S	Ferralativ qizil va qizg'ish-sariq o'rmon, o'rmon-savanna tuproqlari	Ferralativ, qo'ng'ir-qizil va qizil-qo'ng'ir savannalar	Ferralativ va siallit qizg'ish-qo'ng'ir cho'l, sho'rxok va sho'rtob tuproqlar, qumlar

S-havo temperaturasi yillik q10°S dan yuqori bo'lganlar.

t⁰_s-yillik o'rtacha temperatura

NK-namlik koeffitsienti-yillik yog'in va bug'lanishga nisbatan

Dehqonchilik va uning tarkibi – dehqonchilikka don xo'jaligi, texnik ekinlar va kartoshka yetishtirish, sabzavotchilik, polizchilik, bog'dorchilik va uzumchilik kiradi. Don xo'jaligi aholini don bilan, chorvachilikni esa ozuqa bilan ta'minlaydi. Don ekinlariga bug'doy, javdar, makkajo'xori, sulini, arpa, grechixa, sholi va dukkakli don ekinlari kiradi. Bug'doy 70 dan ortiq mamlakatlarda yetishtiriladi, ammo uning 80%i faqat to'rtta davlatda yetishtiriladi: Xitoy, AQSH, Kanada, Argentina, Avstraliya, Hindiston, Rossiya. Makkajo'xori ham don, ham oziq sifatida yetishtiriladi. Makkajo'xori yetishtirish bo'yicha AQSH dunyoda birinchi o'rinda turadi. Jahon bozoriga yetishtirilgan mahsulotning 10-15%i chiqariladi. Makkajo'xori eksport qiladigan davlatlar AQSH, Kanada, Argentina, Avstraliya, Fransiya;

Import qiladigan davlatlar G'arbiy Yevropa davlatlari, Yaponiya, Rossiya. Jahonda yetishtiriladigan sholining 38%i Xitoyda, 20%i Hindistonda ekiladi. Texnik ekinlar-sanoatda xom-ashyo sifatida ishlatiladigan qishloq xo'jaligi ekinlari texnik ekinlar deb ataladi. Paxtachilik. Paxta mo'tadil mintaqaning janubiy qismlarida, tropik va subtropik mintaqalarning sug'oriladigan yerlarida

yetishtiriladi. Jahonda yiliga 15-17 mln tonna paxta tolasi yetishtiriladi. Asosiy paxta yetishtiradigan davlatlar quyidagilar: Xitoy, AQSH, Hindiston, O'zbekiston. Kauchuk (kau-daraxt, uchu-oqish; tupi tilida) tanasidan juda ko'p tabiiy kauchuk olinadigan sharbati (lateks) bor daraxtdir. Tabiiy kauchukning asosiy qismi Janubi –SHarqiy Osiyo davlatlarida (Malayziya, Indoneziya, Tailand) yetishtiriladi. Moyli ekinlarga paxta, zig'ir, kungaboqar, serept gorgitsasi, soya, rijik, kunjut, tung va zaytun daraxti kiradi. Kungaboqar Rossiya va Ukrainada ko'proq ekiladi. Jahonda kungaboqar yetishtirish bo'yicha Rossiya yetakchi o'rinda turadi. Soya yetishtirish bo'yicha jahonda AQSH birinchi o'rinda turadi, asosan moy olish uchun ekiladi. Araxis yetishtirish bo'yicha Hindiston yetakchi bo'lib, asosan moy olish uchun ekiladi. Zaytun daraxtidan moy olish bo'yicha Italiya birinchi o'rinda turadi. Kunjut issiq talab bo'lib, Markaziy Osiyo va Kavkaz davlatlarida ko'proq ekiladi. Jahonda shakarqamish yetishtirish bo'yicha Braziliya (250 mln. tonna), Hindiston (170 mln. tonna), Kuba (70 mln. tonna), Xitoy (50 mln. tonna) va Meksika (40 mln. tonna) yetakchi o'rinlarda turadi. Qandlavlagi yetishtirish bo'yicha quyidagi davlatlar yetakchi: Ukraina (45 mln. tonna), Rossiya (30 mln. tonna), Fransiya (30 mln. tonna), Polsha (26 mln. tonna), AQSH (23 mln. tonna). Tamakichilik mo''tadil mintaqaning janubiy qismi va tropik mintaqalarda rivojlangan. (Lotin Amerikasi, Markaziy Osiyo, Janubiy va Janubi-G'arbiy Osiyo davlatlari). CHoy subtropik va tropik mintaqalarda yetishtiriladi (Hindiston, Xitoy, SHri-Lanka, Indoneziya va hokazo). CHoy yetishtirish bo'yicha Hindiston birinchi o'rinda turadi.

Kartoshka asosan mo''tadil mintaqada yetishtiriladi (SHimoliy Amerika va Yevropa davlatlari). Kartoshka yetishtirish bo'yicha Rossiya, Polsha, Xitoy yetakchi o'rinlarda turadi. Kofe (Braziliya, Kolumbiya, Meksika). Kakao (Gvineya qo'ltiq bo'yi davlatlari), uzum yetishtirishda Italiya, banan, apelsin va limon yetishtirishda Braziliya, apelsin va limon yetishtirishda AQSH, mandarin yetishtirishda Yaponiya birinchi o'rinda turadi. Yevropa mamlakatlarida donli ekinlardan roj, arpa, tariq, Osiyo va Afrika qo'noq, xilma-xil mahalliy dukkakli va boshqali ekinlar yetishtiriladi. Don import qiluvchi Osiyo mamlakatlari Yaponiya, Xitoy, Hindiston, Pokiston (Afrikadagi rivojlanayotgan mamlakatlar), Rossiya, O'rta Osiyo respublikalaridir. "Rag'batlantiruvchi" o'simliklar, choy, kofe, kakao, rivojlanayotgan mamlakatlarning eksport mahsulotlaridir. CHorvachilik quyidagi tarmoqlardan iborat: qoramolchilik, qo'ychilik, echkichilik, cho'chqachilik, yilqichilik, parrandachilik, asalarichilik, pillachilik, baliqchilik va darranchilik. CHorvachilikning asosiy mahsuloti go'sht, sut, tuxum, jun, teri va mo'ynadir. Qishloq xo'jaligining chorvachilik tarmog'ida quyidagi chorvachilik tiplari keng tarqalgan: a) aralash tog' qishloq xo'jaligi-boy va mahsuldor tabiiy o'tlov va o'tloqlar, vertikal (tik) mintaqalilik asosida sertarmoq yo'nalish xarakterli; b) rancho chorvachiligi; v) yaylov chorvachiligi; g) ekstremal sharoitdagi tundra va tundra yoni bug'uchilik xo'jaliklari; d) mo''tadil mintaqalarida aralash intensiv dehqonchilik-chorvachilikka ixtisoslashgan xo'jaliklar; ye) sut xo'jaliklari; j) shahar atrofi xo'jaligi. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasida chorvachilik muhim o'rin tutadi. U aholini kundalik zarur mahsulotlar-sut, sut mahsulotlari va go'sht bilan ta'minlabgina qolmay, sanoat va

meditsina uchun ham zarur bo'lgan mahsulotlar (jun, teri, suyak, qon va boshqalar) yetkazib beradi. Keyingi yillarda chorvachilikning ixtisoslashuv jarayoni kuchaydi. CHorvachilikning asosini ozuqa bazasi tashkil qiladi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ozuqaning asosiy qismini ziroatchilik yetkazib beradi. Ziroatchilikda almashlab ekishda makkajo'xori, bir yillik turli o'tlar, beda, ildizmevalar chorvachilik ozuqa bazasini xilma-xil bo'lishiga olib keladi. Aholi zich rayonlarda tabiiy o'tloq va yaylovlari chegaralangan. Qoramolchilik –o'rmon va o'rmon-dasht zonalarida sersut qoramol boqiladi, chunki bu yerlarda yem-hashak ko'p. Jahonda qoramollarning soni 1,3 mlrd. ga yaqin bo'lib, ularning soni bo'yicha jahonda Hindiston (182 mln. bosh), AQSH, Rossiya va Braziliya yetakchi. AQSHda, Argentinada va Avstraliyada qoramolchilikka ixtisoslashgan hududlar vujudga kelgan. Qo'ychilik-dasht, chalacho'l, cho'l va tog'larda rivojlangan. Subtropik va tropik qumli cho'llarda (O'zbekiston, Turkmaniston, Eron, Afg'oniston va boshqalar) qorako'l qo'ylari boqiladi.

Avstraliya qo'ylar soni bo'yicha jahonda birinchi o'rinda turadi (140 mln. bosh). Bu mamlakatlar yirik qo'ychilik stantsiyalari ("SHipsteysnzn") tashkil qilingan. Ular 10 mingga, xatto 100 minglab Ga maydonni egallaydi va bu stantsiyalarning har birida 50-100 ming boshqacha mayin junli "merinos" qo'ylari boqiladi. jahonda qo'ylar sonining yarmi rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri keladi (Turkiya, Eron, Pokiston, Afg'oniston, Efiopiya, Sudan va boshqalar). CHo'chqachilik bo'yicha Xitoy jahonda yetakchi o'rinda turadi. yilqichilik va tuyachilik-cho'l, chalacho'l va tog'larda rivojlangan. Otlardan juda uzoq davr mobaynida asosiy transport vositasi sifatida foydalanib kelindi. Bug'uchilik-asosan shimoliy o'lkalarda rivojlangan. Go'sht va terisi uchun boqiladi. transport maqsadlarida ham foydalaniladi. Yevrosiyo va SHimoliy Amerikaning qutbiy o'lkalarida tarqalgan. Parrandachilik –cho'chqachilikka o'xshab chorvachilikning sermahsul tarmog'i hisoblanadi. Asosan go'sht va tuxum yetishtirib beradi. Yirik shaharlar atrofida rivojlantiriladi. Darrandachilik –deganda yovvoyi hayvonlarni go'shti, terisi, shoxi va mo'ynasi uchun ko'paytirish tushuniladi. Ipakchilik –(pillachilik). SHoyi beradigan ipak qurti boqishga asoslangan. O'rta Osiyo davlatlarida tut bargini iste'mol qiladigan, Osiyo davlatlarida (Xitoy) esa Eman daraxti bargini iste'mol qiladigan ipak qurti boqiladi. Asalarichilik –o'rmon, o'rmon-dashtlarda va tog'larda rivojlangan. O'tloq, dasht o'tlari, bargli daraxtlar (tol, zarang, terak, tog'terak, lipa) asalarichilik uchun ozuqa manbai bo'lib hisoblanadi. Baliqchilik –dengiz. Daryo, ko'l va sun'iy suv hafzalari baliqchiligi ajratiladi. Yiliga okeanlardan 100 mln. tonnadan ortiqroq baliq to'tiladi. Dunyo okeanida 3 ta baliq ovlash zonasi ajratiladi. a) shimoliy (30^0S sh.k dan shimolda); b) tropik (30^0S sh.k- 30^0S janubiy kenglik); d) janubiy (30^0S j.k janubda). Okeanlar bo'yicha baliq ovlash miqdori quyidagicha: Tinch okean (56%), Atlantika (38%), Hind (6%). Jahonda baliq ovlash bo'yicha Yaponiya, Rossiya, Xitoy, AQSH yetakchi o'rinlarda turadi. intensiv va ekstensiv yo'nalishdagi chorvachilik SHimoliy Amerika uchun xos. AQSHning qurg'oqchil rayonlari, Argentina va Meksika. Avstraliya va JARda chorvachilik rayonlari ya'ni juda katta tabiiy yaylovlar ixtisoslashgan boquv punktlarida rivojlangan. Qo'ychilik va echkichilik deyarli ekstensiv Xarakterga ega bo'lib, kam mo'tadil mintaqalar:

Yevropa, Yangi Zelandiya, Argentina, Urugvay, shuningdek, qurg'oqchil hududlar: Avstraliya, XXR, Hindiston, Eronda rivojlangandir. Yiliga dunyo bo'yicha 2,5 -3 mln. tonna jun tayyorlanadi. Buning asosiy qismini Avstraliya-800 ming tonna, Yangi Zelandiya-350 ming tonna, G'arbiy Yevropa va Argentinaga-100-150 ming tonna to'g'ri keladi. Dunyo bo'yicha cho'chqalar soni 850-900 mln. boshni tashkil qiladi.

Islom dini mavjud mamlakatlarda cho'chqachilik unchalik rivojlanmagan. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi turlicha bo'lgan davlatlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni o'ziga xos xususiyatlari. Sanoati rivojlangan kapitalistik mamlakatlar qishloq xo'jaligini intensivlash, mexanizatsiyalash va mahsulotlik darajasi ishlab chiqarishni ixtisoslashuv va kontsentratsiya yuqoriligi hamda qishloq xo'jaligi monopoliyalar manfaatlariga bo'ysonganligi bilan agrobiznes tobora kuchayib borayotganligi bilan Xarakterlanadi. Qishloq xo'jaligida o'rtacha va kichik fermer va dehqon xo'jaliklari hissasining ortib borishi ko'zga tashlanmoqda. Dehqon xo'jaliklari monopolistik agrobiznesning tarkibiy qismi, uning qishloq joylaridagi ishchi kuchi bo'lib qoldi. Bu mamlakatlarda deyarli chorvachilik, ziroatchilik bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanmoqda. Madaniy yaylovlardan keng foydalanib yaylov mahsuldorligin barqaror ortib borishi ayniqsa, shahar atrofi xo'jaliklari uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. G'arbiy Yevropa qishloq xo'jaligi yuqori darajada intensivlashganligi bilan ajralib turadi. Yaponiya qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan agroreforma oqibatida yirik kapitalistik xo'jaliklar hukmron rol o'ynaydi. Boshqa kapitalistik mamlakatlardan farqli o'laroq Yaponiya qishloq xo'jaligida ziroatchilik muhim o'rin tutadi. Ziroatchiligiga esa sholi yetishtirish bosh yo'nalishdir. Avstraliya, Yangi Zelandiya, JAR va Isroil qishloq xo'jaligi ham yuqori tovar qiymatiga egaligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Avstraliya qishloq xo'jaligi eksport xarakteriga egadir. Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi mamlakatlarida 50 yillarning 2-yarmidan boshlab qishloq xo'jaligining rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. Ammo yer resurslarining kamligi, tuproq unumdorligining pastligi, mexanizatsiyalashtirish va kimyolashtirish darajasining bo'shligi, melioratsiya ishlarini amalga oshirishdagi iqtisodiy qiyinchiliklar tez-tez bo'lib turadigan tabiiy ofatlar (qurg'oqchiliklar). Oziq-ovqat muammosini hal qilishni doimiy sur'atda murakkablashtiradi. Argentina, Urugvay, Braziliya, Meksika kabi davlatlardan tashqari deyarli barcha mamlakatlar qishloq xo'jaligi tarkibida ziroatchilik bosh tarmoq bo'lib hisoblanadi. Bu mamlakatlarda dehqon xo'jaliklarini ikki tipi mavjud:

- Oziq-ovqat ekinlari (Janubiy va Janubiy Osiyo mamlakatlarida sholi yetishtirish) yoki birdaniga bir necha xil qishloq xo'jaligi ekinlari (har bir qarich yerdan foydalangan holda) yetishtiruvchi xo'jaliklar. Namtropik o'rmonlar mintaqasida hanuz ziroatchilikda o't dalali ziroatchilik tizimi saqlanib qolish, tropik o'rmonlarni katta-katta hududlarda kesib yuborilishiga tuproq erroziyasini kuchayishiga va tabiiy ekologik sharoitning murakkablashuviga olib keladi. Savannalarda esa makkajo'xori, boshqoli va dukkakli ekinlar o'stirilmoqda, shirin kartoshka va boshqa ekinlar yetishtiriladi.

- Eksport qishloq xo'jaligi mahsulotlari esa ko'p yillik tropik va subtropik

ekinlarni yetishtiruvchi plantatsiya xo'jaliklarida yetishtiriladi. Plantatsiya xo'jaliklari xalqaro trans milliy korporatsiyalar bilan bog'liq bo'lib, tipik kapitalistik xo'jaliklardir.

Rivojlanayotgan mamlakatlar qishloq xo'jaligi kuv ukladli ekanligi bilan ajralib turadi. yirik chet el plantatsiya xo'jaliklari, yirik xo'jalik, o'rta va mayda dehqon xo'jaliklari va boshqa resurslardan jamoa bo'lib foydalanish xarakterlidir. Keyingi yillarda bir qator mamlakatlarda (Hindiston va boshqalar) "ko'k inqilob" siyomatini (qishloq xo'jaligining rivojlantirish negizida oziq-ovqat muammosini hal qilish) amalga oshirish qishloq xo'jaligi moddiy texnika bazasini mustahkamlanishi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirish imkonini bermogda. Uning 1-3 qismi chorvachilik mahsulotlari hissasiga to'g'ri kelgan holda, qolgan regionlarda 1-10 qismini tashkil etadi xolos. Oziq-ovqat mahsulotlarining elektr quvvati to'yimlilik bilan o'lchanadi. Dunyo bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlarini to'yimlilik darajasi sutkasiga o'rtacha ko'rsatkichi 2,5-2,7 ni, iqtisodiy rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda 3,5-4 ni tashkil etgan holda, boshqa regionlarda 2-2,5 ni tashkil qiladi. Jahon aholisining oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli ta'minlashlari, istiqbolli oziq-ovqat rejasini amalga oshirishning bir qator yo'nalishlari bevosita mavjud tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillardan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Oziq-ovqat resurslarini kengaytirishning birinchi yo'nalishi mavjud yer fondidan samarali foydalanishdir. Osiyo, afrika va Lotin Amerikasida qishloq xo'jaligini tashkil qilishning iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar darajasiga ko'tarish, oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlashni ko'paytirish imkonini beradi. Ikkinchi yo'nalishi tropik va qurg'oqchil rayonlarida melioratsiya ishlarini amalga oshirish negizida yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib beruvchi mintaqalarni barpo qilish bilan bog'liq. Uchinchi yo'nalish, nisbatan qoloq, agrar iqtisodiyotga ega bo'lgan mamlakatlar va hududlarda ilmiy texnika inqilobi yutuqlaridan keng foydalanish va agrosanoat integratsiyasini rivojlantirish asosida qishloq xo'jaligi samaradorligini ko'tarish, yuqori unumdorli navlardan dehqonchilikda mahsuldor hayvon turlaridan chorvachilikda foydalanish hamda qishloq xo'jaligini rivojlantirishni ekstensiv formalaridan oqilona foydalanish bilan bog'liqdir. Qishloq xo'jaligini bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlantirish zaruriyati. Dunyo xo'jaligi tizimida qishloq xo'jaligini ustivor tarmoq sifatida rivojlantirish zaruriyati bir qator sabablar bilan bog'liq agroishlab chiqarish sohasidagi vazifalarni belgilab beradi. Birinchi sabab-o'sib borayotgan yer shari aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash. XX asrdagi aholi ko'payishining yuqori sur'atlar bilan borishi (Lotin Amerikasi va boshqa bir qator mintaqalarda ayrim yillari aholining o'sish sur'atlari 3 % ga yetadi), "demografik portlash" jarayoni qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmini oshirib borishni taqozo qiladi. CHunki, XXI asr boshlarida ham BMTning oziq-ovqat komissiyasi ma'lumotlarga ko'ra 700-750 mln. kishi och, to'yib ovqat yemaydi yoki yarim och holda kun kechirmogda. Ikkinchi sabab, oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning yuqori darajada o'zgaruvchanligi (moslashuvchanligi), ya'ni uning hajmi, tarkibi va iste'moli aholi daromadlari bilan chambarchas bog'liqligidir. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aholi jon boshiga o'rtacha oziq-ovqat

mahsulotlari iste'mol qilish ilmiy asoslangan me'yorlarda, xatto ayrim sotsial guruhlarda undanyuqori bo'lganligi uchun talab moslashuvchanligi darajasi 0,1-0,2 gacha pasayishi mumkin. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa, bu ko'rsatkich 0,8 gacha oshishi mumkin. Uchinchi sabab, sanoatning xom-ashyo asosini mustahkamlash bilan bog'liq. Ayniqsa, bu muammolar bilan rivojlanayotgan mamlakatlar to'qnash keldilar. Chunki industrlashtirish jarayonini tezlashtirishda bu mamlakatlar qishloq xo'jaligiga umid qilgan edilar. Yengil sanoatning yetarli darajada xom-ashyo bilan ta'minlashga o'rinishlar agrososlarning bo'shligi tufayli ko'tilgan natijalarini bermadi. Natijada 80-yillarda ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida sanoat rolining pasayishi kuzatildi. Faqatgina, Janubiy va Janubiy-SHarqiy Osiyo mamlakatlari qishloq xo'jaligini intensivlashtirish orqali chuqur tarmoqlararo farqdan qutulib qoldilar. To'rtinchi sabab- qishloq xo'jaligi iqtisodiy va ijtimoiy sohalarga ishchi kuchi va kapital yetkazib beradigan tarmoqdir. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlardagi tadqiqotlarda bu jarayon ishchi kuchining "shahar" tarmoqlariga o'tishi deb qaraladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo'jaligiga kapitalning jamg'arilishi sohasi sifatida qaraldi va uning boshqa tarmoqlarni investitsiyalashtirishi uchun manba bo'la olishiga e'tibor berildi. Beshinchi sabab- qishloq xo'jaligi valyuta ishlashning muhim manbai bo'lib, dunyodagi bir qator mamlakatlar: Daniya, Niderlandiya, Argentina, Yangi Zelandiya kabi mamlakatlar tashqi iqtisodiy faoliyatida muhim o'rin tutadi. Unchalik to'liq bo'lmagan ma'lumotlarga ko'ra xalqaro savdoga jahon agrar mahsulotlarining 12%i chiqariladi. Ayni vaqtda, ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportiga kuchli bog'liqdir. Masalan: Gvatemala-banan va kofe, Beliz-shakar va tsitrus, Benin-moyli o'simliklar, CHad-paxta yoki chorvachilik mahsulotlari yetkazadilar, ham eksportga chiqaradilar. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish, yuksak texnologiyani qo'llash asosida qishloq xo'jaligi ekinlarini hosildorligini va uning mahsulot ko'lamini oshirishga alohida e'tibor bermoqdalar hamda oziq-ovqat majmuasini rivojlantirish orqali kuchli davlat rolini kelajakda ham saqlab qolishga umid qilmoqdalar. AQSH eksporti qiymatining 20%i agrar mahsulot hisobiga shakllanmoqda. Qishloq xo'jaligida yer resurslarini sinflashtirishda ular bosh tiplariga: 1) dehqonchilikda ishlanadigan barcha qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar; 2) tabiiy o'tloq va yaylovlar; 3) yaroqsiz kam foydalaniladigan yoki mutlaqo yaroqsiz yerlarga ajratiladi. Yuqoridagi barcha tip maydonlar yer sharining 1-3 qismini yoki 4,5 mlrd. Gektarni tashkil etadi. qishloq xo'jaligida ishlanadigan maydonlar esa 1,5 mlrd. Gektardan (haydaladigan yerlar 1 mlrd. ga, ko'p yillik o'simliklar esa, 0,5 mlrd.) iborat. Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligini rivojlantirish zaruriyati tobora ortmoqda. Buni biz fermer xo'jaliklari misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Fermer xo'jaliklari, mustaqil yuridik SHaxs maqomiga ega bo'lgan tadbirkor sifatida eng kam harajatlar hisobiga bozorgir, sifatli qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirib, daromad miqdorini oshirishni asosiy vazifa darajasiga ko'tarish lozim. Dehqon xo'jaligi quyidagilarni bajarishi shart: yerdan qat'iy belgilangan maqsadda foydalanish; yerga zarar yetkazmaslik; yerni asrash;

unumdorligini oshirish yuzasidan harajatlar qilishi; yangi yerlarda bir yil ichida foydalanishga kirishish; a'zolar uchun havfsiz mehnat sharoitini ta'minlash. Ana shu talablarga javob bergan fermer xo'jaliklari bozor iqtisodiyoti sharoitida hech qanday to'siqqa uchramaydi. Fermer xo'jaligi fuqarolarga kamida 10 yildan 50 yilgacha bo'lgan muddatga ijaraga yer beradi. Fermer xo'jaligida yer qat'iy maqsadlarda foydalaniladi, uni xususiylashtirish, oldi-sotdi, hadya, garov va ikkilamchi ijaraga qo'yilishi mumkin emas. Suvdan foydalanish uchun limit oladi. Fermer xo'jaligida berilgan yer uchastkasining eng kam o'lchami 1 shartli bosh chorva molicha hisoblangan. Andijon, Namangan, Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Xorazm viloyatidagi sug'oriladigan yerda 0,30 ga; qoramol Buxoro, Qashqadaryo, Jizzax, Navoiy, Surxondaryo, Sirdaryo viloyatida 0,45 ga; yer fermer xo'jaligi a'zolari o'rtasida bo'linmaydi. Biz qishloq xo'jaligini bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlantirish zaruriyatini O'zbekiston viloyatlari misolida ko'rib chiqdik. Bu albatta kelajakni ta'minlaydi. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularning yechimlari. Dehqonchilik va chorcachilikning ming yillar davomida atrof-muhitga sezilarli ta'sirini o'tkazgan va madaniy landshaftlarni yuzaga keltirgan. Ayniqsa, o't-dalali dehqonchilik tizimi ko'plab o'rmonlarning Yevropada qirqib yuborilishiga olib kelgan bo'lsa, bugungi kunda ham Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida bu jarayon takrorlanishiga tuproq ustki qatlamining ochilib qolishiga (tropik yog'inlar natijasida yuvilib ketilishiga), erozion-jarayonlarning kuchayishiga olib kelmoqda. Yaylov chorcachiligining rivojlanishi unumdor o'tloq va yaylovlarning mahsuldorligini pasayishiga, tuproq ustki qoplaminin ochilib qolishi va shamol eroziyasi oqibatida adir va yarim adir mintaqalarda cho'llanish jarayonining kuchayishiga ta'sir etmoqda. XX asrning 2-yarmidan ilmiy texnika inqilobining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga ta'siri natijasida intensiv rivojlanish jarayoni boshlandi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida kimyolashtirish jarayoni oqibatida (o'simliklarni kimyoviy himoya qilish vositalari-pestitsidlar, mineral o'g'itlar, veterinariya pestitsidlari va boshqalar) tuproq, havo va suv resurslari jiddiy zaharlanmoqda hamda tuzatib bo'lmaz oqibatlarini yuzaga keltirmoqda. Bugungi kunda dunyo mamlakatlarida 100 ming tonna turli xil kimyoviy preparatlar qo'llanilmoqda, 100 mln. tonnadan ortiq mineral o'g'itlar (fosforli, kaliyli, azotli) va 2-3 mln. tonna zaharli ximikatlar ishlatilmoqda. Keyingi yillarda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar qishloq xo'jaligida zaharli kimyoviy vositalardan foydalanishni ta'qiqlanishi oqibatida ko'proq biologik usullar keng yoyilmoqda. Biologik usul atrof-muhit uchun xavfsiz bo'lib, zarar keltirmaydi. Ayniqsa, biologik usullar-bog'dorchilik-uzumchilik, sabzavot va poliz yetishtirishda qo'llanilmoqda hamda bu ekologik "sof" mahsulotlar narxi yuqoriligi bilan ajralib turadi. SHunga qaramay, hanuz dunyo mamlakatlarida qishloq xo'jaligi ekinlaridan yuqori hosil olish va chorcachilik mahsuldorligini oshirish maqsadida mineral o'g'itlar, pestitsidlar, turli kimyoviy moddalar keng qo'llanilmoqda, buning oqibatida yiliga to'liq bo'lmagan ma'lumotlarga qaraganda, 400 mingdan-2 mln. ga qadar odamlar zaharlanmoqdaki, buning asosiy qismi rivojlanayotgan mamlakatlar qishloq aholisi hissasiga to'g'ri keladi. Yaqin istiqbolda, qishloq xo'jaligida ilg'or biotexnologiya, gen injeneriyasi yutuqlarini qo'llash yuzaga

kelgan ekologik muammolarning yumshatish imkonini berishi mumkin.

Dunyoda bir fermer necha kishini boqishligi to'g'risida MA'LUMOT

	Qishloq xo'jalik ekini maydoni, mln. Ga		1 gektardan olingan mahsulot (dollar hisobida)	Qancha odamni boqadi	
	Ja'mi	Haydaladigan		1 Ga maydon	1 ta qishloq xo'jaligi xodimi
AQSH	431,5	190,0	580	1,3	80
Niderlandiya	2,0	0,9	8900	16,5	60
Kanada	78	48	325	0,6	55
SHveytsariya	2,0	0,4	11250	16,5	35
Belgiya	1,5	0,8	3750	12,5	100
Daniya	2,8	2,6	1150	2,0	40
Fransiya	31,5	19,5	1450	3,0	40
Buyuk Britaniya	18,5	7,0	1725	8,0	95
SHvetsiya	3,6	3,0	175	3,0	50
Germaniya	12,0	7,5	2650	8,0	50
Avstriya	3,5	1,5	2650	5,0	30
Italiya	17,0	12,0	2950	4,5	25
Avstraliya	480	47,0	140	0,4	35
Yaponiya	5,4	4,7	11250	26,5	20
Portugaliya	3,3	2,8	1600	3,5	13
O'zbekiston	32,2	4,1	895	5,1	11,6

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Qishloq xo'jaligining iqtisodiyotini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyatini tushuncha bering.
2. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining hududiy joylashuvida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillarini tushuntirib bering.
3. Dehqonchilik va uning tarkibi nimalardan iborat?
4. CHorvachilik va uning tarkibi xususida fikr bildiring.
5. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi turlicha bo'lgan davlatlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni o'ziga xos xususiyatlarini aytib bering.
6. Qishloq xo'jaligini bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlantirish zaruriyati.
7. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishidagi asosiy muammolari nimalardan iborat va ularning qanday yechimlari mavjud, deb o'ylaysiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. –М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.

4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –Т., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

JAHON TRANSPORTI.

REJA:

1. Transport tizimining rivojlanish jarayoni.
2. Transport tizimining xalq xo'jaligida tutgan o'rni.
3. Quriqlik transporti va uning turlari.
4. Suv transporti.
5. Havo transporti va boshqa transport turlari.
6. Regional transport tizimi va uning asosiy ko'rsatkichlari.
7. Transport va atrof muhit muammosi.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: jahon transporti, xalqaro iqtisodiy integratsiya, globallashuv jarayonlari, transport tizimi, quriqlik transporti, xalq xo'jaligi, havo transporti, suv transporti, atrof-muhit muammosi.

Sanoat, qishloq xo'jaligi bilan bir qatorda transport moddiy ishlab chiqarish jarayonida markaziy o'rni egallaydi. Transport iqtisodiy tizimda yuklarni va yo'llovchilarni tashish orqali ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatadi ham aholining harakatchangligini ta'minlaydi. Transport yangi mahsulotlar yaratmaydi, balki moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlari tomonidan yaratim mahsulotlarni bir joydan ikkinchi joyga olib boradi va ishlab chiqarish aloqalarni rivojlantirish hamda qo'shish orqali yangi ishlab chiqarish tizimini davom etishi uchun shart-sharoit hozirlaydi. Xuddi shu xususiyat mahsulotlar qiymatida transport harajatlari miqdorining ortishiga olib keladi.

Yalpi transport harajatlarining iste'molchiga kelib tushgan mahsulotning to'la qiymatiga bo'lgan nisbati mahsulot qiymatining transport tarkibiy qismi koeffitsienti deb ataladi. Transport tarkibiy qismi xomashyo, yoqilg'i mahsulot ishlab chiqarish uchun sarf bo'lgan yordamchi materiallarni keltirish uchun ketgan

harajatlardan tarkib topadi, hamda uni iste'mol rayonlariga yetkazib berish uchun sarf bo'lgan harajatlarni ham o'z ichiga oladi. Transportga ketgan harajatlar miqdori qancha kam bo'lsa iste'molchiga yetkazib borgan muayyan mahsulotni tula narxi shuncha past bo'ladi. SHuning uchun hududiy faktor, ya'ni ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilinishi va transport-iqtisodiy aloqalardan oqilona bo'lishi yuk tashish uchun ketgan harajatlardan kamayishiga olib keladi.

1. Yuk tashishning hajmi tarkibi va yo'nalishlari, mamalakat va mintaqalarda iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini ko'rsatsa transport turi aholi va ishlab chiqarishni joylashishini ifodalaydi. Transport tarmoqlarining rivojlantirganlik holati va ularning iqtisoslashuviga xo'jalikning majmualari tarqiy etishiga muayyan sharoit hozirlaydi. Transport hududiy (geografik) mehnat taqsimotini yuzaga kelishiga moddiy texnik asosdir.

Ilmiy texnika inqilobi ta'sirida transport tizimini rivojlanishi ishlab chiqarish quvatlari tarkibidagi jiddiy o'zgarishlar xalqaro tovarlar bozoriga tashiladigan yuklarga ehtiyojni o'sishi va transport xizmati sifatiga, ya'ni talablarni yuzaga kelishi bilan bog'liqdir. Bu yerda keskin raqobat natijasini asosiy kapitalga yangilanish zaruriyati tobora yaqqolroq namoyon bo'lmoqda. Ilmiy texnika inqilobini xalqaro transport bozorida Xarakterni natijasi doimiy turli transport turlari raqobatbardoshligini o'sishi ularga o'zaro aloqadorligi, salohiyatini kuchayishi va integratsion aloqalarda rivojlanishdir.

2. Transport bozoridagi keskin raqobat kurashi ayniqsa quruqlik transporti turli-temir yo'l, atomobil, quvir transporti va daryo (yuklarni dengiz portlriga olib boradigan) yo'nalishlar kuchlidir. SHuningdek ITI bilan paralel ravishda transport vositalarini monopollashuvi raqobatni yanada kuchaytirmoqda. Transport tizimi o'zini texnik darajasi, ko'lami tashkiliy shakli, xalqaro yuk va yo'lovchi tashish sifati bo'yicha mijozlarni yangi talablariga moslashmoqda. Unda xatto harajatlarga nisbatan transport xizmati sifati bosh omil rolini o'ynamoqda.

Bu yangi talablar qo'yidagilar bilan bog'liqdir:

- Yuk jo'natish ko'lami o'tib borishi, ishlab chiqarish texnologik jarayonlaridagi hududiy farqlar va yuk tashishdagi mayda partiyalar, yuk tashishning takomillanishini kuchaytirishga.

- Transport harajatlari o'sishi tufayli yuk tashish samaradorligini ko'tarishga intilish.

- Iqtisodiy tarkibini o'rganishga moslashuvi zaruriyati

- Yo'lovchi va yuk tashishni doimiy va bir maromda ta'minlash

- Yuklar tashishdagi tezkorlik va saqlash darajasini ortishi

- Asosiy transport magistrali yo'lak va transport tugunlarida ishlab chiqarish va aholini hududiy to'planishi sharoitida intensiv harakatni o'sib borishida harakat xavfsizligini ta'minlash zaruriyati

- Xalqaro yo'lovchi tashish aloqalarida qulayliklarga bo'lgan talabning keskin ortishi

- Transport turlari rivojlanishga bo'lgan ekologik talabni hisobga olish zaruriyati

- Transportni energiya talabligini ozaytirish zaruriyati.

SHunday qilib, xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi shakillarining rivojlanishi

bilan transport xizmat ko'rsatish sifati alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Yuqoridagi omilar o'z navbatida yuk tashishda avtomobil va havo transport kommunikatsiyalashuviga, transport vositalari aylanmasining tezlashuvi, aloqalarda qayta yuklamay aralash yuk tashish intensivligi ortishiga, transport vositalari va hizmatlarning mos ixtisoslashuviga, xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan yirik ixtisoslashgan transport-taqsimlash markazlarini tashkillanishiga olib kelmoqda.

3. Transport tizimida yuqoridagi o'zgarish asosida yuk tashish tarkibida jiddiy siljishlar iste'molchi tovarlari qiymati tarkibiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Transport tizimi rivojlanio' jarayonida 2 bosqich mavjud:

a) Kapitalning dastlabki jamg'arilish davri va industrial rivojlanish bosqichida yuk tashish hajmiga nisbatan arzon yuklar 30-40% va undan ko'proq bo'lib, transport tarmoqlarining asosiy vazifasi transporda yuk tashish harakatlari hissasini pasaytirishdan iborat edi. Bunga

transport vositalari yuk ko'tarish quvvatlarini oshirish va yuk (ko'tarish quvvatlarini) hajmlarini iqtisod qilish orqali erishiladi.

b) Postindustrial bosqichga o'tish transport tarmoqlarini oldiga mutlaqo yangi vazifalarni quydi. Bundan tashqari transport tizimini tubdan o'zgartirmay uni taqsimlash logistika tizimiga aylantirmay dunyo xo'jaligini post industrial bosqichga o'tish mumkin emas. Bu jarayon ishlab chiqarishning takomillashtirish va tabaqalashtirish, xalqaro savdoda tovarlar tarkibi modornizatsiyasi bilan, ya'ni qazib beruvchi tarmoqlar va ishlov beruvchi sanoatning birinchi tarmoqlari hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlari qissasining qisqarishi bilan bog'liq. Ayni vaqtda yuksak texnologiyaga asoslash ishlov beruvchi sanoat mahsulotlari qiymati keskin ortib bormoqda, toboro ko'proq aniqlik, ishonchlilik, kompaktililikni xavsizlikni transport to'ringining istagan joyda ma'lumot olish uchun transport xizmatining javobgarligi va moslashuvchanligi yuklarni yetkazib berish vaqtini optimallashtirish, jo'natish orqali kabi omillar hatto ishlab chiqarish harajatlari ham ikkinchi o'ringa qo'ymoqda. Yuk tashishni aniq o'z vaqtida amalga oshirish tamoili tufayli mijoz talabini ustuvorligi ta'minlanmoqda.

Dunyo bo'yicha 1990 yillar o'rtalarida konteynerlar 7.5 million dona bo'lib, buni 3.4 million donasi 6 metr uzunlikda, 4 million donasi 12 metr uzunlikdadir. Konteynirlashtirishga yirik transport tugunlari ayniqsa dengiz portlari katta ta'sir ko'rsatadi. Transport tizimi ishlab chiqarish va taqsimlash tizimini integratsiyasini va intermodel transport xizmatiga bo'lgan ehtiyoitini qondirish va samaradorligini ta'minlamoqtsa. SHunday qilib intermodelizm bugungi kunda xalqaro bozor tizimini markaziy bo'g'ini bo'lib kelmoqda.

Jahon xo'jaligida sanoat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish bilan qatorda transpot tizimini ham muhim o'rin tutadi.

Transport geografik mehnat taqsimoti asosini tashkil etadi. Transport ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi va joylashishini moddiy -texnik asosidir. Sanoat qishloq xo'jaligi bilan bir qatorda transport moddiy ishlab chiqarish jarayonida markaziy o'rinni egallaydi. Transport xalq xo'jalig yuklari va odamlar tashish orqali ishlab chiqarish muammolar hamda aholini harakatchanligi ta'minlaydi. Trasnport yangi mahsulotlar yartilmay balki moddiy ishlab chiqarishni boshqa tarmoqlari tomonida yaratilgan mahsulotlarni bir joydan ikkinchi joyga olib boradi va ishlab

chiqarish va ishlab chiqarish aloqalarini rivojlantirish va qo'shish orqali yangi ishlab chiqarish tizimini davom ettirish uchun sharoit hozirlaydi. Xuddi shu xususiyat transport harajatlari miqdorida mahsulot qiymatini ortishiga olib keladi.

Yalpi transport harajatlarini iste'molchi qo'lidagi mahsulot to'la qiymatiga bo'lgan nisbati transport tarkibiy qismlari ni koefitsienti xosoblanadi

Transport tarkibiy qismixom ashyo yoqilg'i mahsulot ishlab chiqarish sarf bo'lgan yordamchi materiallarni keltirish uchun ketgan harajatlardan tarkib topadi hamda uni iste'mol rayonlarig yetkazib burish uchun sarf bo'lgan harajatlarni o'z ichiga oladi transportga ketgan harajatlari miqdori qancha kam bo'lsa, iste'molchiga yetib borgan muayyan mahsulot to'la narxi shuncha past bo'ladi. SHuning uchun hududiy faktor ya'ni ishlab chiqarish ishlarini hududiy tashkil qilinishi va transport iqtisodiy aloqalardan oqiloni bo'lish yuk tashish uchun ketgan harajatlarni kamayishiga olib keladi. Ishlab chiqarish jarayoni bilan shu jarayonda paydo bo'lgan mahsulotni bir vaqtda ro'y berishi transportni Xarakterlik xususiyatidir. SHuni oqibatida transport mahsulotini jamg'arish mumkin bo'ladi holbuki moddiy ishlab chiqarish boshqa tarmoqlarida bunday bo'lmaydi

Yuk tashini hajmi, tarkibi hajmi tarkibi va yo'naltirish mamlakat rayonlarini iqtisodiyotini ko'rsatsa, transport turi esa aholi va ishlab chiqarishni jonlantirini ifodalaydi. Transport hududiy (geografik) mehnat taqsimotini keltirishning moddiy texnik asosidir, Butun dunyo xo'jaligida transport tarmoqlari jo'da murakab tizimga egadir. Yer sharidagi aloqa yo'llari (dengiz trassasidan tashqari) 32 mln. km bo'lib yiliga 1 trl. dan xalqaro pasajir va 150 mlrd tonnadan ortiq xilma-xil yuklar tashiladi Xalqaro transport oboroti 13-14 trln. pass km ni va yuk oboroti esa 55-60 trln. t. km ni tashkil qiladi. Transport korxonasi 110 mln dan ortiq io'chi band.

Barcha aloqa yo'llari transport vositalari va transport tizimini tashkil etadi Har bir mamlakat va region o'zini transport tizimiga, transport turlarini konfiguratsiyasiga egadir. Transport konfiguratsiyasidir

a) Radiallar (bir markazli va ko'p markazli): b) Radial -aylanma

v) kenglik g) meridional d) shoxsimon yoki tarvaqaylab ketgan va boshqa ko'rinishlarga egadir.

Bir necha mamlakat tizimini birlashib regional transport tizimini tashkil etadi. Masalan g'arbiy Yevropa, SHimoliy Amerika, Lotin Ameriksi, Afrika, O'rta Osiyo va boshqalar. SHuningdek o'zoq yillar davmida soialistik, kapitalistik va rivojlanayotgan mamlakatlar transport tizimiga ajratilib ham klingan.

Turli regionlardagi aloqa yo'llari transport tarmoqlarini o'zaro aloqadorligi va uyg'unlashuvi turlicha ekanligi bilan ajralib turadi. Barcha regiondagi transport tizimi bigalikda xalqaro transport tizimini tashkil qiladi.

Quruqlik transporti. Temir yo'l, avtomobil, quvur va tuba pravod tarmoqlaridan iborat. Keyingi yillar ITI ta'siri tufayli temir yo'l transportining umumiy yuk va yo'lovchilar tashishdaga hissasini qisman kirib borayotganligiga qaramay yuk oboroti hajmi jihatdan avtomobil va quvur transportidan oldinda turmoqda. Dunyo bo'yicha temir yo'llarning hududiy taqsimlanishi, yuk va yo'lovchi oboroti to'g'risidagi ma'lumotlar quyidagi jadvalda o'z ifodasini topgan:

Dunyo bo'yicha temir yo'llarning hududiy taqsimlanishi yuk va yo'lovchi

oboroti.

Mamlakatlar gruppasi	Temir yo'llarining uzunligi (ming km)	Yo'lovchi oboroti (mlrd. pass. km)	Yuk oboroti (mlrd. t. km)
Dunyo bo'yicha	1350	1300	6000
Rivojlangan mamlakatlar	650	520	1700
SHundan:			
AQSH	315	15	1100
Kanada	70	2	200
Avstraliya	45	15	25
Fransiya	35	40	65
GFR	30	40	55
Yaponiya	20	325	40
Rivojlanayotgan mamlakatlar	320	250	300
Hindiston	60	330	120
Evropa mamlakatlari	315	470	3700
MDH	230	330	3300

Jadval ko'rinib turibdiki, dunyo bo'yicha temir yo'llarning hududiy taqsimlanishi rivojlangan mamlakatlarda shulardan AQSH, Kanada, Avstraliya, Fransiya, GFR, Yaponiya. Rivojlanayotgan mamlakatlarda Hindiston, Yevropa mamlakatlari, MDH.

Temir yo'l tarmoqlarining zichligi jihatidan Yevropada, Bel'giya (100 km² hududga 25 km), Lyuksemburg, GFR, Buyuk Britaniya, SHvetsariya, Daniya, Niderlandiya, Fransiya, Avstriya, Italiya, Vengriya, CHexiya, Slovakiya, Polsha. Osiyoda-Yaponiya oldingi o'rinlarda turadi.

Turli mamlakatlarda temir yo'li liniyalari orasidagi masofalar ham turlichadir. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlardagi mavjud temir yo'llarning 3-2 qismi - 1435 mm₅ SHarqiy Yevropa mamlakatlarida ham 1435 mm. MDH hududida esa 1524 mm. Janubiy SHarqiy Osiyo mamlakatlarida esa 1000 mm dir.

Transkontinental temir yo'llar katta ahamiyatga ega. Yevropada bunday yo'llar:

a) Kali-Parij-Lion-Marsel-Italiyanig janubiy portlariga;

b) Gamburg-Myunxen-SHvetsariya-Italiya;

v) Kenglik bo'yicha Madrid-Parij-Berlin-SHarqiy Buyuk Britaniya parom aloqasi orqali (Duvr-Dyunkeri) Belgiya va Fransiya bilan bog'langan. Daniyada esa parom aloqasi (Katta Belt va Eresund) orqali SHvetsiya, Vernenmyunde parom orqali Germaniya bilan bog'lanadi. SHvetsiya Troliberg-Zasnits paromi orqali kontinent orqali bog'langan. SHimoliy Amerika 12ta transkontinental temir yo'llari mavjud. Janubiy Amerikada Buenos Ayres-Velparaso; Buenos Ayres-Antofagesto transkontinental temir yo'llari mavjuddir.

Osiyoda eng yirik transkontinental temir yo'lli Buyuk Sibir magistralidir. Parom aloqasi Kaspiy dengizida (Buyuk Krasnovodsk) mavjuddir.

Afrika materigi eng qisqa hududida temir yo'lli kesishgan (Bengola-Lobitu-Bayra: Mideriy-Durban). Temir yo'llarning joylashishiga iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy geografik omillar kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Avtomobil transporti eng samarali tadrijiy (dinamik) o'sayotgan tarmog'idir. XX asr boshlarida paydo bo'lgan bu transport hozirgi paytda jahon barcha mamlakatlarida eng ommaviy harakat vositasi bo'lib qoldimuhim jihati yuklar manzilini o'ziga "eshikdan eshikka" cha yetkazib berishdir. Avtomobil yo'llari uzunligi hozir 24.5 mln. km ni tashkil qiladi. Uning 1-4 qismidan ko'prog'i AQSH, ana shuncha yo'l Hindiston. Yaponiya va Rossiya hissasiga to'g'ri keladi. Jahonda 600 mln. dan ziyod turli avtomobil bo'lib, ular 4-5 qismi transport g'arbning roivojlangan mamlakatlaridir. Birgina AQSH da dunyo avtomobillarga 30 % dan kuni harakat qiladi.

Xalqaro aloqa yo'llarining 2-3 qismi avtomobil yo'llari hissasiga to'g'ri keladi. Jahon avtomobil parki 1990 yillar boshlarida 400 million dan oshib ketdi. XXI asr boshlarida 500 milliondan ortishi kuzatilmoqda. Aholi transport harakatchanligi ortib borishi bilan xalqaro pasajir aloqalarida avtomobil transportining hissasi ham ortib bormoqda. Yaqin masofalarda yuk tashishning qulayligi va katta hajmda (50-100 tonna) yuk tashishga iqtisoslashgan avtomobillarni yuzaga kelishi bilan xalqaro yuk oborotlarida ham ayniqsa yaqin (30-50 km masofalarda) avtomobil transportining hissasi ortib bormoqsa.

Avtomobil transporti bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlarda tez rivojlanib bormoqda. Ammo jahon mamlakatlari ichida AqSH, Germaniya, Fransiya, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya alohida ajralib turadi. Bu mamlakatlarda avtomobil yo'llari xozrgi zamon talablariga mos bo'lib, bir tomonlama harakat, ko'p palasali, asfalt va biton qoplamiga, (qiya aylanmalarga hamda xizmat ko'rsatish, mashinalarga texnik xizmat ko'rsatish, mexmonxona, ovqatlanish, sog'liqni saqlash muassasalari) shaxobchalariga egaligi bilan ajralib turadi.

Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarda keyingi yillarda avtomobil transporti tez rivojlanib boradi. Bu jarayon yirik avtomobil yo'llarning qurilishi hamda katta hajmdagi proektlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'ladi.

Quvur transporti. Jahoning neft va tabiiy gaz ko'p miqdorda qazib chiqaradigan va ularni iste'mol qiladigan mamlakatlarda, ayniqsa rivojlangan.

Jahon va neft va gaz quvurlarining umumiy uzunligi 1.5 million km dan iborat bu ko'rsatkich yildan-yilga ortib bormoqda. Asosiy neft quvurlari tarmog'i neft qazib chiqaruvchi va uni iste'mol qiluvchi yirik davlatlar (AqSH, sobiq Ittifoq) mamlakatlari, Kanada, Xitoy va boshqalarga neft eksport qiluvchi (Saudiya Arabistoni, Iroq, Jazoir, Eron, Liviya, Venesuela) va iste'mol qiluvchi (Fransiya) mamlakatlarida mavjud. Asosiy gaz quvurlari tizimi esa faqat rivojlangan mamlakatlarda tashkil topgan ular AqSH, Sobiq Ittifoq mamlakatlari, Germaniya, Kanadja, Niderlandiya va boshqa davlatlardir.

Fuvur transporti neft va neft mahsulotlari, tabiiy gaz tashishda boshqa transport vositalariga nisbatan bir qator mahsulotlarni isrof bo'lishini oldini oladi, iste'mol rayyoniga bir xil va doimiy kelib turishini ta'minlaydi, atrof-muhitni ifloslanishini sezilarli darajada kamaytiradi.

Suv transporti. Xalqaro iqtisodiy aloqalarda dengiz transpolari juda katta o'rin tutadi. Dengiz transporti orqali 8000-9000 km masofadagi o'rtacha yuklar tashiladi va

xalqaro oborotning 3-5 qismi to'g'ri keladi. Yo'lovchi oborotidagi hissasi unchalikatta emas (havo transportining rivojlanganligi tufayli). Dengiz turizmi bir muncha muhim o'rin tutadi.

Dunyo dengiz floti 70 mingga yaqin kemalardan iborat bo'lib, yalpi sig'imi 450 million br.reg.t (registr tonna kemalarning shartli yuk ko'tarish birligi bo'ylab, 100³ futtgga yoki 2.83 m³ga teng. Registr tonna-burtida-kemaning butun hajmi hisobga olinsa, tonna-nettoda-kema hajmidan yashash joyi, maishiy xonalar va mashinalar joylashgan xonalar hisobga olinmaydi), yoki yuk ko'tarish quvvati 700 million tonna dedvaytdan iborat.

Dengiz floti tarkibida universal kemalar bilan bir qatorda quruq yuklar-rudi, g'alla, yog'och va paxta tashishga ihtisoslashgan tanker, supper tankerlar refrigeratorlar (muzlatkich jihozlarga ega) temir yo'li paromlari katta o'rin tutadi. Dengiz floti yangi tipdagi kemalar-konteyner tashigichlar, mixter (ruda va ruda mahsulotlari) tashigichlar, paket tashigichlar hisobiga kengaymoqda. Dengizlarda konteynerlarda yuk tashish yagona tsikllikni-"Eshikdan eshikgacha" yuk yetkazib berish tsiklini yaratish imkoniyatini yaratib * bermoqda.

Dengiz transportining rivojlanishi xalqaro iqtisodiy aloqalarning kengayishi, ya'ni yangi xomashyo va iste'mol rayonlari-ishlab chiqarish va iste'molning o'sib borishi bilan bog'liqdir. Xalqaro aloqalarda neft va neft mahsulotlari asosiy o'rin tutadi savdo floti yuk tashishda ham o'z ifodasini topgan. Dengiz floti orqali tayyorlangan yuklarning 50% neft va neft mahsulotlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. SHuningdek, qora va rangli metallar ko'mir, tog'kon mahsulotlari:

a) Maxsus dengiz kemalari suvga chuqur botmaydigan borjanarg'lixterlarni ortib daryolarnin etaklarida yoki redlarda o'z kuchlari yordamida suvga tushuradi, so'ngra ularni boradigan joylarga katerlarda sudarab ketiladi.

b) MDHga qarashli savdo flotining (1800 t kema) asosiy qismi Rossiyaga tegishli. O'rmon mahsulotlari, qishloq xo'jalik mahsulotlariga to'g'ri keladi. ITI sharoitida tayyor mahsulotlar (konteynerlarda) muhim o'rin tutmokda.

Dengiz aloqalarida port va xalqaro kanallar muxum o'rin tutadi. Bugungi kunda TOOOta port mavjuddir. 840 portga esa yuk oborotining 96% to'g'ri keladi. Bu portlarni maqsadi xizmat ko'rsatish holatiga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Harbiy dengiz portlari (CHatim, Portimut, Pira-Harbor, Gibraltar, Sevastopl) bu portlarning bir qismi kommertiya maqsadida ham xizmat qiladi. (AqSHda, San-Diyago, Yaponiyada-Yokosuna, Rossiyada Sankt-Peterburg, Kronshtad).

2. Baliq ovlash va baliqni qayta ishlash hamda panoqgox (ubejshtse) portlar.

3. Parom aloqasiga ega portlar (Gavr, Duvur, Faliston).

4. Tranzit portlar va erkin gavanlar - London, Amsterdam, Kopengagin, Roterdam, Antiverpen, Marsel, Lisabon, Singapur. Erkin gavanlarda boj solig'i olinmaydi. Bunday gavanlar Gayturk, Bermen, Kopengagin, Malmyo', Stongolm, Triest, Rio-De-Janeyroda mavjuddir.

5. Avan portlari-port oldi ya'ni tonnali kemalar uchun maxsus qurilgan portlar (Gamburg uchun Kuksxafek, Nanta uchun Sennazer, Ruana uchun Guvr).

6. qirg'oq bo'yi va yaqin aloqalarga (kobotaj) xizmat qiluvchi portlari

(Gretsiya, Daniya, Norvegiya, Baltika bo'yi mamlakatlari, Rossiya, Italiya, O'rta dengiz havzasi, Karip dengizi havzasi).

7. Maxsus portlar (ko'mir, ruda, neft va neft mahsulotlari, o'rmon) va boshqalar.

Xalqaro kanallar dengiz iqtisodiy aloqalarida muxum o'rin tutadi. Bunday kanallar Z ta:

- Suvaysh 1869 yilda ishga tushgan, uzunligi 173 km, eni 120-150 m, chuqurligi 12-13 m, yiliga 250-300 million tonna yuk o'tadi.

- Barcha mamlakatlar kemalari uchun oylik (Panama) 1914 yilda ishga tushgan, uzunligi 82 km, 16 km kanal zonasi AqSHga qarashli bo'lib 1999 yil 31 dekabrda Panama hukumatiga berish xaqyidagi shartnoma imzolandi, yiliga 150-200 million tonna yuk o'tadi.

- Kell - uzunligi 95 km, eni 102 m, chuqurligi 11 m yiliga 50-100 million tonna yuk o'tadi.

SHuningdek qora dengizi Baltika, Duvr, Gibroltar, Malakka, Singapur, Zoit, Lampuza, Sangar, Koreya bo'g'ozlari iqtisodiy ahamiyatga egadur. Kabotaj aloqalar 2 qismdan: Katta kabotaj, kichik kabotajlardan iborat. Katta kabotaj bir necha dengiz hafzalarida kemalarning suzishi, kichik kabotaj bir yoki ikki dengiz hafzalarida kemalarning suzishidir.

Dengiz suvlarida suzish barcha mamlakat kemalari uchun ochiq. qirg'oq bo'yi hududlarida esa kemalar shu hududdagi mamlakatlar tomonidan nazorat qilinadi. Dunyo bo'yicha yagona hududiy suvlarni kenglik bo'yicha nazorat qilish qonuni yo'q. Hududiy suvlarni nazorat qilish qirg'oq bo'ylab mamlakatlar tomonidan yoki xalqaro shartnoma asosida o'rnatiladi. Masalan: Buyuk Britaniya, Fransiya va boshqa bir qator mamalakatlarning qirg'oq bo'yi hududigacha chegarali 3 million O'rta dengiz qirg'oq bo'yi mamlakatlari, Markaziy Amerika davlatlari, Higdistonda-5 million, CHili, Peruda 200 million, Rossiya, Bolgariya, Ruminiyada 12 million deb belgilangan. 2000 yillarning boshlarida dengiz chegaralarini 200 million deb o'zgartirildi.

Ichki suv transporti asosini mamlakat ichki aloqalarida va mamlakatlararo aloqalarda keng foydalaniladi. Yuk oboroti hajmi jihatidan AqSH, Rossiya, Kanada umumiy yuk oboroti hajmidan esa Niderlandiya (150% dan ortiq) shuningdek tropik Afrika mamlakatlarida, Janubiy Amerikada va Janubiy SHarqiy Osiyoda, g'arbiy Yevropa (Fransiya, Germaniya) SHarqiy Yevropa mamlakatlari alohida o'rin tutadi. Xalqaro yuklar Reyn, Dunay, Odra, SHim, Larenziy va Buyuk ko'llar, Gang, Mekong, Niger, Panama daryolarida tashiladi. Ichki suv yo'llarining umumiy uzunligi 600 ming km dan ortadi, shundan 100 ming km ga yaqini kanallardan iborat. MDH tizimiga kiruvchi mamalakatlardan ichki suv transport i Rossiya, Ukraina, O'rta Osiyoda (Amudaryo), Xitoy, Vengriya, Ruminiya, Polsha, Bolgariya, Yugoslaviyada rivojlangan.

Ichki suv transportining daryo va kanal yo'llari uzunligi, yuk aylanmasi, xalqaro yo'lovchi aylanmasi qo'yidagi jadvalda ifodalangan:

Ichki suv transport ko'rsatkichlari (1950-2015 yillar)

№	Ichki suv transporti	1950 yil	1980 yil	2000 yil	2015 yil
1.	Daryo va kanal yo'llarining uzunligi	560 ming km	525 ming km	540 ming km	550 ming km
2.	Ichki suv transportida yuk aylanmasi	385 mlrd T/km 5.6%	868 mlrd T/km Z.0%	1191 mlrd T/km 2.5%	1262 mlrd T/km 2.7%
3.	Ichki suv transportida xalqaro yo'lovchi aylanmasi	15 mlrd yg'km 0.6%	42 mlrd yg'km 0.5%	57 mlrd yg'km 0.4%	55 mlrd yg'km 0.3%

Havo transporti. Havo transporti pasajir va shoshilinch yuklarni tashishda katta o'rin tutmoqta. Agar 1946 yilda dunyo bo'yicha 20 million yo'lovchi tashilgan bo'lsa, 1980 yilda 700 million, 1990 yilda 1 milliard yo'lovchidan ortib ketdi. Bugungi kunda jahondagi barcha mamlakatlarda va regionallarda bir biri bilan havo yo'llari orqali bog'langan. Dunyo bo'yicha 500 dan ortiq aeroportlar mavjud bo'lib shulardan 300 dan ortig'i xalqaro aeroportlardir. 100 dan ortiq aeroportlar esa eng yirik aeroportlar (yiliga 10-20 milliondan ortiq yo'lovchiga xizmat qiladi) bo'ylab hisoblanadi.

Bunday aeroportlar qatoriga CHikago, Nyu-York, Los-Anjelos, London, Moskva, Sankt-Peterburg, Parij, Tokiyo, Pkin, Bombay, Koxirona kiritilishi mumkin.

Havo transporti rivojlangan mamlakatlar: AqSH, Rossiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Kanada, Fransiya, Avstraliyadir. Havo transporti mamlakatlarning boshqa transport vositasiga aylanmoqda.

(Zamonaviy) Transport boshqa turlari. Zamonaviy transport tarmoqlaridan tashqari o'tmish transporti chanalardan chekka shimoldagi xalqlar jilovi transportidan esa cho'l, chala cho'l va tog' oldi rayonlaridagi xalqlar, eshkakli qayiqlardan daryo va ko'l bo'ylarida yashovchi xalqlar foydalanib kelmoqda. Osiyoda, Afrika, Lotin Amerikasidagi mamlakatlarda esa hammolchilik saqlanib qolmoqda.

Havo transportining havo yo'llar uzunligi, yuk aylanmasi, xalqaro yo'lovchi aylanmasi ushbu jadval o'z ifodasini topgan:

Havo transport ko'rsatkichlari (1950-2015 yillar)

№	Havo transporti	1950 yil	1980 yil	2000 yil	2015 yil
1.	Havo yo'llari (uzunligi)	3300 ming km	5510 ming km	6900 ming km	8500 ming km
2.	Havo transportida yuk aylanmasi	7 mlrd T/km 0.1%	29 mlrd T/km 0.1%	48 mlrd T/km 0.1%	52 mlrd T/km 0.1%
3.	Havo transportida xalqaro yo'lovchi	30 mlrd yg'km 2.2%	566 mlrd yg'km 6.7%	1210 mlrd yg'km 8.5%	1835 mlrd yg'km 10.1%

Regional transport tizimi. Xalq xo'jaligida muhim o'rin tutuvchi xalqaro transport tizimi umumlashgan holda quyidagi regional jismlarga ajratish mumkin.

- SHimiliy Amerika, AqSH, Kanada transport tizimi eng buyuk regional transport tizimi bo'ylab, barcha transport yo'llarining 30% ga to'g'ri keladi.

Transport kontinental avtomobil va temir yo'l magistrallari zich quvur tarmog'i, rivojlangan buyuk ko'llar SHimoliy Lavrentsiya va Missisipi ichki suv tizimiga ega. Barcha transport turlari yuk oboroti jihatidan birinchi o'rinda turadi. Yo'lovchilar tashishda yengil transport bosh rolni yo'naydi. Avtomobil parkidagi avtomobillar jihatidan boshqa regionlardan oldinda. Havo transport rivojlangan dunyodagi aholi eng harakatchan hudud.

- g'arbiy Yevropa transport tizimi xo'jaliklarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarni, tarmoq va hududiy regional transport tizimini shakllaniishga tarixiy tabiiy va iqtisodiy-siyosiy geografik omillar kuchli ta'sir ko'rsatgan. SHimoliy Amerika transport tizimidan transport yo'llari uzunligi, yuk hajmi va uzoqqa tashish bo'yicha orqada bo'lsada, elektrlashtirish jihatidan oldinda turadi. Ichki aloqalarda avtomobil, temir yo'l, quvur, daryo transporti katta o'rin tutadi. Havo transporti AqD1 dan farqli o'laroq xalqaro aloqalariga xizmat qiladi.

- MDH transport tizimi rivojlangan sertarmoq transport turlardan iborat. Eng uzun temir yo'l, neft va tabiiy gaz magistraliga egadir. Ichki aloqalarda temir yo'l, tashqi aloqalarda dengiz transporti asosiy rol o'ynaydi.

Yo'lovchilarni tashishda, temir yo'l va avtomobil transporti shuningdek, havo transportining hissasi katta:

- a) Rossiya (Evropa va Osiyo transporti tizimidan iborat);
- b) O'rta Osiyo va Qozog'iston;
- v) Kavkaz orti davlatlari;
- g) Ukraina;
- d) Belorusiya.

SHarqiy Yevropa mamlakatlari transport tizimi barcha turdagi transport tarmoqlariga egaligi bilan ajralib turadi. Avto transport hissasi yo'lovchi va yuk tashishda yuqori. Transport turi konfiguratsiyasi radial va bir markazli (Vengriya) radial ko'p markazli, (CHexiya, Slovakiya) kenglik va meredional (Polsha) ko'rinishlarga egadir.

- Xorijiy Osiyodagi transport tizimi hududiy qarama-qarshiliklarga boyligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, rivojlangan zamonaviy transport tizimi (AQSH va g'arbiy Yevropa) Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur, Tayvan, Gankog uchun ham bo'lsa janubi-g'arbiy Osiyo, janubiy va janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarda bo'sh rivojlangandir. Pokiston va Hindiston qisqa izli temir yo'llarga ega. Janubiy, janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlarda quvur transporti, janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarda ichki suv transporti rivojlangan. CHut el kompaniyalariga qarashli havo transporti rivojlanib bormoqda.

- Lotin Amerikasi mamlakatlari transport tizimida transport bilan ta'minlanganlik darajasi jihatidan Argentina, Braziliya, Meksika ajralib turgan.

- Afrika transport tizimi bir muncha bo'sh rivojlangan. Mavjud temir yo'l berk tor izli va bir biri bilan bog'lanmagan. Aholining transport harakatchanligi dunyodagi eng past hudud. Keyingi yillarda kenglik va meridional bo'yicha avtotransportlar, quvur transportlari barpo qilinmoqda. Dengiz floti va havo liniyalari kengaytirilmoqda.

- Avstriya transport tizimi o'zida SHimoliy Amerika transkontenintal izlar, avtoparkning kattaligi, teplovozlar va rivojlanayotgan mamlakatlar (temir yo'l

izlarning turliligi) transport tizimining o'zaro uyg'unligidan iborat. Ichki aloqalarda avtomobil, tashqi aloqalarda dengiz va havo muhim o'rin tutadi.

Transport va atrof-muhit muammosi. Transport tizimining rivojlanib borish atmosferaga, o'smirlilik va tuproq qoplamiga, okean, dengiz, daryo va yer osti suvlarga ta'sir etmoqda, inson salomatligiga jiddiy zarar yetkazmoqda. Ayniqsa quruqlik transporti tizimida avtomobil temir yo'l va quruqlik transporti o'ziga xos ravishda atrof-muhitni ifloslantirishga sabab bo'lishi bilan ajralib turadi. Avtomobil transporti is gazi, azot ikki (TchGO[^]) va uglivodorod bilan birgalikda g'oyat zaharli bo'lgan qurg'oshin chiqaradi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda atmosfera havosini ifloslanishining 40-50%, shaharlar va shahar aglomeratsiyalarda, urbanizatsiyalashgan mintaqalarda esa 80% avtomobil transportiga to'g'ri keladi. Mutaxassislar ma'lumotlariga ko'ra 1ta avtomobil o'rniga yiliga 4 tonna oksigenni havodan olib tashqi muhitga 800 kg is gazi, 400 kg azot oksidi va 200 kg zaharli moddalar. SHu jumladan uglevodorodlar chiqarib tashlaydi. Agar XXI asrda ham avtomobillashuv jarayoni tez sur'atlar bilan rivojlanishini e'tiborga olsak, bu g'oyat keskin muammolardan biri ekanligi ayon bo'ladi. SHuning uchun ham yaqin kelajakka atrof-muhitni eng oz ifloslantiradigan alternativ yoqilg'i manbalardan foydalanish xalqaro avtomobillashuv jarayonining bosh yo'nalishlardan biridir. Temir yo'l transporti ham atrof-muhitga qattiq zarrachalar chiqarsa, quvur transportida vaqti-vaqti bilan bo'lib turadi xalokatlar oqibatida minglab tonna neft va neft mahsulotlari oqib chiqishi tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, yer osti suvlarga, ayniqsa oqar suvlarga zarar yetkazib murakkab ekologik holatlarni yuzaga keltirmokda.

Bundan tashqari avtomobil, temir yo'l va havo transporti shovqini ham aholi eshitish qobiliyatiga ta'sir qilib, turli kasalliklar "stress" holatlar-yuzaga keltirmokda. Yirik shahar va shahar aglomiratsiyalarda "shovqin" ifloslanishi tobora keskin muammolarda biri bo'lib qolmoqda.

Suv transporti gidrosferani (okean, dengiz, daryo va ko'llar) ifloslantiruvchi bosh manbalardan biridir.

Ayniqsa, xalqaro iqtisodiy aloqalarda neft va neft mahsulotlari tashuvchi tanker va super tankerlar holati oqibatida minglab tonna neft okean va dengiz suvlarni katta hududlarda biofondiga tuzatib bo'lmas zarar yetkazmoqda. Atmosfera ifloslanishiga tobora havo transporti ham "hissa" qushmoqda.

SHuning uchun ham bugungi kunda iqtisodiy rivojlangan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda "transport va atrof-muhit" muammosi bilan bog'liq jiddiy ilmiy-tadqiqot ishlari va chora-tadbirlar majmuasi amalga oshirilmoqda.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Transport tizimining rivojlanish jarayoni qanday kechadi?
2. Transport tizimi xalq xo'jaligida qanday o'rin tutadi?
3. Quruqlik transportining qanday turlari bor?
4. Suv transporti haqida nimalarni bilasiz?
5. Havo transporti va boshqa transport turlari haqida aytib bering.
6. Regional transport tizimi va uning asosiy ko'rsatkichlari nimalardan iborat?

7. Transport va atrof muhit borasida qanday muammolar mavjud?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA VA GLOBALLASHUV JARAYONLARI

REJA:

8. Xozirgi vaqtda iqtisodiy munosabatlar tuzilishi.
9. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va xalqaro iqtisodiy birlashmalar.
10. Umumbashariy muammolarning xususiyatlari.

Asosiy tushuncha va tayanch iboralar: bozor iqtisodiyoti, xalqaro iqtisodiy birlashmalar, umumbashariy muammolar.

Xozirgi vaqtda xalqaro iqtisodiy aloqalar inson hayotida ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, hech qanday yopiq hodisalar regional

integratsion guruhlar xalqaro butunjahon munosabatlarining o'rnini bosa olmaydi.

Bunda, eng avvalo, G'arbning iqtisodiy rivojlangan mamlakatlari tushuniladi. Ular xalqaro iqtisodiy aloqalarda liderlik mavqeini egallaganlar. Barcha xil aloqalarning uchdan bir qismidan to to'rt dan uch qismigacha bo'lgan qismi ular zimmasiga to'g'ri keladi. Ularning ko'pchiligi tovar va xizmat eksport qilish hisobiga o'z daromadlarini birmuncha, ba'zan esa hatto ko'p qismini to'ldiradilar. Aynan shunday mamlakatlar iqtisodiy ochiq mamlakatlar deyiladi. Butunjahon iqtisodiy aloqalarda rivojlanayotgan mamlakatlar ikkinchi o'rinda turadi. Bizga ma'lumki, bu mamlakatlar mustamlaka yoki yarim mustamlaka qarashligida ekanliklari davrida metropoliyalarning agrar xom ashyo qo'shimchasi hisoblanib, ularga tropik dehqonchilik mahsulotlarini xom ashyo va yoqilg'i, shuningdek arzon ishchi kuchi yetkazib beradilar.

BMTning rivojlanayotgan mamlakatlar tashabbusiga ko'ra 70-yillar boshida yangi iqtisodiy tartib dasto'rini qabul qildi. Uning maqsadi – xalqaro iqtisodiy aloqalarni adolatli va teng huquqlilik asosida qayta o'rnatish, jahon xo'jaligida barcha mamlakatlarning yanada xilma-xil ishtirokini ta'minlashdan iborat. Janub mamlakatlari bu maqsadni amalga oshirmoqda. Xalqaro iqtisodiy aloqalarni koordinatsiyalashtirish bilan butun dunyo bo'yicha narx va savdolar Bosh bitimi, Xalqaro rekonstruksiya banki, jahon valyuta fondi shug'ullanadi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalqaro xo'jalik tizimida iqtisodiyotni yaqinlashuvi va umumlashuvi jarayoni kuchaydi. Buning asosiy sababi, avvalo, monopolistik kapitalizmning kuchayishi, davlat iqtisodiyotini boshqaruviga keskin aralashuvi xalqaro Xarakterli, xalqaro monopoliyalar va korporatsiyalar faoliyatini jahonning barcha tipiga kiruvchi mamlakatlariga yoyilganligi, sobiq monopoliya va mustamlaka davlatlari xo'jalik yaqinlashuvi hamda uyg'unlashuvining kuchayganligi, ITI sharoitida yagona xo'jalik tizimini shakllanish jarayonining tezlashganligi bilan xarakterlanadi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqa shakllarini ko'rib chiqamiz. Xalqaro kredit-moliya munosabatlari zayom va kreditlar berish kapital eksport qilishda o'z aksini topadi. Buning muhim sharti erkin almashadigan valyutaning mavjudligidir. Kapital eksport qiluvchi eng asosiy davlatlar: g'arbning iqtisodiy rivojlangan davlatlari, avvalo, AQSH, Buyuk Britaniya, GFR, Gollandiya, Yaponiya edi va hamon shunday bo'lib qolmoqda. Bu mamlakatlarda kapital eksport qilishdan allaqachon ortib ketgan. Bu eksportning taxminan 80 foiz mazkur guruhdagi davlatlarga, qolgan qismi esa rivojlanayotgan davlatlarga jo'natiladi.

OPEK (neft eksport qiluvchi davlatlar)ga a'zo ba'zi mamlakatlarga tayanib, yangi jahon moliya markazi vujudga kelgan neft dollarining oqimi Fors qo'ltig'i rayonidan g'arbiy Yevropa va AQSHga, Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi ko'pdan-ko'p mamlakatlari tomon yo'naldi.

Xalqaro savdo va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi. Xalqaro savdoda tovarlar yo'nalishi yoki mamlakatlar o'rtasida tovarlar ayirboshlash yetakchi o'rinda turadi. Davlatlarning o'zaro iqtisodiy aloqalaridagi yangi jarayon – xalqaro iqtisodiy aloqalar tarkibidagi o'zgarishlar tashqi iqtisodiy savdo tovarlarida hamda xalqaro transport aloqalaridagi yuklar tarkibi va

ko'lamida ochiq ko'rinadi. Hozirgi zamon xalqaro iqtisodiy rivojlanishining siyosiy xususiyatlaridan biri – sanoat ishlab chiqarish sur'atlariga nisbatan xalqaro savdoning o'sishidir. 1995 yil tovar eksport qiymati 4875,0 mlrd. dollarni, xizmatlar eksporti 1230,0 mlrd. dollarni tashkil qildi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar hissasiga xalqaro eksportning 85,3 foizi, xalqaro importning 83,8 foizi to'g'ri keladi.

Ayrim iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga, jumladan AQSHga xalqaro eksport va importning 15,5 va 19,9 foizi; Germaniyaga 11,6 va 10,7 foizi; Yaponiyaga 11,8 va 8,6 foizi; Fransiya 6 va 6,3 foizi; Buyuk Britaniya 5,2 va 5,8 foizi to'g'ri keladi.

Bu mamlakatlar xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida yetakchi mavqe'ga egadir.

Janubiy-sharqiy Osiyodagi yangi industrial mamlakatlar hissasiga xalqaro eksport hissasining 8,5 foizi va neftni eksport qiluvchi mamlakatlarga (OPEK) 10 foizi to'g'ri keladi.

Xalqaro savdo tizimiga milliy iqtisodiyotlar qo'shilish jarayoni tezlashganligiga qaramay, xalqaro tovar aylanmasi yuqori hududiy kontsentratsiyasiga egaligi bilan ajralib turadi va jahon tovaraylanmasi hajmining deyarli yarmi beshta yirik eksportchi mamlakatlarga to'g'ri keladi. Ayni vaqtda tovar yo'nalishining hududiy yoyilishi yuz bermoqda va tovarlar yo'nalishining umumiy hissasi (xalqaro tovar aylanmasining 10 foizdan yuqorisiga) 1970 yil 29,3 foiz; 1990 yil 26 foiz; 2010yil 20 foizni tashkil qildi.

SHuningdek, tovarlar yo'nalishi proportsiyalarida sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda.

Mamlakatlararo tovarlar yo'nalishi nisbati (jahon tovar aylanmasiga nisbati)

№	Mamlakatlar	1990 yil	2010 yil
1	Kanada-AQSH	4,7	3,2
2	AQSH-Yaponiya	3,3	3,0
3	Germaniya-Fransiya	2,1	1,6
4	AQSH-Meksika	1,7	2,1
5	Germaniya-Buyuk Britaniya	1,2	1,6
6	Germaniya-Italiya	1,4	1,0
7	Fransiya-Italiya	1,2	1,0
8	Yaponiya-Saudiya Arabistoni	1,4	0,9
9	AQSH-Buyuk Britaniya	1,3	0,8
10	Germaniya-Belgiya	1,3	0,6
11	AQSH-Saudiya Arabistoni	1,2	0,6
12	AQSH-Germaniya	1,2	0,6
13	Niderlandiya-Belgiya	1,0	0,6

XX asr oxirgi o'n yilligiga kelib, g'arb iqtisodiyotining uch markazi (AQSH, Germaniya, Yaponiya) o'rtasidagi aloqalar birmuncha bo'shashdi va yirik ikki eksportchi mamlakat AQSH, Germaniya o'n ikkinchi o'ringa tushib qoldi. Yaponiyaning xalqaro eksportdagi hissasi o'sishiga qaramay, Amerika-Yaponiya hissasi ham qisqardi. Umuman, uch markaz hissasi AQSH-Yaponiya-

EH xalqaro tashqi savdoda 14 foizdan 1970 yilda 10 foizgacha va 1990-yillarda 8 foizgacha qisqargan bo'lsa, bu markazlarning o'z mintaqalari aloqalaridagi hissasi keyingi 20 yilda 10 foizdan 25 foizga o'sdi. Bu holat jahon xo'jaligining tobora ko'p qutbli tizimiga aylanayotganligidan va globalizatsiyalashuv jarayoni kuchayib borayotganligiga qaramay aloqalarning mahalliy lashuvi mintaqaviy berklik tendentsiyasi ham mavjudligidan dalolat beradi.

Yangi industrial mamlakatlarning xo'jalik rivojlanishi (1990-2010 yillar) (% hisobida)

№	Mamlakatlar	Yalpi ichki mahsulot	Eksport
1	Koreya Respublikasi	90	172
2	Tayvan	76	155
3	Syangan (Gonkong)	67	153
4	Singapur	58	91
5	Sanoati rivojlangan G'arb mamlakatlari	23	36

Xalqaro ishlab chiqarish va ilmiy-texnik hamkorlik. Ishlab chiqarish sohalaridagi xalqaro aloqalar dinamikasi yo'nalishi va Xarakter integratsion jarayonlarning ishlab chiqarish va muomala sohalarining rivojlanishi va mohiyatiga bog'liq qilib qo'ymoqda. Savdo aloqalari xalqaro ishlab chiqarish aloqalarining yakunlovchi bosqichi bo'lib qolmoqda. Rivojlanish jarayoniga ko'ra, xalqaro ishlab chiqarish aloqalarini bir nechta bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich. Mamlakatning xalqaro ixtisoslashuvi umumiy mehnat taqsimoti asosida bir tarmoq mahsulotini (masalan, sanoat mahsuloti) boshqa mahsulotga (masalan, qishloq xo'jaligi ayirboshlangan).

Ikkinchi bosqich. Moddiy ishlab chiqarish tarkibining murakkablashuvi, ya'ni sanoat tarmoqlari tabaqalanishiga bog'liq, qisman mehnat taqsimoti asosida tarmoqlararo ixtisoslashuvining intensiv rivojlanishi bilan xarakterlanadi.

Uchinchi bosqich. Qisman va alohida mehnat taqsimoti asosida xalqaro tarmoq ixtisoslashuvining chuqurlashuv jarayoni boshlandi. Bu mahsulotlarni ommaviy ishlab chiqarish maqsadlarida, texnika va texnologiya asosida ishlab chiqarish harajatlarini qisqartirish va yuqori mehnat unumdorligiga erishish uchun alohida mahsulotlar (agregatlar, detallar va uzellar) ishlab chiqarishni bildiradi. Tabiiyki, bunday ixtisoslashuv yakuniy mahsulotlar (mashinalar, agregatlar, ishlab chiqarish ob'ektlari) ishlab chiqarish kooperatsion aloqalarni taqozo qiladi. Ishlab chiqarish hamkorligida ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi va kooperatsion aloqalar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasining shakllari:

- a) ixtisoslashuv va kooperatsiya asosida ishlab chiqarish-sotish tizimini muvofiqlashtirish;
- b) birgalikda qo'shma korxonalarni tashkillash va boshqarish;
- c) ishlab chiqarish ob'ektlarini va boshqa maqsadlardagi qurilish ishlarini olib borish;

d) ilmiy-texnik hamkorlikdan iborat.

Ishlab chiqarish hamkorligining xarakterli belgilari:

- sheriklar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning uzoq muddatli, barqaror va muntazamligi;
- turli mamlakatlardagi (firmalar) sanoat korxonalarining ishlab chiqarish kooperatsiyalarining sub'ektlari sifatida mavjudligi;
- kooperatsiyada tayyor mahsulotlar komponentlar, mahsulotlarning turli qismlarini birgalikda ishlab chiqarilishi texnologiyaning shartnomaviy mustahkamlanishi;
- o'zaro kelishilgan dastur doirasida topshiriqlarning taqsimlanishi va ishlab chiqarish kooperatsiyasi asosiy maqsadlarning mustahkamlanishi;
- xalqaro hamkorlik doirasida ishlab chiqarish dasturlarini amalga oshirish maqsadida sheriklarning o'zaro yoki bir tomonlama tovarlar ta'minotini ta'minlash (bu oddiy shartnoma asosida savdo-sotiqdan iborat bo'lib qolmasligi kerak).

Xalqaro ilmiy-texnik hamkorlik. Ilmiy-texnik hamkorlikda ilmiy-moliyaviy va material resurslarni birlashtirish negizida birgalikda ilmiy tadqiqot yoki mutaxassislar guruhlar yoki tashkilotlarni tuzish orqali ilmiy tadqiqot va konstruktorlik loyiha ishlarini o'zaro birgalikdagi dasturlar ko'rinishida amalga oshirishdir.

Bunday ilmiy-texnik hamkorlikning oqilona va samarali shakllari:

- yangi va eng yangi ilmiy-texnik g'oyalar, konstruktorlik ishlari, marketing tadqiqotlari va texnik-iqtisodiy hisob-kitoblardan foydalanish uchun umumiy ilmiy-tadqiqot markazlari byurolari, laboratoriya va institutlar, ijodiy guruhlar tashkillash;
- firmalar va kooperatsiyalarning texnik iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilash, amaldagi texnika va texnologik jarayonlarni takomillashtirish maqsadlarida birgalikda tajribalar o'tqazish va ishlab chiqarishga tadbiq etish;
- xorijiy mamlakatlarda va yuqori samarali firmalarda ishlab chiqarish jarayonlarini va mehnatni tashkil etish tajribalarini o'rganish hamda birgalikda tadbiq qilish;
- firmalar va kooperatsiyalarning amalga oshirayotgan ilmiy-texnik siyosati va uning istiqbolli yo'nalishlari bo'yicha maslahatlar va joriy koordinatsiyasini amalga oshirish;
- birgalikda yuqori malakali iqtidorli ilmiy-tadqiqot ishlarini olib boruvchi tadqiqotchi xodimlarni tayyorlashni tashkil qilishdan iborat.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya va xalqaro iqtisodiy birlashmalar.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya bu – turli shakl va turli darajadagi o'zaro muvofiqlashgan ishlab chiqarish tarkibining milliy iqtisodiyotlar mehnat taqsimoti asosidagi chuqur va barqaror aloqalardan iborat mamlakatlarning xo'jalik-siyosiy birlashuv (qo'shiluv) jarayonidir. Mikrodarajada bu jarayon kapitalning faoliyati orqali alohida xo'jalik sub'ektlarining (korxonalar va firmalar) qo'shni mamlakatlar bilan iqtisodiy kelishuvlar tizimini shakllantirish orqali xorijda filiallarni tashkillashdir. Davlatlararo darajada integratsiya davlatlararo iqtisodiy birlashmalarning shakllanishi asosida muvofiqlashgan

siyosatni amalga oshirishdir.

Iqtisodiy integratsiyaning ikkinchi, birmuncha yuqoriroq shakli – bojxona ittifoqi bo'lib, erkin savdo mintaqasi bilan yagona tashqi savdo tarifi va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati amalga oshiriladi. Har ikki holatda ham davlatlararo munosabatlar qatnashuvchi mamlakatlar uchun bir xil imkoniyatlar yaratadi. O'zaro foydali savdo va moliyaviy aloqalarni ta'minlaydi.

Iqtisodiy integratsiyaning murakkab shakli umumiy bozor bo'lib, uning qatnashchilari uchun yagona erkin bozor o'zaro foydali savdo, yagona tashqi tarif, kapitalning va ishchi kuchining erkin harakati hamda kelishilgan tashqi siyosatga xos.

Davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning yanada murakkabroq shakli iqtisodiy (valyuta) ittifoqidir. Bu ittifoq yuqoridagi holatlar bilan umumiy iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosatni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy integratsiya jarayonining rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- xo'jalik (iqtisodiy-ijtimoiy) hayotining integratsiyalashuvining o'sishi;
- xalqaro mehnat taqsimotining yanada chuqurlashuvi;
- ilmiy-texnika inqilobi o'zining Xarakteri va yo'nalishlari jihatidan xalqaro ahamiyat kasb etishi;
- ilmiy iqtisodiyotlarning ochiqlik darajasining ortishi.

Iqtisodiyotlar integratsiyalashuvi mamlakatlar o'rtasidagi barqaror iqtisodiy munosabatlar jarayonini ifodalaydi va ishlab chiqarish milliy xo'jalik doirasidan chiqib ketadi. Integratsiyalashuv jarayonini rivojlanishiga transmilliy korporatsiyalar faoliyati kuchli ta'sir etmoqda.

YuNKTAD (xalqaro savdo markazi) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 39 ming transmilliy korporatsiyalar va ularning 270 ming filiallari 3,0 trln. AqSH dollariga yaqin aktivlarga egadir. Transmilliy korporatsiyalarning filiallari tomonidan 6 trln. dollar sotuv hajmi amalga oshiriladi. Dunyodagi eng yirik 100 ta TMK (transmillik kompaniya)ning uchdan bir qismi AQSH hissasiga to'g'ri keladi.

Ko'p sohali integratsion guruhlar o'rtasida G'arbiy Yevropada – YeH (Evropa Hamjamiyati) va YeSEA (Evropa erkin savdo assotsiatsiyasi), SHimoliy Amerikada NAFTA, Osiyo-Tinch okeani mintaqasida Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligini (OTOIH) alohida ajratish mumkin.

Integratsiya jarayonlarining yorqin ko'rinishi G'arbiy Yevropada yuzaga keldi va XX asrning 50-yillaridan boshlab butun mintaqada umumiy ishlab chiqarish shart-sharoitlari asosida yagona xo'jalik maydoni va uni tartiblash mexanizmini yaratish yo'lidan borildi. Natijada, XXI asr boshlarida G'arbiy Yevropada boshqa mintaqaviy integratsiya jarayonlariga nisbatan mustahkamroq huquqiy-iqtisodiy asoslarga ega bo'lgan, yetuk xalqaro integratsiya shakli – Yevropa Hamjamiyati (EH) yuzaga keldi. 1993 yilning 1 noyabriga qadar g'arbiy Yevropadagi bu integratsion gruppirovka Yevropa Hamjamiyati deb yuritildi. YeH 1967 yil uchta mustaqil mintaqaviy tashkilotdan iborat edi:

1) Evropa ko'mir va po'lat birlashmasi (EKPB-ECSC). Bu birlashma 1952 yili shartnoma asosida kuchga kirgan.

2) Evropa iqtisodiy hamjamiyati (EIH-EES). YelH tuzish to'g'risida Rim shartnomasi asosida 1957 yil kuchga kirgan.

3) Atom energiyasi bo'yicha Yevropa Hamjamiyati (Evroatom-EVPATOM) 1952 yili shartnoma asosida kuchga kirgan.

MDH (Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi) 1991 yil Minsk shahrida SSSR ning barham topishi bilan shakllandi. Uning vujudga kelishi haqidagi hujjat – bitimga dastlab uch mustaqil davlat – Rossiya, Belarus va Ukraina rahbarlari imzo chekdilar. Bitimni imzolagan davlatlarning hududiy butunligini tan olish, hurmat qilish hamda amaldagi chegaralar, ularning ochiqligi va fuqarolarning erkinligini e'tirof etildi.

MDH a'zolari xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash, harbiy harajat va qurollarni qisqartirish chora-tadbirlarini amalga oshirishda hamkorlik qilishga kelishib oldilar.

MDH a'zolarining birgalikdagi faoliyati sohasiga quyidagi tartiblar kiritiladi:

- tashqi siyosiy faoliyatlarni muvofiqlashtirish, mudofaa siyosati va tashqi chegarani muhofaza qilish;
- umumiy iqtisodiy muhitni shakllantirish va rivojlantirish, umumevropa va Yevrosiyo bozorini shakllantirish;
- iqtisodiy islohotlar o'tqazish;
- bojxona siyosatini birga olib borish;
- transport va aloqa, shuningdek, energetika tizimlarini rivojlantirish;
- salomatlik, atrof-muhit va ekologik xavfsizlikni saqlash;
- uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash.

MDH tarafdorlarining soni asta-sekin ortib bordi. 1991 yil 21 dekabrda sobiq SSSR ning uch slyavan va Markaziy Osiyodagi besh respublikasi rahbarlari Olma-Otada uchrashib, hamdo'stlik hujjatlariga jami 11 respublika imzo chekdi.

MDH ning asosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun hamdo'stlik mamlakatlari o'zaro munosabatlarida quyidagi qoidalarga rioya qiladilar:

- davlat suverenitetini o'zaro tan olish va hurmat qilish;
- teng huquqlilik va bir-birlarining ichki ishlariga aralashmaslik;
- iqtisodiy kuch yoki boshqa tazyiq uslublarini qo'llashdan voz kechish;
- bahsli muammolarni keltiruvchi vositalar va xalqaro huquqning boshqa hamma e'tirof qilgan tamoyil va normalari asosida hal qilish.

Savdo sohasidagi xalqaro tashkilotlar – savdo va tariflar bo'yicha Bosh bitim (GATT) – 1995 yildan umumjahon savdo tashkiloti (UST) 1948 yilda tuzilgan bo'lib, unga 100 dan ortiq mamlakatlar a'zo. Xalqaro savdoning 90 foizga yaqini UST qoidalari asosida amalga oshirildi. Neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK) – 1960 yilda tuzilgan bo'lib, qatnashuvchi mamlakatlarning neft sotish siyosatini koordinatsiya qiladi.

Xalqaro valyuta moliya tizimida Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) Umumjahon Banki (XB), Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB), Xalqaro hisob-kitoblar banki (XHB) va boshqa xalqaro markazlar mavjud.

Umumbashariy muammolarning xususiyatlari. Umumbashariy ilmiy bashoratlar: ikki xil yondashuv. Olimlar insoniyat rivojlanishini yaqin muddatda

uzoq istiqbolga mo'ljallangan ko'plab global ilmiy bashoratlarni, gipotezalarni ishlab chiqqanlar. Unda printsip jihatidan bir-biriga zid ikki xil yondashuv ko'zga tashlandi, bu yondashuvlarni pessimistik, ya'ni tushkunlik ruhidagi hamda optimistik kelajakka ishonch ruhidagi yondashuv deb atash mumkin.

Pessimistik yondashuv 70-yillar Rim klubi ishtirokchilari ishlab chiqqan global loyihalarda o'zining, ayniqsa yorqin ifodasini topganligini aytish zarurdir. Bu loyiha «stsensariy»ga ko'ra, XXI asr o'rtalariga kelib Yer yuzining ko'plab tabiiy resurslari deyarli to'la tugab ketadi, atrof-muhitning ifloslanishi esa fojiali darajaga yetadi. Natijada global miqyosda resurslar, ekologik oziq-ovqat tanazzuli ro'y beradi, boshqacha qilib aytganda «dunyo oxirlaydi» va sayyoramiz aholisi qirila boshlaydi. Bunday fikrdagi olimlar alarmistlar (frantsuzcha «qo'rquv», «tashvish», «bong») deyiladi.

SHu jihatdan olib qaraganda, burjua futurolog olimlari kitoblarining quyidagi nomi Xarakterlidir. «O'sish chegaralari» «O'lmay qolish strategiyasi», «Insoniyat burilish nuqtasida», «Oxirlayotgan doira», «Oldinda tubsizlik», «Kelajak bilan uchrashuvdagi ko'ngilsizlik», «Odamlar ko'payib ketishidan portlovchi bomba» va boshqalardir. Bu asarning umumiy kayfiyati g'arbiy nashrlarning birida bosilib chiqqan quyidagi parodiyada o'z aksini topgan: «Yaqinda so'nggi odam so'nggi tomchi neftni, so'nggi bir tutam o'tni qaynatib, so'nggi kalamushni qovurishga sarflaydi». Bu olimlarning tavsiyalari aholi va ishlab chiqarishning o'sishini cheklash ham yaxshisi – to'xtashga borib taqalar edi.

An'anaviy resurslar turlari yangi xil resurslar bilan almashinadi, fan-texnika taraqqiyoti jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi ekologik muvozanatni yaxshilaydi. Hozirgi vaqtdagi demografik portlash esa, abadiy, ya'ni tuganmas hodisa emas. Global gipotezalar: olimlar nimalar haqida bahslashadilar. Insoniyatning kelgusidagi rivojlanishidagi ayrim xususiyatlari global ilmiy gipotezalarda ham o'z aksini topgan. Iqlimshunos olim I. I. Budiko va jahondagi boshqa olimlar olg'a surgan parnik «samara»si to'g'risidagi ilmiy gipoteza to'g'risida bilib olganmiz, albatta. Parnik yoki issiqxona «samara»si deb shunday hodisaga aytiladiki, buning natijasida sayyoramizning o'rtacha harorati tobora ko'tariladi, tungi va kunduzgi harorat o'rtasidagi tafovut kamayadi. Parnik samarasiga asosan yer yuzasida qazilma yoqilg'i turlarining ko'p ishlatilishidir. Bu yoqilg'ilardan o'tib, yer yuzasidan ajralib chiqqan karbonat anhidrid, metan va azot chala oksidi atmosferaga o'tib, yer yuzasidan ajralib chiqayotgan issiqlikning issiqxonadagi oyna kabi qaytaradi. Yer sharining tobora isib borishi natijasida qanday global o'zgarishlar sodir bo'lishini ilmiy bashorat qiladilar. Haqiqatan ham, so'nggi asr mobaynida Yerning o'rtacha harorati 0,6 °S ga ko'tarildi. Hisoblar shuni ko'rsatadiki, parnik samarasi o'sa borsa, Yer shari harorati har uch yilda 0,5 °S ga ko'tarilib, ko'plab salbiy oqibatlarga olib keladi. Mabodo Yer yuzida o'rtacha harorat 3-4 °S ga ko'tarilsa, iqlim zonalari yuzlab kilometr ga surilishi, dehqonchilik chegarasi ancha shimolga kirib borishi va juda katta maydondagi doimiy muzliklar tugab ketishi mumkin edi.

SHimoliy Muz okeanini qoplagan muzlar yozda erib ketib, kemalar bema'lol suzib yurgan bo'lardi, ikkinchi tomondan esa, Moskva iqlimi

Kavkazortining hozirgi iqlimiga o'xshab qolardi. Afrikadagi ekvatorial zona shimolga surilib, Sahroi Kabirni egallardi.

Umumbashariy muammolarning turlari va ularning yechimlari. Global muammolar aholi, iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlar natijasidir. Global muammolar, birinchidan – jami insoniyatga, barcha mamlakatlar, xalqlar, ijtimoiy tabaqalar manfaatlari va taqdirlariga ta'sir ko'rsatuvchi; ikkinchidan – iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida katta talofatlarga, inqirozlarga sabab bo'luvchi, chuqurlashgan taqdirda esa jahon tsivilizatsiyasining mavjudligiga ham xavf soluvchi; uchinchi - yechimini topishda umumplanetar miqyosdagi hamkorlikni barcha mamlakatlar va xalqlarning birgalikda harakat qilishini talab etuvchi muammolardir.

Global muammolarning soni taxminan 10 tadan 40-50 tagacha boradi. Lekin shularning ichida asosiy, eng muhim integral muammolarning soni 10 tadan oshmaydi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish muammosi;
2. Tinchlik va qurolsizlanish, yangi jahon urushini oldini olish muammosi;
3. Ekologik muammo;
4. Energetik muammo;
5. Xom-ashyo muammosi;
6. Oziq-ovqat muammosi;
7. Dunyo okeanidan foydalanish muammosi;
8. Koinotdan tinch maqsadlarda foydalanish muammosi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarni global muammolarning eng muhimidir. BMT ekspertlarining ilmiy bashoratlariga ko'ra, Yer yuzasi aholisi 2010 yilga borib 7 mlrd., 2025 yilda 8,5 mlrd. kishiga, shu jumladan, Xitoy aholisi 1,5 mlrd., Hindiston aholisi deyarli 1,5 mlrd., 2040 yilga borib jahon aholisi 10 mlrd. kishini tashkil etadi.

Ular umumbashariy muammolarni yechishning bosh yo'li aholi va ishlab chiqarishni qisqartirishda emas, balki insoniyatning fan-texnika taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq ijtimoiy taraqqiyotida, jahon siyosiy iqlimining ilishi va qurolsizlanish siyosatida deb biladilar.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Xozirgi vaqtda iqtisodiy munosabatlar qanday tuzilishga ega?
2. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va xalqaro iqtisodiy birlashmalar haqida nimalarni bilasiz?
3. Umumbashariy muammolarning xususiyatlarini ayting.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.

3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –Т., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographfi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org БМТning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

Jahonning regional tavsifi. Yevropa.

Reja:

- 1. Yevropaning umumiy tavsifi.**
- 2. Germaniya xo'jalik geografiyasi.**
- 3. Buyuk Britaniya xo'jalik geografiyasi.**
- 4. Fransiya va Italiya xo'jalik geografiyasi.**

Yevropa qit'asi Yevrosiyo materigining g'arbiy qismini egallaydi. "Yevropa" so'zi qadimiy assuriyaliklar tilidan kelib chiqqan bo'lib, "quyosh botishi", ya'ni "g'arb" ma'nosini anglatadi. Yevropaning maydoni 10 mln. km² ga teng bo'lib, shundan 4,1 mln. km² hudud Rossiyaning Yevropadagi qismiga to'g'ri keladi. Qit'a aholisi, 2018-yil ma'lumotlariga ko'ra, 746 mln. kishiga teng bo'lib jahon aholisining 10 foizga yaqinini tashkil etadi.

Bu yerda tarixiy taqdiri umumiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlari bir xil bo'lgan 44 ta suveren davlat joylashgan.

Yevropa-jahon sivilizasiya markazlaridan biri, buyuk geografik kashfiyotlar, sanoat inqiloblari, shahar aglomerasiyalari, madaniy va siyosiy revolyusiyalar, xalqaro iqtisodiy integrasiya ro'y bergan qit'a.

Maydoni shimoldan janubga 5000 km ga, g'arbdan sharqqa 3000 km ga cho'zilgan. Yevropa mamlakatlarning maydoni asosan o'rta va mayda bo'lib, eng kattasi Fransiya (maydoni 551000 km²), kichigi Vatikan (44 gektar).

Iqtisodiy geografik o'rnining qulayligi:

- mamlakatlarning bir-biriga nisbatan yaqin qo'shni ekanligi;
- hududining kichikligi va chegaralarining yaqinligi;
- transportning yaxshi yo'lga qo'yilganligi;
- aksariyat mamlakatlarning dengiz bo'yida joylashganligi;
- hamma rivojlangan davlatlarning bir joyga to'planganligi, ayniqsa yettilikka kiruvchi davlatlarning 4 tasini shu joyda joylashganligi.

Yevropaning siyosiy xaritasi qadimdan juda ko'p o'zgarib kelgan. Birgina XX asrning o'zida regionning siyosiy xaritasi 3 marta o'zgardi (1-2-jahon urushidan so'ng va 90 yillarda). 90 yillardagi siyosiy o'zgarishlardan so'ng Yevropa siyosiy xaritasida 8 ta suveren davlat paydo bo'ldi. (MDH bundan mustasno).

Yevropada davlat tuzumiga ko'ra respublikalar ham (Polsha, Fransiya, Gresiya), monarxiyalar ham (Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya), federativ (Avstriya, Shveysariya) davlatlar ham bor.

Yevropada sanoatning rivojlanishiga imkon beruvchi tabiiy sharoit va resurslar ko'p jihatdan foydali qazilmalar bilan bog'liq. Yirik foydali qazilmalar quyidagi havzalarda to'plangan: toshko'mir RUR (GFR) va Yuqori Sileziyada (Polsha), neft-gaz Shimoliy dengiz havzasida, temir Lotaringiya (Fransiya) va Karuna (Shvesiya)da.

Foydali qazilma turlarining ayrim mamlakatlarda to'la emasligi hududning tektonik tuzilishi bilan bog'liq.

Yevropaning gidroenergetika resurslari asosan Alp, Dinara va Skandinaviya tog'lari joylashgan hududlarga to'g'ri keladi. Masalan: Norvegiya.

Yevropada bir qator harbiy, siyosiy-iqtisodiy blok va tashkilotlar mavjud: **NATO**-Shimoliy Atlantika Harbiy Tashkiloti. 1949 yil tuzilgan harbiy-siyosiy blok. Shtab kvartirasi Bryusselda, hozirda 30 ta mamlakat a'zo.

Varshava shartnomasi harbiy-siyosiy tashkilot. 1955 yil 14 mayda tuzilgan. 7mamlakat a'zo. 1990 yil tarqatib yuborildi.

Yevropa Iqtisodiy Hamkorligi yoki "Umumiy bozor" siyosiy-iqtisodiy tashkilot. 1957 yil 27 martda Rimda tuzilgan. EIHgga dastlab 6 mamlakat a'zo bo'lgan. Hozirda ularning soni 28 ta. **O'YOK** (SEV)-siyosiy-iqtisodiy tashkilot. 1949 yil sobiq socialistik davlatlar tomonidan tuzilgan. 10 ta davlat a'zo. 1990 yil siyosiy va iqtisodiy sabablarga ko'ra tarqatib yuborildi.

Keyingi vaqtlarda Yevropa aholisi juda sekin o'smoqda. Bunga asosiy sabab regiondagi demografik vaziyat murakkabdir. Aholining yosh tarkibida keksalar salmog'i ortib bormoqda. Aholi soni chet ellardan ko'chib keluvchilar hisobiga stabillashib turibdi.

Yevropa dunyoning aholi eng zich joylashgan regionlaridan biri. Aholi zichligi 1 km² ga 104 kishiga to'g'ri keladi (Yevropada 64 kishi). Urbanizatsiya darajasi eng katta hududdir. Shaharlarda o'rta hisobda jami aholining 75% dan ortig'i, ayrim mamlakatlarda 90% dan ortig'i yashaydi.

Shahar aglomerasiyalari ham eng yuqori bo'lgan hudud jahonda Yevropadir. Eng yirik aglomerasiyalar London, Parij, Reyn-Rur kabilardir.

Yevropa mamlakatlarida boshqa regionlarga nisbatan migratsiya kuchli kuzatiladi. XX asrning 2-yarmidan boshlab ayniqsa Irlandiya ((4mln kishi yashaydi) chet ellarda Irlandiyadan ko'p, irlandlar yashaydi), Buyuk Britaniya, Portugaliya, Ispaniya, Italiya va Gresiyada emmigratsiya juda ortib ketdi. Emmigrantlar asosan AQSH, Kanada, Germaniya, Fransiya, Avstraliya va Lotin Amerikasi mamlakatlariga ketmoqda. Yevropadagi asosiy emmigratsiya o'chog'i Portugaliya, immigratsiya o'chog'i esa Germaniyadir.

Yevropa sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlarini miqdori (32,5%) va hajmi, oltin va valyuta zaxiralari, xizmat ko'rsatish va xalqaro turizmning rivojlanishi jihatidan jahon xo'jaligida 1-o'rinda turadi.

Yevropaning iqtisodiy qudratini "yettilik"ka kiruvchi 4 mamlakatning ichida esa Germaniya belgilaydi. Boshqa mamlakatlardan Ispaniya, Gollandiya, Shveysariya, Belgiya va Svesiya ham katta iqtisodiy mavqega ega, lekin ularning iqtisodiyoti "yettilik"ka kiruvchilardan dunyoda tan olingan ayrim tarmoqlarga ixtisoslashganligi bilan ajralib turadi. Yevropa iqtisodiyotida Sharqiy Yevropa davlatlari alohida ajralib turadi. Ularda iqtisodiyotni sobiq socialistik tizimdagi markazdan planlashtirishdan, bozor iqtisodiyoti tamoillariga asoslangan tizimga o'tilmoqda.

Yevropa sanoatidagi yetakchi tarmoqlar Quyidagilar:

1.Mashinasozlik. Yevropa-mashinasozlik vatanidir. Region jami sanoat mahsulotining 1/3qismi va eksportining 2/3qismi mashinasozlikka to'g'ri keladi.

Avtomobil sanoati ayniqsa yaxshi rivojlangan. "Reno" (Fransiya), Folksvagen, Mercedes (GFR), "Fiat" (Italiya), "Volvo" (Svesiya), Tatra (Cexiya), "Ikarus" (Vengriya) avtomobillar dunyoga mashhur. Mashinasozlikni mazkur regionda yuksak darajaga etishi uchun bu yerda malakali mehnat resurslari, kuchli ilmiy-texnik baza, infrastruktura mavjud. Mashinasozlik kuchli rivojlangan rayonlar (London, Glazgo, Birmingem, Budapesht, Reyn-Rur) bilan bir qatorda mashinasozlik tarqoq joylashgan hududlar ham (Ispaniya, Islandiya, Albaniya) mavjud.

2. Mashinasozlikdan so'ng ximiya sanoati turadi. Bu sohada Yevropadagina emas balki butun dunyoda GFR ajralib turadi. Ximiya sanoati dastlab (2-jahon urushiga qadar) ko'mir, kaliy va osh tuzlariga asoslanib bunday qazilmalar joylashgan rayonlarda tashkil topgan bo'lsa, SN xom-ashyosiga asoslana boshlanishi bilan u endi neft va gaz konlari yaqinlarida va neft-gaz quvurlari (trassa) bo'ylarida tarkib topa boshladi. Neft-gazga asoslangan ximiya sanoati tarmoqlari Yevropaning g'arbiy qismida asosan dengiz va daryo bo'ylarida (port shaharlarda), sharqiy qismida esa xalqaro neft va gaz quvurlari trassalari o'tgan joylarda to'plangan. Bunday holatlarga asosiy sabab Yevropa davlatlarining chet el neft va gaziga qaramligidir. Masalan: Chexiya, Slovakiya, Polsha, Vengriyaning asosiy neft-kimyo korxonalari "Do'stlik" quvuri atroflarida, Bolgariya neft-kimyo sanoati korxonalari esa Qora dengiz bo'ylarida joylashgan.

Yevropa yoqilg'i-energetika majmuasida, ayniqsa qo'ng'ir ko'mir (Polsha, Chexiya, Germaniyada) etakchi o'rin tutadi. Elektr energiyaning asosiy qismini IESlar beradi. Elektr energiyasini tejash maqsadida GAESlar (akkumulyasiya) qurilmoqda. Dunyodagi 1-geoGES Italiyada XX-asr boshlarida qurilgan.

Yevropaning metallurgiya sanoati asosan metallurgiya yoqilg'isi va xomashyosi bor mamlakatlarda rivojlangan. Qora metallurgiya sanoati Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Lyuksemburg, Polsha, Chexiyada.

Alyuminiy eritish Fransiya, Vengriya, Ruminiyada; elektr energiyasiga boy davlatlar Norvegiya, Shveysariyada; mis sanoati Germaniya, Fransiya, Polsha, Yugoslaviyada eng rivojlangan. Shvesiya va Finlyandiya Yevropaning asosiy "o'rmon sexi"ga aylangan.

To'qimachilik sanoati qadimdan Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Belgiya (ayniqsa gilam), Polsha kabi davlatlarda rivojlangan. Hozirda esa Portugaliya alohida ajralib turadi. Poyafzal ishlab chiqarish bo'yicha esa Italiya ajralib turadi. Ulardan biri "Kibo".

Yevropa qishloq xo'jaligida mahsulotlarni asosiy turlarini yetishtirishda o'z ehtiyojlarini qondiribgina qolmay chet ellarga sotish harakterlidir.

Tabiiy va tarixiy sharoitlari ta'sirida regionning qishloq xo'jaligi 3 tipga bo'lingan:

1. Shimoliy Yevropa tipi uchun intensiv sut chorvachiligi va em-hashak ekinlari yetishtirish harakterli. (Buyuk Britaniya, Finlyandiya, Skandinaviya davlatlari).

2. O'rta Yevropa tipi uchun sut va sut-go'sht chorvachiligi, cho'chqachilik, parrandachilik ustun turadi. Daniya-butun Yevropaning "sut firmasi" hisoblanadi.

3. Janubiy Yevropa tipi uchun chorvachilikka nisbatan ziroatchilik ustun turadi. Xalqaro ixtisoslashgan tarmog'i meva-cheva, sitrus ekinlari, uzum (Fransiya, Italiya, Vengriya), zaytun (Italiya), yong'oq (Grechskiy), tamaki, efir moylar etishtirish bilan belgilanadi.

O'rta dengiz sohillari-butun "Yevropaning bosh bog'i"dir. Baliq tutish-Norvegiya, Daniya va Islandiya uchun qadimdan xalqaro ixtisoslashgan tarmoq hisoblanadi.

Transporti. Yevropa yuk tashuvchi yo'llarning uzunligi jihatidan u AQSH va Rossiyadan orqada, lekin transport shahobchalari bilan ta'minlanganlik darajasiga ko'ra dunyoda 1-o'rinda. Transport turlari ichida avtomobil transporti etakchi o'rin tutadi. Temir yo'l shahobchalarini qurish deyarli to'xtagan, hatto temir yo'llar qisqarmoqda. Transport yo'llari asosan kenglik (parallel) va meridional yo'nalishda joylashgan.

Daryolar ichida Reyn muhim o'rin tutadi, undan tashqari Reyn-Mayn-Dunay suv yo'li muhimdir. Turli transport yo'llarining (avto, temir, havo, suv, quvur) o'zaro kesishgan joylarida yirik transport tugunlari vujudga keladi. Bunday tugunlar ayniqsa Yevropa uchun xosdir.

Yevropa-xalqaro turizmning bosh rayonidir. Masalan: turizm bo'yicha rekorsmen mamlakat Ispaniyaga har yili 50 mln turist kelib ketadi. Eng mashhur turistik davlatlar qatoriga Fransiya, Italiya, Shveysariya (Jeneva bo'yi), Avstriya, Buyuk Britaniya, Gresiya.

Turistik rekreasion rayonlarning 2 tipi-dengiz bo'yi va tog' tipi keng tarqalgan. Dengiz bo'yi tipi uchun Liguriya dengizi bo'yi mashhur bo'lsa, tog' tipi uchun Alp tog'ining quyi, o'rta va yuqori mintaqasi mashhurdir.

Parij, Rim, Madrid-turistlarni o'ziga eng ko'p jalb qiluvchi shaharlardir.

Germaniya. Maydoni 357400 km². Aholisi 83,0 mln kishi (2019 y.). Dunyoda aholi soni bo'yicha 18-o'rinni egallaydi. Poytaxti Berlin. GFR boshqaruv shakliga ko'ra parlamental respublika. Davlat rahbari-prezident, ammo ijro hokimiyatining rahbari va eng katta siyosiy vakolatlar egasi hukumat raisi, ya'ni federal kansler hisoblanadi. Siyosiy-hududiy tuzilishi jihatidan federativ davlat bo'lib, 16 ta federal yerga bo'linadi. Davlat tili nemis tili. YAMM (PPS boyicha) jami 4,356 trln. dollar jon boshiga esa 52 558 dollar (2018 y). YAMM nominal qiymatda 4,0 trln.dollar, jon boshiga esa 48 264 dollar (2018 y). 1949 yil 3 davlat (AQSH, Angliya, Fransiya) akkupasiasiyasi zonasida tashkil topgan. IGO'ga ko'ra Yevropaning markazida joylashgan bo'lib, temir yo'llar, suv, avtoyo'llar va havo yo'llari tugunida joylashganligi harakterlidir. GFR iqtisodiyotida Reyn va uning irmog'i Rurning ahamiyati katta. Barcha qo'shni davlatlari yuqori darajada rivojlangan.

GFR 1955 yil NATOga, 1973 yil BMTga a'zo bo'ldi. 1970 yillarga kelib Polsha, Chexiya, GFR va sobiq SSSR bilan chegara yaxlitligini tan oldi. 1957 yildan buyon EIHgga a'zo. GFR hududiga 1980 yillari AQSH raketa-yadro qurollari va harbiy bazalari joylashtirilgan.

GFR-16 ta o'lkaning federasiyasidir. GFRda quyidagi siyosiy partiyalar mavjud:

1. Xristian-demokratik ittifoqi (HDI).

2. Erkin demokratik partiya (EDP).
3. Germaniya sosial- demokratik partiyasi (GSDP).
4. Germaniya kommunistik partiyasi (GKP).
5. Ko'katparvarlar partiyasi-atrof-muhitni muhofaza qilish tashkilotining qo'shilishidan 1980 yil tashkil topgan.
6. Natsional demokratik partiyasi (NDP)-1964yil tuzilgan yangi fashistlar partiyasi.
7. Nemis kasaba soyuzlari birlashmasi (NKP).

Aholisi.GFR aholisining soni jihatidan Yevropadagi eng yirik mamlakat. 82,6mln (2003y.), 82,4mln kishi (2006y.), 82,8 mln kishi (2018 y). Tug'ilish koeffisienti 9‰, o'lim 10‰. 1 ayolga 1,3 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar salmog'i 15%, 64 yoshdan o'tganlar 17%. O'rtacha umr 75-81 yosh. YAMM 48 264 dollar (2018 y).

Aholining joylashuvi, uning mehnatda bandlik strukturasi GFRning industrial mamlakat ekanligini ta'kidlaydi. Aholining o'rtacha zichligi (1 km²ga 240 kishi) ga ko'ra Yevropada hatto dunyoda oldingi o'rinlardan birida turadi. Reyon-Rur aglomerasiyasining ba'zi joylarida aholi zichligi 1 km²ga 5000 kishigacha etadi. Urbanizasiya darajasiga ko'ra dunyoda oldingi o'rinlardan birida turadi. Aholisining 75 foizdan ortig'i shaharlarda yashaydi. Reyn daryosi bo'ylari va Rur havzasi ekologik jihatidan eng iflos hudud hisoblanadi. GFRda aholisining 48 % i noishlab chiqarishda, 41 % i esa sanoat va qurilishda band.

GFR-sanoat va ishlab chiqarish darajasi jihatidan jahonda 3-o'rinlarda turadi. 1986 yil yalpi milliy mahsulot 1949 mlrd markani tashkil etdi. Metallurgiya, ximiya, elektrotexnika, mashinasozlik tarmoqlari, qurilish sanoati yuksak darajada rivojlangan.

GFR xo'jaligining bu qadar yuksalishiga Janubiy Yevropa va Janubi-G'arbiy Osiyo mamlakatlaridan kelayotgan 3-4 mln kishilik arzon ishchi kuchlarining ta'siri ham yuqori. Sanoatining ayrim tarmoqlari. Masalan: yengil va oziq-ovqat sanoati o'sishidan deyarli to'xtab qolmoqda.

Qishloq xo'jaligi o'z mahsulotining qiymati jihatidan sanoatdan 20 barobar orqada turadi.

GFR tabiiy resurslardan toshko'mir, kaliy tuzi va tosh tuz konlariga boy. 1986 yil GFRda 81 mln t. toshko'mir qazib olingan. GFR energetikasida 1960 yillargacha toshko'mir asosiy o'rin tutgan. FTI davrida toshko'mir qazib olish keskin kamayib energetika balansida neft-gaz hissasi 60%gacha ko'tarildi. AESlar soni ayniqsa ko'paymoqda. 2006 yil GFR 560 mlrd kVt.soat (dunyoda 4-o'rin) elektr energiya hosil qildi.

Qora metallurgiya sanoati uchun temir rudasini 90%i chetdan keltiriladi, xromit va marganes ham chetdan keltiriladi. GFR 1986 yil 28,9 mln t. cho'yan, 45 mln t. po'lat, 36 mln t.prokat ishlab chiqaradi.

Mashinasozlik-GFR sanoatining etakchi tarmog'i. Mashina ishlab chiqarish bo'yicha GFR AQSHdan keyin 2-o'rinda, eksport qilish bo'yicha esa 1-o'rinda turadi. Avtomobillar ishlab chiqarish bo'yicha 2-o'rinda (Yaponiyadan keyin) turadi. Yiliga 4,5 mln avtomobil tayyorlanadi. "Folksvagen" va "Mersedes"

firmalarining filiallari bir qancha mamlakatlarda ham mavjud. Mashinasozlik asosan Rur havzasida, kemasozlik esa Gamburgda rivojlangan.

Ximiya sanoati eng yuksak darajada rivojlangan. Mazkur sanoatning eng muhim markazi-Rur havzasidir. Ximiya sanoatining xom-ashyosini ko'mir ximiyasidan neft ximiyasiga o'tishi Germaniyani "ximiyalashgan" mamlakatga aylanishiga sabab bo'ldi.

Yuksak intensiv qishloq xo'jaligi mamlakatning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini 76%ni ta'minlamoqda. Yirik fermer xo'jaliklari qishloq xo'jaligining asosini tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligida yetakchi tarmoq chorvachilik bo'lib, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini 4/5 qismini beradi. GFR chorvachiligi asosini qoramol va cho'chqa tashkil etadi. Donli ekinlar ichida bug'doy, javdar, arpa, suli asosiy rol o'ynaydi. Arpadan piva tayyorlanadi. Bu soha Bovariyada yaxshi rivojlangan. Xemel ko'p etishtiriladi. Donli ekinlarning o'rtacha hosildorligi gektariga 52,5 sentner.

Transporti. Temir yo'llarning umumiy uzunligi 32,5 ming km (1/3qismi elektrlashtirilgan). Temir yo'llarda yuk tashish bo'yicha Fransiyadan keyin 2-o'rinda turadi. GFR daryo transporti muhim ahamiyat kasb etadi, hatto butun Yevropa bo'yicha. Eng muhim transport tugunlari: Gamburg, Myunxen, Kyoln.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. GFR uchun muhim ahamiyatga ega. 1986 yil mamlakat ishlab chiqariladigan jami mahsulotning 25%i eksport qilinadi. Asosiy eksport mahsulotlari: avtomobillar, stanoklar, sanoat jihozlari, elektrotexnika buyumlari, ximiyaviy moddalar, qurol-yarog'.

Importi: sanoat mollari, oziq-ovqat mahsulotlari, xom-ashyolar, neft-gaz. Pul birligi-GFR markasi.

Buyuk Britaniya. Britaniya orollarida (Yevropadagi eng yirik orol) joylashgan. Birlashgan Qirollik tarkibida Angliya, Shotlandiya, Uels va Shimoliy Irlandiya kiradi. Buyuk Britaniya eng katta orolning nomi, Angliya davlatining asosiy tarixiy nomi. Mamlakatning xalqaro dengiz vahavo yo'llari tugunida joylashganligi muhim ahamiyatga ega. Maydoni 244,5 ming km². Aholisi 66,4 mln (2018y.). YAMM (PPS bo'yicha) 3,038 trln. dollar, jon boshiga esa 45 705 dollar (2018 y). YAMM (nominal bo'yicha) 2,625 trln. dollar, jon boshiga esa 39 734 dollar (2017 y).

Buyuk Britaniyada kapitalizm Yevropadagi boshqa mamlakatlarga nisbatan ertaroq rivojlandi. Shu tufayli u dengizga xukmronlik qilishga katta va boy mustamlakalarni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'lgan. 2-jahon urushi arafasida Britaniya imperiyasining maydoni 34,6mln km² (142marta ko'p), aholisi esa 700 mln kishidan (12,5marta ko'p) ortiq edi. 2-jahon urushidan keyin bu imperiya tez parchalandi. 1990 yillari Buyuk Britaniya nazorati ostida asosan orollardagi 12 ta mustamlaka va qaram territoriyalar bor edi. Masalan: Bermud, Kayman orollari, Gonkong, Avliy Elena, Gibraltar, Angilya, Folklend orollari.

Buyuk Britaniya Hamdo'stlik markazi, u hozirgi vaqtda 49 mustaqil davlat kiradigan siyosiy va iqtisodiy birlashmadir.

Siyosiy adminstrativ bo'linishi: 47 graflik, 6 metropoliten grafligi, Katta London, 12 oblast, 6 okrug, Men va Normand orollaridan iborat. Yirik shaharlari: London 7 mln, Birmingem 961000, Glazgo 716000, Lids, Liverpul, Edinburg,

Manchester. Buyuk Britaniyani urushdan keyin iqtisodiy mavqei va siyosiy nufuzi biroz bo'shashib qolgan bo'lishiga qaramay, u hamon jahonda kuchli iqtisodiy, moliyaviy va harbiy-siyosiy mavqeini saqlab kelmoqda. Buyuk Britaniya NATOning faol a'zosi. 1973 yildan buyon EIHg a'zo.

Aholisi. XX asrning 2-yarmiga qadar aholining okean ortiga ommaviy ravishda ko'chib ketishiga qaramay mamlakat aholisi tez o'sdi. Lekin keyingi paytlarda aholi tabiiy o'sishining sezilarli pasayishi natijada ingliz millatining "qarishi" sezilmoqda. Buyuk Britaniyada tug'ilish koeffisienti 11‰, o'lim 10‰. layolga 1,6 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar salmog'i 19%, 64 yoshdan yuqori bo'lganlar 16%. O'rtacha umr 75-80 yosh.

Buyuk Britaniya urbanizasiya darajasining juda yuqoriligi bilan ajralib turadi, aholisining 80%i shaharlarda yashaydi. Masalan: London aglomerasiyasida 13 mln kishi yashaydi, zichligi 1 km²ga 750 kishi. Mamlakatda 1km² 246 kishi. Aholisining 80%i inglizlar, qolganini shotlandlar, uelsliklar (valliylar), irlandlar tashkil etadi.

Davlat tuzumi-konstitusion monarxiya. Asosiy siyosiy partiyalari:

1. Buyuk Britaniya Konservatorlar partiyasi (1867y.).
2. Buyuk Britaniya Leyboristlar partiyasi (1900y.).
3. Buyuk Britaniya sosial demokratik partiyasi (1981y.).
4. Buyuk Britaniya kommunistik partiyasi (1920y.).

Buyuk Britaniya sanoati ichki yalpi mahsulotning 50%ini eksportning qariyb 90%ini beradi. Dunyoda sanoat ishlab chiqarishning yalpi hajmi jihatidan 1986 yil 5-o'rinni egallaydi.

Buyuk Britaniya neft qazib olishda Shimoliy Dengiz hisobiga G'arbiy Yevropada

2-o'rinda turadi (yiliga 115mln t. 2006y.) 1-o'rinda Norvegiya. Energiya balansida GESlarning roli past asosan IESlar energiya beradi. Keyingi paytlarda AESlarning salmog'i ortib bormoqda. Elektr energiya jahonda 9-o'rinda (2,5% 370 mln.kVt.soat). Buyuk Britaniya yuqori kalloriyalı kokslanuvchi ko'mirning katta zapaslariga ega. Yuqori sifatli temir rudasini Shvesiya, Liberiya, Kanada kabi davlatlardan keltirilganligi sababli asosiy qora metallurgiya korxonalari dengiz bo'ylarida va ko'mir qazib olinadigan rayonlarda joylashgan.

Rangli metallurgiya korxonalari ham asosan dengiz bo'ylarida joylashgan. Mashinasozlik Buyuk Britaniya sanoat tarmoqlari orasida 1-o'rinni egallaydi. Ko'p mahsuloti eksportga mo'ljallangan sanoat tarmoqlari: stanoksozlik, elektrotexnika, asbob-uskunalar, jihozlar, avtomobillar, traktorlar ishlab chiqarish ayniqsa ajralib turadi. Mamlakatda chiqariladigan stanoklarning 20%i AQSH firmalari ishlab chiqaradi.

Ximiya sanoatida neftni qayta ishlash bazasida neft mahsulotlari va sintetik tola ishlab chiqarish ayniqsa tez rivojlanmoqda.

Qishloq xo'jaligi. Buyuk Britaniya tabiiy sharoiti dehqonchilikdan ko'ra chorvachilik uchun qulay. Mamlakat hududining 47%i yaylovlar, ekin maydonining 2/3qismi yem-hashak va ildiz mevali o'simliklar bilan band. Tabiiy o'tloqlarga o'g'it solinib turiladi.

Asosiy donli ekinlari: bug'doy, arpa, suli.

Asosiy texnik ekinlari: qand lavlagi. Yalpi don hosili 25 mln t., qoramol tuyog'i-12,5 mln, qo'ylar-37 mln, cho'chqalar-8 mln, parrandalar-131 mln.

Mamlakat ichkarisidagi yuk oborotining katta qismi avtomobil transportiga to'g'ri keladi. Avtotransport raqobati natijasida juda zich temir yo'llarning bir qismi olib tashlanmoqda. Temir yo'llarning umumiy uzunligi 16,8 ming km (elektrlashtirilgani 3,7 ming km) bo'lib, katta avtoyo'llarning uzunligi 347 ming km.

Buyuk Britaniya qudratli dengiz savdo va passajir flotiga ega. Havo transporti yaxshi rivojlangan. Buyuk Britaniya hududi iqtisodiy geografik jihatidan 5 qismga ajratiladi:

1. Janubiy qism-London atrofi.
2. Janubi-Sharq (Yashil Angliya).
3. Markaziy qism.
4. Shotlandiya.
5. Olster (Shimoliy Irlandiya).

Asosiy eksport mahsulotlari: mashina va uskunalar, samolyotlar, traktorlar, kemalar, qurol-yaroq, jun, sintetik gazlama, po'lat va h.k.

Importi: paxta, oltingugurt, temir rudasi.

Pul birligi- funt sterling.

Fransiya. Maydoni 551 600 km² (Dengizorti hududlari bilan 675 417 km²). Aholisi 65,1 mln (2018y.). Fransiyaning IGO' uchun 2ta asosiy xususiyati xosdir:

1. Fransiya "EIH"ga a'zo mamlakatlar bilan bevosita chegaradosh bo'lib, uning chegarasi yaqinida bu mamlakatlarning industrial rayonlari joylashgan. Masalan: Reyn-Rur, London rayoni, qolaversa Yevropadagi Markaz o'qi o'tgan.

2. Fransiya sohillari Atlantika okeanining dengiz va qo'ltiqlari bilan bevosita tutashgan bo'lib, bu holat jahon mamlakatlari bilan arzon dengiz transporti orqali savdo-sotiq qilish imkononi beradi.

Fransiya quruqlik orqali 8 mamlakat bilan chegaradosh bo'lib, ayniqsa GFR, Italiya, Buyuk Britaniya bilan chegaradoshligi muhim rol o'ynaydi.

Fransiya ma'muriy jihatidan 18 ta regionga bo'lingan bo'lib, u 101 ta departamentdan tashkil topgan. Parij alohida departament huquqiga ega. Mamlakatda 4 mln ga yaqin jazoirliklar, portugallar, italyanlar va ispanlar yashaydi.

Fransiya Yevropada maydoniga ko'ra eng yirik mamlakat hisoblanadi.

Aholisi. Fransiya tabiiy o'sish darajasi anchagina past bo'lib, millatning qarishi kuzatilmoqda. Tug'ilish koeffisienti 13%, o'lim 9%. 1 ayolga 1,9 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar 19%, 64 yoshdanyuqori bo'lganlar 16%. O'rtacha umr 76-83 yosh. YAMM 43 000 dollar (2013y.). Mehnat resurslarini to'ldirishning muhim vositasi qadimdan immigrasiya bo'lib kelgan. Aholi joylashuviga qishloqlardan odamlarning shaharlarga to'xtovsiz ko'chib kelishi (XX-asrda aholining buyuk ko'chishi) kuchli ta'sir etadi. Natijada urbanizasiya jarayoni jadal rivojlanib bormoqda. Hozirda Fransiya aholisining 80%i shaharlarda, 20%i qishloqlarda yashaydi.

Yirik shaharlari: Parij aglomeratsiyasida-10,0 mlndan ortiq kishi, Lion-1 635 ming, Marsel-1 610 ming, Lill-1 060 ming, Nissa-970 ming, Tuluza-955 ming Bordo-950 ming (2016 y).

Fransiya 1949 yil NATOga kirgan edi, lekin 1966 yil u NATOdan rasmiy ravishda chiqib ketgan bo'lsada, baribir hamkorlikni rivojlantirib kelmoqda. Prezident 7 yil muddatga saylanadi.

Asosiy siyosiy partiyalari:

1. Respublikani quvvatlovchi birlashma (1976y.t.t.).Sharl Fure, Robert Ouen, SenSimon.
2. Fransiya socialistik partiyasi (FSP 19051.).
3. Fransiya kommunistik partiyasi (FKP 1920 y.t.t.).

Fransiya xo'jaligi 2-jahon urushida katta iqtisodiy zarar ko'rdi. Ekonomikasining deyarli barcha tarmoqlari yangi texnika bilan ta'minlandi. Eng yangi tarmoqlar-atom, radiotexnika, neft ximiyasi aerokosmik tarmoqlar rivojlanadi.

Fransiya sanoat mahsulotlarining hajmi jihatidan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ichida dunyoda 4-o'rinni egallaydi. Milliy daromadda qishloq xo'jaligining salmog'i 1/10qismidan kamroqni tashkil etsada, u aholini asosiy oziqovqat bilan ta'minlaydi va eksportda ham katta rol o'ynaydi.

Sanoati. Energetika qisman o'z resurslariga tayanadi. Ko'mir asosan shimoldan (Elzas va Lotaringiyadan), neft va tabiiy gaz esa oz miqdorda janubi-g'arbdan qazib olinadi. Mamlakat neftga bo'lgan ehtiyojini asosan chet el hisobiga (Jazoir, Liviya, Venesuela, MDH va Yaqin Sharq mamlakatlari) qondiradi. Shuning uchun ham neftni qayta ishlovchi asosiy markazlar dengiz bo'ylaridagi port shaharlarda (Marsel, Bordo, Nant, Gavr, Ruan) joylashgan. Fransiyaning uran rudasiga boyligi va ko'p qazib olishi, shuningdek Afrikadagi sobiq mustamlakalardan uran konsentrantini ko'plab keltirilishiga asoslanib atom energetikasi va atom sanoati tez rivojlanmoqda.

Qora metallurgiya sanoati Yevropadagi eng katta Lotaringiya temir rudasi konlaridan foydalanadi. Lekin temir rudasini eksport qilishni ilgari ahamiyati yo'qolib bormoqda. O'rta Yer dengizi sohillari boksitga boy bo'lib, Alp va Pireney tog' etaklaridagi arzon GESlar energiyasi alyuminiy eritish imkoniyatini beradi.

Mashinasozlik butun sanoat mahsuloti qiymatining 1/3qismidan ko'prog'ini va eksport mahsulotining asosiy qismini beradi. Mashinasozlik sanoatining joylashuvida Parij ayniqsa katta rol o'ynaydi. Butun mamlakatda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining 25%ini birgina Parij beradi.

Ximiya sanoati tarmoqlari jadal rivojlanayotgan tarmoqlardan biri bo'lib, bu sanoat korxonalari tarqoq joylashgan. Ximiya zavodlari xom-ashyolar yaqinida, portlarda, GESlar yaqinida va katta shaharlarda joylashgan. To'qimachilik sanoati o'zining ilgari ahamiyatini yo'qotgan (ip-gazlama va jun-gazlama) hozirda sintetik tolalardan to'qilgan turli matolar bilan jahonga tanilmoqda.

Qishloq xo'jaligi. Fransiya hududining 35%i haydaladigan yerlardir. Qishloq xo'jaligi ko'p tarmoqli bo'lib, go'sht, sut tayyorlash, bug'doy, qand

lavlagi etishtirish jihatidan Yevropada 1-o'rinda, uzum vinosi tayyorlash, sohillarda ustrisa yig'ish jihatidan dunyoda 1-o'rinda. Asosiy texnika ekini-qand lavlagi. Rona daryosi etaklarida-sholi, SHampan viloyatida (O'rta dengiz bo'yi) uzum, Nissa rayonida gul ko'p ekiladi (parfyumeriya uchun). Mehnatga yaroqli aholining 10%i qishloq xo'jaligida band.

Fransiyada tashiladigan jami yukning 60,7 % i dengiz transportida, 21,2 % i avtomobil transportida, 10,6 % i temir yo'l transportida, 5,2 % i quvur transportida, 1,5 % i ichki suv transportida, 0,8% i havo transportida tashiladi.

Fransiyada tashiladigan jami yo'lovchining 84,2% i avtomobil transportida, 9%i temir yo'l transportida, 6,8%i havo transportida tashiladi.

Mamlakat ichkarisida tashiladigan yuklarning yarmi temir yo'llarda tashiladi. Temir yo'llar salkam 40 000 km bo'lib, uning 10 000 km elektrlashtirilgan. "Parij-Bordo" temir yo'lining tezligi 350 km.soat. Uzunligi 515 km.

Tashqi savdoda dengiz floti muhim rol o'ynaydi. Fransiya eksportining 3/4 qismi tayyor buyumlar (avtomobillar "Reno", samolyotlar A-310, dengiz kemalari, qurolyarog', AESlar uchun uskunalar, temir, alyuminiy, atir-upa, bug'doy, sut, go'sht, shakar, vino) ga to'g'ri keladi.

Tashqi savdo 1-galda "EIH"ga va AQSH, Yaponiya bilan olib boriladi. Fransiya chetga kapital eksport qiluvchi yirik davlat.Xalqaro turizm Fransiya katta daromad keltiradi.

Pul birligi-Fransiya franki.

Italiya. Yevropaning janubidagi davlat. Maydoni 301,3 ming km². Aholisi 60,6 mln (2018y.). YAMM (PPS boyicha) 2,157 trln. dollar, jon boshiga sa 35 811 dollar (2015 y). YAMM (nominal) 1,843 trln. dollar, jon boshiga 30 594 dollar (2015 y). Boshqaruv shakli parlamental respublika. Siyosiy-hududiy jihatdan Italiya 20 ta hudud(provinsiya)dan iborat unitar davlat hisoblanadi. 20 ta provinsiyadan beshtasi, shu jumladan, Sardiniya va Sitsiliya alohida maqomga ega. Territoriyasi tarkibiga ko'ra 3 qismdan: materik,yarim orol va orollardan (Sitsiliya,Sardiniya va bir qancha mayda orollardan) iborat. Quruqlik orqali 4ta davlat bilan chegaradosh. Dengiz chegarasi quruqlik chegarasiga nisbatan 4 barobar uzun. Mamlakat hayotida dengizning roli yuqori, mamlakatning eng ichkarisidagi rayonlari ham sohildan boryo'g'i 200-300 km narida joylashgan. Mamlakatning O'rta dengiz havzasining markazida ekanligi unga Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika va Janubiy Yevropaning boshqa mamlakatlari bilan aloqalarini rivojlanishiga qadimdan imkoniyat berib kelgan, hozirda ham muhim rol o'ynaydi.

Shimoliy Italiyaning geografik o'rni Janubiy Italiyaga nisbatan ancha qulay. Chunki u iqtisodiy aloqalarni quruqlikda ham, dengizda ham, havoda ham olib borishi mumkin. Italiyadan transkontinental havo yo'llari o'tadi.

Aholisining soni jihatidan Yevropada Germaniyadan keyin 4-o'rinda turadi. Aholisining 98%i italyanlar. Italiya uchun aholining doimiy emigrasiyasi harakterli (har yili o'n minglab kishilar ketib turadi). Bunga asosiy sabab dehqonlar turmushining og'irligi, ishsizlik, kam ish haqi, inflyasiya.2-jahon urushiga qadar immigrasiya o'chog'i okean orti bo'lsa, urushdan keyin Fransiya

va Germaniya bo'lib qoldi. Italiyada tug'ilish koeffisienti 9%, o'lim 10% . 1 ayolga 1,2 bola to'g'ri keladi. 15yoshgacha bo'lganlar salmog'i 14%, 64 yoshdan yuqori bo'lganlar salmog'i 19%. O'rtacha umr 77-83 yosh.

Italiya Yevropadagi aholisi eng zich mamlakatlardan biri (1 km²ga 201 kishidan ortiq). Urbanizasiya jarayoni jadal o'smoqda, hozirda urbanizasiya darajasi 68% ni tashkil etadi. Shahar aholisining asosiy qismi Shimoliy Italiyada yashaydi.

Italiya dunyodagi 1-respublika bo'lib, 20 oblastdan tashkil topgan. Italiya parlamentar respublika. Davlat boshlig'i prezident bo'lib, uning vakolat muddati 7 yil. Qonun chiqaruvchilik hokimiyati deputatlar palatasi bilan senatdan iborat. Italiya iqtisodiyotiga AQSH, Germaniya va Shveysariya kapitalining ta'siri kuchli.

Xo'jalikning joylashuvidagi xarakterli xususiyat Shimoliy Italiya bilan Janubiy Italiya o'rtasida keskin territorial farqning mavjudligidir. Shimoliy Italiya iqtisodiy jihatdan yuqori darajada rivojlangan. Janubiy Italiya-mamlakat hududining 40%i, aholisining 35%ini egallasada, uning faqat 18%igina sanoatda banddir. Bu erda aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi IYAM mamlakat Shimoliga nisbatan 2 marta kam. Aholi juda siyrak. Davlat Janub iqtisodiyotini tiklashga qaratilgan regional siyosat olib bormoqda.

Italiya 1957 yildan EIHg va 1949 yildan NATOga a'zo. Siyosiy partiyalari:

1. Xristian demokratik partiyasi (XDP) (1943y).
2. Italiya Respublikachilar partiyasi (IRP) 1832 yil tashkil topgan.
3. Italiya sosial-demokratik partiyasi (ISDP) 1947 yil tashkil topgan.
4. Italiya liberallar partiyasi 1845 yil tashkil topgan.
5. Italiya kommunistik partiyasi 1921 yil tashkil topgan.

Italiya foydali qazilmalarning asosiy turlari-ko'mir, neft, temir rudasi bilan yomon ta'minlangan. Tabiiy gaz, boksit, qo'rg'oshin, oltingugurt, simob, rux, marmar zapaslari bor. Italiya Yevropa mamlakatlari ichida gidro va geotermal energiya resurslarining ko'pligi jihatidan ajralib turadi.

Mamlakat energetikasi chet el neft, koks, ko'mir, tabiiy gaziga tayanadi. Elektr energiyasi ishlab chiqarishda IESlar 1-o'rinni egallasada, Alp tog' etaklarida GESlarning salmog'i katta. Markaziy Italiyada geotermik elektr stansiyalari bor.

Mamlakat ishlab chiqarish va eksportida mashinasozlik muhim rol o'ynaydi. Transport mashinasozligi ayniqsa, avtomobillar ("Fiat"), motorollyorlar, velosipedlar, kemalar ishlab chiqarish yuksak darajada rivojlangan. Mashinasozlik zavodlarining $\frac{3}{4}$ qismi Shimoliy Italiyada joylashgan.

Qora metallurgiya sanoati asosan chet el xom-ashyosiga asoslanganligi tufayli eng yirik kombinatlar port shaharlarda (Toranto, Genuya, Neapol) joylashgan. Jahonda 10-o'rinda (27mln.).

Eng yirik mashinasozlik zavodlari Milan va Turinda joylashgan.

Neftni qayta ishlash va neft-ximiya sanoati markazlari asosan port shaharlarda va SHimoliy Italiyada joylashgan.

Qishloq xo'jaligi. Tabiiy sharoiti mo'tadil mintaqaning barcha ekinlarini va subtropik ekinlarni yetishtirish uchun qulay. Padan pastekisligi (Shimoliy Italiya) unumdor tuproqlarga ega. Janubiy Italiyada esa yerlar toshloq, kam unum, qurg'oqchil.

Italiya qishloq xo'jaligi Fransiya qishloq xo'jaligidan intensivligi va rivojlanish jihatidan undan keyin turadi. Italiya zaytun va uzumning yalpi xosili jihatidan dunyoda 1-o'rinda, sitrus mevalarining yalpi hosili jihatidan Yevropada (Ispaniyadan keyin) 2-o'rinda turadi.

Asosiy texnika ekinlari, qand lavlagi va nasha. Chorvachilik sust rivojlangan. Tog'li rayonlarda qo'y, echki, xachir boqiladi.

Transporti. Mamlakat ichkarisida yuk va yo'lovchi tashishda avtomobil transporti asosiy rol o'ynaydi, avtoparki 22,8 mln. avtomashinadan iborat.

Temir yo'llarning umumiy uzunligi 30,4 ming km bo'lib, temir yo'l transporti 2o'rinda turadi. Temir yo'llarning elektrlashtirilganlik darajasi jihatidan Italiya dunyoda oldingi o'rinda turadi.

Dengiz transporti mamlakatning tashqi savdoga etakchi rol o'ynaydi. Tashqi savdoga tegishli barcha yuklarning 9/10 qismi dengizda tashiladi.

Shimoliy Italiyadagi eng muhim region Milan, Turin, Genuya uchburchagidir. Bulardan tashqari Venesiya va Rim mavjud. Janubiy Italiyaning eng muhim sanoat va madaniyat markazi-Neapol.

Asosiy importi: neft, ko'mir, kokos, paxta, oziq-ovqat mahsulotlari.

Eksporti: mashinalar (avtomobillar), motosikllar, qurol-yarog', kimyo mahsulotlari, xolodilniklar, kir yuvish va idora (yozuv) mashinalari, poyabzal, sabzavot, mevalar, sitrus mevalari, vino.

Tashqi savdo aloqalari: "Umumiy bozor" mamlakatlari, Shveysariya va AQSHga ko'p to'g'ri keladi.

Xalqaro turizm daromadli soha bo'lib, 2018-yilda 50 mln.dan ortiq horijiy sayyohlar tashrif buyurdilar.

Pul birligi-italyan lirasi.

Mavzu yuzasidan savollar

1. Yevropaning hozirgi siyosiy haritasining shakllanishida qaysi tarixiy voqealar katta rol o'ynadi?
2. Yevropa hududlari qanday tabiiy boyliklarga ega?
3. Yevropadagi qaysi davlatlar xalqaro turizmni yirik markazlari hisoblanadi?
4. GFRning asosiy demografik xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Germaniyaning yetakchi sanoat tarmoqlari qaysilar?
6. Buyuk Britaniyaning tabiiy sharoit va resurslari xo'jalikni rivojlantirishda qanday o'ringa ega?
7. Buyuk Britaniyaning yetakchi sanoat tarmoqlari nimalardan iborat?
8. Fransiyaning asosiy demografik xususiyatlari.
9. Fransiyaning ixtisoslashgan sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlari nimalardan iborat?
10. Italiya qanday tabiiy resurslarga boy?

11. Italiyaning yetakchi qishloq xo'jalik tarmoqlari qaysilar?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

MDH va Sharqiy Yevropa davlatlari.

Reja:

1. Sharqiy Yevropa mamlakatlarining geografik o'rni va tabiiy resurslari.
2. Sharqiy Yevropa mamlakatlarining yetakchi xalq xo'jaligi tarmoqlari.
3. Rossiya Federatsiyasi xalq xo'jalik tarmoqlari geografiyasi.
4. Qozog'iston Respublikasining xalq xo'jalik tarmoqlari geografiyasi.
5. Qirg'iziston Respublikasining xalq xo'jalik tarmoqlari geografiyasi.
6. Turkmaniston Respublikasining xalq xo'jalik tarmoqlari geografiyasi.
7. Tojikiston Respublikasining xalq xo'jalik tarmoqlari geografiyasi.

Sharqiy Yevropa Mamlakatlariga quyidagilar kiradi: Albaniya, Belorussiya, Bolgariya, Bosniya va Gersogovina, Vengriya, Latviya, Litva, Moldova, Polsha,

Rossiya, Ruminiya, Serbiya, Shimoliy Makedoniya, Slovakiya, Sloveniya, Ukraina, Xorvatiya, Chernogoriya, Chexiya, Estoniya.

PXR 1989 yil oxirlaridan Polsha respublikasi deb atala boshlangan. Maydoni 312,7 ming km².(2018 y). Territoriyasi shimoldan janubga 650 km, g'arbdan sharqqa 700 km ga cho'zilgan. Siyosiy geografik o'rnining asosiy xususiyati sobiq socialistik davlatlar bilan o'ralganligi (ular 7ta). Iqtisodiy geografik o'rnining muhim xususiyati Polsha territoriyasi geografik kenglik va uzunlik yo'nalishidagi tranzit yo'llar chorrahasida joylashganligi va 500 km dan ortiq masofada dengiz bilan chegaradoshligi. Shuningdek EIH mamlakatlariga yaqin qo'shni bo'lib, ular bilan havo, quruqlik, suvlik orqali savdo-sotiq qilish imkoniga ega. 2004 yil EIH ga a'zo bo'lgan.

Aholisi 38,4 mln (2018 yil) bo'lib, 98,5 %ini polyaklar tashkil etadi. Ulardan tashqari ukrainlar, beloruslar va litvaliklar ham yashaydi. Tug'ilish ko'effisienti 10%, o'lim 9%. 1 ayolga 1,3 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar 18%, 64 yoshdan yuqori bo'lganlar 13%. O'rtacha umr 70-78 yosh.

2-jahon urushi oqibatida aholisi 6 mln. kishiga, ya'ni 22%ga kamaydi, jinsiy tarkibi o'zgardi. Urushdan so'ng mamlakat aholisining joylashuviga ichki migrasiyaning ta'siri kuchli bo'ldi. Urbanizasiya darajasi yuqori sur'at bilan o'sdi, hozirda mamlakat aholisining 63%i shaharlarda yashaydi. Yirik shaharlari: Varshava-, Lodz, Krakov, Vroslav, Poznan, Gdansk, Shesin.

Mamlakat ma'muriy jihatidan 16 ta voevodlikka bo'linadi. Asosiy siyosiy partiyalari:

1. Polsha Birlashgan ishchi partiyasi-1948 yil tashkil topgan.
2. Birlashgan dehqonlar partiyasi-1949 yil tashkil topgan.
3. Demokratik partiya-1939 yil tashkil topgan.
4. Milliy tiklanish vatanparvarlik harakati uyushmasi.

2-jahon urushi natijasida Polsha o'z milliy boyligining 45%ini yo'qotdi, mamlakat ekonomikasi butunlay izdan chiqib ketdi.

Sanoati tarkibida ro'y bergan eng muhim o'zgarish unda mashinasozlik bilan ximiya sanoatining salmog'ining ortishi bo'ldi.

Polsha sanoatining territoriyalarda to'planganligi bilan ajralib turadi. Sanoatning katta qismini janub voevodliklarda to'planganligi karakterli.

Polsha Si, sof oltingugurt, toshko'mir miqdori jihatidan Yevropada oldingi o'rinlarni egallaydi. Masalan: toshko'mir qazib olishda dunyoda 4-o'rinda, aholi jon boshiga nisbatan ko'mir qazib olishda esa 1-o'rinda turadi. Qo'ng'ir ko'mir, osh tuzi, polimetal zapaslari jihatidan Yevropada oldingi o'rinlarda turadi. Biroq temir, neft, fosforit kam.

Polsha energetikasining asosi toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir. Toshko'mir qazib chiqarishning deyarli hammasi Yuqori Sileziya havzasida to'plangan. Bu erdan energetika ko'miri ham, kokslanadigan ko'mir (anrosit) ham qazib chiqariladi. Keyingi yillarda mamlakat sharqidagi Lyublin havzasini o'zlashtirish boshlandi.

Neft va tabiiy gazga bo'lgan ehtiyojini asosan MDH hisobiga qondiradi. "Do'stlik".

Qora metallurgiya sanoati chet el temir rudasiga muhtoj. Eng yirik qora metallurgiya korxonalari Krakov, Kotovise. Temir rudasini KMA va Krivoy Rogdan oladi.

Polsha mashinasozligi-ko'mir sanoati uchun mashinalar, bug' qozonlari, stanoklar, ximiya va qand zavodlari uchun jihozlar, passajir va yuk vagonlari, dengiz kemalarini ishlab chiqaradi. Mashinasozlik korxonalari asosan Varshava, Poznan, Vroslav, Gdanskda to'plangan.

Ximiya sanoatida yaqin vaqtlargacha o'g'itlar ishlab chiqarish ustun edi. So'ngi yillarda ko'mir ximiyasi asosida organik sintez ximiyasi tez o'smoqda. Uning asosiy zavodlari Yuqori Sileziya havzasi rayonida joylashgan. Neft – ximiya korxonalari “Do'stlik” tevaragida joylashgan. To'qimachilik Lodz rayonida eng yaxshi rivojlangan.

Qishloq xo'jaligi. Mamlakat hududining asosiy qismi pasttekisliklardan iborat. Hududining 46 % i haydalgan yerlar bo'lib, qadimdan dehqonchilik qilinadi. Polsha dehqonchiligida javdar, kartoshka eng ko'p ekiladi. Polsha butun dunyoda bu ekinlardan olinadigan hosilning $\frac{1}{4}$ qismini beradi, ularning yalpi hosili jihatidan MDH dan keyin turadi. Bug'doy, qand lavlagi yetishtirish katta ahamiyatga ega. Yiliga 26 mln t. dan ortiq hosili olinadi. Donli ekinlarning o'rtacha hosildorligi 31 sentnerni tashkil etadi. Mamlakatda zig'irchilik, bog'dorchilik va karam yetishtirish yaxshi rivojlangan. Chorvachilikda qoramolchilik va cho'chqachilik alohida ajralib turadi, lekin ularning rivojlanishiga yaylovlarning (hududining 13% ini tashkil etadi) yetmasligi to'sqinlik qiladi.

Transportining asosiy turi temir yo'llardir. Uzunligi 27000 km. Temir yo'llarining yuk oboroti jihatidan Polsha Xorijiy Yevropada 1-o'rinda turadi. Temir yo'llarda asosan toshko'mir va temir rudalari tashiladi.

Iqtisodiy geografik jihatidan Polsha 3 qismga bo'linadi:

1. Janubiy Polsha. Mamlakatning eng muhim industrial bazasi “Qora Sileziya” aglomerasiyasi joylashgan. Kotovise, Krakov, Vroslav kabi shaharlar joylashgan.
2. O'rta Polshada yirik sanoat shaharlari: Varshava, Lodz, Poznan joylashgan.
3. Shimoliy Polshada asosan qishloq xo'jaligi va dengiz xo'jaligi rivojlangan. Asosiy shaharlari: Shesin, Gdansk.

Tashqi savdosi asosan qo'shni mamlakatlar bilan olib boriladi. Asosiy eksporti: mashina va uskunarlar, dengiz kemalari, toshko'mir, mis, oltingugurt, to'qimachilik buyumlari, kartoshka, karam. Asosiy importi: Temir rudasi, neft, gaz. Pul birligi – zlotiy.

Vengriya – Markaziy Yevropaning janubi- sharqiy qismida joylashgan. Maydoni 93 ming km². Uning territoriyasida Yevropaning turli davlatlarini bir biri bilan bog'lovchi muhim tranzit yo'llar kesishadi. Dunay suv yo'li Vengriya respublikasini Yevropaning 8 ta mamlakati bilan bog'laydi va Qora dengizga chiqish imkoniyatini beradi. Vengriya respublikasini iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlar: Germaniya, Fransiya, Italiyaga yaqinligi va ular bilan temir va avtoyo'llar orqali bog'langanligi iqtisodiy jihatdan qulaylik bo'lsa, dengiz bilan tutashmaganligi noqulaylikdir.

Aholisi – 9,8 mln (2018 y), 10,1mln (2003y,)kishi. Tug'ilish koeffisienti 10%, o'lim 13. 1 ayolga 1,3 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar salmog'i 16%, 64 yoshdan yuqori bo'lganlar 15%. O'rtacha umr 68-76 yosh.

Aholisining 96% ini vengrlar, qolganini serblar, xoravatlar, nemislar, slovaklar, ruminlar tashkil etadi. Aholining tabiiy o'sishi juda pasayib ketgan. Germaniya, Italiya, Daniya kabi demografik tanglik kuzatilmoqda. Bu holat mehnat resurslariga ta'sir qiladi. Vengriya respublikasida urbanizasiya jarayonining asosiy hususiyati unda Budapesht shahri rolining juda katta ekanligidir. Faqat poytaxtdagina milliondan ortiq (1,8 mln – 1996y) aholi yashaydi. Boshqa katta shaharlarda 250 minggacha aholi yashaydi. Boshqa katta shaharlar: Debresin, Mishpols, Seged va Pech.

II jahon urushiga qadar mamlakatni Xorti Diktaturasi boshqargan. 1945 yil aprelda Vengriyada xalq demokratik tuzimi o'rnatildi. 1949-yildan Vengriya Xalq Respublikasi deb, 1989-yildan Vengriya Respublikasi deb e'lon qilindi. Vengriya Xalq Respublikasi – Varshava shartnomasining qatnashchisi va O'YOK ning a'zosi bo'lgan. Vengriya 19 ta oblastdan iborat. Davlat majlisi – Vengriya respublikasi davlat hokimiyatining oliy organidir.

Asosiy siyosiy partiyalar:

Vengriya kommunistik partiyasi 1918 yil tashkil topdi va 1948-yil Vengriya socialistik ishchi partiyasiga aylangan. Davlat boshlig'i prezident.XGMT da Vengriyani o'rni avvalo mashinasozlik va ximiya sanoati bilan belgilanadi.

Mashinasozlik ko'p miqdorda malakali mehnat resurslarini talab qiluvchi murakkab buyumlar ishlab chiqishga ixtisoslashgan. Vengriyada ishlab chiqarishning joylashuvdagi asosiy hususiyat barcha sanoatning urushga qadar 1/2 qismini, hozirgshi vaqtda 1/3 qismini Budapeshtda to'plangshanligidir. Budapeshtda hozirda 0,5 mln dan ortiq aholi sanoatda bant.

Vengriya tabiiy resurslarga kambag'al. Ko'mir, ayniqsa toshko'mir, neft, tabiiy gaz juda oz miqdorda qazib olinadi. Temir rudasi deyarli yo'q. Gidroenergiya resurslari ham kam.

Faqat boksit zapasi katta. Vengriya respublikasi neftni "Do'stlik - 2" orqali MDH dan, tabiiy gazni "Soyuz" gaz quvuri orqali MDH dan va Ruminiyadan, toshko'mirni MDH, Chexiya va Polshadan, temir rudasini MDH dan (temir yo'l va Dunay orqali), elektr energiyasini "Mir" MDH dan oladi. 1990 yillari socialistik tuzimning emirilishi va sobiq SSSR ning parchalanishi oqibatida Vengriya respublikasi sanoati bir qator qiyinchiliklarni boshdan kechirmoqda. Vengriya respublikasining yirik boksit – alyuminiy sanoati bor. Mamlakatda alyuminiy ishlab chiqarish jarayonining barcha 4 bosqichi rivojlangan. Bu bosqichlar boksit qazib chiqarish, glinyozm ishlab chiqarish, alyuminiy eritish va undan buyumlar yasash. Lekin alyuminiy eritishga elektr energiyaisni etishmasligi va tannarxning yuqoriligi to'sqinlik qilmoqda. Bu sanoat korxonalari mamlakatning g'arbiy qismida joylashgan.

Qora metallurgiya sanoati deyarli butunlay chet el xom-ashyosi va yoqilg'isi hisobiga ishlaydi. Mashinasozlik Vengriya sanoatining asosiy tarmog'i bo'lib, u ikki yo'nalishda ixtisoslashmoqda.

1-yo'nalish – transport mashinasozligi bo'lib, bu tarmoq korxonalari: elektrovozlar, yo'lovchi vagonlari, metal kesuvchi stanoklar, daryo kemalari (Meteor), dizel poezdlar, avtobuslar chiqaradi.

2-yo'nalish – elektrotexnika, elektronika va proborsozlikdir. Vengriya 1986 yil 13,4 ming avtobus, 417 ming televizor, 388 ming xolodelnik ishlab chiqargan.

Ximiya sanoati qishloq xo'jaligi uchun mineral o'g'itlar, organik ximiya mahsulotlari ishlab chiqarishga va farmasevtikaga ixtisoslashmoqda. “Geoden Rixter”.

Qishloq xo'jaligi. Mamlakat hududining asosiy qismi pasttekisliklardan iborat bo'lib, mamlakat maydonining 55 % i haydaladigan erlardir. Qishloq xo'jaligida asosiy tarmoq dehqonchilik bo'lib, asosan donli ekinlar avvalo makkajo'xori va bug'doy yetishtirishga ixtisoslashgan. 1986-yil mamlakat 7,2 mln t. makka, 5,8 mln t. bug'doy yetishtirgan.

Texnika ekinlaridan qand lavlagi va kungaboqar ko'p ekiladi. Chorvachilikda cho'chqa (8,7 mln) va qoramol (1,7 mln) asosiy o'rinda turadi. Aholi jon boshiga don (1,4 t.) va go'sht (165 kg.) yetishtirish jixatidan dunyoda oldingi o'rinlarda turadi.

Transporti. Temir yo'llarning umumiy uzunligi 7,8 ming km, shundan 1,9 ming km elektrlashtirilgan. Ichki va xalqaro yuk tashishda temir yo'llar transporti asosiy o'rinda turadi (yuklarning 54 % ini tashiydi). Avtotransport salmog'i oshib bormoqda. Vengriya respublikasi transporti uchun Budapeshtdan turli tomonga radial yo'nalishda ketgan yo'llar xarakterlidir. Dunay Vengriya respublikasini taxminan teng ikki qismga bo'lib turadi. G'arbiy qismi Dunantul, bu erda sanoat ko'proq, sharqiy qismi Alfyard asosan don etishtirishga ixtisoslashgan.

Asosiy eksporti boksit, glinozyom, stanoklar, yo'lovchi vagonlari, dizel dvigatellari, avtobuslar, elektrolampalar, farmasevtika tovarlari, sabzavot konservalari.

Asosiy importi elektr energiyasi, koks, temir rudasi, engil avtomobillar, sun'iy o'g'itlar, yog'och – taxta, paxta.

Vengriya jahonning 150 ta mamlakati bilan savdo aloqalarini olib boradi. Pul birligi – ferint.

Bolgariya respublikasi Horijiy Yevropaning janubi-sharqiy qismida Bolqon yarim orolida joylashgan. Hududi 111,0 ming km². U shimoldan Dunay daryosi bo'ylab Ruminiya, janubdan Gresiya va Turkiya, g'arbdan Serbiya va Makedoniya kabi davlatlar bilan sharqdan esa Qora dengiz bilan tutashgan. Chunki Horijiy Yevropa mamlakatlarini Kichik Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga boradigan quruqlik yo'llari (temir va avtomobil) Bolgariya hududidan o'tadi. Shuningdek Bolgariyaning Qora dengiz bilan tutashganligi muhim iqtisodiy ahamiyatga ega.

Bolgariya sanoatining rivojlanishiga imkon beruvchi tabiiy sharoit va resurslar avvalo foydali qazilmalar bilan bog'liq. Bolgariya ba'zi foydali qazilmalar: polimetall, va mis rudalariga boy. Lekin bir qator foydali qazilmalarga, ayniqsa yonuvchi foydali qazilmalarga (ko'mir, neft, tabiiy gaz) kambag'al. Gidroenergiya resurslariga boy. Etishmaydigan yoqilg'ilar o'rnini gidroresurslar qisman qoplaydi. Tabiiy sharoit Dunay tekisligi va Marisa

pasttekisligida qishloq xo'jaligi uchun eng qulaydir. Bu tekisliklarning katta qismini tuproqlari qora tuproqlar bo'lib, mamlakat xududining 33% i haydaladigan erlardir. O'rmonlar mamlakat hududining 30 % ini, yaylovlar esa 16 % tashkil etadi.

Aholisi 7,0 mln (2018 yil), 7,5 mln (2003 yil), 7,7mln (2006yil) kishi bo'lib, zichligi 1 km² ga 81 kishi. Tug'ilish koeffitsienti 8 % , o'lim 14%. Bir ayolga 1,2 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar salmogg'i 15% , 64 yoshdan yuqori bo'lganlar 17%. O'rtacha umr 69-75 yosh.

Urbanizatsiya darajasi 68%. Bu jarayonga mamlakatdagi ichki migratsiya kuchli ta'sir ko'rsatadi (qishloqdan shaharga). Millioner shaharlari faqat Sofiya (1,1 mln). Mamlakatda aholi tabiiy o'sishning pastligi tufayli demografik tanglik kuzatilmoqda. Mexnat resurslarining etishmasligi yaqqol sezilmoqda. Aholisining 97 % ini bolgarlar (janubiy slovyanlar), qolganini ruminlar, serblar, greklar tashkil etadi. Bolgariya xududiy – ma'muriy tuzilishiga ko'ra unitar davlat bo'lib, respublika shaklida boshqariladi. 9 ta oblastga bo'linadi.

Asosiy siyosiy partiyalari:

1. Bolgariya kommunistik partiyasi (1891 yil asos solingan).
2. Bolgariya dexqonchilik xalq ittifoqi (1900 yil).
3. Bolgariya kasaba soyuzlari markaziy kengashi (1904 yil).

Bolgariya Varshava shartnomasining qatnashchisi va O'YOK ning a'zosi bo'lgan. Mamlakat iqtisodiyotining tarixiy rivojlanishiga ko'ra O'YOK mamlakatlarning birinchi navbatda Sobiq SSSR ning ta'siri kuchli bo'lgan. Mamlakatdagi iqtisodiy tanazzul (krizis) 1986 yildan boshlangan.

Bolgariya energetikasida sharqiy Marisa xavzasidan qazib olinadigan lignit yaxshi o'rin tutadi. (Lignum – daraxt ma'nosida, sifatli qo'ng'ir ko'mir bo'lib, 5-6 ming kkal energiya beradigan yoqilg'i). Lekin toshko'mirni Ukrainadan (Donesk) Varna Ilichehevsk paromi va Dunay orqali keltiradi. Neftni Rossiyadan Qora dengiz orqali keltiradi. Tabiiy gazni gaz quvuri orqali Rossiyadan oladi. Elektr energiyasini Ukrainadan oladi.

Qora metallurgiya sanoati rivojlanmagan. Rangdor metallurgiya sanoati – qo'rg'oshin, rux, mis ishlab chiqarish bilan ajralib turadi.

Bolgariya mashinasozligi ko'tarma transport mashinalari, elektrotexnika buyumlari, EHM lar (Praves 8) va daryo kemalari ishlab chiqaradi. Mashinasozlikning bosh markazi Sofiya, kemasozlikning markazi Varna.

Ximiya sanoatida azotli o'g'itlar va soda ishlab chiqarish ajralib turadi. Neft kimyo sanoati Qora dengiz bo'ylarida joylashgan bo'lib, yirik markazi Burgasda. Bolgariya uchun oziq – ovqat sanoatining kattaligi xarakterli. Meva sabzavot konservalari, sharbatlar, uzum vinosi, tamaki mahsulotlarini (Bolgar tabak "Rodopi", Styuardessa, TU) ishlab chiqarish katta ahamiyatga ega.

Qishloq xo'jaligida dehqonchilik ustun turadi. Haydaladigan yerlarning asosiy qismiga bug'doy va makkajo'xori ekiladi. O'zini don bilan ta'minlaydi. Asosiy texnika ekini – tamaki. Bolgariya qadimdan moy olinadigan atirgul yetishtiradi. Bir kg moy olish uchun 3 t. gul bargi kerak. Chorvachiligida qo'ychilik asosiy o'rin tutadi.

Transporti. Mamlakat ichkarisida yuk va yo'lovchi tashishda temir yo'l transporti katta rol o'ynaydi. Temir yo'llari asosan kenglik yo'nalishida joylashgan ularning umumiy uzunligi 6430 km. Avtotransport yuk oboroti jihatidan 2 o'rinda turadi. Avtoyo'llarning umumiy uzunligi 36 000 km. Tashqi savdo aloqalarida Qoradengiz va Dunay daryosi xal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xalqaro turizm rivojlanib bormoqda yiliga Bolgariyaga 1 mln dan ortiq turist kelib ketadi. "Oltin qum" sanatoriyasi.

Iqtisodiy geografik tafovutlari: Stara Planina tog'lari mamlakatni ikki qismga: Shimoliy va Janubiy qismlarga bo'lib turadi. Shimoliy Bolgariyada qishloq xo'jaligi intensiv rivojlangan, ayniqsa don rivojlangan.

Janubiy Bolgariya industrial, lignitqazib olish, elektr energiyasi, rangli metallar, o'g'itlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni asosan MDH va qo'shni davlatlar bilan olib boradi. Asosiy eksporti: elektrotexnika va elektronika buyumlari, ko'tarma transport uskunalari, rangli metallar, tamaki mahsulotlari, vino, meva konservalar, parfyum.

Asosiy importi: toshko'mir, neft, tabiiy gaz, elektr energiyasi.

Pul birligi – Lev.

MDH davlatlariga quyidagilar kiradi: Ozarbayjon, Armaniston, Belorussiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldoviya, Rossiya, Tojikiston, O'zbekiston. Assotsiatsiya-Turkmaniston. Kuzatuvchilar: Afg'oniston, Mongoliya. Baxsli status- Ukraina. 2020-yil 1 yanvardan davlat boshliqlari kengashi raisi Shavkat Mirziyoyev.

Rossiya Federatsiyasi maydoni jihatidan jahonning eng yirik davlat hisoblanadi. U Sharqiy Yevropa va Shimoliy Osiyoda joylashgan. Rossiyaning Yevropa va Osiyodagi qismlarini Ural tog'lari hamda Kaspiy va Azov dengizlari o'rtasidagi Kuma-Manich botig'i ajratib turadi.

Maydoni – 17 075 ming km². Aholisi (2018-y.) - 147,3 mln. Poytaxti – Moskva.

Rossiya qirg'oqlari Shimoliy Muz, Tinch va Atlantika okeanlarining havzalariga tegishli bo'lgan 12 ta dengiz suvlari bilan yuviladi. Ta'kidlash kerakki, jahonda faqat 3 ta davlat birdaniga uchta okeanga chiqish imkoniyatiga ega - Rossiya, AQSH va Kanada.

Rossiya Federatsiyasi jami 16 ta davlat bilan chegaradosh. Jumladan, Yaponiya va AQSH bilan chegara faqat suv orqali o'tadi. Chegaradosh davlatlarning umumiy soni bo'yicha Rossiya jahon mamlakatlari ichida 1-o'rinda turadi. Eng uzun chegara chiziqlari Qozog'iston, Mongoliya va Xitoy bilan o'tgan.

Rossiya aralash tipidagi respublika hisoblanadi, chunki hukumat prezident va parlament tomonidan birgalikda shakllantiriladi. Konstitutsiyasiga binoan, Rossiya 85 ta turli maqomdagi hududlar federatsiyasi hisoblanadi. Rossiya Federatsiyasining regionlari orasida respublika, oblast, o'lka, avtonom okrug, avtonom oblast va federal ahamiyatdagi shaharlar mavjud. Boltiq dengizi bo'yidagi Kaliningrad oblasti Rossiyaning asosiy hududidan ajralgan holda joylashgan bo'lib, eksklav geografik o'ringa ega.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Rossiya Federatsiyasining hududi shimoldan janubga 4 000 km dan ortiq, g'arbdan sharqqa esa salkam 10 000 km masofaga cho'zilganligi uchun mamlakatning tabiiy sharoiti xilma-xildir. Rossiya hududining 70 % i tekisliklardan iborat. Eng katta maydonlarni Sharqiy Yevropa va G'arbiy Sibir tekisliklari egallaydi. Baland tog'lar (Kavkaz, Oltoy, Sayan, Sixote-Alin va boshq.) Rossiyaning sharqiy va chekka janubiy qismlarida joylashgan.

Rossiya mineral resurslarga eng boy davlatlardan biri hisoblanadi. Rossiyada neft, tabiiy gaz, ko'mir, uran, temir rudasi, oltin, olmos va boshqa foydali qazilmalarning yirik zaxiralari mavjud. Rossiyaning iqtisodiyoti uchun, ayniqsa, neft va tabiiy gazning resurslari katta ahamiyatga ega. Neft va gazning yirik konlari, asosan, G'arbiy Sibir tekisligida joylashgan.

Rossiya, asosan, mo'tadil, subarktika va arktika iqlim mintaqalarida joylashgan. Faqatgina Qora dengiz bo'yidagi hudud subtropik iqlimga ega. Hududining 70 % dan ortiq qismi agroiklimiy resurslar bilan yetarli darajada ta'minlanmagan va bu holat qishloq xo'jaligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Asosiy tabiat zonalari - tundra, tayga, aralash va keng bargli o'rmonlar, dasht va o'rmondasht. Rossiya o'rmon va yer resurslari bilan eng yaxshi ta'minlangan davlatlardan biri.

Rossiya, ayniqsa uning Osiyodagi qismi, suv va gidroenergetika resurslariga juda boy. Rossiyaning eng yirik daryolari - Yenisey, Lena, Ob, Amur, Volga. Sibirda joylashgan Baykal ko'li Yer yuzidagi eng chuqur va eng ko'p chuchuk suv yig'ilgan ko'l hisoblanadi.

Aholisi. Rossiya Federatsiyasi aholi soni bo'yicha jahonda 9-o'rinda turadi. Rossiyada 1992-2012-yillarda aholining tabiiy kamayishi kuzatilgan bo'lsa, 2013-yildan boshlab mamlakatda minimal darajadagi tabiiy ko'payish qayd etilmoqda. Lekin demografik vaziyat Rossiyada barqaror emas. Aholi ko'payishiga tashqi migratsiya sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda.

Rossiyada shahar aholisining ulushi 75 % ga yaqin. Eng yirik shaharlari - Moskva (12 mln. kishidan ortiq) va Sankt-Peterburg (5 mln. kishidan ortiq). Hozirda jami 15 ta «millioner» shahar mavjud.

Rossiya Federatsiyasi ko'p millatli davlat hisoblanadi. Uning hududida 100 tadan ortiq tub millat va elat vakillari yashaydi. Aholining milliy tarkibida 80 % qismi ruslarga to'g'ri keladi. Boshqa millatlar orasida tatarlar, ukrainlar, boshqirdlar, chuvashlar, chechenlarning soni 1 mln. kishidan oshadi.

Rossiya ko'p konfessiyali davlatdir. Mamlakatdagi eng ko'p sonli din pravoslav xristianlik hisoblanadi. Ruslardan tashqari unga ukrainlar, chuvashlar, mordvalar, osetinlar va boshqa bir necha millat vakillari e'tiqod qiladilar. Tatarlar, boshqirdlar, Shimoliy Kavkazdagi ko'plab xalqlar islom diniga mansub. Buryatlar, qalmiqlar hamda tuvaliklar esa buddizm diniga sig'inishadi.

Rossiyada aholi zichligining o'rtacha ko'rsatkichi ancha past (1 km² ga 8 kishi), aholining hududiy joylashuvi esa juda notekis. Bunga, asosan, iqlim sharoiti katta ta'sir ko'rsatgan. Aholi ko'proq Rossiyaning g'arbiy va janubiy qismida - shartli ravishda ajratiladigan «Sankt-Peterburg - Sochi - Irkutsk» uchburchagida mujassamlashgan.

Rossiya Federatsiyasi YIM hajmi bo'yicha jahonda 6-o'rinda turadi (2017-y.). Sobiq Ittifoq mamlakatlari orasida esa Rossiya eng yirik YIM hajmiga ega. Rossiyaning iqtisodiyoti industrial xarakterga ega.

Sanoati. Rossiyada sanoatning ko'plab tarmoqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, iqtisodiyotining tayanchi yoqilg'i-energetika sanoati hisoblanadi. Rossiya neft zaxiralari bo'yicha jahonda 3-o'rin, ko'mir zaxiralari bo'yicha 2-o'rin, tabiiy gaz zaxiralari bo'yicha esa 1-o'rinda turadi. Bir necha yildan buyon Rossiya neft va tabiiy gaz qazib olish hajmi bo'yicha jahondagi yetakchi 3 ta davlat qatoridan joy oladi. Yoqilg'ining umumiy eksporti bo'yicha esa Rossiya jahondagi yetakchi davlat hisoblanadi. Rossiya yoqilg'i sanoatining eng asosiy rayoni G'arbiy Sibir hisoblanadi.

Elektr energiyasi ishlab chiqarish bo'yicha Rossiya jahonda Xitoy, AQSH va Hindistondan keyin to'rtinchi o'rinda turadi. Elektr energiyasining eng katta qismi issiqlik stansiyalarida ishlab chiqariladi (65 % dan ortiq), GESlar ulushi 16 % ga, AESlar hissasi esa 18 % ga teng.

Qora metallurgiya ham Rossiya sanoatining tayanch tarmoqlaridan biri. Rossiya jahonda temir rudasini qazib olish bo'yicha 4-o'rin, po'lat eritish bo'yicha 5-o'rin, po'lat eksporti bo'yicha 4-o'rinda turadi (2016-y.). Yiliga 70 mln. tonnadan ortiq po'lat eritilib, 30 mln. tonnaga yaqin qismi eksport qilinadi. Rossiyada qora metall ishlab chiqarish, asosan, uchta yirik temir rudasi havzalari - Kuznetsk, Magnitogorsk va Kursk magnit anomaliasiga tayanadi.

Rossiya yuqori darajada rivojlangan rangli metallurgiya sanoatiga ham ega. Uning asosiy mahsulotlari - alyuminiy, nikel, mis, oltin, kumush, rux va qo'rg'oshin. Jumladan, alyuminiy va nikelni qazib olish bo'yicha jahonda 2-o'rin, ularning eksporti bo'yicha esa 1-o'rinda turadi (2016-y.). Oltin qazishda mamlakat jahonda 3-o'rinda turadi. Rangli metallurgiyaning eng yirik korxonalari Sharqiy Sibirda faoliyat ko'rsatmoqda. Bunda Yenisey va Angara daryolarida qurilgan yirik GESlarning ahamiyati katta.

Mashinasozlik sanoati Rossiyada ko'p tarmoqli tarkib va keng geografiyasi bilan ajralib turadi. Rossiyaning mashinasozligi aviakosmik texnika, energetika qurilmalari, vagon, yengil va yuk avtomobillari, qishloq xo'jaligi mashinalari, turli dastgohlarni is Kimyo sanoatining eng muhim mahsuloti mineral o'g'itlar hisoblanadi. Barcha turdagi mineral o'g'itlarni ishlab chiqarish bo'yicha Rossiya jahonda Xitoydan keyingi 2-o'rinni egallaydi (2016-y.).

Qishloq xo'jaligi. Rossiya jahon mamlakatlari orasida eng katta yer fondiga ega, biroq qishloq xo'jaligida foydalaniladigan unumli yerlar uning 10 % dan ziyodroq qismini tashkil etadi, xolos.

Rossiyaning turli hududlari qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi bilan o'zaro farqlanadi. Tegishli tafovutlar ko'proq iqlim sharoitiga bog'liq.

Dehqonchilikning eng muhim tarmog'i donchilikdir. U, asosan, mamlakat janubi va janubi-g'arbini egallagan dasht va o'rmon-dasht zonalarida yaxshi rivojlangan. Don ekinlarining yalpi hosili bo'yicha Rossiya jahonning yetakchi 5 ta davlatlari qatoriga kiradi va don, xususan, bug'doy eksporti bo'yicha jahon miqyosida ajralib turadi. Don ekinlaridan tashqari Rossiyada qandlavlagi, kartoshka, kungaboqar, zig'ir ham muhim qishloq xo'jalik ekinlari hisoblanadi.

Chorvachilikning asosiy tarmoqlari qoramolchilik, cho'chqachilik, parrandachilik hisoblanadi. Shimoliy hududlarida bug'uchilik rivojlangan. Baliq ovlash Bering, Oxota, Yapon, Barens, Boltiq va Kaspiy dengizlarida rivojlangan.

Transporti. Transport yo'llarining zichligi mamlakatning turli qismlarida keskin farq qiladi. Bu holat tabiiy-iqlim sharoiti va aholi zichligi bilan bog'liq. Temir yo'llar uzunligi bo'yicha Rossiya AQSHdan keyingi 2-o'rinni, elektrlashtirilgan temir yo'llarining uzunligi bo'yicha esa jahonda 1-o'rinni egallaydi. Jahondagi eng uzun temir yo'l Moskvani Vladivostok bilan bog'laydigan Transsibir magistrali hisoblanadi.

Mamlakatning ayrim hududlarida, ayniqsa, shimoliy o'lkalarida daryo transportining ahamiyati yuqori. Rossiyaning Yevropa qismida Volga daryosi daryo transporti tarmoqlarining o'zagi bo'lib xizmat qiladi. U turli irmoq va kanallar orqali Boltiq, Oq va Azov dengizlari bilan bog'langan.

Rossiyaning 7 ta shahrida (Moskva, Sankt-Peterburg, Nijniy Novgorod, Samara, Yekaterinburg, Novosibirsk va Qozon) metropoliten mavjud.

Iqtisodiy rayonlari. Rossiya Federatsiyasi rasman 11 ta iqtisodiy rayonga bo'linadi. Ulardan eng yiriklari Markaziy, Shimoli-g'arbiy, Ural, Volgabo'yi, G'arbiy Sibir, Sharqiy Sibir, Uzoq Sharqdir. Mamlakat iqtisodiy rayonlari orasidagi tafovutlar, asosan, tabiiy sharoit va resurslar hamda tarixiy rivojlanish xususiyatlari bilan bog'liq.

Qozog'iston Markaziy Osiyoda hududiy jihatdan eng yirik davlat bo'lib, jahon mamlakatlari ichida maydoni bo'yicha 9-o'rinni egallaydi. U beshta davlat - Rossiya, Xitoy, O'zbekiston, Qirg'iziston va Turkmaniston bilan chegaradosh. Qozog'istonning Rossiya bilan davlat chegarasi (7 548 km) uzunligi bo'yicha dunyoda AQSH va Kanada o'rtasidagi chegaradan keyingi 2-o'rinda turadi. Mamlakat janubi-g'arbda Kaspiy dengizi bilan chegaradosh.

Maydoni - 2724,9 ming km. Aholisi (2018-y.) - 18,4 mln. Poytaxti - Nur-Sulton.

Qozog'iston iqtisodiy geografik o'rining asosiy xususiyatlari Osiyo va Yevropa davlatlarini bog'lovchi temiryo'l va avtomobil magistralarining o'tganligi, Kaspiy dengiziga tutashligi, Rossiya va Xitoydek yirik davlatlarga chegaradoshligi bilan belgilanadi.

Boshqaruv shakli - prezidentlik respublikasi. Ma'muriy-hududiy jihatdan unitar davlat bo'lib, 14 ta viloyat va 3 ta respublika ahamiyatidagi shahar (Nur-Sulton, Almati, Shimkent)dan iborat.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Qozog'iston relyefida tekisliklar hukmronlik qiladi, tog' tizmalari faqat respublikaning janubi-sharqiy qismida joylashgan. Markaziy hududlari relyefi esa kuchli parchalangan yassi tog'likdan iborat. Qozog'iston foydali qazilmalarga jahondagi eng boy davlatlardan biri. Mamlakat yoqilg'i, rudali va noruda resurslarining ulkan zaxiralariga ega. Neft va tabiiy gazning yirik konlari Kaspiy dengiziga yaqin hududlarda, toshko'mirning asosiy zaxiralari (Qarag'anda, Ekibastuz havzalari) esa markaziy qismida joylashgan. Qozog'istonning markaziy va sharqiy hududlari temir, marganes, xrom, uran, mis,

volfram, rux, qo'rg'oshin va boshqa metallarning katta zaxiralariga ega. Noruda mineral boyliklardan fosforit va oltingugurt alohida e'tiborga loyiq.

Qurg'oqchil iqlim tufayli Qozog'istonning bepoyon tekisliklarida dasht, chalacho'l va cho'l tabiat zonaları shakllangan.

Yog'inlarning ozligi, hududining aksariyat qismini cho'llar ishg'ol qilganligi mamlakatning katta qismida suv. Qozog'iston Respublikasi resurslarining tanqisligini keltirib chiqargan. Asosiy daryolari hisoblangan.

Irtish, Ili, Sirdaryo, Ural respublikaning chekka qismlaridan oqib o'tadi, to'yinish manbalari esa qo'shni mamlakatlar hududida joylashgan.

Aholisi. Qozog'iston aholisi 18,4 mln. kishiga teng (2018-y.). Aholining tabiiy ko'payishi Markaziy Osiyodagi boshqa davlatlarga nisbatan pastroq bo'lib, yiliga o'rtacha 1,5 % dan ortiqroq.

Urbanizatsiya darajasi 57 % ga teng (2018-y.). Hozirgi paytda 3 ta «millioner» shahar mavjud: Almati (mamlakatning eng yirik shahri), Nur- Sulton va Shimkent.

Aholi zichligining o'rtacha ko'rsatkichi Qozog'istonda juda past bo'lib, 1 km² 7 kishi atrofida tog'ri keladi. Aholi respublika janubidagi sug'orma dehqonchilik rivojlangan daryo vodiylari va tog'oldi tekisliklarida hamda mamlakat shimolidagi sanoatlashgan hududlarida birmuncha zichroq joylashgan.

Aholisining milliy tarkibi ancha murakkab. Aholining 67,5 % ini tashkil etadigan qozoqlardan tashqari, mamlakatda ruslar (20 %), o'zbeklar (3 %), ukrainlar (1,5 %), uyg'urlar (1,5 %) va boshqa millatlar vakillari mavjud (2018-y.). Rus va ukrainlar shimoliy va sharqiy hududlarda keng tarqalgan bo'lsa, o'zbeklar, asosan, respublikaning janubidagi Turkiston viloyatida istiqomat qilishadi.

Iqtisodiyoti. Qozog'iston Markaziy Osiyodagi 5 ta davlat ichida iqtisodiy salohiyati jihatidan yetakchi hisoblanadi, ayniqsa sanoat sohasidagi ko'rsatkichlari ancha yuqori. Sanoatning asosiy tarmoqlari qatoriga neft-gaz, ko'mir, qora va rangli metallurgiya, kimyo va mashinasozlik kiradi. Qozog'iston neft qazish hajmi bo'yicha jahonning yetakchi 20 ta davlatlari qatoriga, ko'mir, mis, ruxni qazib olish bo'yicha esa birinchi o'ntalikka kiradi. Qozog'iston 2009-yildan buyon uran qazib olish bo'yicha jahonda birinchi o'rinni egallab kelmoqda va u dunyo bo'yicha jami qazib olinayotgan uranning 40 % ga yaqin qismini beradi. Elektr energiyasining 90 % idan ortig'i IESlarda ishlab chiqariladi.

Dehqonchilikning bosh tarmog'i donchilik. U, ayniqsa shimoliy viloyatlaridagi lalmi yerlarda yaxshi rivojlangan. Janubiy viloyatlarda dehqonchilik sug'orish yordamida rivojlantirilib, bu yerda uning asosiy tarmoqlari sabzavotchilik polizchilik hisoblanadi. Chorvachilikning yetakchi tarmoqlari: qo'ychilik, qoramolchilik, yilqichilik, tuyachilik.

Qirg'iziston Yevrosiyo materigining o'rta qismida, asosan, Tyanshan tog'li o'lkasi hududida joylashgan bo'lib, Dunyo okeaniga chiqish imkoniyatiga ega emas. U shimolda Qozog'iston, g'arbda O'zbekiston, janubda Tojikiston, sharqda Xitoy bilan chegaradosh.

Maydoni - 199,9 ming km². Aholisi (2018-y.) - 6,2 mln. Poytaxti - Bishkek.

Mamlakatning iqtisodiy geografik o'rni ancha noqulay hisoblanadi, chunki xalqaro ahamiyatga ega transport magistralari uning hududidan deyarli o'tmaydi. Bu holat Qirg'izistonning murakkab relyef sharoiti bilan bog'liqdir.

Qirg'iziston - parlamentar respublika. Ma'muriy-hududiy tuzilishi 7 ta viloyat va 2 ta respublika ahamiyatidagi shahar (Bishkek va O'sh)dan iborat. Poytaxti - Bishkek shahri, mamlakatning shimolida, Chuy daryosi vodiysida joylashgan.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Qirg'iziston tabiatining asosiy xususiyati. Qirg'iziston Respublikasi uning tog'liligi hisoblanadi. Qirg'izistonning Xitoy bilan chegarasida Tyanshan tog'larining eng baland nuqtasi - G'alaba cho'qqisi (7439 m) joylashgan.

Qirg'izistonning asosiy yer osti boyliklari oltin, surma, simob, volfram, uran, qalayidan iborat. Yoqilg'i resurslari, asosan, mamlakatning janubidagi ko'mir konlari bilan cheklangan. Umuman olganda, Qirg'iziston yoqilg'i zaxiralari bilan past darajada ta'minlangan hamda tegishli ehtiyojlarini import hisobiga qondiradi.

Tyanshan tog'larida yirik muzliklarning mavjudligi hisobiga Qirg'iziston daryo va ko'llarga boy bo'lib, suv-energetika resurslari bilan yaxshi ta'minlangan. Bu holat respublika uchun katta iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Eng katta daryolari Norin, Chuy va Talas, eng katta ko'li esa Issiqko'ldir.

Aholisi. Qirg'iziston aholisi tog'li relyef sharoitida juda notekis joylashgan bo'lib, aksariyat qismi tog' oralig'idagi vodiylarda istiqomat qiladi. Farg'ona va Chuy vodiylarida aholi zich yashaydi. Bu holat o'sha hududlarning dehqonchilik uchun qulay tabiiy sharoiti bilan bog'liq.

Aholining 30 % dan ko'proq qismi shaharlarda istiqomat qiladi, qolgan qismi esa qishloq aholisiga to'g'ri keladi. Mamlakatning eng yirik shahri - Bishkekning aholisi 2017-yilda 1 mln. kishidan oshib ketdi. Yirikligi jihatidan mamlakatning ikkinchi shahri hisoblanadigan O'shda 260 ming kishidan ko'proq aholi yashaydi (2018-y.).

Aholisining milliy tarkibida qirg'iz- larning ulushi 75 % atrofida bo'lsa, 15 % ga yaqin qismini o'zbeklar tashkil etadi. O'zbeklar, asosan, Qirg'izistonning respublikamizga qo'shni janubiy hududlarida istiqomat qiladi. Shuningdek, ruslar, dunganlar, uyg'urlar va tojiklar ham aholining etnik tarkibida muhim o'ringa ega.

Iqtisodiyoti. Qirg'iziston iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi sanoatga nisbatan ko'proq ahamiyatga ega bo'lganligi uchun, respublika agrar-industrial davlat hisoblanadi.

Sanoati hozirgi vaqtda, asosan, tog'-kon tarmog'iga ixtisoslashgan. Eng muhim sanoat mahsuloti oltin hisoblanadi va u mamlakat eksportining eng katta qismini tashkil etadi. Qirg'iziston sobiq Ittifoq davlatlari orasida oltin qazib olish hajmi bo'yicha Rossiya va O'zbekistondan keyingi 3-o'rinda turadi. Oltin, asosan, Markaziy Tyanshanning baland tog'larida joylashgan Kumtor konidan qazib olinadi. U dunyodagi 10 ta eng yirik oltin konlaridan biri hisoblanadi.

Sanoatning boshqa tarmoqlaridan yengil, oziq-ovqat, mashinasozlik va ko'mir sanoatlari katta ahamiyatga ega. Elektr energetika Qirg'izistonda, asosan, GESlarga tayanadi. Eng yirik GESlar Norin daryosida qurilgan.

Asosiy qishloq xo'jalik ekinlari qatoriga bug'doy, paxta, kartoshka, sabzavot, kungaboqar, tamaki kiradi. Dehqonchilik vodiylarda rivojlangan. Qirg'iziston tog'lari serhosil yaylovlarga boy bo'lganligi tufayli respublikada chorvachilikning qo'ychilik, echkichilik, qoramolchilik, yilqichilik singari tarmoqlari yaxshi rivojlangan.

Mamlakat iqtisodiyotida turizm ham muhim ahamiyatga ega. Yiliga espublikaga 3 milliondan ortiq xorijiy sayyohlar tashrif buyuradi. Ularning asosiy qismi Issiqko'l atrofida dam olish uchun keladi.

Turkmaniston Markaziy Osiyoning janubi- g'arbiy qismida joylashgan. Shimolda Qozog'iston, shimoli-sharqda O'zbekiston, janubi-sharqda Afg'oniston, janubda Eron bilan chegaradosh. Turkmaniston g'arbda Kaspiy dengiziga tutash.

Maydoni - 491,2 ming km . Aholisi (2018-y.) - 5,9 mln. Poytaxti - Ashxobod.

Turkmanistonning iqtisodiy geografik o'rni qulay, chunki uning hududidan Markaziy va Janubi- g'arbiy Osiyo davlatlarini bog'lovchi temiryo'l va avtomobil magistralari o'tgan. Mamlakat Kaspiy dengizi orqali Rossiya va Kavkaz davlatlari bilan bog'langan.

Turkmaniston - prezidentlik respublikasi. Ma'muriy-hududiy jihatdan 5 ta viloyat va 1 ta respublika ahamiyatidagi shahardan iborat. Poytaxti - Ashxobod shahri Kopetdog' tog' tizmasi etagida joylashgan.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Turkmaniston hududini, asosan, keng tekisliklar ishg'ol etadi va uning 80 % idan ortig'i Qoraqum cho'liga tog'ri keladi. Tog'lar faqat janubiy va sharqiy chegarabo'yi hududlarida joylashgan. Eng baland nuqtasi - O'zbekiston bilan chegarada Ko'hitangtog' tizmasida joylashgan Buyuk Turkmanboshi (O'zbekistonda Ayribobo deb nomlanadi) cho'qqisi (3 137 m.). Janubiy tog' va tog'oldi hududlari seysmik faolligi bilan ajralib turadi. Ashxobodda 1948-yil 9-oktabr kuni so- dir bo'lgan zilzila mintaqada XX asrdagi eng falokatli zilzilalardan biri hisoblanadi.

Turkmanistonning eng muhim mineral boyliklari tabiiy gaz, neft va turli kimyoviy tuzlardan iborat. Ayniqsa tabiiy gaz zaxiralari Turkmanis-ton uchun juda katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Respublika gaz zaxiralari bo'yicha jahon mamlakatlari orasida 4-o'rinda turadi. Kaspiy dengizi bo'yida neft va gaz konlaridan tashqari yirik tuz konlari mavjud.

Turkmanistonda cho'lli tekisliklar katta maydonni egallaganligi uchun mamlakat suv resurslariga boy emas. Respublikaning eng yirik suv manbayi Amudaryo hisoblanadi. Amudaryodan to'yinadigan Qoraqum kanali (Qoraqumdaryo) dunyodagi eng uzun sug'orish kanalidir.

Aholisi. Turkmaniston Markaziy Osiyoda aholi soni jihatidan oxirgi o'rinni egallaydi. Aholi soni va uning hududiy joylashuvi mamlakatning tabiiy geografik xususiyatlari bilan belgilanadi. Aholi, asosan, Amudaryo, Murg'ob va Tajan daryolarining vodiylarida, Kopetdog' etagidagi tekislikda va Kaspiy dengizi sohilida joylashgan.

Turkmaniston aholisining yarmi shahar joylarida istiqomat qiladi. Ashxobod shahrining aholisi 900 ming kishidan ortiq. Poytaxtdan tashqari,

Turkmanobod, Dashoguz, Mari, Turkmanboshi shaharlari respublikaning eng katta shaharlari hisoblanadi.

Aholisining milliy tarkibida turkmanlarning ulushi 85 % dan yuqori bo'lib, aholining 10 % ga yaqin qismini o'zbeklar tashkil qiladi. O'zbeklar, asosan, Dashoguz va Lebap viloyatlarida yashaydi.

Iqtisodiyoti. Turkmaniston Respublikasi iqtisodiyotining asosini ko'p tarmoqli yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati tashkil etadi. Turkmaniston tabiiy gazni qazish va eksport qilish bo'yicha jahonning yetakchi 10 ta mamlakatlari qatoriga kiradi. Neft va neftni qayta ishlash sanoati ham Turkmanistonda yaxshi rivojlangan. Respublikada elektr energiyasi faqat IESlarda ishlab chiqariladi.

Turkmaniston kimyo sanoati mineral o'g'itlar, mirabilit, oltingugurt, yod va boshqa mahsulotlarni katta hajmda ishlab chiqaradi. Shuningdek, Turkmanistonda to'qimachilik, tikuvchilik, gilamdo'zlik sanoati ham ancha yaxshi rivojlangan bo'lib, mamlakatning xalqaro ixtisoslashuvida katta ahamiyatga ega.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari donchilik, paxtachilik (asosan, sifatli ingichka tolali navlar yetishtiriladi), uzumchilik, qorako'lchilik, yilqichilik hisoblanadi. Axalteki zotli otlari butun dunyoga mashhur bo'lib, turkmanlarning faxri hisoblanadi. Hattoki davlat gerbida ham axalteki oti tasvirlangan. Kaspiy dengizida baliqchilik yaxshi rivojlangan.

Turkmanistonda turizmni rivojlantirishga ham katta e'tibor berilmoqda. Jumladan, so'nggi yillarda Kaspiy dengizi sohilida «Avaza» yirik turistik zonasi barpo etildi.

Tojikiston Respublikasi Markaziy Osiyoning janubi-sharqida, Hisor-Oloy va Pomir tog'lari hududida joylashgan. Shimolda Qirg'iziston, shimoli-g'arb va g'arbda O'zbekiston, janubda Afg'oniston, sharqda Xitoy bilan chegaradosh.

Maydoni - 142 ming km². Aholisi (2018-y.) - 9,1 mln. Poytaxti - Dushanbe.

Iqtisodiy-geografik o'rni Dunyo okeaniga chiqish imkoniyatining yo'qligi, baland tog'lar sha roitida quruqlik transportini rivojlantirishning murakkabligi hisobiga ancha noqulay hisoblanadi.

Boshqaruv shakli jihatidan Tojikiston prezidentlik respublikasi hisoblanadi. Ma'muriy-hududiy tuzilishi birmuncha murakkab bo'lib, 2 ta viloyat, 1 ta muxtor viloyat (Tog'li Badaxshon), respublikaga bo'ysunadigan 1 ta shahar (Dushanbe) va 13 ta tumandan iborat. Poytaxti - Dushanbe shahri mamlakatning janubi-g'arbidagi Hisor vodiysida joylashgan.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Tojikiston qo'shni Qirg'iziston singari tog'li mamlakatdir. Hududining 90 % dan katta qismini baland tog' tizmalari egallaydi. Tojikistonning sharqiy qismini o'rtacha balandligi 4 000 metrdan yuqori bo'lgan Pomir tog'lari egallaydi. Respublikaning eng baland nuqtasi Ismoil Somoniy cho'qqisi (7 495 m.). Tojikiston seysmik jihatdan faol mintaqada joylashganligi tufayli respublikada kuchli zilzilalar sodir bo'lib turadi.

Tojikiston zamini turli ma'danlar zaxiralariga boy. Xususan, uning hududida uran, oltin, kumush, polimetall rudalarining yirik konlari bor. Ammo Tojikiston yoqilg'i-energetika resurslariga boy emas.

Tojikiston jahonning suv va gidroenergetika resurslari bilan eng yaxshi ta'minlangan davlatlaridan biri hisoblanadi. Mamlakat hududidan Panj, Vaxsh, Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon kabi Markaziy Osiyoning eng sersuv daryolari oqib o'tadi. Qorako'l, Sarez, Iskandarko'l respublikaning eng katta ko'llaridir. Bu ko'llardan, ayniqsa, Pomir tog'ida joylashgan 1911-yilgi kuchli zilzila natijasida Murg'ob daryosi o'zanida vujudga kelgan yirik to'g'onli ko'li - Sarez ko'li mashhur.

Aholisi. Tojikiston aholisining soni 9,1 mln. kishiga teng (2018-y.). Tojikiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida aholi tabiiy o'sishining yuqori sur'atlari bilan ajralib turadi. Shuningdek, Tojikiston mintaqadagi shahar aholisining ulushi eng past bo'lgan davlat hisoblanadi (27 %, 2018-y.). Poytaxt aholisi 800 ming kishidan ortiq. Katta shaharlar toifasiga Xo'jand, Boxtar (sobiq Qo'rg'ontepa) va Ko'lob shaharlari mansub.

Tog'li relyef sharoitidagi dehqonchilik uchun qulay yerlarning yetishmovchiligi aholi asosiy qismining tog' oralig'idagi botiqlarda joylashu- viga olib keldi. Aholisining yuqori zichligi bilan mamlakat shimolidagi Farg'ona vodiysi, janubi-g'arbida joylashgan Hisor hamda Vaxsh vodiylari alohida ajralib turadi. Pomir tog'larida esa aholi daryo vodiylari va tog' yonbag'irlaridagi mayda qishloqlarda tarqoq holda joylashgan.

Aholisining 85 % ga yaqin qismini tojiklar tashkil qiladi. Aholining milliy tarkibida ikkinchi o'rinda umumiy soni 1 mln. kishidan ortadigan o'zbeklar turadi. Ular, asosan, O'zbekiston bilan chegaradosh rayonlarda istiqomat qiladi. Tog'li Badaxshon muxtor viloyatida tojiklar bilan birga ularga qardosh bo'lgan bir guruh mahalliy elatlar (vaxanlar, rushanlar, ishkashimlar, yozg'ulamalar va boshqalar) vakillari hamda qirg'izlar yashaydi.

Iqtisodiyoti. Tojikistonga Markaziy Osiyo davlatlari orasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning nisbatan pastroq ko'rsatkichlari xos bo'lib, iqtisodiyoti agrar-industrial yo'nalishga ega.

Tojikiston sanoatining yetakchi tarmoqlari rangli metallurgiya, tog'-kon, kimyo, qurilish materiallari va yengil sanoatdir. Tojikistonning eng katta sanoat korxonasi Tursunzoda shahridagi Tojikiston alyuminiy zavodi. Bu korxona Rossiyadan keltiriladigan xomashyo asosida yirik GESlar ishlab chiqaradigan elektr energiyasidan foydalangan holda faoliyat ko'rsatadi. Alyuminiy Tojikiston eksportining tarkibida yetakchi o'ringa ega. Elektr energetikasi GESlarga tayanadi. GESlar orasida Vaxsh daryosidagi Norak GESi alohida iqtisodiy ahamiyatga ega. Yengil sanoat tarmoqlari orasida to'qimachilik sanoati alohida ahamiyat kasb etadi.

Tojikistonda dehqonchilikning asosiy tarmoqlari donchilik, paxtachilik, bog'dorchilik va uzumchilik hisoblanadi. Paxta va turli mevalar respublikaning muhim eksportbop mahsulotlari hisoblanadi. Sug'orma dehqonchiligi tog' oralig'idagi vodiylarida yaxshi rivojlangan, ammo hududining aksariyat qismini tog'lar egallagani hamda aholi zichligining yuqoriligi haydaladigan maydonlarning taqchilligini keltirib chiqarmoqda. Tog'-yaylov chorvachiligi qoramolchilik va qo'ychilikka ixtisoslashgan. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari qatorida pilla- chilik ham katta ahamiyatga ega.

Mavzu yuzasidan savollar.

1. Polshaning ixtisoslashgan sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlari nimalardan iborat?
2. Vengriya iqtisodiy geografik o'rnining xalq xojaligini rivojlanishiga ta'siri qanday?
3. Rossiya sanoati va butun iqtisodiyotining negizini qaysi tarmoq tashkil qiladi?
4. Rossiyadagi asosiy qishloq xo'jalik ekinlari qatoriga nimalar kiradi?
5. Qozog'iston iqtisodiy geografik o'rnining qulay jihatlari nimalardan iborat?
6. Qozog'iston sanoati va qishloq xo'jaligining ixtisoslashuviga mamlakatning tabiiy sharoiti va resurslari qanday ta'sir ko'rsatadi?
7. Qirg'izistonning qaysi hududlarida o'zbeklar keng tarqalgan?
8. Qirg'istondagi eng muhim sanoat va turistik ob'ektlarini ayting.
9. Turkmanistonning iqtisodiy geografik o'rni va xo'jaligiga Kaspiy dengizi qanday ta'sir ko'rsatadi?
10. Turkmaniston sanoatining ixtisoslashuvini qaysi tarmoqlar belgilaydi?
11. Tojikiston iqtisodiy geografik o'rnining xususiyatlari bilan Markaziy Osiyodagi qaysi davlatga o'xshaydi?
12. Tojikistonning energetikasi qaysi tabiiy resurslarga tayanadi?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.Ziyonet.uz
14. www.ru.m.wikipedia.org

Osiyo mamlakatlari.

Reja.

1. Sharqiy Osiyoning rivojlangan davlatlari.
2. Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlari.
3. Janubiy Osiyo. Hindiston.

Yaponiya Sharqiy Osiyoda joylashgan orol mamlakat. Yaponiyada jami orollar soni 6 852 ta bo'lsa ham, hududining 97 % ini 4 ta yirik orol - Xonsyu, Xokkaydo, Kyusyu va Sikoku orollari egallaydi. Maydoni - 377,9 ming km². Aholisi (2018-y.) - 126,5 mln. Poytaxti - Tokio.

Yaponlar o'z mamlakatini qadimdan Nippon yoki Nixon deb atashadi. Bu so'zlarning ma'nosi "quyosh" yoki "asos" demakdir. Yaponiyani ko'pchilik "Quyosh chiqadigan mamlakat" deb atashadi. Ramziy belgi sifatida davlat bayrog'iga quyosh tasviri tushirilgan. Yuqoridagi holatlarning barchasi Yaponiyaning tabiiy geografik o'rniga mos tushadi. 180⁰ 5-soat farq. Yapon orollarini shimoldan Oxota dengizi, janubdan Fillipin dengizi, janubi-g'arbdan Sharqiy Xitoy dengizi, g'arbdan Yapon dengizi va Koreya bo'g'ozi, sharqdan Tinch okeani o'rab turadi.

Yaponiya Evrosiyo va Tinch okeani litosfera plitalari to'qnashgan joyda joylashganligi uchun birinchi darajali seysmik va vulkanik mintaqqa hisoblanadi. Yaponiya hududida tez-tez zilzila bo'lishidan tashqari 188 ga yaqin vulqonlar joylashgan, ulardan 40 tasi harakatdagi vulqonlardir. Yaponiya sohillarida tez-tez sunami va tayfunlar bo'lib turadi, musson yomg'irlari kuzatiladi.

Mamlakat maydoni 372,2 ming km² bo'lib, u maydoniga ko'ra AQSHning Kaliforniya shtatiga teng yoki O'zbekiston Respublikasi maydonidan 77 ming km² ga kichik.

Yaponiyaning iqtisodiy geografik o'rni avvalo orollarda joylashganligi va materikka yaqinligi bilan belgilanadi. Bu avvalo Yaponiyani Rossiya Fedarasiyasi, XXR va "Osiyo yo'lbarisi" davlatlariga yaqinligi bilan izohlanadi. Ayni paytda Yaponiya Osiyo-Tinch okeani regionining markazidir. Bu holatlar mamlakatni xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishi uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi. Yaponiya xukumati bilan Rossiya xukumati orasida Shikotan oroli majorasi mavjud.

Yaponiya hududini 3/4 qismini tog'lar va qir-adirlar egallagan. Eng katta pastekisligi Toxio qo'ltig'i bo'yidagi Konto pastekisligidir. Tog'lar Saxalin oroli va Kuril orollaridagi tog'larning davomi bo'lib, ular shimol va shimoli-sharqdan, janub va janubi-g'arbga cho'zilgan. Eng baland cho'qqisi Fudziyama vulqoni (3776m.) hisoblanadi. Pastekisliklar asosan sohillarda joylashgan bo'lib, ular mamlakat hududini 15%ini tashkil etadi.

Yaponiyani shimol qismi (Xokkaydo oroli, Xonsyu orolini shimoli) mo'tadil, janubiy qismi (Xonsyu orolining janubi, Kyusyu, Sikoku, Ryukyu) subtropik iqlim mintaqasida joylashgan. Barcha hududi musson iqlim tipiga ega. Yillik yog'in miqdori 1000 mm dan (Xokkaydo orolining sharqida) 3800 mm gacha (markaziy Xonsyu tizmalarida). Qor butun Yaponiya hududida yog'adi, qor qoplami qalinligi mamlakat shimoli-g'arbida 4,5 m gacha etadi. Daryo tarmoqlari zich, lekin qisqa tog' daryolaridir. Eng yirik daryolari-Sinano, Tone, Kitakami, Isikari.

Yaponiya o'rmon resurslariga boy mamlakatlardan hisoblanadi. Hududining 2/3 qismidan ko'prog'ini o'rmonlar egallagan. O'rmonlarini 1/3 qismini sun'iy o'rmonlar tashkil etadi. Igna bargli o'rmonlar jami o'rmonlarning 1/2 qismini egallagan. Yaponiya florasida 2750 o'simlik turi uchraydi, shundan 168 tasi daraxt o'simliklaridir. Faunasidagi endem turlarga: yapon maxakasi, qiziltumshuq maymun, ayiq, quyon, olmaxon, yapon xoldor bug'usi, ko'rshapalak, ko'pgina qushlar kiradi. Ryukyu oroli sut emizuvchilarga kambag'al. Yaponiya hududida sut emizuvchilarning 270 turi, qushlarning 800 turi, sudralib yuruvchilarning 110 turi, dengiz sohillarida esa baliqlarning 600 turi, molyuskalarning 1000 dan ortiq turi uchraydi.

Yaponiya mineral resurslarga kambag'al. Mamlakat hududida toshko'mir, mis, oltingugurt, marganes, neft, tabiiy gaz, oltin kabi foydali qazilmalar uchraydi. Lekin ular mamlakat extiyojini qondirmaydi. Yoki ularni qazib olish chetdan import qilishga nisbatan qimmatga tushadi. Shuning uchun Yaponiya importining 49% ini yoqilg'ilar, 13 % ini ruda va boshqa xom-ashyolar tashkil etadi. Shu bilan birga Yaponiya boy dengiz, geotermal, gidroenergiya va agroiklim resurslariga ega.

Keyingi vaqtda Yaponiya rekrasion resurslarga katta e'tibor qaratmoqda. Hozirda mamlakatda milliy bog'lar soni 25 taga etadi, 1973 yil birinchi suv osti parki tashkil qilingan.

Yaponiya aholisining milliy tarkibiga ko'ra tipik bir millatli (99% yapon) davlatdir. Yapon xalqining etnogenezi xaligacha to'liq aniqlanmagan. Yapon orollarida ilgari odam yashamagan, neolit davrida Indoneziya orollaridan ko'chib kelgan aynlar va qit'adan kelgan koreyslar aralashib murakkab etnik gruppani vujudga keltirgan. Mamlakatda yaponlardan tashqari koreyslar, xuasyalar va aynlar yashaydi.

Yapon tili juda o'ziga xos bo'lib, jahondagi til oilalaridan birontasiga kirmaydi. Yapon yozuvi tizimi ham ancha murakkab bo'lib, unda ieroglif hamda bo'g'inli harflar ishlatiladi.

Yaponiyada ikki asosiy din mavjud bo'lib, ya'ni sintoizm (milliy din) va buddizm (jahon dini) odatda dindorlar har ikki dinga e'tiqod qiladilar.

Yaponiya-yuksak madaniyat va yoppasiga savodxon mamlakatdir. Savadxonlik darajasini quyidagi holatlar bilan izohlash mumkin. Yaponiyadagi universitetlar soni butun G'arbiy Evropadagidan ko'p, ilmiy hodimlar soni esa Buyuk Britaniya, Fransiya va GFR ni qo'shib hisoblaganda ham ko'p. Mamlakatda qadimgi madaniyat, badiiy va turmush an'analari yapon turmush tarzini ajralmas qismi bo'lib saqlanib qolgan. Masalan: ikebana, bonsoy,

kalligrafiya, jonli manzaralar chizish, choy tantanasi, kimono ayollar kiyimi, sumo kurashi, dzyudo, yaponcha dasturxon yasatish, sakuraning gullashini tomosha qilish, zarang o'rmonida sayr, bahorgi va kuzgi tengkunlik bayramlari va x.k. Yaponiyada yiliga 40 dan ortiq turli-tuman festivallar o'tkaziladi. Ulardan eng mashhuri "oq orolda"gi qor festivalidir.

Yaponiya aholisining o'rtacha zichligi 1 km²ga 335 kishini (2018y.) tashkil etadi. Aholisining asosiy qismi mamlakat hududini 10 % ida yashaydi. Aholi eng zich yashaydigan erlar Xonsyu orolining janubidagi Tinch okeani sohillari va Ichki yapon dengizi sohillariga to'g'ri keladi.

Ilgari Yaponiyada aholi soni 30 000 dan ortiq bo'lgan aholi punktlari shahar maqomini olgan bo'lsa, hozirda 50 000. Urbanizasiya darajasi 76 % ni tashkil etadi. Mamlakatda 200 dan ortiq yirik shaharlar bo'lib, ulardan 11 tasi millioner shaharlardir. Tokio shahridan-Kobe shahrigacha 600 km masofada Tokaydo megapolisi joylashgan. Bu megapolis "katta uchlik" dan tashkil topgan bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Tokio aglomerasiyasi o'z ichiga Tokio, Iokogama, Kavasaki, Tiba shaharlarini olgan bo'lib, ularda jami 27 mln. aholi yashaydi.

2. Xansin aglomerasiyasi o'z ichiga Osaka, Kobe, Kioto shag'arlarini olgan bo'lib, ularda jami 15 mln. aholi yashaydi.

3. Tyune aglomerasiyasi Nagoya shahri va uni atrofini o'z ichiga olgan bo'lib, unda 10,2 mln. aholi yashaydi.

Tokaydo megapolisida aholi zichligi 1km²ga 800-1000 kishiga yetadi. Bu megapolis va uning atrofida (70000 km²), Yaponiya aholisining 56 % i (70 mln.) yashaydi.

Umuman Tinch okean iva Ichki Yapon dengizi sohillaridagi urbanizasiyalashgan xudud mamlakat maydonini 1/3 qismini egallagan bo'lib, unda jami aholininng 3/4 qismi yashaydi.

Yaponiyada yerlar juda qimmatli va taqchil resurs bo'lganligi sababli "osmon o'par binolar" va "yer osti" uylar qurishga erishilinmoqda. Shuningdek, Yaponiya dengiz xisobiga o'z xududini kengaytirayotgan tipik davlat xisoblanadi. Ikkinchi jahon urushi arafasida mamlakat aholisining asosiy qismi qishloq xo'jaligi va baliq ovlashda band edi. Hozirda esa bu tarmoqlarda iqtisodiy faol aholining 20% i, faqat qishloq xo'jaligining o'zida 5 % aholi band. Sanoat tarmoqlarida esa 33% dan ortiq aholi band. Endilikda nomoddiy sohalarda ishlovchi xodimlar ya'ni: xizmatchilar, ilmiy xodimlar, ishbilarmonlar soni tez ortib bormoqda.

Yaponiyada hozirga kelib ayollar sonini erkaklar soniga nisbatan ortishi kuzatilinmoqda.

4. Yaponiya – BMT, ASEAN va Xalqaro Valyuta Fondi (MVF) tashkilotlariga a'zo. Davlat tuzumiga ko'ra – konstitusion monarxiya bo'lib, amaldagi konstitusiya 1947 yil qabul qilingan. Davlat boshlig'i imperator (Axikito, 1989 yildan) faqat davlat "ramzi" deb tan olinadi. Xokimiyat boshlig'i rpimer-ministr (bosh vazir) ga berilgan. Yaponiya hududi siyosiy-ma'muriy jihatidan 47 ta prefekturaga bo'linadi. Tokio, Kioto, Osaka shaharlari, Xokkaydo va Okinava orollari alohida prefektura maqomiga ega.

Davlat tili-yapon tili, boshqa til – ayn tili.

5.Yaponlarning eng qadimgi madaniyati noolit davriga oid (eramizdan avvalgi)VII ming yilliklarda umumiy “dzemon” nomi bilan ma’lum.

Yaponiya xo’jaligi asosan XX asrda juda tez rivojlandi va rivojlanishi jihatidan hozirda jahon xo’jaligida yuqori o’rinlarga chiqib oldi. Bunday tez iqtisodiy o’sishga bir qator sabablar bor. Ular :

–II – jahon urushi yillarida eskirgan va ishdan chiqqan zavod jihozlari butunlay yangilandi va FTI ning eng yangi yutuqlari bilan ishlangan jihozlar bilan almashtirildi.

–Chetdan ko’plab patent va lisenziyalar avvalo AQSH va GFR dan sotib olindi va mahalliy sharoitga moslashtirildi.

–Ishchilar qattiq ekspluatasiya qilindi.

–Korxonalarni qayta tiklashga va yangisini qurishga ketadigan xarajatlarni asosiy qismini davlat o’z zimmasiga oldi. Monopoliyalarga kreditni ko’paytirdi va soliqni engillashtirdi.

–Xarbiylarga ketadigan xarajatlar kamaytirildi (demilitarizasiya) fanga, ilmiytadqiqot ishlariga fantalab ishlab chiqarishga e’tibor kuchaydi.

Yaponiya xo’jaligi juda qisqa muddatda fan, texnika, ta’lim, sanoat va savdoda juda katta yutuqlarga erishdi,ya’ni “iqtisodiy mo’jiza” yuz berdi. Yaponiya jahon miqyosidagi juda katta sarmoyachi davlatga aylandi. Yaponiya “iqtisodiy mo’jiza” sining asosiy manbayi mutaxassislar xulosasiga ko’ra, yapon millatining yuqori darajadagi mehnatsevarligi va mehnat intizomi, uyushqoqlik va sabr-toqat, ishga mas’uliyat xissi va tejamkorlik kabi ijtimoiy ko’rsatkichlardir, shuningdek, Yaponiyaning harbiy tayyorgarliklardan tiyilib borishidir.

Yaponiya sanoati dastlab (1950yillardan boshlab) evolyusion yo’ldan (tadrijiy) rivojlandi. Energetika, metallurgiya, avtomobilsozlik, kemasozlik, ximiya, neft-ximiya, qurilish sanoati kabi “tayanch” tarmoqlar import yoqilg’i va xom-ashyo asosida butunlay yangidan barpo qilindi. Ular FTI ning eng yangi yutuqlari asosida rivoj topdi.

XX asrning 70-80-yillaridan boshlab sanoatda inqilobiy yo’l ustun turdi. Endilikda mamlakat yoqilg’i va xom-ashyo importiga bog’liq bo’lgan, energiya va metalni ko’p ishlatadigan ishlab chiqarishni tobora cheklab, fanni ko’p talab qiladigan eng yangi tarmoqlarga ko’p e’tibor berilmoqda. Yaponiyada elektrotexnika, robot texnikasi, biotexnologiya kabi sohalar etakchi mavqeini egallamoqda.

Ilgari Yaponiyaning ramzi Fudziyama, sakura, samuraylar hisoblangan bo’lsa, endilikda bunday ramz eng katta AES lar, metallurgiya kombinatlar, supertankerlar, ko’priklar, tunnellar, tezkor temir yo’llar, zamonaviy avtomobillar hisoblanadi. 1970 yillarning ikkinchi yarmidan boshlab Yaponiyada YAIM yiliga o’rtacha 5 % ga o’sib keldi.

Dunyo tashqi savdosi taqsimotini 9 % i Yaponiya xissasiga to’g’ri keladi.

Yaponiya xo’jaligining juda muhim xususiyati uning xalqaro iqtisodiy aloqalari nixoyatda kuchli ekanligidir. Birinchidan, mamlakat yoqilg’i va xomashyoni 90 % ini chetdan keltiradi, ikkinchidan mamlakat iqtisodiyotida

tayyor mahsulotni eksport qilish ustun. Yaponiya Osiyo-Tinch okeani regionidagi barcha mamlakatlarning savdo bo'yicha bosh shergidir. Hatto AQSH passiv savdo balansiga ega, Yaponiya esa aktiv savdo balansiga ega.

6. Yaponiya sanoatidagi etakchi tarmoqlar:

Yoqilg'i – energetika sanoati. Yaponiyada neft va tabiiy gaz qazib olinsada u ehtiyojni qondirmaydi. Yaponiya dunyoda neft importi bo'yicha 2-o'rinda turadi. U yiliga 210-220 mln t. neft sotib oladi (umumjahon neft savdosini 14 % i).

Neftni asosan OPEK davlatlaridan keltiradi.

Ko'mirni asosan Avstraliya, JAR, AQSH va Kanadadan keltiradi.

Yaponiya elektr-energiyasi ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda 2-o'rinda turadi. U yiliga 950 mlrd kVt/s elektr – energiyasi ishlab chiqaradi. Bu butun jahon elektr-energiyasini 7,5 % i demakdir. Mamlakatda gidro, geotermal, quyosh, qalqish va to'lqin elektro stansiyalari mavjud, lekin elektr-energiyasining asosiy qismini IES va AES lar beradi. Yaponiyada 30 dan ortiq AES lar bor, dunyodagi eng yirik AES (Fukusima) shu davlatda joylashgan.

Metallurgiya sanoati. Yaponiya po'lat ishlab chiqarish xajmi bo'yicha dunyoda 1-o'rinda turadi. U yiliga 98 mln t. po'lat eritadi, umumjahon po'latini 13,6 % i. Lekin po'lat eritish salmog'i yil sayin kamayib bormoqda. Masalan, Yaponiya 1990 yil 110 mln t. po'lat eritgan edi. Buning asosiy sababi mashinasozlikning metalga bog'liqligi kamayishi va fantalab sanoat tarmoqlarini kuchayishidir.

Organik sintez va neft-ximiya sanoati tarmoqlari asosan dengiz portlarida, ayniqsa Ichki Yapon dengizi bo'ylarida to'plangan. XX asrning 2-yarmida IIjahon urushiga qadar Yaponiyada avtomobilsozlik bo'lmagan edi, avtomobilsozlikda Yaponiya ulkan yutuqlarga erishgan. U avtomobil "jangi"da AQSH ni yutib chiqib dunyoda 1-o'rinni egalladi. Yaponiya yiliga 13 mln dona avtomobil ishlab chiqaradi, bu dunyo bo'yicha ishlab chiqarilgan (50 mln dona) avtomobillarni 26 % i demakdir. Yaponiyaning "Xonda", "Nissan" va "Toyot" kabi zamonaviy avtomobillaridunyoga mashxur. Avtomobilsozlikni eng yirik markazlar: Tokio, Osaka, Nagoya, Kavasaki kabi shaharlar hisoblanadi.

Hozirgi Yaponiya iqtisodiyotining faxri va ramzi elektrotexnika va elektronika sanoatidir. Ayniqsa radioelektronika sanoati – rangli televizorlar, videomagnitofonlar, radiotexnikalar ishlab chiqarish ustunlikka ega. Televizorlar ishlab chiqarish bo'yicha Yaponiya dunyoda 3 – o'rinda turadi, u yiliga 15 mln donadan ortiq televizor ishlab chiqaradi.

Metal kesuvchi dastgohlar ishlab chiqarish bo'yicha Yaponiya dunyoda birinchi o'rinda (yiliga 195 mln dona), traktorlar ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinda (yiliga 150 ming dona) turadi.

Yaponiyada ommaviy mashinasozlik mahsulotlari ishlab chiqarish bilan birga yuqori texnologiyaga asoslangan buyumlar ishlab chiqarish ustun. Mashinasozlik sanoati tarmoqlari eng rivojlangan xududi – Tokio rayoni bo'lib, u butun mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotni 3/1 qismini beradi.

Kema ishlab chiqarish bo'yicha Yaponiya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Kemasozlik sanoatining eng yirik markazlari: Iokogama, Osaka, Kobe va

Nagasaki kabi shaharlarda joylashgan. Ularda kemasozlikning xilma-xil tarmoqlari rivojlangan. Yaponiyada dunyodagi eng yirik supertankerlar, xilma-xil kit ovlovchi kemalar, traulerlar va kichik kemalar ishlab chiqariladi.

Ximiya sanoatining rivojlanishi va sanoat mahsulotining hajmiga ko'ra Yaponiya dunyoda AQSH va Germaniyadan keyin 3- o'rinda turadi. Bu sanoatning asosiy xom ashyosi koks chiqindi, neft va tabiiy gaz hisoblanadi. Organik sintez ximiyasi keng ko'lamda rivojlanmoqda. Ximiya sanoatida; mineral o'g'itlar, medikamentlar, kosmetika, plastmassa, sun'iy tola, bo'yoqlar, noorganik ximikatlar ishlab chiqarish ustun turadi.

Qo'riq yerlar faqat Xokkaydo orolida saqlanib qolgan. Orollar meridional yo'nalishda joylashganligi uchun ularning iqlimiy sharoiti ham turlicha.

Yaponiya qishloq xo'jaligida ikkinchi jahon urushidan keyin o'tkazilgan agrar islohot keskin o'zgarish yasadi. Ya'ni yirik yer egaligi tugatilib, yerlar fermerlarga bo'lib berildi.

Hozirgi Yaponiya qishloq xo'jaligi yuqori rentabelligi va mehnat unumdorligi bilan ajralib turadi. Qishloq xo'jaligini ixtisoslashuvi va intensivligi jihatidan boshqa rivojlangan davlatlardan ancha ajralib turadi. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi yuqori darajada mexanizasiyalashganligi va ximiyalashganligi jihatidan Yaponiya dunyoda yuqori o'rinlarni egallaydi.

Yaponiya qishloq xo'jaligida jami aholining 4,7 %i (6mln kishi) band, ishlanadigan erlar esa mamlakat maydonining 16 %ini tashkil etadi. Dehqonchilik chorvachilikdan 2 barobar ustun turadi. Jami ekin maydonini yarmiga sholi ekiladi. Mamlakatda yetishtiriladigan jami g'alla hosilini 85-90% ini sholi tashkil etadi, yiliga 12-15 mln tonna atrofida sholi hosili yig'ib olinadi. O'zbekistonda 500 ming tonna. Sholi yalpi hosili bo'yicha Yaponiya dunyoda 8-o'rinda turadi, u Osiyoning "sholikor davlatlari" qatoriga kiradi. Lekin Yaponiya o'zini g'alla bilan ta'minlay olmaydi. Bug'doy importi bo'yicha bu davlat dunyoda 4-o'rinda turadi. Umumjahon bug'doy importini 6% i Yaponiya xissasiga to'g'ri keladi. Bug'doyni asosan AQSH, Kanada va Avstraliyadan keltiradi. Sholini esa janubi-sharqiy Osiyo va AQSH dan keltiradi. Yaponlarning asosiy "non"i haligacha sholi hisoblanadi. Engil sanoatning asosiy tarmoqlari ip-gazlama va sun'iy tola to'qimachiligidir. Paxta tolasi importi bo'yicha Yaponiya dunyoda Xitoydan keyin 2-o'rinda turadi. Dunyo bo'yicha barcha paxta importini 14 % i Yaponiya xissasiga to'g'ri keladi. Paxta tolasi asosan AQSH, Avstraliya va Janubiy Osiyo davlatlaridan keltiriladi. Paxta tolasidan bo'lgan buyumlar eksporti bo'yicha Yaponiya dunyoda 4-o'rinda turadi. Jun gazlama va ipak gazlama sanoatlari deyarli o'smayapti.

O'rmon sanoati tarmoqlarini Shimoliy Xonsyu va Xokkaydo orollaridagi o'rmon massivlari xom-ashyo bilan qisman ta'minlaydi. O'rmon xom-ashyosini asosiy qismi chetdan (Braziliya, Tropik Afrika, Janubi-Sharqiy Osiyo) keltiriladi. Yaponiya sanoatini xom-ashyo bilan ta'minlanishida importning salmog'i juda yuqoridir. Masalan : jami misning $\frac{3}{4}$ qismi, temir rudasining $\frac{9}{10}$ qismi, toshko'mirning $\frac{8}{10}$ qismi chetdan keltiriladi. Shuning uchun ham keyingi vaqtlarda FTI ning eng so'ngi yutuqlariga tayangan holda dunyo okeani mineral

resurslaridan foydalanish samarasi ortib bormoqda. Chunonchi, okean tubidan marganes qotishmalarini qazib olish, dengiz suvidan uran ajratib olish va h.k.

Qishloq xo'jaligi

Yaponiyaning tabiiy sharoiti qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qulaydir.

Tog' yonbag'irlarida podzol va o'rmon qo'ng'ir tuproqlari tarqalgan. Sholi asosan Xonsyu orolini markaziy va janubiy hududlarida ekiladi, bug'doy, arpa, javdar esa Xonsyu orolini shimoli va Xokkaydo orolida ekiladi. Tog' yonbag'irlarida choy, tamaki, qand lavlagi, soya va sitrus mevalari etishtiriladi. Shaharlar atrofida sabzavotlar va mevalar etishtiriladi.

Yaponlar azaldan gulchilik bilan shug'ullanib keladilar. Yapon diniy (sintoizm) marosimlarida bonsey va ikebana tarixiy an'anaviy san'at hisoblanadi. Yaponiyada chorvachilik juda sust rivojlangan, buning asosiy sababi yaylovlarning kamligidir. Butun yer maydonining 1,6 % ini yaylovlar tashkil etadi. Chorvachiligidagi rivojlangan tarmoqlar: baliqchilik, broyler parrandachiligi, cho'chqachilik, sut-go'sht qoramolchiligi.

Baliq ovlash – Yaponiya xo'jaligining muhim tarmog'idir. Baliq asosan Yapon dengizi va Tinch okeanining shimoliy qismlaridan ovlanadi. Bulardan tashqari Yaponiya sohillari va Ichki Yapon dengizida marikultura, quruqlikda esa akvakultura usulida baliq va boshqa dengiz mahsulotlari etishtiriladi. Yaponiya baliq ovlash bo'yicha dunyoda 1- o'rinda turadi(yiliga 13-14 mln t.). Mamlakat baliq ovlovchi flotida 10 minglab traulerlar mavjud. Eng yirik baliq ovlovchi portlari: Iokosuka, Kitakyusyu, Nagasaki, Kagosima, Niigata, Abasiri kabilar.

Ikkinchi jahon urushiga qadar Yaponiya o'z ipakchiligi bilan dunyoga mashhur edi, endilikda ipakchilik inqirozga yuz tutdi.

Yaponiya sohillarida yashovchi aholi qadimdan molyuska chig'anoqlari orasidan marvarid (gavhar) yig'ish bilan shug'ullanib kelgan. Hozirda chig'anoqli molyuskalar okean sohillaridagi mahsus plantasiyalarda etishtirilmogda. Bunday plantasiyalar ayniqsa Xonsyu orolini janubiy sohillarida ko'p uchraydi. Ulardan yiliga 500 mln donadan ortiq marvarid chig'anoqlari yig'ilmogda.

Shunday qilib, Yaponiyada qishloq xo'jaligini boshqa rivojlangan davlatlar qishloq xo'jaligiga nisbatan yaxshi rivojlanganligiga asosiy sabab er resurslarini tanqisligidir. Ya'ni aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ekinzorlar maydoni AQSH da 80 sotix ni, Avstraliyada 3 gektarni tashkil etgani holda, bu ko'rsatkich Yaponiyada 4 sotixni tashkil etadi.

Transporti. Yaponiyada daryo va quvur transportidan tashqari barcha transport turlari yuqori darajada rivojlangan. Ichki yuk tashishda avtomobil, temir yo'l va kabataj kemalari asosiy o'rin tutadi.

Avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 1,2 mln km bo'lib (umumjahon avtoyo'llarning 4,8 %i) uning 43% i qattiq qoplamli, 5 ming km esa tez qatnov yo'llaridir. Avtomobillar soniga ko'ra Yaponiya dunyoda AQSH dan keyin 2o'rinda turadi (1000 kishiga 500 ta). Mamlakatda tashiladigan jami yukning 7,4 %i, yo'lovchilarning 57 % i avtotransport hissasiga to'g'ri keladi.

Temir yo'llarning umumiy uzunligi 30 ming km bo'lib, ularning yarmi elektrlashtirilgan. Eng muhim temir yo'li "Sinkansen" magestrali bo'lib, u

Kyussyu orolidan Xonsyu orolini shimolidagi Aomori shahrigacha 1100 km ga cho'zilgan. Bu yo'lda qatnovchi "Poyezd-o'q" ("Xikari") soatiga 240 km tezlikda xarakatlanib, yiliga 120 mln yo'lovchi tashiydi. Bunda u 66 ta tunnel va 3000 ta ko'prikdan o'tadi. Xonsyu va Xokkaydo orollari orasidagi Sugari bo'g'oziga dunyodagi eng uzun (54 km li) tunnel qurilgan (1970-1988 yillar). Mazkur "Seykan" tunnelini 23 km suv ostidan o'tgan. Bu yo'l "Tokio- Sapporo" oralig'idagi poyezd qatnovini ancha tezlashtirdi.

Yaponiyada tashiladigan jami yukning 91,7 % i dengiz transportida, 7,4 % i avtomobil transportida, 0,7 % i temir yo'l transportida, 0,2% i havo transportida tashiladi.

Yaponiyada tashiladigan jami yo'lovchining 56,9 % i avtomobil transportida, 33,9 % i temir yo'l transportida, 8,7% i havo transportida, 0,5 % i boshqa transport turlarida tashiladi.

Yaponiya yo'lovchi tashuvchi temir yo'llarning zichligiga ko'ra dunyoda 1-o'rinda turadi. Temir yo'llarning eng serqatnov qismi Tokio- Osaka oralig'idir.

Yaponiyaning tashqi va ichki aloqalarida dengiz transporti muhim ahamiyatga ega. Mamlakatda tashiladigan barcha yukning 91,7 % ini dengiz transporti hissasiga to'g'ri keladi. Yaponiya rivojlangan davlatlar orasida eng katta va eng zamonaviy savdo flotiga ega. U dunyoda yuk tashish tonnasi bo'yicha 6-o'rinda turadi (yiliga 22 mln reg. t.). mamlakatda 100 dan ortiq portlar bo'lib, ular ichida eng yiriklari Tokio, Tiba, Iokagama, Nagoya, Kobe, Kavasaki, Osaka, Xerosima, Kitakyussyu kabilardir. Dunyoda 2700 ta port bor.

Havo transporti mamlakatning asosiy xalqaro va ichki aloqalarida muhim ahamiyatga ega. Yaponiyada tashiladigan jami yukning 0,7 % i, yo'lovchining 8,7 % i havo transporti hissasiga to'g'ri keladi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar Yaponiya iqtisodida hayotiy ahamiyatga ega. Buning asosiy sababi mamlakat iqtisodini ko'p sohalarni chet el xom-ashyosiga tayanishi va tayyor sanoat mahsulotlarini eksport qilinishidir. Yaponiya jahonning juda ko'p mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirib bormoqda. Mamlakat tashqi savdo aylanmasi (oborot) ning katta qismi (1/3 qismi) AQSH hissasiga to'g'ri keladi. Yaponiya eksportini 1/3 va importini 1/4 qismi AQSH ga to'g'ri keladi. AQSH dan tashqari asosiy savdo sheriklari: Xitoy, Avstraliya, Germaniya, Indoneziya va "Osiyo yo'lbarlari" davlatlari.

XX asrning 50-60-yillaridan boshlab, Yaponiya eksportida kapitalning salmog'i to'xtovsiz oshib bormoqda. kapitalni asosiy qismi Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari (avvalo "Yapon modeli" asosida rivojlanayotgan "Osiyo yo'lbarlari" davlatlari) G'arbiy Evropa davlatlari va AQSH ga to'g'ri keladi. Keyingi vaqtlarda Yaponiyada rivojlanayotgan davlatlar bilan iqtisodiy aloqalari o'sib bormoqda.

O'zbekiston jahonning 140 dan ortiq davlati bilan iqtisodiy aloqalar olib bormoqda. qo'shma korxonalar soni 2003 yil 3539 taga etdi. O'zbekiston – Yaponiya hamkorligi bo'yicha 14 ta xujjat imzolangan. Ular asosan "ta'lim sohasida", "turizm", "mintaqaviy xavfsizlik", "iqtisodiy hamkorlik" kabi yo'nalishlarda. O'zbekiston iqtisodiyotiga Yaponiya tobora ko'proq investisiya kiritmoqda. Masalan: Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodi va Sho'rton

gazkimyo majmuasi qurilishida Yaponiya faol ishtirok etdi. O'zbekistonga – Yaponiyadan texnologiya vositalari, tayyor iste'mol mahsulotlari, aloqa kommunikasiya vositalari import qilinsa, O'zbekistondan Yaponiyaga paxta, ipak, tog'-kon, metallurgiya mahsulotlari eksport qilinmoqda. 2001 yil ma'lumoti bo'yicha O'zbekistonga Yaponiyadan import qilingan mahsulotlar hajmi 100 mln AQSH dollaridan oshiqni tashkil etdi. O'zbekiston esa Yaponiyaga 10-20 mln AQSH dollari hajmida mahsulot eksport qilgan.

Dunyo bo'yicha import qilinayotgan yoqilg'i va xom-ashyoni 10 %idan ortig'i Yaponiya xissasiga to'g'ri keladi. Yoqilg'i va xom-ashyo importi bo'yicha bu mamlakat dunyoda AQSH va Germaniyadan keyin 3- o'rinda turadi.

Yaponiyaning asosiy importi: yoqilg'ilar, rudalar va boshqa xom-ashyolar, oziqovqat, sanoat mahsulotlari, to'qimachilik, ximiya, mashina va asbob-uskunalar, o'rmon, qishloq xo'jalik mahsulotlari.

Asosiy eksporti: mashina va uskunalar, avtomobillar, qorametallurgiya mahsulotlari, kemalar, apteka, kapital, ximiya, to'qimachilik va ishlov beruvchi sanoatning boshqa mahsulotlari, ilmiy – tadqiqot ishlari uchun jihozlar, elektronika va elektrotexnika buyumlari.

Xo'jaligini iqtisodiy geografik farqlari.

Yaponiya aholisini joylashishi va xo'jaligini rivojlanish darajasi jihatidan xududi ikki qismga bo'linadi: ya'ni "tashqi" ("Quyoshli") va "ichki" ("Soyali"). "Tashqi" Yaponiyaga Xonsyu orolining markaziy qismidagi dengiz bo'yi pasttekisliklari kiradi. Bu qism Tinch okeani sohili bo'ylab (15-65 km) Kambar polosada joylashganligi uchun "Tinch okeani mintaqasi" ham deb ataladi. Bu mintaqamamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy o'zagidir. Mazkur o'zakda mamlakatning asosiy sanoat, savdo, transport, moliyaviy, ilmiy, energetika markazlari joylashgan. Qurilish maydonlari etishmaganligi uchun ko'plab yirik korxonalar "dengiz hisobida" gi joylarga qurilgan. Bu mintaqamamlakatning faqat "sanoat mintaqasi" bo'libgina qolmay, balki muhim transpot va intensiv qishloq xo'jaligi rayoni hamdir.

Mamlakatning asosiy sanoat rayonlari (Tokio, Osaka, Nagoya, Kitakyusyu) va yirik shaharlari xullas, aholi va ishlab chiqarish shu mintaqada joylashgan. Tinch okeani mintaqasi butun mamlakat hududini 1/3 qismiga yaqinini egallagan, jami aholining 2/3 qismidan ortig'ini o'z ichiga oladi. Bu mintaqada Yaponiyada ishlab chiqarilgan jami sanoat mahsulotini 85 % i ishlab chiqariladi, elektr energiyasini 70 %, metallurgiya mahsulotini 80 % , jami qishloq xo'jalik mahsulotini 50% dan ortig'i etishtiriladi.

Bu mintaqada Tokio, Osaka, Nagoya aglomerasiyalari va bir qator shaharlar o'zaro tutashib, Tokaydo megapoliysini tashkil etadi.

Quyida "tashqi" Yaponiyadagi ayrim shaharlar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. Tokio-Konto tekisligida joylashgan bo'lib, 1869 yildan buyon mamlakat poytaxti hisoblanadi. Dunyodagi eng yirik shaharlardan biri bo'lib, shaharning o'zida 9 mln kishi, aglomerasiyasi bilan birga 20 mln dan (24 mln kishi) ortiq aholi yashaydi. Tokio (yaponcha "Sharqiy poytaxt" demakdir) eng muhim sanoat, savdo, transport va madaniyat markazidir. Shaharda avtomobilsozlik,

elektrotexnika, elektronika, neft-kimyo, poligrafiya, to'qimachilik, oziq-ovqat sanoat korxonalari, mamlakatdagi yirik ilmiy-tadqiqot markazlari joylashgan.

Shunday qilib biz Yaponiya xo'jaligi bilan tanishar ekanmiz, quyidagi xulosalar bilan o'z fikrimizni yakunlaymiz: maydoni O'zbekiston respublikasi maydonidan 77000 km² ga kichkina, aholisi soniga ko'ra O'zbekistondan 5 barobar katta bo'lgan, yoqilg'i va xom-ashyoga juda kambag'al. Yaponiyani jahonning eng qudratli va nufuzli davlatga aylanishiga quyidagi yagona omil ya'ni o'ta malakali va ma'naviyatli xalqi sabab bo'ldi. Ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha Yaponiya xatto AQSH dan ustun turadi. Bunga asosiy sabablar: ta'limning yuqori darajadligi, malakali ishchi kuchi, mehnatsevar xalqi, o'z ishiga o'ta mas'uliyat bilan qarashi, tartib-intizomlilik, dunyoda bolalar o'limining eng kamligi, aholisini umr ko'rishini eng yuqoriligi, bolalar tarbiyasiga yoshligidan katta e'tibor berilishi, fanga jaratiladigan mablag'larni juda ko'pligi (dunyo bo'yicha birinchi o'rinda), ilmiy xodimlar sonining ko'pligi (Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniyani birga hisoblaganda ham Yaponiyada ulardan ko'p), universitetlarning ko'pligi (butun G'arbiy Evropadagi universitetlardan ko'p) kabilardir.

Shu boisdan ham prezidentimiz I.A. Karimov kadrlar masalasini 3-ustuvor yo'nalish tarqasida eng dolzarb masalalar qatoriga kiritdi. "Ta'lim to'g'risida" va kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risidagi o'zbekiston respublikasi qonunlari, hamda O'zbekiston respublikasi prezidentining "ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish to'g'risida" gi farmonini bajarish borasidagi asosiy ishlar davr talablariga to'liq javob beradigan yuqori malakali mutahassislarni tayyorlashdir.

Koreya Respublikasi Sharqiy Osiyoda, Koreya yarimorolining janubiy qismida joylashgan. Qirg'oqlari sharqdan Yapon dengizi (Koreyada Sharqiy dengiz deb ataladi), g'arbda Sariq dengiz (Koreyada G'arbiy dengiz deb nomlanadi), janubda Koreya bo'g'izi va Sharqiy Xitoy dengizi (Koreyada Janubiy dengiz deb ataladi) suvlari bilan yuviladi. Koreya Respublikasi shimolda Koreya Xalq Demokratik Respublikasi (KXDR) bilan chegaradosh. Koreya Respublikasiga 3 000 taga yaqin orollar tegishli bo'lib, ulardan eng yirigi - Chedjudo oroli hisoblanadi.

Maydoni - 99,4 ming km². Aholisi (2018) - 51,8 mln. Poytaxti - Seul.

Boshqaruv shakli - prezidentlik respublikasi. Ma'muriy-hududiy jihatdan 9 ta provinsiya, provinsiyaga tenglashtirilgan 6 ta shahar va alohida maqomga ega 1 ta shaharga bo'lingan unitar davlat hisoblanadi. Poytaxti - Seul mamlakatning shimoli-g'arbida joylashgan.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Koreya Respublikasi qadimgi platformada joylashgan bo'lib, relyefi, asosan, kuchli parchalangan o'rtacha balandlikdagi tog'lardan iborat. Relyefining tog'liligi hisobiga Koreya Respublikasida dehqonchilikka yaroqli yerlar ko'p emas va bu holat koreyaliklarni yerdan unumli foydalanishga undaydi.

Foydali qazilmalardan mamlakatda ko'mir, volfram, temir, rux, qo'rg'oshin, oltin konlari bor, lekin zaxiralari nisbatan kam bo'lganligi tufayli Koreya Respublikasi turli xomashyolarga bo'lgan ehtiyojini ko'proq import hisobiga

qondiradi. Koreya iqlimi, asosan, mo'tadil bo'lib, musson shamollari ta'sirida shakllanadi. Yoz issiq va nam bo'lib, uzoq davom etadi, qish esa uncha sovuq emas, lekin quruq. Daryolar sersuv, energetik imkoniyatlarga boy. Eng yirik daryolar - Naktongan va Xangan. Hududining katta qismini aralash ignabargli va keng bargli o'rmonlar egallagan.

Aholisi. Koreya Respublikasida 51 mln. kishidan ziyod aholi yashaydi (2018-y.). Koreya Respublikasi aksariyat Osiyo mamlakatlaridan aholi tabiiy ko'payishining past darajasi bilan ajralib turadi (yiliga 0,1-0,2 %). Mamlakat aholisining dinamikasiga ijobiy balansga ega bo'lgan tashqi migratsiya ham ta'sir ko'rsatmoqda.

Koreya Respublikasi yuqori urbanizatsiyalashgan davlat, aholisining 80 % dan ziyodi shaharlarda istiqomat qiladi. Eng yirik shaharlari qatoriga, Seuldan tashqari, Pusan, Tegu, Inchxon, Kvanchju va Tedjon kiradi.

Koreya Respublikasi aholisining etnik tarkibi jihatidan bir millatli davlat hisoblanadi. Jami aholining deyarli 99 % ini koreyaliklar tashkil qiladi. Keng tarqalgan dinlar buddizm va xristianlik hisoblanadi.

Koreya Respublikasida aholi zichligining o'rtacha ko'rsatkichi ancha yuqori bo'lib, 1 km² maydonga 521 kishidan ko'proq aholi to'g'ri keladi. Mamlakatning relyefi nisbatan tekis bo'lgan g'arbiy va janubiy dengizbo'yi hududlarida aholi zichligi juda yuqori darajada.

Iqtisodiyoti. Koreya Respublikasi 1980-yillardan boshlab ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda ulkan yutuqlarga erishdi. Bu o'sish, ayniqsa sanoat sohasida ko'zga tashlanadi, shuning uchun ham Koreya Respublikasi yangi industrial (sanoatlashgan) mamlakatlar guruhiga kiritiladi. Hozirgi kunda Koreya Respublikasi YIM hajmi bo'yicha jahon mamlakatlarining birinchi o'n beshtaligiga kiradi.

Sanoatning eng muhim tarmoqlari avtomobilsozlik, kemasozlik, elektro texnika, elektronika, atom energetikasi, metallurgiya, kimyo va neft-kimyo, yengil sanoati hisoblanadi. Xususan, kemalarni ishlab chiqarish bo'yicha mamlakat jahonda birinchi o'rinda turadi. Shuningdek, po'lat, cho'yan, rux, qo'rg'oshinni eritish, avtomobillar va ularning ehtiyot qismlari, polimer mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha Koreya Respublikasi jahonning birinchi beshtaligiga kiradi. Koreya Respublikasi «Samsung-Elektroniks», «Posko» va boshqa dunyoga mashhur transmilliy korporatsiyalarning mavjudligi bilan ajralib turadi.

Dehqonchilikda sholichilik, sabzavotchilik, mevachilik va uzumchilik muhim ahamiyatga ega. Chorvachilik tarmoqlaridan sut-go'sht chorvachiligi, qoramolchilik va cho'chqachilik rivojlangan.

Koreya Respublikasi eksport hajmi bo'yicha jahonning yetakchi 10 ta mamlakatlari qatoriga kiradi. Koreya Respublikasi O'zbekiston uchun ham muhim savdo hamkori hisoblanadi. 2018-yil ma'lumotlariga ko'ra, tashqi savdo aylanmasi bo'yicha O'zbekistonning savdo hamkorlari orasida Xitoy, Rossiya, Qozog'iston va Turkiyadan keyin 5-o'rinni egallagan, import hajmi bo'yicha esa Xitoy va Rossiyadan keyin 3-o'rinda turadi.

Xitoy Xalq Respublikasi Sharqiy Osiyoda joylashgan. Qirg'oqlari sharqdan Tinch okean dengizlari bilan yuviladi. Xitoy quruqlikda 15 ta davlat bilan chegaradosh. XXR jahon mamlakatlari orasida hududining kattaligi bo'yicha 3-o'rin, aholi soni va ishlab chiqarish hajmi bo'yicha esa 1-o'rinni egallaydi.

Maydoni - 9599 ming km². Aholisi (2018-y.) - 1394 mln. Poytaxti - Pekin.

Xitoy iqtisodiy geografik o'rnining qulayligi Tinch okeani dengizlariga bevosita chiqish imkoniyatiga ega ekanligi bilan belgilanadi.

XXR hozirgi jahonning siyosiy xaritasidagi sanoqli sotsialistik davlatlardan biri. Uning boshqaruv tuzumi va siyosiy hayotida Xitoy Kommunistik partiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, partiyaning yetakchisi ayni paytda davlat rahbari - Xitoy Xalq Respublikasi raisi ham hisoblanadi. Ma'muriy-hududiy jihatdan Xitoy tarkibida 23 ta provinsiya, 5 ta muxtor (avtonom) rayon, 4 ta markazga bo'ysunuvchi shahar va 2 ta maxsus ma'muriy rayon (Gonkong va Makao) ajratiladi. Buyuk Britaniyaning sobiq mustamlakasi Gonkong (Syangan) 1997-yilda, Portugaliyaning mustamlakasi maqomiga ega bo'lgan Makao (Aomin) 1999-yilda Xitoy tarkibiga kirdi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Xitoy katta hududni egallaganligi hisobiga tabiiy sharoiti, xususan, relyef va iqlimning xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Sharqiy qismida tekislik va yassi tog'liklar keng tarqalgan bo'lsa, g'arbiy hududlarini baland tog'lar va cho'llik xususiyatiga ega bo'lgan tog' oralig'idagi botiqlar egallaydi. Mamlakat hududi shimoldan janubga 4 ming km, g'arbdan sharqqa 4,5 ming kmga cho'zilganligi uchun iqlimida ham sezilarli hududiy tafovutlar mavjud.

Xitoy turli tabiiy resurslarga boy davlat. Yoqilg'i-energetika resurslaridan u ko'mir, neft, gaz va yonuvchi slanesga boy. Ayniqsa toshko'mirning zaxiralari katta. Turli qora va rangli metall rudalari bilan ham Xitoy yaxshi ta'minlangan. Ko'p metallarni qazib olish va eritish bo'yicha Xitoy jahon bo'yicha yetakchi o'rinlarni egallaydi. Xitoyda Yanszi, Xuanxe, Amur singari Yevrosiyaning eng yirik daryolari oqadi. Gidroenergetika resurslari hajmiga ko'ra, u dunyoda birinchi o'rinda turadi.

Aholisi. 2018-yil holatiga ko'ra, Xitoy aholi soni (1 mlrd. 394 mln. kishi) bo'yicha jahondagi yetakchi davlatdir. Hozirgi vaqtda Xitoyda jahon aholisining 18 % dan ortig'i yashamoqda.

Xitoyda bir necha o'n yillar davomida (2016-yilgacha) aholi ko'payishini kamaytirishga qaratilgan «bir oilaga bir bola» tamoyiliga asoslangan davlat siyosati amalga oshirilgan edi. Buning ta'sirida tabiiy ko'payish, 2018-yilga kelib, 0,5 % gacha tushgan, lekin shunda ham Xitoy aholisi yiliga 7-8 mln. kishiga ko'paymoqda.

Aholining etnik tarkibiga ko'ra, Xitoy ko'pmillatli davlat hisoblanadi. Aholisining 90% dan ko'prog'ini xitoyliklar-xanlar tashkil qiladi. Ammo rasmiy ma'lumotlarga binoan, mamlakatda xanlardan tashqari, 55 ta mahalliy millat va elatlar yashaydi. Bulardan eng yiriklari uyg'urlar, mo'g'ullar, tibetliklar, dunganlar, manjurlar va boshqalardir.

Dinlardan keng tarqalgani konfutsiylkdir. Shu bilan birga, Xitoyda daosizm, buddizm, islom, xristianlik dinlariga e'tiqod qiluvchilar soni ham ancha. Musulmonlar, asosan, Shinjon-Uyg'ur muxtor rayonida yashaydi.

Mamlakat aholisi hududiy jihatdan notekis taqsimlangan. Aholining o'rtacha zichligi har 1 km² maydonga 145 kishini tashkil qilgan holda, bu ko'rsatkich Xuanxe va Yanszi daryolari oralig'idagi tekislikda 800-1000 km²/kishini, Tibet tog'ligida esa 1-2 km²/kishini tashkil etadi. Aholining 90 % i mamlakat hududining 1/3 qismida istiqomat qiladi.

Xitoyda 2011-yilda shahar aholisining ulushi 50 % dan ortdi va hozirgi kunda urbanizatsiya darajasi 60 % atrofida bo'lmoqda. Bu ko'rsatkich tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda. Mamlakatdagi eng yirik shaharlar qatoriga Shanxay, Pekin, Gonkong, Chendu, Guanchjou, Tyanszin, Uxan va boshqalar kiradi.

Xitoy yalpi ichki mahsulot hajmi bo'yicha jahon mamlakatlari orasida birinchi o'rinni egallaydi. Ammo YIMning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ko'rsatkichi rivojlanayotgan davlatlar darajasida bo'lmoqda. Ta'kidlash lozimki, so'nggi yillarda Xitoy iqtisodiyoti ancha tez o'smoqda.

Sanoati. Xitoyda sanoatning barcha tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan bo'lib, sanoat mahsulotlarining ko'plab turlarini ishlab chiqarish bo'yicha jahonda birinchi yoki ikkinchi o'rinlarda turadi. Jumladan, ko'mirni qazib olish, elektr energiyasini ishlab chiqarish, po'lat, cho'yan, alyuminiy, rux, kobalt, oltin hamda boshqa qora va rangli metallarni eritish, yog'och tayyorlash, avtomobil, kema, turli elektronika mahsulotlari, mineral o'g'itlar, sement, qog'oz, gazlamalar, kiyim-kechak, poyabzal mahsulotlarini ishlab chiqarishda XXR jahonda birinchi o'rinni egallaydi.

Sanoat geografiyasida katta o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Agar Xitoyda XX asrning 70-80-yillarida sanoat korxonalarining 2/3 qismidan ko'prog'i dengizbo'yi hududlarida joylashgan bo'lsa, hozirga kelib mamlakatning kam o'zlashtirilgan ichki hududlarida ham sanoatlashuv qizg'in sur'atlar bilan kechmoqda.

Sanoatning tayanch tarmog'i yoqilg'i-energetika majmuasidir. Xitoyda yiliga 3,5 mlrd. tonnadan ortiq ko'mir qazib chiqarilmoqda. Uning asosiy konlari mamlakatning shimoli-sharqiy va sharqiy hududlarida joylashgan. Xitoy 2012-yildan buyon elektr energiyasini ishlab chiqarish hajmiga ko'ra jahonda birinchi o'ringa chiqdi va hozirgi vaqtda mamlakatda yiliga 6 trln. k W h yaqin elektr energiyasi ishlab chiqariladi. Tarmoqda IESlar salmog'i 85 % dan yuqori bo'lib, ularda ishlatiladigan yoqilg'ining deyarli 2/3 qismi ko'mirdan iborat. Energetikaning jadal sur'atlar bilan o'sishi Xitoyning yirik shaharlaridagi ekologik vaziyatni keskinlashtirdi. So'ngi yillarda GES, AES va qayta tiklanadigan resurslarga asoslangan elektr stansiyalarini ko'paytirishga katta e'tibor berilmoqda. Jumladan, Yanszi daryosida dunyodagi eng yirik - «Uch dara» (Sansya) GESi qurilgan.

Mashinasozlik sanoati Xitoyda, ayniqsa, tez rivojlanmoqda. Mamlakatda televizor, maishiy xizmat texnikasidan tortib avtomobil, kompyuter, turli o'lchov va elektrotexnika mahsulotlarigacha ishlab chiqarilmoqda.

Yengil va oziq-ovqat sanoati Xitoyda yetakchi sanoat tarmoqlari hisoblanadi. Ayniqsa, to'qimachilik va charm-poyabzal sanoati juda katta hajmdagi mahsulotni ishlab chiqaradi.

Qishloq xo'jaligi. Xitoy qishloq xo'jaligining asosi dehqonchilikdir. Jami ekin maydonlarining asosiy qismi donli ekinlar, ayniqsa, sholi bilan band. Xitoy jahon mamlakatlari orasida bug'doy, sholi, kartoshka, sabzavot, meva, poliz mahsulotlari, uzum, choy, tamakining yalpi hosili, qo'y, echki, cho'chqa, parranda soni, go'sht, jun, tuxum, asal tayyorlash, baliq ovlash hajmi bo'yicha birinchi o'rinni egallaydi.

Xitoy asosiy oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini o'z kuchi hisobiga qondiradi. Jahondagi jami ekin maydonlarining 9 % iga ega bo'la turib, insoniyatning 18 % idan ko'proq qismini tashkil etadigan aholisini Xitoy o'z resurslari hisobiga oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlamoqda. Bu holat qishloq xo'jaligidagi mehnat unumdorligining yuqoriligini ko'rsatadi.

Xitoy Xalq Respublikasi, 2018-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonning eng yirik tashqi savdo hamkori hisoblanadi, chunki u O'zbekistonning ham eksport, ham import bo'yicha hamkorlari orasida savdo aylanmasiga ko'ra yetakchi o'ringa ega.

Iqtisodiy rayonlari. Xitoy Sharqiy, Markaziy va G'arbiy iqtisodiy rayon (zona)larga bo'linadi. Shulardan Sharqiy iqtisodiy rayon o'zining tabiiy, ijtimoiy, demografik va iqtisodiy salohiyatiga ko'ra har tomonlama peshqadamlik qiladi. Bu o'rinda, ayniqsa, dengizbo'yi hududlari, Shanxay, Pekin, Tyanszin, Guanchjou shaharlari alohida ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda amalga oshirilayotgan mintaqaviy siyosat tabiiy resurslarga boy Markaziy va G'arbiy iqtisodiy zonalarni rivojlantirish, bu hududlarning milliy iqtisodiyotidagi ulushini ko'tarishga yo'naltirilgan.

Janubi-Sharqiy Osiyoga Hindi-Xitoy va Malakka yarimorollari hamda Malaya arxipelagida joylashgan 11ta davlat kiradi. Ular II-jahon urushiga qadar Buyuk Britaniya, Fransiya va Gollandiyaning mustamlakasi bo'lgan. Mazkur davlatlar 1989- yilgacha o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan. Eng oxirida esa 2002 yil 20-may kuni Sharqiy Timor mustaqil deb e'lon qilindi.

Region xududi 4,4 mln km² bo'lib, er shari quruqlik maydoninig 3,1 % ini egallagan. Maydoniga ko'ra eng yirik davlatlari: Indoneziya (1,9 mln km²), boshqa davlatlarning birortasining maydoni 677 ming km² dan (Myanma) katta emas. Maydoning kattaligiga ko'ra eng mittisi Singapur (0,6 ming yoki 620 km²) bo'lib, uning maydoni Moskva shahari maydonining 2/3 qismiga teng. Singapur maydonining uzunligi 42 km, eni 22 km. Singapurdan tashqari Bruney (6000 km²), Sharqiy Timor (15 ming km²) kabi kichik davlatlar ham joylashgan.

Indoneziya respublikasi 13700 dan ortiq orollardan tashkil topgan. Iqtisodiy geografik o'rnining qklayligi avvalo regionning barcha mamlakatlarini (Laosdan tashqari) dengiz bo'yida joylashganligi;

- region mamlakatlarining bir-biriga qo'shni joylashganligi
- muhim dengiz yo'lari bo'yida joylashganligi

Masalan Singapur ham Sharqiy, ham G'arbiy darvoza.

Janubi-Sharqiy Osiyo iqlimiy jihatidan ekvatorial va subekvatorial mintaqalarda joylashganligi uchun yog'in-sochin mo'l. Shuning uchun

o'simliklarga ayniqsa o'rmonlarga boy. Indoneziya va Filippin orollari birinchi darajali seysmik mintaqaga kirganligi uchun tez-tez kuchli zilzilalar bo'lib turadi (masalan, 2004 yil 26 dekabrda sunamida 300 ming odam o'ldi) va harakatdagi vulqonlar ko'p (Apo, Karakatau, Slamet, Kerinchi).

Janubi-Sharqiy Osiyo foydali qazilmalarga boy. Ayniqsa, qalayi, neft-gaz, volfram, nikel, xrom kabilarga. Masalan: dunyoda xrom qazib olish bo'yicha Filippin 5-o'rinda, nikel qazib olish bo'yicha Indoneziya 5-o'rinda, Filippin 7 o'rinda, mis qazib olish bo'yicha Filippin 8 o'rinda turadi. Malakka yarim oroli urning qalayi belbog'i nomini olgan bo'lib, bu erda er sharidagi eng yirik qalayi zapasi joylashgan.

Bruneysultonligi OPEK ga a'zo, Indoneziya esa kuzatuvchi.

Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining boshqarilish shakli va davlat tuzumi xilmaxil. Masalan: Vetnam, Laos, Myanma, Indoneziya, Filippin, Singapur kabi davlatlar respublika, Bruneysultonligi, Malayziya, Kambodja, Tailand kabi davlatlar monarxiya shaklida boshqariladi. Myanma va Malayziya federativ davlat tuzilishiga ega.

Indoneziya Janubi-sharqiy Osiyoda, Tinch va Hind okeanlari orasida joylashgan bir necha ming orollardan iborat davlat. Jahondagi orol mamlakatlaridan eng yirigi hisoblanadi. Indoneziyadagi eng katta orollar - Yangi Gvineya (g'arbiy qismi), Kalimantan (markaziy va janubiy qismi), Sumatra, Yava hamda Sulavesi. Aholisining 60 % ga yaqini Yava orolida yashaydi. Bu orol sayyoramizdagi aholi eng zich joylashgan hududlardan biri hisoblanadi. Indoneziya poytaxti Jakarta shahri ham Yavada joylashgan.

Maydoni - 1919,4 ming km². Aholisi (2018-y.) - 265 mln. Poytaxti - Jakarta.

Iqtisodiy geografik o'rnining qulayligi ikki okean (Tinch va Hind) va ikki qit'a (Osiyo hamda Avstraliya va Okeaniya) orasida joylashganligi bilan belgilanadi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Indoneziya hududi «Tinch okean olovli halqasi»ning bir qismi bo'lib, unga tog'li relyef va yuqori seysmiklik xos. Indoneziyada 150 taga yaqin harakatdagi vulqonlar bor, ulardan eng yiriklari Bromo, Krakatau, Selak, Tamboro hisoblanadi. Indoneziya neft, gaz, ko'mir, qalayi, temir, marganes, nikel va boshqa foydali qazilmalarga boy.

Iqlimi, asosan, ekvatorial, yil bo'yi issiq va nam, yil fasllari orasidagi tafovutlar deyarli sezilmaydi. Sernam iqlim va tog'li relyef tufayli Indoneziya suv va gidroenergetika resurslari bilan yaxshi ta'minlangan. Shuningdek, Indoneziya jahonning o'rmon resurslariga eng boy davlatlaridan biri hisoblanadi.

Aholisi. Indoneziya aholi soni bo'yicha dunyoda Xitoy, Hindiston va AQSHdan keyingi 4 - o'rinni egallaydi. Indoneziya aholisining yarmidan ko'prog'i shaharlarda istiqomat qiladi. Mamlakatda 10 tadan ziyod «millioner» shahar mavjud, eng yirigi - Jakartada 10 mln. kishi istiqomat qiladi.

Indoneziyada 300 taga yaqin millat va elatlar yashaydi. Mamlakat aholisining 40% idan ko'prog'ini yavaliklar tashkil etadi. Asosiy dini - islom dini bo'lib, Indoneziya musulmonlar soni bo'yicha jahon mamlakatlari orasida birinchi o'rinda turadi.

Iqtisodiyoti. Indoneziya YIM hajmi bo'yicha jahonning 10 ta peshqadam davlat qatoriga kiradi. Sanoatning yetakchi tarmoqlari - yoqilg'i (ko'mirni qazib olish bo'yicha jahonda 5 - o'rin, tabiiy gazni qazib olish bo'yicha 10 - o'rin), kimyo, oziq-ovqat, yengil, avtomobilsozlik, o'rmon, metallurgiya (qalayini qazib olish bo'yicha jahonda 1- o'rin).

Asosiy qishloq xo'jalik ekinlari qatoriga sholi, makkajo'xori, kokos palmasi, tabiiy kauchuk, choy, kofe, shakarqamish, kakao, tamaki, turli ziravorlar kiradi. Indoneziya ko'p ekinlarning yalpi hosili bo'yicha jahonda yetakchi o'rinlarni egallaydi. Baliq ovlash bo'yicha jahonda 3- o'rinda turadi.

Yangi industrial davlatlarning vujudga kelishi, rivojlanish darajasi, umummiy xususiyatlari.

2. Janubiy Koreya Ruspublikasining iqtisodiy-ijtimoiy geografik rivojlanishi.

3. Singapur Respublikasining iqtisodiy-ijtimoiy geografik rivojlanishi.

4. Gonkong (Syangan) iqtisodiy- ijtimoiy geografik rivojlanishi.

5. Tayvan iqtisodiy- ijtimoiy rivojlanishi.

6. Yangi industrial mamalakatlarining tashqi munosabatlari va istiqboli.

Osiyo davlatlari sanoatining rivojlanganligi holatiga ko'ra olti guruhga bo'linadilar. Shularning uchunchi guruhi Osiyoning yangi industrial davlatlaridir. Ular Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur, Xitoy, Syangan (Gonkong) bo'lib, so'ngi 10-15 yil ichida omilkorlik bilan amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar tufayli taraqqiyotga keskin yuksalishlarga erishdilar.

Shu tufayli ular G'arbda «Osiyo yo'lbarzlari» yoki «Osiyo ajdarholari» deb ham nom berdilar. XX asr oxirlariga kelib bu toifa davlatlariga Malaziya, Indoneziya, Tayland ham qo'shildi.

SHarqdagi yangi industrial davlatlar Yaponiya rivojlanish modelini namuna qilib olganligi bilan ajralib turadi.

Jumladan, 60 yillargacha qoloq bo'lgan Janubiy Koreya Respublikasi 90 yillar boshlariga kelib jahonda AES larda ishlab chiqarilayotgan elektr energiya hajmiga ko'ra 9 - o'ringa, po'lat eritish bo'yicha 8 o'ringa, dengiz kemaldari ishlab chiqarishda 2 - o'ringa, Kimyoviy tolalar ishlab chiqarishda 5 o'ringa elektron sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda 6 - o'ringa chiqib oldi. Shunga o'xshash keskin o'zgarishlar qolgan davlatlarda ham yuz berdi. Misol uchun, davlatlarning ishlab chiqarishdagi miqdorlarni o'sishi, boshqa davlatlarga o'z investitsiyalarini kiritish, tashqi savdosidagi ijobiy o'zgarishlarida ham ko'rish mumkin.

Yangi industrial davlatlar bozor iqtisodiyotiga mos ravishda tarmoqlari yuksalib borayotgan milliy daromad asosan ishlab chiqarishdan kelayotgani katta ahamiyatga ega.

Biz bu mamlakatlarni har birini qisqacha iqtisodiy-ijtimoiy geografik rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilib chiqamiz.

Janubiy Osiyo maydoni 4,5 mln.kv.km aholisi 859 mlndan ortiq. Janubiy Osiyoga quyidagi davlatlar kiradi: Bangladesh, Butan, Maldiv, Nepal, Pokiston, Shri-Lanka, Hindiston. Janubiy Osiyoning Hind okeani hafzalarida joylashganligi iqtisodiy geografik jihatdan katta ahamiyatga ega. Dengiz yo'llari

davlatlarni iqtisodiy rivojlanishi uchun katta imkoniyat yaratadi. Katta quruqlikdagi chegaralari asosan Himolay tog'lari, Hindiqush tog'lari cho'llaridan iboratdir.

Hindiston Respublikasi Janubiy Osiyodagi eng yirik davlat, jahon mamlakatlari orasida maydoni bo'yicha 7- o'rin, aholi soni bo'yicha esa 2- o'rinda turadi (2018-y.). Hududi, asosan, Hindiston yarimorolida joylashgan bo'lib, shimoldan janubga 3,2 ming km, g'arbdan sharqqa 2,9 ming km masofaga cho'zilgan. Hindistonga Lakkadiv, Andaman va Nikobar orollari ham qarashlidir. Hindiston Yevropa va Osiyo mamlakatlarini bog'laydigan serqatnov dengiz yo'llari bo'yida joylashganligi iqtisodiy geografik o'rnining qulayligini belgilaydi.

Maydoni - 3287,2 ming km². Aholisi (2018-y.) - 1371 mln. Poytaxti - Dehli.

Hindiston boshqaruv shakli jihatidan parlamentar respublikadir. Siyosiy-hududiy tuzilishiga ko'ra, Hindiston federativ davlat hisoblanadi. Uning tarkibida 29 ta shtat va 7 ta ittifoqdosh hududlari mavjud. Federatsiya birliklari, asosan, etnik tamoyil bo'yicha ajratilgan.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Hindiston tabiiy sharoiti xilma-xil, tabiiy resurslariga ancha boy. Uning hududida sayyoramizdagi eng baland tog'lar, qalin o'rmonlar, savannalar bilan qoplangan parchalangan yassi tog'liklar, bepoyon qumli cho'llarni uchratish mumkin.

Uning yerosti qazilma boyliklari ham xilma-xil. Temir, marganes, xrom, titan, uran, toriy rudalari, ko'mir, olmos, turli qimmatbaho toshlar zaxiralari ancha kattadir. Hindistonning turli hududlari hamda dengiz sayozliklaridan neft topilgan.

Mamlakatning shimol tomondan baland Himolay tog'lari bilan o'ralganligi iqlimiy sharoitiga katta ta'sir ko'rsatadi. Hindiston hududida qish fasli deyarli kuzatilmaydi (Himolay tog'laridan tashqari). Shu sababdan Hindiston dehqonlari yiliga 2-3 marta hosil yig'ishlari mumkin. Yog'ingarchilik mavsumiy xarakterga ega bo'lib, asosan, iyun-oktabr oylarida ko'p yog'adi.

Hindiston hududida sersuv daryolar ko'p. Ulardan eng yiriklari Himolay tog'laridan boshlanib, Bengaliya qo'ltig'iga quyiladigan Gang va Braxmaputra daryolari. Shu bilan birga Godavari, Maxanadi, Kaveri, Krishna, Narmada va Tapti ham yirik daryolar hisoblanadi.

Aholisi. Hindiston aholi soni jihatidan jahonda Xitoydan keyingi ikkinchi o'rinni egallaydi (2018-y.). Lekin Hindiston aholisining tabiiy o'sish sur'atlari Xitoyga nisbatan ancha yuqoriligi hisobiga ikki mamlakat orasida aholi sonidagi farq borgan sari qisqarib bormoqda. Shuning uchun, mutaxassislarning fikricha, yaqin yillarda Hindiston jahonning aholisi eng ko'p bo'lgan davlatiga aylanadi.

Hindiston jahondagi eng ko'pmillatli davlatdir. Aholisining etnik tarkibi juda murakkab. Unda yashayotgan millat, elat va qabilalar turli til oilalariga mansub. Hindlar, bengallar, telugular, panjobliklar, tamillar eng ko'psonli millatlar hisoblanadi. Hindlarning jami aholidagi ulushi 40% dan biroz balandroq. Aholining diniy tarkibi ham ancha murakkab. Aholining 80% i induizm diniga e'tiqod qiladi. Ikkinchi o'rinda musulmonlar turadi. Ular mamlakat aholisining 13 % ini tashkil qiladi. Shuningdek, Hindistonda xristianlar, sikxlar, buddistlar va boshqa din vakillari ham yashaydi.

Mamlakatning urbanizatsiya darajasi u qadar yuqori emas. Hozir mamlakat aholiining 1/3 qismi shaharlarda yashaydi. Shaharlari orasida Mumbay (Bombey), Kolkata (Kalkutta), Dehli, Bangalor, Chennay (Madras), Haydarobod, Ahmadobod eng yiriklari hisoblanadi.

Hindiston aholisi ancha notekis joylashgan. Aholi zichligi Gang vodiysi va dengizbo'yi tekisliklarida juda yuqori darajada bo'lsa, Himolay tog'lari yonbag'irlari, mamlakatning shimoli-g'arbiy va markaziy qurg'oqchil hududlarida esa ancha siyrak joylashgan.

Iqtisodiyoti. Hindiston jahonda yalpi ichki mahsulot hajmiga ko'ra AQSH va Xitoydan keyingi 3 - o'rinda turadi (2017-y.) va tayanch rivojlanayotgan mamlakatlardan biri sanaladi.

Hindistonni ko'pincha «tafovutlar mamlakati» deyishadi, chunki unda boylik bilan kambag'allik, eng zamonaviy ishlab chiqarish korxonalari bilan natural ishlab chiqarishga asoslangan oddiy xo'jaliklar uyg'unlashib ketgan.

Hindiston yengil va oziq-ovqat sanoatiga ixtisoslashgan mamlakatdan tobora zamonaviy og'ir sanoat tarmoqlari rivojlangan mamlakatga aylanib bormoqda. Hindiston iqtisodiyotining asosini metallurgiya, mashinasozlik va kimyo sanoati tashkil etadi. Hindiston ko'mir va temir rudalari, osh tuzini qazishda, po'lat, cho'yan, mis, alyumimiy, sement, ip-gazlama, poyabzal ishlab chiqarishda jahon mamlakatlarining birinchi beshtaligiga kiradi. Bangalor shahri butun dunyoga mashhur zamonaviy axborot texnologiyalarning markazi hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida jami band aholining 40% iga yaqin qismi ishlaydi. Tabiiy sharoitining qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun ancha qulayligi sababli hududining yarmidan ko'pi ekin maydonlariga aylantirilgan. Ekin maydonlarining kattaligiga ko'ra, u jahonda AQSHdan keyingi 2 o'rinda turadi. Sug'oriladigan maydonlarining hajmiga ko'ra esa, Hindiston faqat Xitoydan keyin turadi. Hindiston sholi, bug'doy, kartoshka, shakarqamish, yeryong'oq, sabzavot, meva, paxta, choy, murch, turli dorivor ekinlar yetishtirish bo'yicha jahon mamlakatlarining yetakchi uchtaligiga kiradi.

Mavzu yuzasidan savollar.

1. Yaponiyaning iqtisodiy geografik o'rniga baho bering.
2. Yaponiyaning iqtisodiy qudratiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Koreya Respublikasining jahon sanoatida tutgan o'rnini tavsiflab bering.
4. Xitoyning jahon xo'jaligidagi o'rnini tavsiflang.
5. Xitoyda sanoatning qaysi tarmoqlari ayniqsa yaxshi rivojlangan?
6. Janubi-Sharqiy Osiyoga qaysi hududlar kiradi?
7. Indoneziyaning yetakchi sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlariga nimalar kiradi?
8. Hindiston iqtisodiy geografik o'rnining qulayligi nima bilan belgilanadi?
9. Sanoatning qaysi tarmoqlari Hindistonda jahon miqyosida yaxshi rivojlangan?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.Ziyonet.uz
14. www.ru.m.wikipedia.org

Shimoliy Amerika davlatlari.

Reja:

1. AQSHning geografik o'rni, tabiiy sharoiti va resurslari.
2. AQSH xo'jaligining rivojlanish xususiyatlari.
3. Kanadaning geografik o'rni, tabiiy sharoiti va resurslari.
4. Kanada xo'jaligining rivojlanish xususiyatlari.

Amerika Qo'shma Shtatlari jahon mamlakatlari orasida maydoni jihatidan 4-o'rin, aholisi soni bo'yicha esa 3-o'rinda turadi. Shuningdek, AQSH iqtisodiy, harbiy-siyosiy va ilmiy-texnologik qudrati bo'yicha zamonaviy jahonning yetakchi davlatlaridan biridir.

Maydoni - 9519,4 ming km². Aholisi (2018-y.) - 328 mln. Poytaxti - Vashington.

AQSH hududi 3 qismdan iborat: Shimoliy Amerika materigining o'rta qismidagi kontinental shtatlar, Shimoliy Amerikaning shimoli-g'arbida joylashgan Alyaska hamda Tinch okeandagi Gavayi orollari.

AQSH 3 ta - Atlantika, Tinch va Shimoliy Muz okeaniga chiqish imkoniyatiga ega. U quruqlikda faqat Kanada va Meksika bilan chegaradosh. AQSH va Kanadaning chegarasi jahon bo'yicha ikkita davlat o'rtasidagi eng uzun chegara hisoblanadi. Bering bo'g'izi orqali AQSH Rossiya bilan chegaradosh.

AQSH - prezidentlik respublikasi: prezident davlat va hukumat rahbari hisoblanadi. Siyosiy-hududiy tuzilishi nuqtayi nazaridan, AQSH 50 ta shtat va Kolumbiya federal poytaxt okrugidan iborat federatsiyadir. 48 ta shtat hamda Kolumbiya okrugi (Vashington shahri) kontinental shtatlar hududida joylashgan, 49-shtat Alvaska, 50-shtat esa Gavayi hisoblanadi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. AQSH hududi yirikligi uchun tabiiy sharoiti juda xilma-xil. Kontinental shtatlarning sharqiy va markaziy qismlari, asosan, tekisliklardan iborat, g'arbiy qismidan esa Kordilyera tog'larining bir nechta tarmoqlari o'tgan. Alyaska va Gavayi shtatlarining relyefi ham, asosan, tog'li. Alyaska hududida Shimoliy Amerika materigining eng baland nuqtasi - balandligi 6 194 metr bo'lgan Denali (oldingi nomi - Mak-Kinli) cho'qqisi joylashgan. Materikning eng past nuqtasi - Ajal vodiysi (-86 m) ham AQSHda, Kaliforniya shtatida joylashgan.

AQSH ko'mir, neft, tabiiy gaz, temir, turli rangli metallar rudalari, mineral tuzlarning yirik zaxiralariga ega. Ayniqsa, mamlakatning g'arbiy tog'li hududlari mineral resurslariga boy. Ammo AQSHda sanoat ishlab chiqarishining hajmi yirikligi tufayli mamlakat mineral xomashyoning ko'p turlarini import qiladi.

Kontinental shtatlarning hududi, asosan, mo'tadil va subtropik, Alyaskaning katta qismi subarktika va arktika, Florida yarimoroli hamda Gavayi orollari esa tropik iqlim mintaqasida joylashgan. Meksika ko'rfaziga tutash hududlarda tropik dovullar (tornado) ko'p sodir bo'ladi.

AQSH suv va gidroenergetika resurslariga boy. Mamlakatning eng yirik daryolari - Missisipi, Missuri, Rio-Grande, Kolorado, Kolumbiya.

Aholisi. AQSHning tub aholisi amerikalik hindular hisoblanadi. Lekin hozirgi davrda hindular mamlakat aholisining juda kam qismini tashkil etadi. Amerikaliklar tarkibida Yevropa mamlakatlaridan turli davrlarda ko'chib kelganlarning avlodlari ko'pchilikni tashkil qiladi. Shu bilan birga, AQSH aholisi tarkibida Lotin Amerikasi mamlakatlari (ayniqsa, Meksika) dan ko'chib kelganlar, qoratanlilar, mulatlar va boshqa irqiy guruhlarining ulushi ancha yuqori hamda borgan sari oshib bormoqda.

AQSHda 1790-yildan boshlab har 10 yilda muntazam ravishda aholi ro'yxatlari amalga oshiriladi. 1790-yildan 2010-yilgacha AQSH aholisi soni deyarli 80 barobarga oshgan va uning o'sishi hozirgacha davom etmoqda. Hozirgi bosqichda AQSH aholisining tabiiy ko'payishi yillik hisobda 0,3-0,4 % ni tashkil etib, jahon bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan (1,2 %) ancha past, ammo rivojlangan davlatlarning o'rtacha ko'rsatkichiga (0,0 %) nisbatan birmuncha yuqori bo'lmoqda. Migratsion o'sish esa yillik hisobda 1-1,5 % ga teng.

AQSHda shahar aholisining ulushi 80 % dan yuqori. Eng yirik shaharlari - Nyu-York, Los-Anjeles, Chikago, Xyuston, Filadelfiya. AQSH hududida 3 ta megalopolis shakllangan: shimoli-sharqdagi «Boston-Vashington» (Bosvash), Buyuk ko'llar bo'yidagi «Chikago-Pitsburg» (Chipits) va Tinch okean bo'yidagi «San-Fransisko-San-Diyego» (Sansan).

AQSHning rasmiy tili - ingliz tili. Shuningdek, aholisining 50 mln. kishiga yaqini kundalik hayotda ispan tilida so'zlashadi. Ispanzabon amerikaliklarning ulushi Meksika chegarasiga yaqin joylashgan Nyu-Meksiko, Kaliforniya, Texas, Arizona, Nevada shtatlarida ayniqsa, yuqori (2045 %).

AQSHda aholi zichligi o'rta hisobda 1 km² ga 35 kishi, lekin uning turli qismlarida ancha farq qiladi. Bunga, asosan, tabiiy sharoit kuchli ta'sir etadi. Shimoli-sharqiy, janubi-sharqiy va g'arbiy okeanbo'yi shtatlarida aholi zichligi eng yuqori darajada bo'lsa, tog'li shtatlar va ayniqsa, Alyaskada aholi ancha siyrak joylashgan.

AQSH YIM hajmi bo'yicha jahonda Xitoydan keyingi ikkinchi o'rinda turadi va jahonning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan davlatlaridan biri hisoblanadi. AQSHning yuzlab transmilliy korporatsiyalarining ko'plab xorijiy davlatlarda keng tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishi mamlakatning iqtisodiy qudratini va jahon xo'jaligidagi o'rnini yanada yuksaltiradi. Shuningdek, AQSH moliyaviy tizimining ulkan salohiyati hamda AQSH dollarining asosiy xalqaro valyuta funksiyasini bajarayotgani mamlakatning jahon iqtisodiyotiga kuchli ta'sir qilishini ta'minlaydi.

Sanoati. Yalpi sanoat mahsulotining hajmi bo'yicha AQSH jahonda Xitoydan so'nggi 2-o'rinda turadi. AQSHda sanoatning barcha tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Ayniqsa, aerokosmik sanoat, avtomobilsozlik, elektrotexnika, elektronika, tibbiyot asbob-uskunalarini ishlab chiqarish, atom mashinasozligi, harbiy-sanoat majmuasi, neft-kimyo sanoati kabi zamonaviy texnologiyalarga tayanib rivojlanayotgan sanoat tarmoqlarida AQSHning jahon miqyosida yetakchiligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Oxirgi yillarda AQSH jahonda tabiiy gazni qazib olishda 1- (yiliga 800 mlrd m³dan ziyod), ko'mirni qazib olish bo'yicha 2- (yiliga 800 mln. tonnadan ortiq), neftni qazib olish bo'yicha 2-3- (yiliga 500 mln. tonna- dan ko'p) o'rinlarni egallamoqda. Neft-gaz sanoatining eng yirik rayonlari Texas, Kaliforniya va Alyaska shtatlarida shakllangan. Ko'mir eng ko'p miqdorda mamlakat janubi-sharqida joylashgan Appalachi ko'mir havzasidan qazib olinadi.

Mashinasozlik sanoati ko'ptarmoqli bo'lib, har xil shtatlarda turlicha ixtisoslashgan. Tinch okeanbo'yi shtatlari (Kaliforniya, Vashington) aerokosmik sanoat va elektronika, Buyuk ko'llarga tutash shtatlar (Michigan, Illinoys) avtomobilsozlik, shimoli-sharqiy Atlantikabo'yi shtatlari esa kemasozlikning rivojlanganligi bilan alohida ajralib turadi.

AQSHda bir nechta yirik sanoat mintaqasi shakllangan. Bunday hududlardan eng qudratlisi Atlantika okeani va Buyuk ko'llarga tutash shtatlarni qamrab olgan Shimoliy sanoat mintaqasi hisoblanadi. Unga mamlakat sanoat ishlab chiqarishining deyarli yarmi to'g'ri keladi. Boshqa yirik sanoat mintaqalari qatoriga Appalachi tog'lari bo'ylab joylashgan Janubi-sharqiy, asosan, neft va neft-kimyo sanoatiga ixtisoslashgan Meksika qo'ltig'i hamda mamlakat janubi-g'arbidagi Kaliforniya sanoat mintaqalari kiradi.

Qishloq xo'jaligi. Asosiy qishloq xo'jalik ekinlari - bug'doy, makkajo'xori, soya, paxta, shakarqamish, qandlavlagi, turli sabzavot va mevalar. Makkajo'xori, soya, tamaki va paxta eksporti bo'yicha AQSH jahonda 1-o'rinda turadi. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari - qoramolchilik, parrandachilik va cho'chqachilik. Go'sht va sut mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha AQSH jahondagi yetakchi davlatlardan biri. AQSHda turli tarmoqlarga ixtisoslashgan qishloq xo'jalik mintaqalari vujudga kelgan. Kordilyera tog'lari etaklarini egallagan Buyuk tekisliklardagi bug'doy mintaqasi, Markaziy tekisliklarning shimolidagi makkajo'xori mintaqasi, Missisipi havzasining janubidagi paxta mintaqasi, Buyuk ko'llarga tutash shtatlaridagi sut mintaqasi shular jumlasidandir.

Turizmi. AQSH tashrif buyuradigan xorijiy sayyohlarning soni bo'yicha jahonda yetakchilik qilmasa ham, turizm hisobiga eng katta daromad oluvchi davlat hisoblanadi. AQSHga ko'proq Kanada va Yevropadan sayyohlar keladi. Florida, Kaliforniya va Gavayi shtatlarida dengizbo'yi turizmi keng rivojlangan. Nyu-York, Chikago, Los-Anjeles va boshqa sha-harlarga har yili o'nlab million sayyohlar tashrif buyuradilar. Mamlakatda turizm rivojlanishi uchun juda boy tabiiy resurslar ham mavjud.

Iqtisodiy rayonlari. AQSHda tabiiy va ijtimoiy-tarixiy sabablarga ko'ra turli iqtisodiy qudrat va ixtisoslashuvga ega bo'lgan quyidagi 4 ta yirik iqtisodiy rayon (makrorayon) ajratiladi: Atlantika okeani bo'yida joylashgan maydoni kichik, ammo aholi soni va zichligi katta bo'lgan, yuqori darajada sanoatlashgan, eng yirik moliyaviy markazlarga ega bo'lgan shtatlarni qamrab olgan *Shimoli-sharq*; Buyuk ko'llardan janub va g'arbda joylashgan, ko'ptarmoqli sanoat, donchilik va sut chorvachiligiga ixtisoslashgan *O'rta G'arb*; paxtachilik, tamakichilik, bog'dorchilik, neft-kimyo va to'qimachilik sanoati, dengizbo'yi turizmi rivojlanishi bilan ajralib turadigan, qora tanli aholining salmog'i nisbatan yuqori bo'lgan *Janub*; ko'proq tog'li relyef va qurg'oqchil iqlimga ega, rangli metallurgiya, aerokosmik, elektronika sanoati, bog'dorchilik va yaylov chorvachiligiga ixtisoslashgan, ispanzabon aholining nisbatan yuqori salmog'i bilan ajralib turuvchi *G'arb*.

Kanada. Hududining kattaligi bo'yicha jahonda 2-o'rinda turuvchi Kanada davlati Shimoliy Amerika materigining shimoliy qismi va unga yondosh orollarda joylashgan. Kanada qirg'oqlari shimolda Shimoliy Muz okeani, sharqda Atlantika okeani, janubi-g'arbda Tinch okean suvlari bilan yuviladi. Kanada quruqlikda faqat AQSH bilan chegaradosh.

Maydoni - 9976 ming km². Aholisi (2018-y.) - 37,2 mln. Poytaxti - Ottava.

Kanada Britaniya Hamdo'stligi qirolligi bo'lib, davlat rahbari rasmiy ravishda Buyuk Britaniya hukmdori hisoblanadi. Amalda siyosiy boshqaruv tepasida mamlakatning bosh vaziri turadi. Kanada 10 ta provinsiya va 3 ta hududdan iborat federativ davlat.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Kanadaning sharqiy qismi qadimgi platformada joylashgan bo'lib, asosan, tekislik va kuchli parchalangan yassi tog'liklardan iborat bo'lsa, Tinch okeanga tutash g'arbiy qismi baland Kordilyera tog'lari

bilan band. Kanadaning hududida uran, temir, nikel, mis, qo'rg'oshin, rux, oltin, neft va tabiiy gazning yirik konlari mavjud.

Kanada hududining 75 % i sovuq iqlim zonasiga to'g'ri keladi. Asosiy tabiat zonalari - tayga, tundra va arktika cho'llari. Janubida dasht landshafti keng tarqalgan. Mamlakat yer, suv hamda o'rmon resurslariga juda boy. Shimoliy yarim shardagi o'rmonlarning deyarli 1/3 qismi Kanadaga to'g'ri keladi.

Aholisi. Kanada aholisining tabiiy ko'payish sur'atlari yillik hisobda 0,5 % dan kam, mexanik ko'payishi esa yiliga 1% gacha yetadi. Shahar aholisining ulushi 80 % dan ortiq. Eng yirik shaharlari - Toronto, Monreal, Vankuver, Kvebek.

Kanadadagi ikkita eng yirik millat kanadalik inglizlar va kanadalik fransuzlardir. Shuning uchun Kanadada ham ingliz, ham fransuz tillari rasmiy til maqomiga ega. Fransuz tilida so'zlashuvchi aholining 85 % i mamlakat sharqidagi Kvebek provinsiyasida iqtiqomat qiladi. Kanadadagi fransuz madaniyatining markazi Monreal shahri hisoblanadi. Mamlakatning shimolida tub aholi - eskimoslar va amerikalik hindular yashaydi.

Aholi zichligi darajasi bo'yicha Kanada jahondagi eng so'nggi o'rinlardan birida turadi (1 km² ga 4 kishi). Aholining 4/5 qismi mamlakatning iqlim sharoiti birmuncha qulayroq bo'lgan janubiy hududlarida mujassamlashgan. Ayniqsa janubi-sharqiy chegarabo'yi hududlarida aholi zichligi yuqori.

Iqtisodiyoti. Kanada jahonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganligi jihatidan peshqadam davlatlaridan biri, «Katta yettilik» guruhining a'zosi.

Kanada uran, nikel, rux, oltin, platina, molibden rudalari, olmos, kaliy tuzlari, asbest, oltingugurt qazib olishda jahon bo'yicha yetakchi o'rinlarda turadi.

Kanadada neft-gaz sanoati ham yuqori darajada rivojlangan. Tog'-kon sanoati bilan bir qatorda Kanadada elektr energetikasi, yog'ochni qayta ishlash, selluloza-qog'oz, mashinasozlik, rangli va qora metallurgiya, kimyo, oziq-ovqat sanoati ham yuqori darajada rivojlangan.

Dehqonchilik mamlakat janubidagi unumdor qora tuproqli dashtlarda yaxshi rivojlangan. Kanada jahondagi eng yirik bug'doy eksportyorlaridan biri. Raps, soya va kungaboqar kabi moyli ekinlarni yetishtirish va jahon bozoriga yetkazish bo'yicha ham Kanada peshqadam davlatlardan biri hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan savollar.

1. AQSHning siyosiy-hududiy tuzilishi qanday?
2. AQSHning jahon iqtisodiyotiga ta'siri qanday omillar bilan belgilanadi?
3. AQSHda qanday qishloq xo'jalik mintaqalari shakllangan?
4. AQSHda qanday yirik iqtisodiy rayonlar ajratiladi?
5. Kanada tabiiy sharoitining asosiy xususiyatlarini tavsiflang va ular mamlakat iqtisodiyotida qanday rol o'ynaydi?
6. Kanada qishloq xo'jaligi qanday tarmoqlarga ixtisoslashgan?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.Ziyonet.uz
14. www.ru.m.wikipedia.org

Lotin Amerikasi davlatlari.

Reja:

1. Lotin Amerikasi regionining umum-geografik holati.
2. Tabiiy sharoiti va resurslari.
3. Lotin Amerikasi regionining subregionlari.
4. Braziliyaning iqtisodiy geografik o'рни va tabiiy resurslari.

Lotin Amerikasi regionining umum geografik holati: Lotin Amerikasining hududi shimoldan-janubga tomon 13 ming km.ga, g'arbdan esa eng ko'pi bilan 5 ming km ga cho'zilgan. Lotin Amerikasiga Shimoliy Amerikaning janubiy qismini Markaziy va Janubiy Amerikasi o'z ichiga oladi. Lotin Amerikasining iqtisodiy geografik o'rnining o'ziga xosligi shundan iboratki, u nisbatan AQSHga yaqin bo'lib, boshqa yirik regionlardan ancha uzoqda joylashgan. Biroq bu noqulaylik ko'pdan-ko'p muhim dengiz yo'llari Panama kanali orqali davlatlarni o'zaro bog'lab turishi tufayli ancha kamaydi. Yana shunisi ham borki, regionning Boliviya va Paragvaydan boshqa barcha mamlakatlari yoni okean va dengizlarga keng ochiq yoki orollarda joylashgan davlatlardir.

Lotin Amerikasi regionida 29 ta respublika va 16 ta hamdo'stlikka a'zo davlatlar bor. Umumiy maydoni 21 mln.km². Aholisi 600,0 mln.dan ortiq kishi. Maydoniga ko'ra eng katta davlat Braziliya. Uning maydoni- 8515,7 ming km². Maydoni eng kichik davlat. Grenada bo'ylab uning maydoni-344 km² ni tashkil etadi.

Lotin Amerikasi mamlakatlari boshqa region mamlakatlaridan shu bilan farq qiladiki, ular mustaqillik uchun XIX asrning birinchi choragidan kurash boshlaganlar. Ingliz tilida gaplashadigan Amerika davlatining janubidagi davlatlarni birlashtirib birgina Lotin Amerikasi nomi bilan ataydilar. Aholisining ko'pchilik qismi Roman (lotin) tili guruhiga mansub. Ya'ni ispanlar, portugallar, fransuz til oilasida gapiradilar. SHu yerlarni birlashtirib Lotin Amerikasi deb atashadi. Bu mamlakatlarga ingliz kapitali tez kirib boradi. XX asrda esa AQSH monopoliyasi muhim o'rin tutgan. Ispaniya Amerika urushida 1898 yilda Amerika indeytlari Kuba va Puerto-Rikoni okkulyatsiya qiladilar. 1902 yili Kubaning, 1903 yilda esa AQSH Panamadan Panama-Kanali zonasini tortib oladi. Regionning barcha mamlakatlarning maydoniga ko'ra juda katta. (Braziliya) yirik va o'rtacha (Meksika, Janubiy Amerikaning ko'pchilik mamlakatlari), kichikroq (Markaziy Amerika mamlakatlari va Kuba) va juda kichik (Vest-Indiya orollari) mamlakatlariga bo'lish mumkin. Materikdagi mamlakatlari o'rtasidagi chegara ko'pincha tog' tizmalari va yirik daryo vodiylardan o'tadi.

Kuba regionda orollarda joylashgan eng katta davlat bo'lib, u 1250 km.ga cho'zilgan. U Amerika o'rta dengiz bo'yini hosil qiluvchi Karib dengizi bilan Meksika qo'ltig'ining tutushgan yerida joylashgan. mamlakat g'arbida tasvirlangan kalit ramziy ma'noga ega bo'lib, u 1942 yili Xristofor Kolumb kashf etgan orollar asrlar davomida Yangi Dunyo, ya'ni Amerika materigini ochishda o'ziga xos kalit rolini o'ynaganligiga ramziy ishoradir. Lotin Amerikasining barcha mustaqil mamlakatlari davlat tuzilishiga ko'ra yo respublika, yoki Buyuk Britaniya tomonidan boshqariladigan hamdo'stlik tarkibidagi davlatlardir.

Tabiiy sharoiti va resurslari: Lotin Amerikasi foydali qazilmalarining boyligi va xilma-xilligi uning juda katta hududining geologik hamda tektonik xususiyatlari bilan bog'liqdir. Qora va rangli metall rudalarining hafzalari va konlari ya'ni istilochilar diqqatini o'ziga jalb qilgan oltin va kumush konlari Janubiy Amerika platformasining kristali zaminini va And hamda Kordilera tog'larining burmali mintaqasi bilan bog'liqdir. Bu mintaqaning cheka va tog' orasidagi burmalarida esa yirik neft va gaz konlari paydo bo'lgan. Lotin Amerikasi maydoni turli xil tabiat va tabiiy sharoitga ega. Bu yerda hamma tabiat zonalari dasht, mo''tadil poyasdan tortib, ekvatorial o'rmonlar zonasigacha bo'lgan poyaslar bordir. Ekvatorial va tropik o'rmonlar eng katta terrioriyani egallagan. Ayniqsa, Amazonka pasttekisliklari va g'arbiy Braziliya tog'larida. Bu hududlarda qizil-sariq, qizilloterit tuproqlar, qishloq xo'jaligida mineral o'g'itlar talab qiluvchi tuproqlar tarqalgan. Lotin Amerikasi boksitlarga boy bo'lib, ularning paydo bo'lishi laterit nurash po'sti bilan bog'liqdir. Tiklanadigan tabiiy resurslarning boyligi va xilma-xilligi birinchi navbatda regionning asosan ekvatorial, tropik va subtropik iqlim mintaqalarida joylashganligi bilan bog'liqdir. Lotin Amerikasi dunyoning yirik regionlari orasida suv resursolari bilan ta'minlanganligi jihatidan birinchi o'rinda turadi. Iqtisodiy gidroenergetika salohiyati jihatidan esa faqat xorijiy Osiyodan keyingi o'rinda turadi. Tabiiy sharoiti va resurslarining xususiyati jihatidan Lotin Amerikasi mamlakatlarini quyidagilarga bo'lish mumkin.

1- Janubiy Amerikaning sharqiy qismida joylashgan mamlakatlardir. Bu mamlakatlar uchun keng pasttekisliklar (La-Plata, Amazonka, Orinoko, pasttekisliklari) va yassitog'lar (Braziliya, Gviana yassitog'lari) Xarakterlidir. Janubiy Amerikadagi eng unumdor o'lkalardan biri Pampa (Mahalliy indeytslar tilida dasht demak)dir, bu La Plata pasttekisligidadir. Amazonka havzasida dunyodagi eng katta tropik o'rmonlarda juda ko'p qimmatbaho daraxt turlari mavjud. Braziliya va Gviana yassitog'liklarida marganets, temir rudasi, boksitning katta-katta konlari mavjud. Karib dengizi sohilida katta neft konlari bor.

2- Janubiy Amerika tog'li g'arbidagi mamlakatlar. Bu mamlakatlarning tabiiy sharoiti avvalo aniq ifodalangan vertikal mintaqalar bo'ylab o'zgarib boradi. Tog'larda dengiz sathidan 1,5-2,5 ming metr baland joylar kishi hayoti uchun eng qulay sharoitga ega, chunki tog'larning past qismida va sohildagi pasttekisliklarda iqlim issiq bo'lishi bilan birga juda sernam, tog'larning baland joylarida esa iqlim, aksincha haddan tashqari sovuq va quruqdir. Lotin Amerikasi-dunyodagi eng boy regionlardan biri bo'lib, juda katta tabiiy resurslarga boy. Dunyoda qazib chiqariladigan boksitning 30%idan ko'prog'i, mis, qalayi, qo'rg'oshin, rux, temir, marganets, volframning 15%dan ko'prog'i Lotin Amerikasiga to'g'ri keladi. Bu yerda ko'p miqdorda neft, tabiiy gaz, xom ashyoning boshqa turlari qazib chiqariladi. Braziliya, Meksika, Venesuela, Peru, Chili foydali qazilmalarga ayniqsa boy. Lotin Amerikasi qazib chiqariladigan mineral xom ashyoning 3-4 qismi ana shu mamlakatlarga to'g'ri keladi. Regionning yana bir o'lkan boyligi- uning o'rmonlari bo'lib, ular region jami hududning yarmini egallaydi.

Lotin Amerikasi regionining aholisi va urbanizatsiyasi: III asr davom etgan qul savdosi shunga olib keldiki, hozirgi Lotin Amerikasi davlatlaridagi negirlar, barcha aholining 1-10 qismini tashkil etadi. Region aholisining yarmidan ortig'i aralash nikoh natijasida tug'ilganlarning avlodlari, ya'ni metislar va mulatlardir. Shu sababli Lotin Amerikasidagi deyarli barcha millatlar murakkab etnik negizga ega. Meksikada va Markaziy Amerika mamlakatlarida asosan metislar, Gaiti, Yamayka kichik Arteili orollarida esa-negirlar ko'pchilikni tashkil etadi. And tog'larida joylashgan ko'pchilik mamlakatlarda indeetslar yoki metislar, Argentina, Urugvay va Kistorikodadir. Ispancha so'zlovchi Kreollar ustun turadi. Braziliya esa mulatlar va negirlar «oq tanlilar»ga nisbatan salgina kam xolos. Lotin Amerikasida aholining joylashuvi uch eng asosiy xususiyatga ega. Birinchidan u jahonning aholi eng siyrak joylashgan regionlaridan biri bo'lib, aholining o'rtacha zichligi 1 km²ga 20 kishi to'g'ri keladi. Ikkinchidan, aholining joylashuvidagi notekislik boshqa ko'pgina yirik regionlardagiga qaraganda ancha yaqqol namoyon bo'lgan. Uchinchidan, dunyoning hech biri boshqa regionida aholi bunchalik katta yassitog'liklarni o'zlashtirmagan va toqqa bunchalik baland chiqib bormagan.

Lotin Amerikasida shahar aglomeratsiyasining faol shakllanish jarayoni ro'y bermoqda. Ularning to'rttasi dunyodagi eng katta shahar aglomeratsiyalari sirasiga kiradi. Bular orasida birinchi o'rinda Katta Mexiko aglomeratsiyasi turadi. Mamlakat ahududining 0,5%ni egallagan bu shahar aglomeratsiyasida Meksika aholisining 1-4 qismi to'plangan. Bu o'lgan aglomeratsiyaning tezlik bilan o'sishiga asosiy sabab migrantlar oqimidir: bu yerga yiliga 400-500 ming kishi keladi.

Lotin Amerikasining janubiy qismidagi eng yirik aglomeratsiya-Katta Buenos-Ayres aglomeratsiyasidir. Unda mamlakat aholisining 1-3 qismi to'plangan. Ayrim olimlarning fikriga ko'ra Meksika, Braziliya va Argentinada dastlabki megapolistlar shakllana boshladi.. Shu bilan birga aholi yirik shaharlarda va «millioner» shaharlarda (ular 30 tacha) tobora ko'p to'planmoqda. Regionda o'ziga xos Lotin Amerikasi tipi shakllangan. Lotin Amerikasi urbanizatsiyasi ko'rsatkichlariga ko'ra rivojlanayotgan mamlakatlarni emas balki ko'proq iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarni eslatadi: urbanizatsiyaning o'rtacha darajasi bu regionda juda yuqori-72%, sur'atlari esa endi bir oz sekinlashdi. Lotin Amerikasidagi dunyodagi rivojlanayotgan boshqa regionlarga ham xos bo'lgan va odatda «soxta urbanizatsiya» nomini olgan bir xususiyati yaqqol namoyon bo'ladi. «Soxta urbanizatsiya»-bu urbanizatsiyaning bir tipidan iboratki, unda shahar aholisining salmog'i shahardagi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalaridagi iqtisodiy faol aholining salmog'idan ancha ortib ketdi. Sohta urbanizatsiyaning bosh sababi- shaharlarga beto'xtov qashshoq qishloq aholisining «oqib» kelishi va shahar aholisining uy-joy, ish bilan ta'minlay olmasligidir. Shahar atrofidagi kambag'allarning xaroba joylari va «qashshoqlar mintaqalari»ning vujudga kelishi aynan shu sohada urbanizatsiya jarayoni bilan bog'liqdir. Ularda yirik shaharlarning 30-50 % aholisi yashaydi.

Qishloq xo'jaligi va umumiy xususiyatlari. Lotin Amerikasining qishloq xo'jaligi past rivojlangan ekstensiv tarmoq bo'lib mamlakatlarda oziq-ovqatga

bo'lgan ehtiyojlarni qondirmaydi. qishloq xo'jaligi intensiv foydalaniladigan zonalar savannalar va subtoropik dashtlar hisoblanadi. Bu hududlarda issiqsevar ekinlar shakarqamish, paxta, don ekinlari ekiladi. Yaylov chorvachiligi rivojlangan. Lotin Amerikasi regionining qishloq xo'jaligini ikki guruhga bo'lish mumkin.

1. Eksport uchun mahsulot yetishtiradigan tarmoq.
2. Ichki foydalanish uchun mahsulot yetishtirish.

1-guruh xo'jaliklari asosan kakao, kofe, banan, shakarqamish, paxta, makkajo'xori, bug'doy, yirik shohli qoramol, qo'ychilik rivojlangan. Asosiy rol ni eksportda kofe o'ynab Braziliya, Kolumbiyada ko'proq yetishtiriladi. Lotin Amerikasi dunyoda yetishtiriladigan bananning yarmini yetishtiradi. Bu borada Braziliya, Ekvador, Panama, katta ahamiyatga ega. Shakarqamishni ham katta qismini beradi. Yirik eksport mahsulotlari paxta tolasi bo'lib qadimiy tarmoq hisoblanadi. Braziliya, Meksika, Kolumbiya, Peruda yetishtiriladi. Argentina bug'doy, makkajo'xori, Braziliya va Kolumbiya guruch eksport qiladi. Chorvachilik 1-3 qismi qishloq xo'jalik mahsulotlarini beradi. Meksikada tovar mahsulot beradigan donchilik uchun AQSH bilan chegaradosh sug'oriladigan shimoliy rayonlar ajratilgan. Bu yerlarda paxta, bug'doy, mosh va eksport qilinadigan boshqa ekinlar kiradi.

CHorvachilik asosan Argentina, Urugvay va Paragvayda yetakchi o'rinda turadi. Chorva mollarining Lotin Amerikasining ayrim mamlakatlarining va rayonlari bo'yicha taqsimlanishida muayyan qonuniyat bor. Pampada qoramol boqiladi. Patagoniyada qo'ychilik rivojlangan. And tog'larida baland yaylovlarda (Chili, Peru, Ekvador, Boliviya)da qo'y va lama boqiladi. Lotin Amerikasi davlatlari orasida qoramol va cho'chqalarning soni jihatidan Braziliya birinchi o'rinda turadi. Dehqonchilik- ko'pchilik mamlakatlarda qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'idir. Afrikadagi kabi u yerda ham eksport ekinlari bo'ladi. Eksport qilinadigan asosiy ekin-kofening ko'p qismini Braziliyadan yirik palantatsiyalar beradi. Lekin Kolumbiya eng a'lo sifatli kofe beradi. Mayda dehqon xo'jaliklarida har bir tup kofe daraxtini avaylab o'stiradilar. Rangli metallurgiya-qazib chiqarish va qayta ishlash ham davlat qo'lga o'tmoqda. Braziliya qalayi qazib chiqarish va boyitish Braziliya, So'rinam va Gayanada ba'zi bir boksit konlarini natsinalizatsiya qilindi.

Qora metallurgiya-korxonalari, odatda, davlatga qarashli bo'lib, mamlakatning o'zidagi xom ashyo bilan ishlaydi. Bu tarmoq kapitali va ishlab chiqarishda yuksak darajada kontsentratsiyalanganligi bilan ajralib turadi. CHunonchi, Meksikada bosh markaz-Monterrey, Braziliyada regionda eng yirik bo'lgan metallurgiya kombinati «Volta-Redonda» kombinati qurildi. Argentinada ham ancha yirik bir necha korxonalar mavjud.

Mashinasozlik- ba'zi bir davlatlardagina-Argentina, Braziliya, Meksikada yaqin yillardan beri rivojlana boshladi. Bu mamlakatlarda aksari tayyor detallardan mashinalar yig'adigan va remont qiladigan korxonalar ustun turadi. SHuningdek uy-ro'zg'or texnikasi-holodilniklar, televizorlar, radiopriyomniklar, kir yuvish mashinalari ham ishlab chiqiladi. Umuman regiondagi mamlakatlar asbob-uskunalar va mashinalarga bo'lgan ehtiyojlarining taxminan 3-4 qismini

mahalliy ishlab chiqarish hisobiga qondiriladi. So'ngi vaqtlarda mahalliy xomashyo ishlatiladigan kimyo sanoati ham rivojlana boshladi.

To'qimachilik sanoati xilma-xil mahalliy xom ashyoni ishlatib, asosan ichki bozorni mahsulot yetkazib beradi. Bu tarmoq korxonalarda ko'p ishchilar ishlaydi. To'qimachilik sanoatining odatda mahalliy kapital nazorat qilib turadi. To'qimachilik sanoatining yuksalishi, boshqa tarmoqlarning ximiya va mashinasozlik sanoatining yuksalishi va rivojlanishiga ma'lum darajada yordam beradi.

Oziq-ovqat sanoati - Lotin Amerikasida eng keksa sanoat tarmoqlaridan biridir. Bu sanoat ham to'qimachilik sanoati kabi mamlakatning ichki ehtiyojlariga xizmat qiladi. Lekin mahsulotning ancha qismi tashqi bozorga jo'natiladi. Argentina bilan Urugvayda ishxona, muz xona, tegirmon, pishloq vino tayyorlaydigan korxonalar ishlab turibdi. Bu mamlakatning portlarida AQSH ga qarashli oziq-ovqat kombinatlari bor. Markaziy Amerikadagi shakarqamishning qayta ishlaydigan va mevalardan konserva tayyorlaydigan mayda korxonalar ko'p.

Transporti. Lotin Amerikasi mamlakatlarining tashqi bozorga qaramligi transport shahobchalari konfiguratsiyasi yaqqol ko'rinib turadi. Temir yo'llarning ko'pchiligi chet el kompaniyalari qurgan. Meksikada temir yo'llar AQSH chegarasiga tomon boradi. Mamlakat eksportining katta qismini ham shu tomonga keladi. So'ngi yillarda ichki rayonlarni o'zlashtirish munosabati bilan sharqiy shaharlardan g'arbga boradigan ko'plab avtomobil yo'llari qurildi. Bular orasida Amazoniyaning ichki rayonlariga kirib boradigan trans Amazoniya magistrali ajrab turadi. Lotin Amerikasi terriyoyasi orqali shimoldan janubga avtomobil magistrali qurilgan. Bu yo'l g'arbiy sohildagi barcha mamlakatlarning poytaxtlarini bir-biriga bog'laydi. Ichki suv transporti keng imkoniyatlariga qaramay rivojlanadi. Yaqin yillarda «Trans kontinental moviy shosse» loyihasi paydo bo'ldi. Janubiy Amerikadagi 45 ming km. uzunlikda bo'lgan daryo yo'llarini yagona sistemaga birlashtirish va shunday qilib, dunyodagi eng uzun suv transporti sistemasini bunyod etish rejasi tuzildi. Ana shu loyiha amalga oshirilishi bilan tovar almashish kengaydi, kentenetning ichki rayonlariga kirib borish imkoniyati tug'ildi. Dengiz transporti yordamida davlatlarning barcha tashqi savdosi va ular orasidagi ya'ni dengiz transporti orqali amalga oshirilmoqda. Biroq bu davlatlarning birortasini ham floti yo'q. Aksari Amerika kemalaridan foydalanadilar.

Tashqi iqtisodiy aloqalari Lotin Amerikasi mamlakatlari sanoat xom ashyosi, qishloq xo'jaliklari mahsulotlarini eksport qiladi. CHet ellardan esa tayyor sanoat buyumlari va yoqilg'i keltiradi. Region tashqi savdosining 3-4 qismigina AQSH ga to'g'ri keladi. Eksport yuklarining anchagina qismi Buyuk Britaniya, Fransiya, GFRga shuningdek Yaponiyaga jo'natiladi. CHet el monopoliyalari Lotin Amerikasi ham o'z kapitalini qo'yadigan manba sifatida ham keng foydalanib, juda katta foyda oladi. Regiondagi mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar u qadar katta emas.

Braziliya Federativ Respublikasi Janubiy Amerikadagi eng yirik davlat. Qirg'oqlari sharqdan Atlantika okeani suvlari bilan yuviladi. Braziliya Chili va

Ekvadordan tashqari Janubiy Amerikadagi barcha davlatlar bilan chegaradosh. Hududining kattaligi bo'yicha jahon mamlakatlari orasida 5-o'rinni egallaydi. Boshqaruv shakli - prezidentlik respublikasi. Braziliya 26 ta shtat va 1 ta federal poytaxt okrugidan iborat.

Maydoni - 8515,7 ming km². Aholisi (2018-y.) - 209,4 mln. Poytaxti – Braziliya.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Braziliyaning hududi qadimgi Janubiy Amerika platformasida joylashgan. Shuning uchun relyefi pasttekislik va yassitog'liklardan iborat. Mamlakat shimolida katta maydonni Amazoniya pasttekisligi egallaydi. Undan janubda kuchli parchalangan Braziliya yassitog'ligi joylashgan.

Braziliyada neft, ko'mir, temir rudasi, boksit, nikel, uran, olmos va boshqa foydali qazilmalarning yirik konlari mavjud.

Braziliyaning katta qismi ekvatorial va subekvatorial iqlim mintaqalarida joylashganligi sababli iqlim sharoitiga yuqori darajadagi namgarchilik va issiqlik xosdir.

Sernam iqlim tufayli Braziliyada gidrografik tarmoqlar yaxshi rivojlangan. Braziliya shimolidan jahonning eng sersuv daryosi - Amazonka o'tadi. Amazonkaning havzasida jahondagi eng yirik va qalin o'rmon massivlaridan biri shaklangan.

Aholisi. Braziliyada 209 mln. kishidan ortiq aholi yashaydi (2018-y.). Aholining tabiiy ko'payishi yuqori emas, yillik hisobda 0,7-0,8 % ga teng.

Braziliya - yuqori urbanizatsiyalashgan davlat. Shahar aholisining ulushi 85 % dan yuqori. Braziliyada jahon miqyosida yirikligi bilan ajralib turadigan ikkita shahar - San-Paulu va Rio-de-Janeyro joylashgan.

Braziliyaliklarning irqiy tarkibida yevropaliklar va mulatlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Davlat tili va kundalik hayotda eng ko'p ishlatiladigan til - portugaliya tili. Aholining diniy tarkibida katoliklar yetakchilik qiladi.

Mamlakatning Atlantika okeaniga tutash janubi-sharqiy qismi jahondagi aholi eng zich joylashgan hududlardan biri bo'lsa, Amazoniya o'rmonlarida, aksincha, aholi juda siyrak joylashgan.

Iqtisodiyoti. Braziliya ulkan iqtisodiy salohiyati va tez o'sib borayotgan ishlab chiqarish bilan ajralib turuvchi mamlakat. YIM hajmi bo'yicha Braziliya jahonda 7-o'rin egallaydi (2018-y.).

Braziliya sanoati so'nggi yillarda barqaror ravishda o'sib bormoqda. Sanoatining eng muhim tarmoqlaridan biri metallurgiya hisoblanadi. Jahondagi eng yirik temir rudasi konlaridan hisoblanadigan Minas-Jerays va Karajas katta iqtisodiy ahamiyatga ega.

Mashinasozlik tarmoqlaridan Braziliyada avtomobilsozlik, samolyotsozlik, kemasozlik yaxshi rivojlangan. Mamlakatda mikroelektronika, radiotelemexanika, asbobsozlik kabi tarmoqlar katta yutuqlarga ega.

Braziliya elektr energiyasini ishlab chiqarish bo'yicha jahonning birinchi o'ntaligiga kiradi. Mamlakat elektr energetikasida GESlarning o'rni katta. Itaypu, Tukurai, Ksindo jahondagi eng yirik GESlar qatoriga kiradi.

Braziliya bioyoqilg'i ishlab chiqarish bo'yicha jahonda AQSHdan keyingi ikkinchi o'rinda turadi. Braziliyada bu mahsulot shakarqamishni qayta ishlash asosida ishlab chiqariladi. Avtotransport vositalarining asosiy qismi aynan bioyoqilg'i (etanol)dan foydalanib ishlaydi.

Qishloq xo'jaligida dehqonchilik va chorvachilik tovar ahamiyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Dehqonchilikda donli ekinlar, kofe, shakarqamish, paxta, soya, tamaki, banan yetishtirish muhim ahamiyatga ega. Braziliya shakar, kofe, soya va tamakining eksporti bo'yicha jahonda birinchi o'rinda turadi. Chorvachilikda go'sht qoramolchiligi va parrandachilik yuqori darajada rivojlangan. Braziliya go'sht ishlab chiqarish va eksport qilish bo'yicha jahondagi yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi.

Transporti. Asosiy transporti avtotransport bo'lib, mamlakatda avtoyo'llarning umumiy uzunligi 1,3 mln km ga teng. Temir yo'llarining umumiy uzunligi 30 ming km. Dengiz transporti yaxshi rivojlangan. Eng yirik dengie portlari: Rio-de- Janeyro, Santos, Itaki, ular universal portlar. Eng yirik ruda eksport qiluvchi porti – Tubaran. Bulardan tashqari: Forta- Leza, Salvador, Port – Alegri kabilar mavjud.

Asosiy eksporti: po'lat, temir, alyuminiy, qalayi, transport jihozlari, kofe, soya, apelsin, shakar, tamaki, teri, go'sht, to'qimachilik buyumlari.

Asosiy importi: mashina va jihozlar, neft, ko'mir, mineral o'g'itlar, bug'doy, oziqovqat, ximiya sanoati mahsulotlari.

Asosiy savdo sheriklari: AQSH, Lotin Amerikasi davlatlari, EI (ES), Osiyo davlatlari. Pul birligi – real.

Mavzu yuzasidan savollar.

1. Lotin Amerikasi regionining umum-geografik holatini qanday?
2. Tabiiy sharoiti va resurslari haqida nimalarni bilasiz?
3. Lotin Amerikasi qanday energetik resurslariga boy?
4. Braziliya qanday tabiiy resurslarga ega?
5. Braziliyaning ixtisoslashgan sanoat tarmoqlari nimalardan iborat?
6. Braziliyaning ixtisoslashgan qishloq xo'jalik tarmoqlari nimalardan iborat?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographfie. –Munxen: «Westerman», 1997.

10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.Ziyonet.uz
14. www.ru.m.wikipedia.org

Afrika davlatlari.

Reja:

- 1. Shimoliy Afrika davlatlari.**
- 2. Tropik Afrika davlatlari.**
- 3. Janubiy Afrika davlatlari.**

Afrika qit'asi shu nomdagi materik va unga tutash orollardan iborat. Qadimgi finikiyaliklar «afarik» so'zi bilan Karfagendan g'arbda yashovchi qabilalarni ataganlar («afar» so'zi finikiyaliklar tilida «chang» ma'nosini anglatgan). Rimliklar Karfagen va uning atroflarini bosib olganlaridan so'ng bu hududga Afrika nomini berdilar. Keyinchalik esa bu nom butun materik va qit'aga nisbatan qo'llana boshlagan.

Afrikaning orollar bilan birgalikdagi maydoni 30,3 mln. km² ni tashkil etadi. Afrikaning o'rtasidan ekvator chizig'i, g'arbidan esa bosh meridian o'tgan. Shu tufayli Afrika ham Shimoliy, ham Janubiy, ham Sharqiy, ham G'arbiy yarim sharlarda joylashgan.

Afrika qirg'oqlari shimolda O'rta dengiz, shimoli-sharqda Qizil dengiz, sharqda Hind okeani, g'arbda Atlantika okeani suvlari bilan yuviladi. Qizil dengiz, Suvaysh kanali va Bob-al-Mandob bo'g'izi Afrikani Osiyodan, O'rta dengiz va Gibraltar bo'g'izi esa Yevropa qit'asidan ajratadi.

Afrika qit'asi orol va yarimorollar ozligi bilan ajralib turadi. Uning tarkibiga Hind okeanidagi Madagaskar (sayyoramizdagi orollar orasida maydoni jihatidan 4-o'rinda turadi), Maskaren, Komor, Seyshel orollari, Atlantika okeanidagi Yashil burun, Kanar, San-Tome va Prinsipi, Avliyo Yelena va boshqa orollar kiradi. Yagona yirik yarimoroli Somali hisoblanadi.

Afrikaning hozirgi siyosiy xaritasida 54 ta mustaqil davlat mavjud. Qit'a siyosiy xaritasining shakllanish tarixi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlab Afrikaning aksariyat hududlari Yevropa davlatlarining mustamlakalariga aylandi. XX asrning boshiga kelib Afrikada faqatgina 2 ta mustaqil davlat qolgan edi: bir necha ming yillik davlatchilik tarixiga ega Efiopiya hamda 1847-yil AQShning yordamida barpo etilgan Libeliya davlati. Qit'aning qolgan hududi esa Buyuk Britaniya, Fransiya, Portugaliya, Belgiya, Germaniya, Italiya va Ispaniya tomonidan o'zaro bo'lib olingan edi.

Afrika davlatlari 1950-yillarda mustaqillikka erishisha boshladi. 1960-yil BMT tomonidan «Afrika yili» deb e'lon qilinib, shu yil qit'adagi 17 ta mamlakat mustaqillikka erishdi va jahon hamjamiyati tomonidan tan olindi. Ko'plab mamlakatlari 1960-1980-yillar mobaynida davlat mustaqilligini qo'lga kiritdi. Qit'adagi eng yosh davlatlar - 1990-yilda mustaqillikka erishgan Namibiya, 1993-yilda Efiopiyadan ajralib chiqqan Eritreya va 2011-yilda mustaqilligini e'lon qilgan Janubiy Sudan hisoblanadi.

Afrikadagi ko'plab davlatlarning chegaralari mustamlakachilik davrida shakllangan bo'lib, aksariyat hollarda tabiiy va etnik chegaralarga mos kelmaydigan sun'iy ko'rinishga ega. Buning ta'sirida haligacha qit'ada turli harbiy mojarolar va davlat to'ntarishlari tez-tez sodir bo'lib turadi.

Afrika siyosiy xaritasining o'ziga xos jihatlaridan biri yirik maydonli davlatlarning ko'pligidir. Jahondagi hududi 1 mln. km² dan katta bo'lgan 29 ta davlatdan 12 tasi Afrikada joylashgan (Jazoir, KDR, Sudan, Liviya, Chad, Niger, Angola, Mali, JAR, Efiopiya, Mavritaniya, Misr). Jahon bo'yicha mavjud bo'lgan maydoni 1 ming km² dan oshmaydigan 24 ta davlatdan atigi 1 ta - Seyshel orollari - Afrikaga tegishli.

Afrikada jami 6 ta orol mamlakatlari joylashgan. Ular Madagaskar, Kabo-Verde, Komor orollari, Mavrikiy, San-Tome va Prinsipi hamda Seyshel orollaridir. Dengizlarga chiqish imkoniyati yo'q davlatlar soni bo'yicha Afrika qit'alar orasida yetakchilik qiladi. Afrikada quruqlik ichkarisida joylashgan jami 16 ta davlat mavjud. Ularning qatorida Chad, Niger, Mali, Efiopiya, Zambiya, Botsvana, Janubiy Sudan kabi yirik davlatlar bor. Efiopiya jahonning quruqlik ichkarisida joylashgan 44 ta davlatlar orasida aholi soni bo'yicha yetakchisi hisoblanadi.

Afrika davlatlaridan 51 tasi respublika, 3 tasi (Marokash, Svazilend (Esvatini), Lesoto) monarxiya boshqaruv shakliga ega. Ma'muriy-hududiy jihatdan Afrikadagi 6 ta davlat - Nigeriya, Efiopiya, Sudan, Janubiy Sudan, Somali, Komor orollari - federativ tuzilishga ega.

Afrika davlatlari boy va xilma-xil tabiiy resurslari, ayniqsa, mineral boyliklari bilan ajralib turadi. Neft va tabiiy gaz zaxiralariga Nigeriya, Jazoir, Liviya, Angola, Gabon, Kongo davlatlari boy. Qit'ada eng katta ko'mir zaxiralari bilan JAR ajralib turadi. JAR, Namibiya, Botsvana, Zambiya, KDR, Niger va boshqa ko'plab Afrika davlatlari rangli, qimmatbaho va radioaktiv metallar, olmosning yirik konlari bilan mashhur.

Afrikada keng tarqalgan tabiat zonalari savanna, chalacho'l, cho'l hamda nam ekvatorial o'rmonlar hisoblanadi. Shimoliy Afrikada sayyoramizdagi eng yirik cho'l - Sahroyi Kabir joylashgan. Uning janubiy chegarasi bo'ylab cho'zilgan Saxel deb ataluvchi chalacho'l xususiyatli tabiiy geografik o'lka jahon bo'yicha aholisi va qishloq xo'jaligi cho'llashish jarayonidan eng jiddiy zarar ko'rayotgan hudud hisoblanadi. Saxel Sudan, Chad, Niger, Mali, Mavritaniya kabi davlatlar hududini qamrab oladi.

Afrika aholi soni bo'yicha Osiyodan keyingi qit'a hisoblanib, 2018-yil holatiga ko'ra, u yerda 1,3 milliardga yaqin kishi yashaydi. Bu jahon aholisining 17 foizini tashkil etadi.

Afrika davlatlari orasida aholi soni jihatidan Nigeriya alohida ajralib turadi. Uning aholisi, 2018-yil holatiga ko'ra, salkam 196 mln. kishiga teng bo'lib, bu jahon mamlakatlari orasidagi 7-o'rin hisoblanadi. E'tiborlisi, Nigeriya Afrika davlatlari qatorida maydoni bo'yicha 14-o'rinda turadi, xolos.

Aholi soni jihatidan Nigeriyadan keyingi yetakchi o'rinlarni Efiopiya (107,5 mln. kishi), Misr (97 mln. kishi), Kongo Demokratik Respublikasi (84,3 mln. kishi), Tanzaniya (59,1 mln. kishi) va Janubiy Afrika Respublikasi (57,7 mln. kishi) kabi davlatlar egallaydi (2018-y.).

Afrika aholisi qit'a bo'yicha notekis joylashgan. Bunga tabiiy omillar, ayniqsa, iqlim va suv resurslari katta ta'sir ko'rsatgan. Nil vodiysi va deltasi, O'rta dengiz va Gvineya qo'ltiqbo'yi hududlari, Sharqiy Afrikaning tog' oralig'idagi botiqlari va JARning sanoatlashgan rayonlarida aholi zichligi eng yuqori darajaga ega. Ayni paytda, Sahroi Kabir, Kalaxari, Namib kabi tropik cho'llarda aholi zichligi o'ta past.

Afrika aholisi eng yuqori sur'atlar bilan o'sayotgan qit'a hisoblanadi. Jahon aholisi hozirgi vaqtda o'rtacha yillik hisobda 1,2 % ga ko'payib borayotgan bo'lsa, Afrikada bu ko'rsatkich 2,6 % ni tashkil etadi. Afrikaning aksariyat davlatlariga tug'ilish va tabiiy ko'payishning yuqori sur'atlari, o'rtacha umr ko'rishning nisbatan past ko'rsatkichlari xos (12-jadval). Bu boradagi holat faqat Tunis, Marokash, Liviya, Botsvana, JAR, Mavrikiy va Seyshel orollari kabi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi birmuncha yuqori bo'lgan davlatlarda qit'adagi umumiy vaziyatdan farq qiladi.

Afrika qit'alar orasida urbanizatsiya darajasi (43%, 2018-y.) jihatidan oxirgi o'rinda turadi. Shahar aholisi salmog'i, asosan, O'rta dengizbo'yi davlatlari, JAR, kichik orol mamlakatlari va neft sanoati rivojlangan davlatlarida yuqori. Niger, Ruanda, Burundi, Malavi singari davlatlarda esa urbanizatsiya darajasi 20 % ga ham yetmaydi.

Aholining irqiy, etnik va diniy tarkibi jihatidan Afrika qit'asi ikkita katta qismga bo'linadi. Birinchisi, Misr, Liviya, Sudan, Jazoir, Tunis, Marokash, Mavritaniya kabi davlatlardan iborat bo'lgan Shimoliy Afrika mintaqasi. Bu davlatlarda, asosan, janubiy yevropeoid irqiga mansub bo'lgan arab va barbarlar istiqomat qiladi, asosiy din islom dini hisoblanadi, aholining etnik va diniy tarkibi yaxlitligi bilan ajralib turadi. Qit'adagi boshqa davlatlar esa Tropik Afrika mintaqasini tashkil qiladi. Bu mintaqada aholisining etnik tarkibi juda rang-barang bo'lib, asosan, negroid irqiga mansub yuzlab millat, elat va qabilalardan iborat. Dinlardan esa islom, xristianlik va turli xil mahalliy dinlar keng tarqalgan bo'lib, har xil davlatlarda ularning nisbati turlicha.

Afrika davlatlarining jahon xo'jaligidagi o'rni, asosan, tog'-kon sanoati va tropik dehqonchiligi bilan belgilanadi. Ya'ni qit'adagi davlatlar iqtisodiyotida ko'proq xomashyoni yetkazadigan tarmoqlar ustunlik qiladi. Buning asosiy sabablari ixtisoslashuvning mustamlakachilik davrida shakllanganligi, ishlab chiqarishning texnik va texnologik qoloqligi bilan bog'liq.

Nigeriya, Jazoir, Angola, Liviya, Gabon, Kongo, Ekvatorial Gvineya neft va tabiiy gaz, Niger va Malavi uran, Gvineya boksit, Zambiya va KDR mis, Marokash fosforit, Gana va Tanzaniya oltin, Botsvana, KDR, Angola, Zimbabve,

Namibiya olmos, JAR esa toshko'mir, temir, marganes, oltin, platina, olmos kabi mineral resurslarni qazib olish va eksport qilish hajmi bilan ajralib turadi.

Aksariyat Afrika davlatlarining qishloq xo'jaligi uchun ma'lum bir ekin turining yakkahokimligi xosdir. Masalan, Sudan, Mali, Chad va Burkina-Fasoda asosiy ekin paxta, Kot-d'Ivuar, Gana, Kamerunda kakao, Senegal va Gambiyada yeryong'oq, Efiopiya va Ugandada kofe, Keniyada esa choy hisoblanadi. Ko'ptarmoqli qishloq xo'jaligi JAR hamda O'rta dengizbo'yi davlatlarida shakllangan.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi nuqtayi nazaridan Afrika 3 ta qismga bo'linadi. JAR qit'adagi davlatlar orasida iqtisodiy jihatdan eng qudratlisi bo'lganligi uchun alohida ajratiladi. Misr, Liviya, Jazoir, Tunis va Marokash kabi birmuncha yuqori darajada rivojlanayotgan davlatlar Shimoliy (O'rta dengizbo'yi) Afrika iqtisodiy geografik mintaqasini hosil qiladi. Qit'aning qolgan davlatlari Tropik Afrika mintaqasi tarkibiga kiradi. Tropik Afrikadagi 34 ta davlat BMT tomonidan jahonning eng sust rivojlangan davlatlar guruhiga kiritilgan.

Misr Arab Respublikasi Afrikaning shimoli-sharqida hamda kichik qismi Osiyo qit'asidagi Sinoy yarimorolida joylashgan. Qirg'oqlari shimolda O'rta, sharqda Qizil dengiz suvlari bilan yuviladi. Suvaysh kanali bu ikki dengizni tutashtiradi hamda ayni paytda, Afrika va Osiyoning chegarasi hisoblanadi. Suvaysh kanalining o'tganligi, Osiyo va Afrika tutashgan hududda joylashganligi Misr iqtisodiy geografik o'rnining qulayligini belgilaydi.

Maydoni - 1001,4 ming km². Aholisi (2018-y.) - 97 mln. Poytaxti – Qohira.

Boshqaruv shakli - prezidentlik respublikasi. Misr poytaxti - Qohira shahri Nil deltasida joylashgan.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Misrning hududi, asosan, tekisliklardan iborat. Faqat Qizil dengizga yaqin qismi hamda Sinoy yarimorolida tog'lar mavjud. Foydali qazilmalardan Misrda, asosan, neft, tabiiy gaz, temir rudasi, fosforit konlari mavjud. Misr hududining katta qismi tropik, O'rta dengiz sohili esa subtropik iqlim mintaqasida joylashgan. Yozi juda issiq, qishi iliq. Yog'in juda kam yog'adi, yillik miqdori, odatda, 200 mm dan oshmaydi. Shuning uchun mamlakat hududi, asosan, tropik cho'llar bilan band.

Issiq va quruq iqlim sharoitida Misr uchun suv resurslarining yetishmovchiligi xos. Mamlakatning yagona daryosi - uning hududini janubdan shimolga kesib o'tib, O'rta dengizga quyiladigan Nil - cho'llar orasidan oqib o'tadigan tranzit daryodir.

Nil daryosida jahondagi eng yirik suv omborlaridan biri - Asvon suv ombori barpo etilgan.

Aholisi. Misr Afrika davlatlari orasida aholi soni bo'yicha Nigeriya va Efiopiyadan keyingi uchinchi o'rinda turadi. Aholining tabiiy o'sishi nisbatan yuqori darajada saqlanib kelmoqda. Misr aholisi yiliga deyarli 2,5 % ga, ya'ni 2 milliondan ziyod kishiga ko'payadi.

Misrda shahar aholisining ulushi 45 % atrofida va bu ko'rsatkich Shimoliy Afrikaning boshqa davlatlariga nisbatan pastroq darajada. Eng yirik shaharlari qatoriga Qohira, Iskandariya va Giza kiradi.

Misr bir millatli davlat hisoblanadi, chunki aholisining 99 % i arablardan iborat. Keng tarqalgan din - islom. Lekin misrliklarning 10 % ga yaqin qismi xristian diniga mansub.

Misrda aholi juda notekis joylashgan. Misrliklarning 90 % idan ziyod qismi aholi zichligi bilan jahon miqyosida ajralib turadigan Nil vodiysi va deltasida yashaydi. Shuningdek, Suvaysh kanali bo'yida, O'rta va Qizil dengizlar sohillarida ham aholi zichligi birmuncha yuqori.

Iqtisodiyoti. Misr Afrika qit'asidagi davlatlar orasida eng katta iqtisodiy salohiyatga ega davlatlardan biri. Mamlakat iqtisodiyoti agrar-industrial xarakterga ega. Sanoati, asosan, neft- gaz, to'qimachilik, oziq-ovqat va kimyo tarmoqlariga ixtisoslashgan. Shuningdek, metallurgiya, mashinasozlik sanoati ham rivojlanib bormoqda.

Qishloq xo'jaligi sug'orma dehqonchilikka tayanadi. Asosiy ekinlar - paxta, sholi, makkajo'xori, sabzavot, meva va poliz ekinlari. Chorvachilikning asosiy tarmog'i qoramolchilik hisoblanadi.

Misr Arab Respublikasining davlat byudjeti uchun Suvaysh kanali orqali kemalar tranzitidan tushadigan bojlar muhim daromad manbayidir.

Misr iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri turizm hisoblanadi. Turizmning rivojlanishiga Misr dengizbo'yi hududlarining tabiiy sharoiti hamda mamlakatning juda boy tarixiy-madaniy merosi katta ta'sir ko'rsatadi.

Nigeriya Federativ Respublikasi G'arbiy Afrikada joylashgan. Qirg'oqlari janubdan Atlantika okeanining Gvineya qo'ltig'i suvlari bilan yuviladi.

Maydoni - 923,7 ming km². Aholisi (2018-y.) - 195,9 mln. Poytaxti - Abuja.

Boshqaruv shakli - prezidentlik respublikasi. Nigeriya federativ davlat bo'lib, 36 ta shtat va federal poytaxt hududidan iborat. Nigeriyaning shtatlari, asosan, etnik tamoyil asosida ajratib qo'yilgan. Poytaxti - Abuja shahri - mamlakatning markazida joylashgan.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Nigeriyaning hududi Niger va Benue daryolari bilan relyefi jihatdan farq qiladigan ikki qismga bo'linadi. Shimolda relyef, asosan, yassi tog'liklardan iborat, mamlakatning janubiy qismi esa pasttekisliklar bilan band.

Nigeriyaning eng katta tabiiy boyligi - uning neft zaxiralari. Neft konlari ko'proq mamlakatning janubiy qismida joylashgan.

Mamlakat, asosan, subekvatorial va ekvatorial iqlim mintaqalarida joylashgan. Yil bo'yi issiq harorat saqlanadi. Yog'in miqdori janubiy dengizbo'yi hududlaridan shimolga tomon kamayib boradi. Ekvatorial iqlimli qismida yillik yog'in miqdori 3000 mm atrofida. Doimiy va fasliy nam o'rmonlar hamda savannalar Nigeriyaning asosiy tabiat zonalaridir.

Nigeriyadagi daryolardan eng yirigi Niger daryosi hisoblanadi. U Gvineya qo'ltig'iga quyilishida katta deltani hosil qiladi. Niger deltasi mamlakatning muhim iqtisodiy rayoni hisoblanadi.

Aholisi. Nigeriya aholi soni bo'yicha jahonda 7-o'rinda turadi va u dunyoning 10 ta peshqadam davlati orasida tabiiy ko'payishning eng yuqori sur'atlari bilan ajralib turadi. Nigeriya aholisi yiliga 4-4,5 million kishiga ko'paymoqda.

Nigeriya aholisining deyarli yarmi shaharlarda yashaydi. Nigeriyada 6 ta «millioner» shahar mavjud. Gvineya qo'ltig'i sohilida joylashgan Lagos shahri nafaqat Nigeriya, balki butun Afrikadagi eng yirik shahar hisoblanadi. Lagos 1991-yilgacha mamlakat poytaxti bo'lgan, lekin uning aholisi juda ko'pligi sababli poytaxt Abuja shah- riga ko'chirildi.

Nigeriya Tropik Afrikadagi aksariyat mamlakatlar singari ko'pmillatli davlat bo'lib, aholisining etnik tarkibi 250 tadan ziyod mahalliy millat va elatlardan iborat. Eng yirik millatlari - xausa, yoruba va igbo (har biri jami aholining tahminan 20 % ini tashkil qiladi). Davlat tili - ing-liz. Nigeriyaning shimoliy va g'arbiy shtatlarida islom dini, sharqiy va janubiy shtatlarida esa xristian dini ko'proq tarqalgan.

Aholi zichligi mamlakatda o'rtacha hisobda 1 km² ga 200 kishidan ziyodroq bo'lsa, qirg'oqbo'yi hududlarida bundan 3-4 barobar yuqoridir.

Iqtisodiyoti. Nigeriya YIMning umumiy hajmi bo'yicha Afrikada 1-o'rinda turadi, YIMning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdori esa uncha yuqori emas - 6 000 AQSH dollari atrofida. Ammo bu Tropik Afrikadagi ko'p davlatlarga nisbatan birmuncha balandroq ko'rsatkichdir (mintaqa bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 3 600 AQSH dollariga teng).

Lagos - Nigeriya va bu- tun Afrikaning eng yirik shahri.

Mamlakat iqtisodiyotining asosi va davlat byudjeti daromadining bosh manbayi - neft eksporti. Neftni qazish va uni qayta ishlash sanoati Nigeriya sanoatining eng rivojlangan tarmog'idir. Mamlakatda o'rmon, to'qimachilik, oziq-ovqat va tog'-kon sanoati ham birmuncha rivojlangan.

Qishloq xo'jaligi - aholi bandligining asosiy sohasi. Nigeriyada yeryong'oq, makkajo'xori, sholi, sorgo, tabiiy kauchuk, paxta, sholi, turli sabzavot va meva ekinlari yetishtiriladi. Qoramolchilik, qo'ychilik, echkichilik, cho'chqachilik Nigeriya chorvachiligining asosiy tarmoqlari hisoblanadi.

Janubiy Afrika Respublikasi (JAR) Afrika qit'asining chekka janubiy qismida joylashgan, qirg'oqlari janubi-g'arbda Atlantika, janubi-sharqda Hind okeani suvlari bilan yuviladi. JAR muhim va serqatnov xalqaro dengiz yo'llari bo'yida joylashgan. JARdagi Keyptaun shahri Janubiy yarim shardagi eng yirik port- shaharlardan biri.

Maydoni - 1219,9 ming km². Aholisi (2018-y.) - 57,7 mln. Poytaxti - Pretoriya.

Boshqaruv shakli - parlamentar respublika. Poytaxti - Pretoriya shahri. U yerda faqat prezident va hukumatning qarorgohlari joylashgan, parlament Keyptaunda, Oliy sud esa Blumfonteyn shahrida faoliyat ko'rsatadi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. JAR hududining relyefi xilma-xil. Sharqiy qismida Drakon tog'lari, janubida esa Kap tog'lari joylashgan. Mamlakatning shimoliy va markaziy qismlari Veld platosi bilan band, g'arbiy hududlari esa tekislik relyefi bilan ajralib turadi. JAR yirik mineral boyliklarga ega davlat. Mamlakatda ko'mir, marganes, xrom, uran, oltin, olmos, platina, vanadiy va turli nodir metallarning katta zaxiralari mavjud.

JARning markaziy va g'arbiy hududlarida issiq va qurg'oqchil tropik iqlim shakllangan. Mamlakat janubi va sharqidagi dengizbo'yi hududlarida esa nam

subtropik iqlim kuzatiladi. Mamlakatning qurg'oqchil iqlimli qismida suv resurslari taqchilligi mavjud.

Aholisi. JAR qit'a davlatlari orasi—da aholi soni bo'yicha 6-o'rinda turadi. Aholi tabiiy ko'payishi sur'atlari aksariyat Afrika davlatlariga nisbatan pastroq bo'lib, yillik hisobda 1-1,2 % ga teng. JAR aholisi qo'shni davlatlardan ko'chib kelayotganlar hisobiga ham ko'paymoqda.

JARda urbanizatsiya darajasi 65 % ga teng va bu ko'rsatkich Afrikadagi ko'p davlatlarga nisbatan ancha yuqori. Mamlakatning eng yirik shahri va iqtisodiy poytaxti Yoxannesburg hisoblanadi.

Janubiy Afrika Respublikasi aholisi—ning salkam 80 % ini turli mahalliy millat va elatlar tashkil qiladi. JAR Tropik Afrika davlatlaridan yevropaliklarning nisbatan yuqori ulushi (10 % ga yaqin) bilan ajralib turadi. Yevropaliklarning katta

qismini afrikanerlar - XVII-XIX asrlarda ko'chib kelgan gollandlarning avlodlari tashkil etadi. Ular niderland tili asosida shakllangan afrikaans tilida so'zlashadi.

Mamlakatning shimoli-sharqidagi sanoat rayonlari, janubi-sharqiy va janubiy dengizbo'yi hududlarida aholi zichligi yuqori bo'lsa, g'arbiy va shimoli-g'arbiy cho'l hududlarida aholi juda siyrak joylashgan.

Iqtisodiyoti. Janubiy Afrika Respublikasi qit'adagi iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan davlat hisoblanadi. Iqtisodiyoti tog'-kon sanoati, mashi—nasozlik, ko'ptarmoqli qishloq xo'jaligi va turizmga ixtisoslashgan.

Turli foydali qazilmalarning boy zaxiralari hisobiga JARda tog'-kon sanoati yuqori darajada rivojlangan. JAR ko'mir, temir rudasi, marganes, oltin, platina, palladiy, olmos va boshqa mineral resurslarni qazib olish bo'yicha jahon mamlakatlari ichida yetakchi o'rinlarni egallaydi. JAR jahondagi eng yirik ko'mir eksportyorlaridan biridir.

Qishloq xo'jaligi mamlakat hududining 15 % qismida intensiv rivojlangan, xolos. Buning asosiy sababi suv resurslarning taqchilligi bilan bog'liq. Ammo, shunga qaramasdan, JARda dehqonchilik va chorvachilikning turli tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan. Dehqonchilikning eng muhim tarmoqlari bog'dorchilik va uzumchilik hisoblanadi. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari - qoramolchilik, qo'ychilik, echkichilik. JARda chorvachilikning noodatiy tarmog'i - tuyaqushlarni boqish ham rivojlangan.

JARning janubiy dengizbo'yi qismida hamda mamlakat ichkarisidagi yirik shaharlarda turizm yaxshi rivojlangan.

Mavzu yuzasidan savollar.

1. Afrikaning geografik o'rni uning tabiiy sharoitiga qanday ta'sir ko'rsatgan?
2. Afrika mamlakatlarining mustamlakachilik o'tmishi ularning hozirgi kundagi rivojlanishiga qanday tarzda ta'sir ko'rsatmoqda?
3. Afrika mamlakatlarining jahon xo'jaligidagi o'rnini qaysi tarmoqlar belgilab bermoqda?

4. Afrika mamlakatlarining qishloq xo'jaligi uchun qanday jihat xos?
5. Misr Arab Respublikasi iqtisodiy geografik o'rning o'ziga xos xususiyatlari nimalar bilan bog'liq?
6. Misrda xalqaro turizmni rivojlantirish uchun qanday resurs va sharoit mavjud?
7. Nigeriya iqtisodiy rivojlanishining Tropik Afrikadagi ko'p davlatlarga nisbatan birmuncha yuqoriligi ishlab chiqarishning qanday tarmog'i bilan bog'liq?
8. JAR Tropik Afrika mamlakatlaridan aholisining ko'payishi va tarkibi jihatidan qanday farqlanadi?
9. JAR iqtisodiyoti qanday tarmoqlarga ixtisoslashgan?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlari iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.Ziynet.uz
14. www.ru.m.wikipedia.org

Avstraliya va Okeaniya davlatlari.

Reja:

1. **Avstraliyaning geografik o'rni va tabiiy resurslari.**
2. **Avstraliyaning asosiy xalq xo'jaligi tarmoqlari geografiyasi.**
3. **Okeaniya davlatlarining geografik o'rni asosiy boyliklari.**
4. **Okeaniya davlatlari xo'jaligining yetakchi tarmoqlari geografiyasi.**

Avstraliya Ittifoqi bir butun materikni to'liq egallagan jahondagi yagona davlat. Tarkibiga Avstraliya materigidan tashqari Tasmaniya va boshqa orollar kiradi. Qirg'oqlari shimol, g'arb va janubdan Hind okeani, uning dengiz va qo'ltiqlari, sharqiy tomondan esa Tinch okean dengizlari suvlari bilan yuviladi. Maydoni jihatidan jahonda 6-o'rinda turadi.

Maydoni - 7692,0 ming km². Aholisi (2018-y.) - 24,5 mln. Poytaxti - Kanberra.

Iqtisodiy-geografik o'rni Janubiy yarim sharda, boshqa mintaqalardan ancha olisda joylashganligi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, zamonaviy dengiz va havo transporti mamlakatni jahonning barcha mintaqalari bilan doimiy aloqada bo'lishini ta'minlaydi.

Avstraliya Ittifoqi Britaniya Hamdo'stligi qirolligi hisoblanib, uning rasmiy davlat rahbari Buyuk Britaniya hukmdori hisoblanadi. Amalda siyosiy boshqaruv ti- zimida yetakchi rol bosh vazirga tegishli. Avstraliya 6 ta shtat va 2 ta hududdan tashkil topgan federativ davlat.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Avstraliyaning relyefi, asosan, tekislik va kuchli parchalangan platolardan iborat. Faqat sharqda o'rtacha ba- landlikdagi Katta Suvayirg'ich tizmasi mavjud. Unda Avstraliyaning eng baland nuqtasi Kossyushko cho'qqisi (2 228 m) joylashgan.

Avstraliya xilma-xil foydali qazilmalarga boy. Mamlakat temir, mis, nikel, uran, boksit rudalari, ko'mir, oltin, olmos zaxiralari bilan jahon miqyosida alohida ajralib turadi.

Avstraliya hududi, asosan, subekvatorial, tropik va subtropik iqlim mintaqalarida joylashgan bo'lib, iqlimining eng muhim xususiyati uning qurg'oqchilligidan iborat. Mamlakat hududining juda katta qismini cho'l, chalacho'l va savannalar egallaydi (86-rasm). Avstraliya tabiatining eng katta kamchiligi suv resurslarining taqchilligidir. Asosiy daryosi Murrey va uning irmog'i Darlingning suvi mavsumlar bo'yicha keskin o'zgarib turadi.

Aholisi. Avstraliya aholi zichligi eng past bo'lgan jahon davlatlaridan biridir. Bu yerda 1 km² hududga o'rta hisobda 3 kishi to'g'ri keladi. Avstraliyada aholi, asosan, janubi-sharqiy va sharqiy hududlarida mujassamlashgan, ichki hududlarida esa juda siyrak joylashgan.

Avstraliyada aholining tabiiy ko'payishi past, yiliga 0,5-0,6 % ga teng. Aholi sonining ortib borishiga tashqi migratsiya ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Aholining migratsion ko'payishi yillik hisobda 0,8-1,0 % ni tashkil etadi.

Umuman olganda, Avstraliyaning aholisi migratsiya hisobiga shakllangan. Materikning tub aholisi - avstraliyalik aborijenlar - davlat aholisining atigi 1 % ini tashkil etadi. Asosiy millat - avstraliyalik inglizlar.

Avstraliya Ittifoqi yuqori urbanizatsiyalashgan davlatlar qatoriga mansub. Unda shahar aholisining ulushi 90 % ga teng. Eng yirik shaharlari- Sidney, Melburn, Brisben, Pert, Adelaida.

Iqtisodiyoti. Avstraliya iqtisodiyoti yuqori darajada rivojlangan davlat hisoblanadi. YIMning hajmi bo'yicha Avstraliya jahonning yetakchi 20 ta davlatlari tarkibiga kiradi, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YIM miqdori esa unda aksariyat Yevropa davlatlaridan ham yuqori.

Avstraliyaning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini, ko'p jihatdan, tog'-kon va yoqilg'i sanoati belgilaydi. U ko'mir, uran, temir, boksit, oltin, nikel, rux qazib olish bo'yicha jahondagi yetakchi 3 ta davlat qatoriga kiradi. Ko'mir, suyultirilgan gaz, uran, qora va rangli metallarning katta qismi Osiyo davlatlari, birinchi navbatda, Xitoyga eksport qilinadi. Qishloq xo'jaligi ham Avstraliya iqtisodiyotining muhim sohasi. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari - qo'ychilik va qoramolchi-likdir. Avstraliya jahonda qo'ylar soni va jun ishlab chiqarish bo'yicha 2-o'rinda, jun hamda mol go'shti eksporti bo'yicha esa 1-o'rinda turadi. Dehqonchiligi donchilik, bog'dorchilik va uzumchilikka ixtisoslashgan.

Avstraliyaning asosiy iqtisodiy rayoni uning janubi-sharqi hisoblanadi. Bu yerda mamlakat aholisining 70% i istiqomat qiladi hamda uning 2 ta eng yirik shahri - Sidney va Melburn joylashgan.

Tinch okeanning markaziy va janubi-g'arbiy qismlaridagi orollar okeaniya deb ataladi. Okeaniya tarkibiga maydoni 1.3 mln.kv. km.bo'lgan 7 mingdan ortiq orollar kiradi. Yirik orollari Okeaniyaning janubi-g'arbiy qismida, mayda orollari esa butun ochiq Okean yuzida tarqalgan.

Okeaniya etnografik va Geografik belgilarga ko'ra 3 ta yirik qismga bo'linadi:

1. *Melaneziya (qora orollar o'lkasi)*
2. *Mikroneziya (Mayda orollar o'lkasi)*
3. *Polineziya (ko'p orollar o'lkasi)*

Okeaniya orollarida qazilma boyliklar turli tuman. Qadimgi tog' jinslaridan temir, platina, nikel, mis, cho'kindi jinslarda toshko'mir va neft, Yangi Zelandiya, Solomon va Fidji orollarida oltin ko'p. Okeaniya orollari uchun endemiklik hosdir. Masalan, Gavayi orollarining 90% o'simlik turi, Yangi Gvineyani 85% o'simlik turi, Yangi Zelandiya 68% o'simlik turi endemikdir.

Okeaniya aholisi qadimiy bo'lib, etnogaflarning fikriga ko'ra, aholi Janubi-SHarqiy Osiyodan kelib o'rtnashgan. Norvegiyalik sayyoh Tur Xeyerdal fikricha, odamlar Amerikadan kelishgan. Hozirda Okeaniyada 8.3 mln. dan ortiq aholi yashaydi. Aholi dexqonchilik va ovchilik bilan shug'ullanadi. Dexqonchilikda kakos palmasi, banan, kakao, kofe yetishtiriladi. Mahalliy xalqlar (Okeaniyaliklar) uchun ovchilik asosiy mashg'ulot. Ular yil davomida okeandan baliq ovlaydilar. Iste'moldan ortgan mahsulotni bir qismini Xitoyga jo'nata dilar. Orollarda tog'-kon sanoati mavjud. Ko'plab temir rudasi, neft, toshko'mir, fosforit, mis, qalayi, oltin va boshqa yer osti boyliklari qazib olinadi.

Eksport mahsulotlari – AQSH, Angliya, Fransiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya monapoliyalariga qaraydi. Bu monapoliyalar - fosforit, nikel, xromit va boshqa mineral xom ashyolarni qazib oladilar. Okeaniya orollaridan (Guam, Miduey orollari) AQSH harbiy baza sifatida ham foydalaniladi.

Ayrim davlatlarga qisqacha geografik ta'rif.

Yangi Zenlandiya. Maydoni – 268,6 ming km² Aholisi – 4,9 mln. kishi Poytahti – Vellengton. Tili - Ingliz tili.

Tinch okeanning janubiy qismida 2 ta yirik orlda (Kuk bo'g'ozi ajralib turadigan sharqiy va janubiy orollarda) va bir nechta mayda orollarda (Styuart, CHatem, Kermadek, Kempbell) joylashgan davlat. Yangi Zelandiya Tinch

okeanini markaziy qismida joylashgan Tokelau, Kuk, Niue orollariga egalik qiladi.

Sohil bo'ylab chegara uzunligi - 15134 km² 200 dan ko'proq. Cho'qqilarining balandligi 2300 m dan ortiq. Eng yuqori nuqtasi Kuk tog'i (3754 m).

Foydali qazilmalari: tabiiy gaz, temir, ko'mir, svinets, mis, oltin, gidroenergetik resurslar.

Umumiy yerlarning yarimidan ko'prog'i (53%) o'tloq va yaylovlar, 38 % hududini o'rmon va to'qayzorlar egallaydi. Qirlarning 90% endemik hisoblanadi.

Davlat tuzulishi - konstitutsion monarxiya Mamlakat Buyuk Britaniya Hamdo'stligi tarkibiga kiradi. Yangi Zelandiya 10 ta provintsiyaga bo'lingan. 1907 yil 26 sentyabrda B. Britaniyadan mustaqillik olgan milliy bayrami 6 fevral- Vaytongi kuni (1840 yil). Davlat boshlig'i Buyuk Britaniya monarxi hisoblanadi, uning nomidan general – gubernator ish yuritadi. Oliy qonun chiqaruvchi organ Vakillar Palatasidir.

Yirik siyosiy Partiyalari: Yangi Zelandiya Milliy partiyasi, Yangi Zelandiya Leyboristlar partiyasi, Mana Motuxake (Bizning meros).

Sanoat tarmoqlari: oziq-ovqat ishlab chiqarish, tsellyuza-qog'oz, kimyo, mashinasozlik, to'qimachilik. Qishloq Xo'jalik mahsulotlarini 80% chorvachilik beradi.

Savdo hamkorlari: YeH mamlakatlari, Yaponiya, Avstraliya, AQSH.

Temir yo'llarining umumiy uzunligi - 4716 km, avtomobil yo'llari-92648 km (49547 km qattiq qoplamli), ichki suv yo'llari - 1609 km.

Asosiy portlari: Vellington, Oklend.

S a m o a. Maydoni-2831 km². Aholisi-200360 kishi. Poytahti – Apia. Tili - Samoa va Ingliz.

Samoa arxipelagining g'arbiy qismidagi orollarda joylashgan. Okeaniyaning janubi-sharqidagi davlat.

Davlat tuzumi - konstitutsion monarxiya. Ma'muriy jihatdan 11 ta okrugga bo'lingan. 1962 yil mustaqillikka erishgan. Davlat boshlig'i 5 yilga parlament premer-minstr boshchiligidagi hoqimiyatga tegishli.

Iqtisodini asosini qishloq xo'jaligi tashkil etadi.

Sanoati kichik korxonalar va qishloq xo'jalik (q.x) mahsulotlarini qayta ishlash, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish bilan cheklangan. Turizm - mamlakat iqtisodini muhim tarmog'iga aylanib bormoqda. Asosan savdo hamkorlari: Yangi Zelandiya, Avstraliya, Germaniya

Temir yo'l yo'q. Avtomobil yo'llarini uzunligi-2242 km.

Portlari: Apia, Asou.

T o n g a. Maydoni - 748 km². Aholisi – 0,1 mln. kishi. Poytaxti - Nukualofa

Tili - Tonga va Ingliz

Tinch okeanini janubi-g'arbiy qismidagi davlat. 150 dan ortiq orollarda joylashgan. Sohillarining uzunligi -419 km.

Davlat tuzumi - konstitutsion monarxiya. Mustaqillikka 1970 yil 4 iyunda erishdi. Davlat boshlig'i – Monarxiya. Ijro etuvchi organ - Bosh Vazir. Qonun

chiqaruvchi organ - Qonun chiqaruvchi Assambleya.

Partiyalari - Inson huquqlari uchun harakat, Xalq partiyasi.

Iqtisodiyotni asosiy tarmog'i – qishloq xo'ligi. (YaMM ning 50%). Kokos yong'og'i, banan, vanil donalari umumiy eksport hajmini 2-3 qismini tashkil etadi. Baliqchilik rivojlangan, oziq-ovqat mahsulotlari Yangi Zelandiyadan import qilinadi. Sanoati sohasi YaMM ning 11 % ini tashkil etadi.

Asosiy savdo sheriklari: Yangi Zelandiya, Avstraliya, AQSH, Yaponiya.

Aatomobil yo'llarining umumiy uzunligi-198 km.

Asosiy port - Nukualofa.

N a u r u. Maydoni-21 km². Aholisi- 10000 kishi(2018 y). Poytaxti – Yangor.

Tili-Nauru, Ingliz.

Tinch okeaning janubi-g'arbiy qismidagi Nauru orolida joylashgan Okeaniya davlati hisoblanadi. Sohil bo'ylab chegara uzunligi 30 km . Asosiy tabiiy resursi- fosforit.

Davlat tuzumi- respublika. 1968 yil 31 yanvar mustaqillikka erishgan. Oldingi nomi - Yoqimli orol. Davlat va hukumat boshlig'i prizident.

Mamlakat iqtisodini fosfaritlar qazib olish va uni eksport qilish tashkil etadi. 1993 yil YaMM 10 mln. (aholi jon boshiga)ni tashkil etgan. Mamlakat hamma oziq-ovqatni chuchuk suvni ham chetdan keltiradi.

Asosiy savdo hamkorlari: Avstraliya, Yangi Zelandiya, Buyuk Britaniya.

Temir yo'l yo'q. Avtomobil yo'llarining uzunligi-27 km, Port-Nauru.

F i d j i. Maydoni-18333 km². Aholisi-900000 kishi. Poytaxti - Suva

Tili- Ingliz

Tinch okeanini janubiy qismida Fidji orollarida joylashgan. (844 ta orol) davlat. Sohil bo'ylab chegara uzunligi-1129 km. Tabiiy boyliklari-baliq, oltin, mis. Hududning 8% haydaladigan yerlar, 65% o'rmon va to'qaylarni tashkil etadi. Orollarga olib kelingan hayvonlardan mangustalar keng tarqalgan.

Davlat tuzulishi -respublika. Mustaqillik 1970 yil 10 oktyabrda erishdi. Ijro etuvchi hoqimyat Prizident va Bosh Vazir boshchiligidagi hukumatga tegishli. Qonun chiqaruvchi hoqimyat 2 palatali parlament tomonidan amalga oshiriladi.

Iqtisodini asosiy tarmog'i - qishloq xo'jaligi (YaMM ning 23%).

Eksporti - shakar va kopra(kokos mag'zi).

Importi - ishlab chiqaradigan-qishloq xo'jalik mahsulotlari va boshqa qayta ishlash.

Savdo hamkorlari: Avstraliya, Yangi Zelandiya, Yaponiya, YeH davlatlari.

P a p u a - Ya n g i G v y e n i y a. Maydoni-461,7 ming km². Aholisi-8,5 mln. kishi

Tili- Ingliz, Melaneziya atamasiga kiradigan 700 dan ortiq mahalliy tillari.

Tinch okeanini janubiy - g'arbida Yangi Gveniya orolining sharqiy qismi, shu bilan birga Bugenvil va Solomon orollari hamda Puiziada va Bismark arxipelagi orollaridagi davlat. CHegara chizig'ining umumiy uzunligi 820 km, qirg'oq chizig'i uzunligi-5152 km.

Foydali qazilmalari: oltin, kumush, mis, tabiiy gaz.

Tabiiy rususrlardan yog'och (hududning 71% o'rmonlardan iborat)mavjud.

Davlat tuzulishi - konstitutsion monarxiya. 19 provintsiya va 1 poytaxt okrugidan iborat. 1975 yil 16 sentyabrda mustaqillikka erishgan.

T u v a l u . Maydoni – 25.9 km². Aholisi – 10 ming kishi. Poytaxti – Funafuti.

Tili – tuvalu, ingliz

Tinch okeanining janubi – g'arbiy qismidagi davlat. Sohilining umumiy uzunligi – 24 km. SHimoli – g'arbdan Janubi - sharqqa tomon 600 km uzunlikdagi masofada joylashgan. 9 ta marjon orollar Tuvaluni tashkil etadi. Asosiy tabiiy boyligi – baliq.

Davlat tuzumi – konstitutsion monarxiya. Yangi Mustaqillikka 1918 yilning 1 oktyabrda erishgan. Davlat boshlig'i – Britaniya monarxi. Ijro etuvchi hoqimiyat – general – gubernator va bosh vazirga tegishli. Siyosiy partiyalari yo'q. Iqtisodi asosan baliqchilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashdan iborat. *Eksporti* – kokos yong'og'i va kapra.

S o l o m o n o r o l l a r - Maydoni – 29,8 ming km²

Aholisi – 700 ming kishi

Poytaxti – Xoniara

Tili – ingliz

Tinch okeanini janubiy qismida Solomon orollarida (Gvadalkanal, Nyu – Jorjiya, Malayta, Santa – Izabel, Santa – Krus orollarida) joylashgan davlat. Asosiy tabiiy resurslari: baliq, yog'och, oltin, qo'rg'oshin, rux, nikel, fosforitlar.

Davlat tuzumi – konstitutsion monarxiya. Yangi 7 ta okrugga bo'lingan. 1978 yil 7 iyulda mustaqillikka erishgan. Davlat boshlig'i – Britaniya monarxiga, ijro etuvchi esa primer – ministrga tegishli. Siyosiy partiyalari – Liberal, Leyboristik va milliy harakat partiyalariga ega.

Iqtisodini asosini – qishloq xo'jalik, baliqchilik va o'rmonchilik (YaMM ni 70% ni) tashkil etadi.

Eksport – baliq, yog'och, karpa, palma yog'i ...

Import – neft mahsulotlari va boshqalar

Temir yo'l yo'q. Avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi – 1300 km. Porti – Xoniara.

Asosiy savdo hamkorlari – Yaponiya, Buyuk Britaniya, AQSH, Tayland.

V a n u a t u - Maydoni – 12200 km²

Aholisi – 300 ming kishi

Poytaxti – Port – Vila

Tili – bislama, ingliz, frantsuz

Tinch okeanini janubi – g'arbidagi Yangi Gibril orollarida joylashgan. Okeaniya davlati Vanuatu davlati o'z ichiga 80 dan ortiq orolni qamrab olgan bo'lib, eng yirik orollari – Ekspiritu – Santo, Malakula, Ambrim, Efate, Eframango. Ja'mi 60 dan ortiq vulqon mavjud, ba'zilar hamon harakatdadir.

Tabiiy zahiralari – marganets, oltin, kumush, mis, baliq, yog'och, neft.

Davlat tuzumi – Britaniya rahbarligidagi respublika. Davlat boshlig'i – prezident, hukumat boshlig'i – primer – ministr, 6 provintsiyaga bo'linadi.

Transportidan avtomobil yo'llari mavjud.

Asosiy porti – Port – Vila.

1980 yil 30 iyunda o'z mustaqilligini e'lon qildi. Asosiy savdo hamkorlari –
Niderlandiya, Yaponiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Yangi Kaledoniya.

Savollar to'plami.

1. Avstraliya va Okeaniyaning iqtisodiy-geografik o'rni va resurslari xo'jalikda qanday ahamiyatga ega?
2. Avstraliya va Okeaniya davlatlari qanday boshqaruv tiplariga ega?
3. Avstraliyaning ixtisoslashgan sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlari qaysilar?
4. Region aholisining demografik xususiyatlari qanday?
5. Okeaniya mamlakatlarining eksport-import munosabatlari qanday xususiyatlarga ega?

II. AMALIY MASHG'ULOTLAR MAVZULARI

Jaxon xo'jaligi rivojlanishining bosqichlarini aniqlash.

Uslubiy ko'rsatma. Amaliy mashg'ulot quyidagi tartibda tashkil etiladi:

- **o'qituvchi:** talabalarni amaliy mashg'ulot uchun qo'shimcha o'quv materiallar va ular mazmuniga doir savol va topshiriqlar tayyorlaydi hamda talabalarga ularni bajarishlari uchun tegishli ko'rsatmalar beradi;
- **talaba:** o'qituvchining ko'rsatmasi asosida amaliy ish bilan shug'illanadi. O'qituvchidan maslahat olgan holda amaliy ishlarni bajarish metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi, amaliy ishlar hamda ijodiy topshiriqlarni bajaradi;
- **metodlar, shakllar, vositalar:** o'qituvchi tamonidan tavsiya qilingan metodlar, vositalar va shakllarni qo'llash asosida talabalar texnologik jarayonlar va texnik ob'ektlarga oid topshiriqlarni mustaqil tanlaydilar hamda ijodiy bajaradilar;
- **o'qituvchi nazorati:** o'qituvchi talaba bajargan texnologik amallarni tahlil qiladi. Talaba amaliy mashg'ulotni bajarish jarayonida yo'l qo'ygan xatolarni aniqlaydi, amaliy faoliyat usullarini ko'rsatib beradi.
- **tuzatish kiritish:** o'qituvchi aniqlagan xatoliklar bartaraf etiladi hamda amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari ko'rsatiladi;

REJA:

1. Dunyoning siyosiy kartasi va uning shakllanish xususiyatlari.
2. Jahon mamlakatlarining umumiy ta'rifi, hududi va aholi soni.
3. Mamlakatlarning davlat tuzumi. YaIM bo'yicha mamlakatlar tavsifi.
4. Davlatlarning tiplari.
5. O'tish iqtisodiyoti, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar.
6. Anklav va eksklav mamlakatlar.

Metodik ta'minot:

Siyosiy geografiyadagi eng muhim geografik muammolardan biri dunyo siyosiy kartasining shakllanish jarayonidir. Bu jarayoniqtisodiy Xarakterga ham ega bo'lib ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining "vaqt chizig'i" davomida rivojlanish bosqichlarini ifodalaydi. Dunyo siyosiy kartasining shakllanishi jarayoni avvalo ijtimoiy mehnat taqsimotining yuzaga kelishi, xususi mulkchilikning rivojlanishi sinflarini va turli ijtimoiy tabaqalarning manfaatlarini himoya qiluvchi davlatlarning ijtimoiy-siyosiy xodisa sifatida tashkil topishini ifodalaydi.

Dunyo siyosiy kartasining shakllanishi quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq.

1. Miloddan oldingi IV ming – III minginchi yillardan to million asrgacha qadar:
2. Miloddan V asrdan to XVII asrning o'rtalari:
3. XVII asr o'rtalaridan to XIX asr o'rtalari:

4. XIX asr 70- yillaridan to XX asr boshlari (1913):

5. XX asrning 20-90 yillari va XXI asr boshlari.

1. Miloddan oldingi IV ming – III minginchi yillardan to miloddan V asrgacha qadar. Bu bosqichda Atlantika okeanidan Tinch okeaniga qadar bo'lgan mintaqalarda o'z davrining yirik quldorlik davlatlari shakllandi.

O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy ustivor yunalishlari quyidagilardir:

- Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi va Boltiqbo'yi mamlakatlari bilan bevosita va ko'p tomonlama aloqalarni rivojlantirish va mustahkamlash;

- Mustaqil O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston bilan do'stona, qardoshlik munosabatlarini mustahkamlash, ular bilan qalin ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni chuqurlashtirish va yanada rivojlantirish ilmiy va madaniy hamkorlikni kengaytirish;

- SHarqiy Yevropadagi davlatlar bilan shakllangan aloqalarni mustahkamlash, ular tomonidan texnologik asbob-uskunalar va ehtiyot qismlar, dori-darmonlar, oziq-ovqatlar va boshqa tovarlarni yetkazib berishdan O'zbekiston qanchalik manfaatdor bo'lsa, paxta tolasi va boshqa resurslarimiz bu mamlakatlar iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga egadir.

- Islom davlatlari bilan savdo-sotiq, turizm va boshqa aloqalarni yanada rivojlantirish va chuqurlashtirish, Xitoy va Hindiston kabi buyuk davlatlar bilan samarali aloqalarni kengaytirish;

- Janubi-SHarqiy Osiyodagi yangi industrial mamlakatlar bilan teng huquqli munosabatlarni yulga qo'yish asosida ularning sarmoyalarini sanoat, qishloq xo'jaligi, transport tizimi, infratuzilmalariga, ilm-fanga jalb qilish.

- Orolni va Orlbo'yini qutqarish.

1993 yil fevralda Toshkentda BMTning vakolatxonasi ochildi.

O'zbekiston Respublikasi va BMTning rahbarlarining sa'y-harakatlari natijasida BMTning Toshkentda vakolatxonasi mamlakatimizda BMTning taraqqiyot dasturi qochoqlar ishi bo'yicha Oliy Komissarligi, Jahon Sog'liqni Saqlash tashkiloti, Aholini joylashtirish jamg'armasi, narkotik moddalarni nazorat qilish dasturi, sanoat taraqqiyot dasturi singari ixtisoslashgan muassasalarni o'z tarkibiga olgan holda ishlay boshladi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan integratsiyalashuvida BMT doirasidagi ixtisoslashgan tashkilotlar bilan hamkorlik muhim ahamiyatga ega.

1993 yil 29 oktyabr YuNESKOning Parijdagi qarorgohida O'zbekiston YuNESKOga a'zolikka qabul qilish marosimi bo'ldi. Xiva va Buxoro YuNESKOning jahon va madaniy qadriyatlari ro'yhatiga kiritildi. Bu ro'yhatda 411 ta ob'ekt bor.

O'zbekiston tarixan qisqa bir davrda jahon hamjamiyatmiga qo'shildi, xalqaro va mintaqaviy muammolarni xal qilishda, umumiy va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlashda faol qatnashayotgan nufuzli davlat darajasiga ko'tarildi. (Yangi O'zbekistonning 7 zafarli yili: T."SHarq" 1999yil G'arbiy) AQSH, G'arbiy Yevropadagi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar- GFR, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Italiya, Daniya, SHveytsariya, Finlyandiya, Norvegiya, Ispaniya, Portugaliya, Gretsiya va boshqa davlatlar bilan teng huquqli o'zaro hamkorlikni yangi imkoniyatlarini ishga solish, ularni zamonaviy texnologiyalari,

investitsiyalarini sanoatning yetakchi sohalariga jalb qilish, bank moliya tizimi mutaxassislarini tayyorlash, axborot tarmoqlarini yulga qo'yish, jahonning yetakchi birjalari bilan xalqaro aloqa o'rnatish, xorijiy qonunchilik tajribalarini o'rganish.

Topshiriq:

1. Mavzu yuzasidan 10 ta test tuzing.
2. Mavzuning texnologik xaritasini ishlab chiqing.
3. Mavzuga oid qo'shimcha internet ma'lumotlarni o'qib, konspektlashtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

Rivojlanayotgan mamlakatlarning sanoatlashuviga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash.

Uslubiy ko'rsatma. Amaliy mashg'ulot quyidagi tartibda tashkil etiladi:

– **o'qituvchi:** talabalarni amaliy mashg'ulot uchun qo'shimcha o'quv materiallar va ular mazmuniga doir savol va topshiriqlar tayyorlaydi hamda talabalarga ularni bajarishlari uchun tegishli ko'rsatmalar beradi;

– **talaba:** o'qituvchining ko'rsatmasi asosida amaliy ish bilan shug'illanadi. O'qituvchidan maslahat olgan holda amaliy ishlarni bajarish metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi, amaliy ishlar hamda ijodiy

topshiriqlarni bajaradi;

– **metodlar, shakllar, vositalar:** o'qituvchi tamonidan tavsiya qilingan metodlar, vositalar va shakllarni qo'llash asosida talabalar texnologik jarayonlar va texnik ob'ektlarga oid topshiriqlarni mustaqil tanlaydilar hamda ijodiy bajaradilar;

– **o'qituvchi nazorati:** o'qituvchi talaba bajargan texnologik amallarni tahlil qiladi. Talaba amaliy mashg'ulotni bajarish jarayonida yo'l qo'ygan xatolarni aniqlaydi, amaliy faoliyat usullarini ko'rsatib beradi.

– **tuzatish kiritish:** o'qituvchi aniqlagan xatoliklar bartaraf etiladi hamda amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari ko'rsatiladi;

REJA:

1. Jamiyat taraqqiyotida tabiiy resurslarining o'rni va ahamiyati
2. Tabiiy resurslarni xo'jalik nuqtai nazardan ahamiyati
3. Mineral xom – ashho resurslari va ulardan foydalanish
4. Yer resurslari va ularning tarkibi
5. Iqlimiy resurslar va atmosferani muhofaza qilish
6. Suv resurslari va ulardan foydalanish
7. Rekreatsion va bolneologik resurslar

Metodik ta'minot:

Tabiiy resurslardan foydalanish darajasi o'zining tabiiy tiklanish imkoniyatlari chegarisidan chiqib ketdi. Bugungi kunda ishlab chiqarish va maishiy ehtiyoqlar uchun yiliga – 3.5 – 4 ming .km³ suv, yoqilg'i yonishiga 15 – 17 mlrd.t kislorod sarf qilinmoqda. Er bag'ridan 130 – 150 mlrd.t tog' jinsi qazib olinmoqda. 800 – 850 mln.t turli metallar eritilmoqda. Iqtisodiy sohalari va boshqa ehtiyoqlar uchun 4 – 4.5 ming.km³ tuproq ishlatilmoqda. Tabiiy resurslarin ishlatish darajasi uning o'rganilgan zahiralari ga nisbatan juda tez o'smoqda.

Aholi jon boshiga nisbatan sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ishlayotgan tabiiy resurslarinig miqdori yildan – yilga ortib bormoqda. Chunonchi 1931 yil aholi jon boshiga 4.9 t 1940 yil 7.4 t 1960 14.3 t 1980 17 t 1990y 22 t to'g'ri kelgan bo'lsa, 2000 yilda 35 -40 t to'g'ri keladi.

XX asr 50-yillaridan boshlab Har 15 yilda sanoat va energetika quvvatlari 2 martaga ortmoqda va istiqbolda yangi-yangi tabiiy resurslarni ishlab chiqishga jalb qilishni taqozo qilmoqda. 1950-1980 yillarda insoniyat butun tarixi davomida yo'latilgan tabiiy resurslarga nisbatan ko'proq tabiiy resurslarni ishlatdi va bu jarayon to'xtovsiz davom etmoqda. Natijada ko'pgina tabiiy resurslarning ma'lum zahiralari qisqardi va sifati yomonlashib bormoqda.

Er resurslari nafaqat qishloq xo'jaligida, balki sanoat qurilish, transport, maishiy xizmat va turmushda ham knen qo'llaniladi. Dunyo okean resurslari esa ko'plabkomponentlari birgalikda uchhrashi bilanajralib turadi. Agroiqlimiy va rekriatsion resurslar ham tabiy sharoit va resurslar hosilasidan iborat bo'lib inson faoliyatida muhim o'rin tutadi.

Tabiiy resurslar genetik belgilariga ko'ra letosfera resurslari (meneral xom – ashho resurslari) va biosfera (biologik) resurslariga bo'linadi. Iqtisodiy –

geografik adabiyotlarda tabiat komponentlari asosida resurslar agroiklimiy, suv, mineral xom ashyo, yer, o'simlik resurslariga va hayvonot dunyosiga bo'linadi.

Tabiiy resurslar jamiyat ehtiyoatlari uchun foydalanish istiqbollari ko'ra tugaydigan tabiiy resurslar, uz navbatida tiklanmaydigan resurslariga (ko'pincha foydali qazilmalar vayo'qolib borayotgan biologik turlari – o'simlik va hayvonot dunyosi) qisman tiklanadigan resurslarga tuproq qoplangan o'rmonlarning tabiiy holati va tiklanadigan resurslarga (keng ma'noda o'simlik hayvonot dunyosi) bo'linadi. SHuni alohida ta'kidlash lozimki, tiklanadigan tabiiy resurslar qayta tiklanish uchun ma'lum tabiiy shart – sharoitlar taqozo qilinadi va juda uzoq vaqtni uz ichiga oladi. CHunki o'rmonlarning tiklanishi uchun 60 yil, tuproqning unumdorligi chirindi katlami (1 sm) bo'lishi uchun 300- 600 yilgacha vaqt zarurdir.

Tugamaydigan tabiiy resurslar - suv,iqlim va kosmik resurslar kiradi.Suv resurslari zahirasi g'oyat katta.Ammo ishlab chiqarish sur'atlari va aholi sonining barqaror o'sib borishi bilan bugungi kunda chuchuk suv muammosi yuzaga keldi.

Iqlim resurslari atmosfera havosi,shamol energiyasi yog'inlaridan iborat.Kosmik resurslarga quyosh radiyatsiyasi,dengiz suvlarining ko'tarilishi va pasayishi (qalqishi)energiyasi kiradi va amalda bu resurslar bitmas va tuganmasdir.Ayni vaqtda ilmiy texnika inqilobi va inson faoliyatining oqibatida kosmik resurslarga ham salbiy ta'sir ko'rsatilmoqda.

Keyingi yillarda iqtisodiy-geografik adabiyotlarda tabiatdan oqiloni foydalanishning ilmiy asoslaridan iborat I.V.Komarning resurslar tsikli kontseptsiya keng yoyildi.Bu tsikl xilma-xil aylanish tizimida aholi faoliyatining tobora kuchayib borishi va ilmiy-texnika inqilobining tabiiy resurslardan foydalanish (Meneral xom-ashyolarni qazib olish, qayta ishlash iste'mol qilish hamda turli shakllarda tabiatga qaytarish)jarayoniga ta'sirini ifodalaydi.Oltita Asosiy resurs tsikllari (energoresurslvr va energiya,rudali resurslar va metallar,noruda va tabiiy xom ashyolar ,o'rmon resurslari va o'rmon materiallari agroiklimiy resurslar va qishloq xo'jaligi xom – ashyosi o'simlik va hayvonot resurslar) farqlanadi shuningdek,rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xos bo'lgan resursli eksport tsikli (RETS).Ya.G.Mashbits fikricha,tashqi (eksport)va ichki (qazib olish va qayta ishlash)omillari ta'sirida ayrim mamlakatlar, rayonlar hududlarining iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini ifodalaydi.

Mineral resurslar ishlab chiqarish jarayonida keng ma'noda foydalit qazilmalar deb yuritiladi.Foydali qazilmalar asosan metall rudalari (qora va rangli metallar, nodir va kamyob, sochma elementlar), tog' – kbmyo xom – ashyosi (meneral tuzlar, oltingugurt va boshqalar). Yoqilg'i energetika (neft, gaz, toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir,yonuvchi slanets va torflar)ga bo'linadi. Yer yuzidagi mavjud 92 ta kimyoviy element 2000 ga yaqin menerallarni tashkil qiladi.

Topshiriq:

1. Mavzu yuzasidan 10 ta test tuzing.
2. Mavzuning texnologik xaritasini ishlab chiqing.
3. Mavzuga oid qo'shimcha internet ma'lumotlarni o'qib, konspektlashtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographfi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

Jahonning turli mintaqalari demografik o'tish xususiyatlariga baho berish.

Uslubiy ko'rsatma. Amaliy mashg'ulot quyidagi tartibda tashkil etiladi:

– **o'qituvchi:** talabalarni amaliy mashg'ulot uchun qo'shimcha o'quv materiallar va ular mazmuniga doir savol va topshiriqlar tayyorlaydi hamda talabalarga ularni bajarishlari uchun tegishli ko'rsatmalar beradi;

– **talaba:** o'qituvchining ko'rsatmasi asosida amaliy ish bilan shug'illanadi. O'qituvchidan maslahat olgan holda amaliy ishlarni bajarish metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi, amaliy ishlar hamda ijodiy topshiriqlarni bajaradi;

– **metodlar, shakllar, vositalar:** o'qituvchi tamonidan tavsiya qilingan metodlar, vositalar va shakllarni qo'llash asosida talabalar texnologik jarayonlar va texnik ob'ektlarga oid topshiriqlarni mustaqil tanlaydilar hamda ijodiy bajaradilar;

– **o'qituvchi nazorati:** o'qituvchi talaba bajargan texnologik amallarni tahlil qiladi. Talaba amaliy mashg'ulotni bajarish jarayonida yo'l qo'ygan xatolarni aniqlaydi, amaliy faoliyat usullarini ko'rsatib beradi.

– **tuzatish kiritish:** o'qituvchi aniqlagan xatoliklar bartaraf etiladi hamda amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari ko'rsatiladi;

R E J A:

1. Jahon aholisi haqida umumiy ma'lumot.
2. Jahon aholisi soni va o'sish sur'atlari.
3. Jahon aholisining milliy va diniy tarkibi.
4. Jahon aholisining joylashishi va migratsiyasi.
5. Aholining jinsiy va yosh tarkibi.
6. Mehnat resurslari, bandlik va ishsizlik sur'atlari.

Metodik ta'minot:

Aholini o'rganishda geografiya ayniqsa, demografiya bilan yaqin turadi. Agar demografiya aholining biosotsial kategoriya sifatida uning tabiiy va migratsiya harakatlarini tadbqiq etsa, geografiya ana shu muammolarga, eng avvalo makon jihatdan, hududiy tafovutlarni aniqlash nuqtai nazaridan qaraydi.

Demografik tomonlarni o'rganishda ikki holatga e'tibor qaratish lozim. Gap shundaki, bu yerda ba'zan demografiya tushunchasi ishlatilsa, boshqa hollarda demogeografiya deb yuritiladi. Aslini olganda ikkala tushuncha ham qo'llanishga to'la haqli. Ammo ularni o'z o'rnida mavridida ishlatgan ma'qulroq.

Jahon aholisi soni va o'sish sur'atlari. Geograf hamda demograflar o'z ishlarida aholi ro'yhati ma'lumotlaridan keng foydalanishadi. Butun dunyoda XIX asr boshidan buyon 2 mingdan ortiq aholi ro'yhati o'tkazilgan. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda aholi ro'yhati har 5 yoki 10 yilda bir marta o'tqazib turiladi.

Aholi soni har doim o'zgarib turadi. SHuning uchun tahlil chog'ida aholi soni aniqlanayotgan vaqtni va aholi yashayotgan hududning ma'muriy chegaralarini aniq hisobga olish zarur. Biroq, bir nechta mamlakatlarda ko'p vaqtdan buyon aholini umumiy ro'yhatdan o'tqazish amalga oshirilmagan. Xususan, 90-yillarning boshida 40 ta mamlakatda 10 yildan ko'p vaqt ichida aholi umuman ro'yhatdan o'tqazilmaganligi aniqlangan. SHuning uchun Yer shari aholisining umumiy soni aniq emas. Balki haqiqatga yaqin miqdor deb qarash maqsadga muvofiq.

SHunday qilib, 1950 yilning o'rtalarida Yer shari aholisining soni BMT ma'lumotlariga ko'ra 2516,0 mln. kishi, 1987 yilning o'rtalarida esa 4994,0 mln. kishini tashkil etgan. 1987 yil 11 iyulda BMT Yerning 5 mlrd. yashovchisining tug'ilgan kunini nishonlagan. 1995 yilda esa Yer shari aholisining soni 5716,0 mln. kishi, 12 oktyabr 1999 yil 6 mlrd. kishini tashkil qildi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning aholisi nisbatan tez o'smoqda. 1975-1995 yillarni olib qarasa bu oraliqda iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlarning aholisi 1,4 martaga ko'paygan. SHu yillarda dunyoning asosiy mintaqalarida aholi sonining o'sishi quyidagicha bo'lgan: Afrika aholisi – 1,8 martaga ko'paygan; Lotin Amerikasi aholisi – 1,5 marta; Janubiy va Janubi-sharqiy Osiyoda 1,5 marta; Avstraliya va Okeaniyada 1,3 martaga; SHimoliy Amerikada 18,4 foiz; g'arbiy Yevropa – 7 foizga oshgan. 1995 yilda Yer shari aholisining deyarli 60 foizi Osiyoda, 12 foizga yaqini Afrikada, 8 foiz Lotin Amerikasida, 3,2 foiz

g'arbiy Yevropada, 2,6 foiz Rossiyada va 5 foiz SHimoliy Amerikada, 0,9 foiz Avstraliya va Okeaniyada yashagan. BMT bashoratiga qaraganda, Yer shari aholisining soni 2000 yilda 6030,0 mln., 2005 yilda 6550,0 mln., 2015 yilda 6985,0 mln., 2020 yilda 7469 mln., 2025 yilda 8312,0 mln. kishini tashkil qiladi.

Demografik statistikada tug'ilish koeffitsienti (tug'ilganlar soni har 1000 kishiga nisbatan promilleda o'lchanadi) o'lim koeffitsienti (o'lganlar soni har 1000 kishiga nisbatan promilleda o'lchanadi), nikoh koeffitsienti, aholining tabiiy harakati koeffitsientlaridan (tug'ilish va o'sish koeffitsientlari orasidagi farq) foydalaniladi.

Koeffitsientlar ko'proq joriy yil uchun hisoblab chiqiladi. O'limning koeffitsientini hisoblash uchun bir yilda o'lganlar sonini shu yildagi aholining o'rtacha soniga bo'lib, 1000 ga ko'paytiriladi.

Berilgan yildagi aholining o'rtacha soni sifatida shu yilning 30 iyun holatiga to'g'ri kelgan aholi sonini hisoblash qabul qilingan. Agar tadqiqotchi bu sana uchun aholi soni haqidagi ma'lumotga ega bo'lmasa, u holda aholining o'rtacha soni arifmetik yo'l bilan hisoblab topiladi. Xuddi shu yo'l bilan nikoh koeffitsienti ham hisoblanadi.

G'arb mamlakatlarida ko'proq ikkinchi usuldan foydalaniladi. U holda nikoh koeffitsienti tug'ilish koeffitsientiga taqqoslanuvchi miqdor sifatida shakllanadi. Tug'ilish va o'lim natijasida «takror barpo bo'lish» deb nom olgan aholining uzluksiz yangilanish jarayoni yuzaga keladi.

Mehnat resurslari emigrantlar hisobiga shakllangan. AQSH an'anaviy tarzda emigratsiyaning ikkinchi markazi bo'lib hisoblanadi. Hozir u yerda kelgan ishchi kuchi doimiy 5 foizga yaqin miqdorni tashkil qiladi va qirg'oqbo'ylarida birmuncha ko'proqdir. Xodson instituti bashoratlariga qaraganda, 1985 yildan 2000 yilgacha oq tanlilar aholining bandlikdagi ulushi 83 foizdan 57 foizga kamaysa, qora tanlilarniki esa aksincha, 10 foizdan 20 foizgacha o'sdi. Emigrantlar ulushi esa 7 foizdan 22 foizgacha ko'tarilishi mumkin. SHuningdek, iqtisodiy rivojlangan g'arbiy Yevropa va SHimoliy Amerika ishchi kuchini o'ziga jalb qilgan birinchi markaz bo'lgan bo'lsa, 70-yillardan boshlab, jahon mehnat bozori neft qazib chiqaruvchi Yaqin SHarq mamlakatlarida ham shakllana boshladi. 80-yillarning boshlarida Yaqin SHarqda xorijiy ishchilarning soni 3 mln. kishidan ortdi va asosan, Birlashgan Arab Amirligi, qatar, Saudiya Arabistoni va Bahrayn, Ummon davlatida 75 foiz joylashdi. Asosiy ishchi kuchi eksport qiluvchi mamlakat Misrdir.

Mamlakatlararo ishchi kuchi migratsiyasi Osiyo va Afrikaning bir qator mamlakatlariga xos jarayondir. Ishchi kuchi eksporti eksport qilinayotgan tovar, mehnat resurslari uchun o'ziga xos to'lov rolini bajaruvchi muhojirlarning valyuta mablag'larini o'tqazish bilan nazorat qiladi. Bunda ishchi kuchi eksportidan olinayotgan valyuta tushumi eksport qiluvchi mamlakatda tovar sotishga xos bo'lgani kabi ishlab chiqarish harajatlari sabab bo'lmaydi.

Topshiriq:

1. Mavzu yuzasidan 10 ta test tuzing.

2. Mavzuning texnologik xaritasini ishlab chiqing.
3. Mavzuga oid qo'shimcha internet ma'lumotlarni o'qib, konspektlashtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

Jahon urbanizatsiyasining mintaqaviy xususiyatlarini aniqlash

Uslubiy ko'rsatma. Amaliy mashg'ulot quyidagi tartibda tashkil etiladi:

– **o'qituvchi:** talabalarni amaliy mashg'ulot uchun qo'shimcha o'quv materiallar va ular mazmuniga doir savol va topshiriqlar tayyorlaydi hamda talabalarga ularni bajarishlari uchun tegishli ko'rsatmalar beradi;

– **talaba:** o'qituvchining ko'rsatmasi asosida amaliy ish bilan shug'illanadi. O'qituvchidan maslahat olgan holda amaliy ishlarni bajarish metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi, amaliy ishlar hamda ijodiy topshiriqlarni bajaradi;

– **metodlar, shakllar, vositalar:** o'qituvchi tamonidan tavsiya qilingan metodlar, vositalar va shakllarni qo'llash asosida talabalar texnologik jarayonlar va texnik ob'ektlarga oid topshiriqlarni mustaqil tanlaydilar hamda ijodiy bajaradilar;

– **o'qituvchi nazorati:** o'qituvchi talaba bajargan texnologik amallarni tahlil qiladi. Talaba amaliy mashg'ulotni bajarish jarayonida yo'l qo'ygan

xatolarni aniqlaydi, amaliy faoliyat usullarini ko'rsatib beradi.

– **tuzatish kiritish:** o'qituvchi aniqlagan xatoliklar bartaraf etiladi hamda amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari ko'rsatiladi;

R E J A:

1. Dunyo xo'jaligining mohiyati va rivojlanish bosqichlari .
2. Dunyo bosqichlari va xalqaro mehnat taqsimotida yangi jarayondan
3. Urbanizatsiya jarayoni.
4. Xalqaro mehnat taqsimoti dunyo xo'jaligining moddiy asosi .
5. Xalqaro ishlab chiqarish va ixtisoslashuvi va kooperatsiya.
6. Hududiy mehnat taqsimoti milliy iqtisodiyotni rivojlantirish bosh tushunchasi.
7. Hududiy mehnat taqsimotining shakllari.
8. Hozirgi sharoitda xalqaro raqobat ishini xususiyati.

Metodik ta'minot:

Jahon xo'jaligi iqtisodiyoti kategoriyadir chunki uning to'g'risidagi tushuncha ijtimoiy mehnat taqsimoti tushunchasi xo'jalikning aloqalarining baynalminallashishi hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyalanishi aloqadordir. Jahon xo'jalik geografik kategoriya bo'lib uch yunlishida tadqiq etiladi.

1. Jahon xo'jaliklarning umumiy geografiyasi
2. Uning tarmoqlari geografiyasi
3. Yirik regional va subregional geografiyasi

Jahon xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishida xalqaro geografik mehnat taqsimotining urn iva ahamiyati bekiyosdir geografik mehnat taqsimoti bu ijtimoiy mehnat mehnat taqsimotining hududiy shaklidir. Geografik mehnat taqsimoti miqyosiga ko'ra rayonlararo va xalqaro mehnat taqsimotiga bo'linadi. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti jahon xo'jaliging harakatlantiruvchi va negizidir.

Jahon xo'jaligi – bu bir biri bilan umumjahon iqtisodiy munosabatlari orqali bog'langan. Dunyodagi barcha malakatlar milliy xo'jaliklarining majmuidir.

Jahon xo'jaligining geografik «Modeli» kundan kunga murakkablashib bormoqda XIX asrning oxirigacha barcha ko'rsatkichlar bo'yicha bir markaz – Yevropa yaqqol ko'zgar tashlanar edi. Undan keyin ikkinchi jahon markazi – AKSH vujudga keldi va yetakchi rulni uynay boshladi. Ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda jahon xo'jaligining Yangi markazlari sobik ittifoq va Yaponiya byudjetiga keldi. Undan keyingi ishlar Xitoy va Hindiston, Kanada, Avstraliya va Guruziya janubi – g'arbiy osiyoning neft qazib oluvchi mamlakatlari singari Yangi iqtisodiy markazlar shakllana boshladi. So'ngi chorak asrda jahon xo'jaligida to'rt «Osiyo yulbarslari» Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong va Singapur sahnaga chiqdi. Mazkur hududiy o'zgarishlar natijasida osiyo Tinch okeani mintaqasining jahon xo'jaligidan salmogi Yana ham oshdi. Jahon xo'jaliging hozirgi vaqtda ko'p markazli xusiyatga egadir.

3. Dunyo mamlakatlari milliy xo'jaliklarining jahon xo'jaliklarini

birlashtirish asosida xalqaro mehnat taqsimoti etadi. BMT XMT – ayrim mamlakatlarning bo'lgan tabiiy sharoit va resurslar aholining mehnat malakalarining ko'nikmalari asosida ayrim mahsulotlari yoki ularning turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi va boshqa mamlakatlar bilan ayrboshlashuvidir.

XMT mamlakatlarning iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishi darajasi ijtimoiy – siyosiy tizimining Xarakteridan qat'iy nazar tavarlar xizmat va bilimlarning xalqaro ayrim boshlanishi ishlab chiqarishning rivojlanishi, ilmiy savdo solik sohalarida boshqa hamkorlarining ob'ektiv asosidir. XMT mamlakatlari ichidagi va ular o'rtasidagi munosabatlar rivojlanishining konuniy natijasi ijtimoiy mehnat taqsimotining mantiqiy davomidir. XMT harakatlantiruvchi kuch va uni rag'batlantiruvchi omil. Mamlakatlarning unda ishtirok etishidan ko'zlangan maqsadi manfaatlari vazifalari iqtisodiy foyda olishga qaratilgandir. Bu faoliyati xalqaro miqyosi qiymat konuni amal qilish ko'rinadi. Qiymat konuni tovar ishlab chiqarish sharoiti XMT afzalliklaridan foydalanishga undaydi. Har qanday ijtimoiy iqtisodiy sharoitga qiymat ishlab chiqarish harakatlari mehnatga hak to'lash qo'yilgan qiymatdan iborat bo'ladi. Bozorga tushayotgan tovarlar baynalminal qiymatning yoki xalqaro narxlarning tovarlar xalqaro bozorlar konuniyatlariga mos munosiblik jumladan qiymat konuni asosida almashtiradi. Unda erishiladigan iqtisodiy Samara vaqtning tejalishida va mehnat unumdorligining o'sishi namoyon bo'ladi. XMT da har bir mamlakat milliy iqtisodiyotning tutgan o'rni quyidagilarga bog'liq.

- A) Iqtisodiy geografik holati.
- B) Agroiqlimiy sharoitlari
- V) Tabiiy resurslari foydali qazilmalar bilan ta'minlangan darajasi
- G) Xalqning millatning mehnat an'analari ma'lum ishlab chiqarish turlari xizmatlari ko'nikmalariga egaligi.
- D) Mamlakatni iqtisodiy tarixiy rivojlashi xususiyatlari
- E) ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyot darajasi
- J) Mehnat resurslari sifat tarkibi kasbiy va intellektual darajasi yangi kasb hunarlarning o'zlashtirish imkoniyatlari kabi bir qator iqtisodiy ijtimoiy ko'rsatkichlar.

Topshiriq:

1. Mavzu yuzasidan 10 ta test tuzing.
2. Mavzuning texnologik xaritasini ishlab chiqing.
3. Mavzuga oid qo'shimcha internet ma'lumotlarni o'qib, konspektlashtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.

3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –Т., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuv koeffitsientini aniqlash

Uslubiy ko'rsatma. Amaliy mashg'ulot quyidagi tartibda tashkil etiladi:

– **o'qituvchi:** talabalarni amaliy mashg'ulot uchun qo'shimcha o'quv materiallar va ular mazmuniga doir savol va topshiriqlar tayyorlaydi hamda talabalarga ularni bajarishlari uchun tegishli ko'rsatmalar beradi;

– **talaba:** o'qituvchining ko'rsatmasi asosida amaliy ish bilan shug'illanadi. O'qituvchidan maslahat olgan holda amaliy ishlarni bajarish metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi, amaliy ishlar hamda ijodiy topshiriqlarni bajaradi;

– **metodlar, shakllar, vositalar:** o'qituvchi tamonidan tavsiya qilingan metodlar, vositalar va shakllarni qo'llash asosida talabalar texnologik jarayonlar va texnik ob'ektlarga oid topshiriqlarni mustaqil tanlaydilar hamda ijodiy bajaradilar;

– **o'qituvchi nazorati:** o'qituvchi talaba bajargan texnologik amallarni tahlil qiladi. Talaba amaliy mashg'ulotni bajarish jarayonida yo'l qo'ygan xatolarni aniqlaydi, amaliy faoliyat usullarini ko'rsatib beradi.

– **tuzatish kiritish:** o'qituvchi aniqlagan xatoliklar bartaraf etiladi hamda amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari ko'rsatiladi;

REJA:

1. Sanoat ishlab chiqarishning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati.
2. Sanoatning tarmoq tarkibi, umumiy xususiyatlari.
3. XX asr boshlarida sanoat tarmoq tarkibi va rivojlanishi
4. Tog'-kon, yoqilg'i energetika majmuasining tarkibi va rivojlanishi

5. Metallurgiya sanoati majmuasi
6. Mashinasozlik sanoati majmuasi
7. Kimyo sanoati majmuasi.
8. Engil sanoat tarmoqlari tarkibi va rivojlanishi
9. Sanoat va atrof-muhit muammosi

Metodik ta'minot:

Jamiyat taraqqiyoti bilan iste'mol buyumlari va mahsulotlarga bo'lgan talab - ehtiyot asta sekin ortib boradi. Natijada qishloq xo'jaligi, chorvachilik yoki dexqonchilik mahsulotlari yetishmay qoladi. Bu esa avvaliga hunarmandchilik va kosibchilikni, keyinchalik esa sanoat ishlab chiqarishni va undagi kooperatsiya shaklining dastlabki ko'rinishi manufakturaga zamin yasaydi. Manufakturaning rivojlanishi hozirgi zamon industriyasiga ko'chadiki, bu jamiyat taraqqiyotida yangi davrga muvofiq keladi.

Sanoatning bunday tarixiy rivojlanib borishi, asosan to'qimachilik tarmog'i negizida amalga oshadi. Qolgan tarmoqlar, jumladan, mashinasozlik, metallurgiya sanoatining dastlabki shakllanishi ko'proq ana shu to'qimachilik sanoatining talablari bilan bog'liq bo'lgan. Buning qator sabablari bor:

5. To'qimachilik sanoatining ishlab chiqarish jarayoni uncha murakkab emas.

6. Mazkur sanoatning shakllanishiga katta mablag' sarflanmaydi (ishlab chiqarish fondlarining qiymati nisbatan past).

7. Bunday korxonalar tez quriladi va ularning rivojlanishi uchun xom - ashyo va ishchi kuchi barcha joyda mavjud.

8. Uning mahsuloti hamma uchun va hamma vaqt kerak hamda narxi ham arzon.

SHu bois ushbu sanoat tarmog'ining aylanishi, daromad hosil qilishi imkoniyati keng bo'ladi. Masalan, Angliyada manufakturaning vujudga kelishi.

SHuni alohida ta'kidlash kerakki, sanoat mahsulotlarining hajmi qishloq xo'jaliga xom-ashyosining tayyorlanishiga transport vositalarining to'xtovsiz qatnoviga, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishiga asoslanadi.

Sanoat ishlab chiqarish yanada foyda, rentabillik, tannarx, moliya kabi iqtisodiy ko'rsatkichlarga va davlat byudjetiga ham ta'sir qiladi. Masalan, O'zbekiston sanoat tarmoqlarida YaIM ning 22,4% i yaratiladi yoki mehnat resurslarining 12% i mazkur sohada band yoki 1 mln. kishini tashkil etadi.

Xususan, O'zbekiston sanoatida elektr energiyasi, gaz, neft, ko'mir, benzin, po'lat, avtomobillar, traktorlar, paxta terish mashinalari, samolyotlar, olingugurt kislotasi, mineral o'g'itlar, sun'iy tolalar, tsement, turli qurilish materiallari, gazlamalar, paxta moyi, un, yog', gurunch, kiyim - kechak, oziq - ovqat mahsulotlari va boshqalar ishlab chiqariladi.

Sanoatni joylashtirish va rivojlantirishda turli sharoitlar va omillar qatnashadi. Ularni asosan ikki guruhga bo'lish mumkin:

3. Iqtisodiy geografik omillar, ya'ni mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi, ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish xususiyatlari shakllari, energetika, transport, infrastruktura holati, ishlab chiqarishning moddiy

texnika bazasi, ITI.

4. Tabiiy geografik omillar, ya'ni tabiiy sharoit, iqlim, rel'ef, tabiiy resurslar mineral va suv resurslari.

Sanoat ishlab chiqarishni ilmiy tahlil qilish, samaradorligini, o'sish sur'atlarini aniqlash uchun uning tarmoqlarini guruhlariga ajratish lozim. Mahsulotning iqtisodiy mazmuniga ko'ra sanoat ikki yirik guruhga bo'linadi.

3. Ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi ("A" guruh)

4. Iste'mol buyumlari ishlab chiqaruvchi ("B" guruh)

Mehnat vositalarining mehnat buyumlariga ta'sir etish xususiyatiga asosan sanoat ikkiga, ya'ni qazib oluvchi tog'-kon sanoati va qayta ishlovchi tarmoqlardan iborat. SHuningdek, sanoat ishlab chiqarishi tarmoq tarkibiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi.

Topshiriq:

1. Mavzu yuzasidan 10 ta test tuzing.
2. Mavzuning texnologik xaritasini ishlab chiqing.
3. Mavzuga oid qo'shimcha internet ma'lumotlarni o'qib, konspektlashtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

Ayrim turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini aholi jon boshiga hisoblash

Uslubiy ko'rsatma. Amaliy mashg'ulot quyidagi tartibda tashkil etiladi:

- **o'qituvchi:** talabalarni amaliy mashg'ulot uchun qo'shimcha o'quv materiallar va ular mazmuniga doir savol va topshiriqlar tayyorlaydi hamda talabalarga ularni bajarishlari uchun tegishli ko'rsatmalar beradi;
- **talaba:** o'qituvchining ko'rsatmasi asosida amaliy ish bilan shug'illanadi. O'qituvchidan maslahat olgan holda amaliy ishlarni bajarish metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi, amaliy ishlar hamda ijodiy topshiriqlarni bajaradi;
- **metodlar, shakllar, vositalar:** o'qituvchi tamonidan tavsiya qilingan metodlar, vositalar va shakllarni qo'llash asosida talabalar texnologik jarayonlar va texnik ob'ektlarga oid topshiriqlarni mustaqil tanlaydilar hamda ijodiy bajaradilar;
- **o'qituvchi nazorati:** o'qituvchi talaba bajargan texnologik amallarni tahlil qiladi. Talaba amaliy mashg'ulotni bajarish jarayonida yo'l qo'ygan xatolarni aniqlaydi, amaliy faoliyat usullarini ko'rsatib beradi.
- **tuzatish kiritish:** o'qituvchi aniqlagan xatoliklar bartaraf etiladi hamda amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari ko'rsatiladi;

REJA:

1. Qishloq xo'jaligining iqtisodiyotini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati.
2. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining hududiy joylashuvida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar.
3. Dehqonchilik va uning tarkibi.
4. CHorvachilik va uning tarkibi.
5. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi turlicha bo'lgan davlatlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni o'ziga xos xususiyatlari.
6. Qishloq xo'jaligini bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlantirish zaruriyati.
7. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni yechimlari.

Metodik ta'minot:

XX asrning 60-70-yillarida dunyo xo'jaligi ishlab chiqarishda dastlab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda avvalo AQSHda yangi texnologik siljish "agrosanoat integratsiya"si jarayoni boshlandi. Agrosanoat integratsiyasi-sanoat birlashmalari va hizmat ko'rsatish sohalaridan farqli o'laroq-bosh xususiyati tarmoqlararo Xarakterga ega bo'lib, bir-biridan jiddiy farq qiluvchi sanoat va qishloq xo'jaligining tashkiliy va tijorat jihatidan birlashuvini ifodalaydi. Agrosanoat integratsiyasi tarixiy va mantiqiy sur'atda agrosanoat majmuasini tuzilishiga olib keladi. Agrosanoat majmuasi murakkab tushuncha bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishda qishloq xo'jaligi va sanoat korxonalari, tarmoqlarining

integratsion asoslardagi barqaror, uzoq muddatli ishlab chiqarish va tijorat aloqalarini bildiradi, xususiylar va shartnomaviylar munosabatlar negizida butun agrosanoat zanjirida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash, tayyor mahsulotlarni iste'molchiga yetkazib berish va qishloq xo'jaligi uchun ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishni ifodalaydi. Agrosanoat majmuasining shakllanish jarayoni iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar, ayniqsa, AQSHda yuqori sur'atlar bilan bormoqda. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar agrosanoat ishlab chiqarishda TMK integrator vazifasini bajarmoqda va muhim rol o'ynamoqda. "Agrobiznes"-yuqori foyda olish maqsadida qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq tarmoqlarni (marketing tizimi ham kiradi). Hozirgi zamon boshqaruv usullari va yo'llari bilan tashkil qilishdir. Agrobiznesning yuzaga kelishi 70-yillarning o'rtalaridan boshlab dastlab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda, so'ngra bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarga xos. Agrobiznes shakllari juda xilma-xildir. Uning keng tarqalgan turlari SHaxsiy individual fermalar, agrofirmalar, agrosanoat birlashmalari va boshqalardir. Agrobiznesning eng ommaviylashgan turlaridan biri SHaxsiy individual fermalar bo'lib AQSHda keng tarqalgan va fermer-xo'jaliklarining 90%iga to'g'ri keladi. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarining hududiy joylashuvida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar. Ilmiy texnika inqilobi qishloq xo'jaligi tarmoqlarini rivojlanish va ixtisoslashuviga hududiy joylashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini sanoat asoslariga o'tish mehnat unumdorligini ortishi ko'zga tashlansada, bu hol ko'proq iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lgan jarayondir. Ayni vaqtda Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi bir qator mamlakatlarida qishloq xo'jaligi ekstensiv formaga ega bo'lib kapitalizmga bo'lgan ukladlar tizimi va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy muammolar mavjuddir. Inson iqtisodiy faoliyatida qishloq xo'jaligi tabiiy muhit bilan eng chambarchas bog'langan sohadir. Keyingi yillarda Ilmiy texnika inqilobi natijasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni muhim sifat o'zgarishi yuz berganligiga qaramay tabiiy sharoitga bog'liq holda saqlanib qolmoqda. Tabiiy sharoit nafaqat qishloq xo'jaligi tarmoqlarini yo'nalishinigina emas, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishga ham ta'sir etadi.

Tabiiy shart-sharoit avvalo:

- qishloq xo'jaligini asosi hisoblangan yer resurslarini;
- o'simliklarni vegetatsiya davri uchun hayotiy zarur bo'lgan issiqlik, nam va yorug'likning o'zaro uyg'unlashuvini;
- tuproqning tabiiy unumdorligi va melioratsiya imkoniyatlarini;
- chorvachilikning ozuqa bazasi hisoblangan tabiiy o'tloq va yaylovlarni o'z ichiga oladi.

Qishloq xo'jaligi inson faoliyatida atrof-muhitga kuchli ta'sir etadigan sohadir. Ilmiy inqilobi sharoitida qishloq xo'jaligini atrof-muhitga ta'siri juda ortmoqda. Qishloq xo'jaligida yer resurslarini sinflashtirishda quyidagi bosh tiplar:

- Dehqonchilikda ishlanadigan barcha qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar;
- Tabiiy o'tloq va yaylovlar;

- Yaroqsiz kam foydalanadigan yoki mutlaq yaroqsiz yerlar.

Yuqoridagi barcha tip maydonlar yer sharining 3-1 qismini yoki 4,5 mlrd gektarni tashkil etadi. Qishloq xo'jaligida ishlanadigan maydonlar esa 1,5 mlrd gektardan iborat. Ishlanadigan maydonlarning 16%i MDHga, 10%i Yevropaga (MDHning Yevropa qismidan tashqari), 32%i xorijiy Osiyoga, 16%i SHimoliy Amerikaga, 9%i Lotin Amerikasiga, 9%i Avstraliya va Okeaniyaga, 14%i Afrikaga to'g'ri keladi. Yevropa deyarli haydalganlik darajasi yuqoriligi, yer resurslari zahiralarning chegaralanganligi bilan ajralib tursa, xorijiy Osiyo, Lotin Amerikasi, Afrika cho'l va chalacho'l, tog'li rel'efga egaligi hamda katta yer resurslari egaligi bilan ajralib turadi. Ammo bu hududlarni o'zlashtirish tabiiy va ijtimoiy iqtisodiy qiyinchiliklar hamda katta sarf-harajat bilan bog'liq. Agroiqlimiy va tuproq qoplami yer sharining umumiy qonuniyatlari asosida zonallik va tik (vertikal) mintaqalikka tarqalgandir. Issiq, mo'tadil va sovuq mintaqa zonalar alohida ajralib turadi. Bu jarayon faol temperatura summasi (10°S dan yuqori) 200 to 4000°S tsel'siy va 1000°S dan 2000°S bo'lgan zonalarda, ya'ni birinchi zonada o'rmon qo'ng'ir, qora va kashtan tuproqlar, ikkinchi zonada o'rmon kulrang va podzol tuproqlar tarqalgandir. Mavjud agroiqlimiy va tuproq resurslari ilmiy texnika inqilobi yutuqlaridan oqilona foydalanilgan holda barcha mamlakat va regionlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni rivojlantirish imkonini beradi. Tabiiy sharoit va aholi ehtiyojlari uchun turlicha bo'lganligi sababli qishloq xo'jaligi hamma joyda bir xil emas. SHuning tabiiy sharoitga qarab, ma'lum bir joyning qishloq xo'jaligi muayyan mahsulot yetishtirishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashishga tabiiy sharoitning zonalar bo'yicha o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Har bir tabiat zonasida qishloq xo'jaligining muayyan bir tarmog'i yetakchi hisoblanadi va boshqalaridan keskin farq qiladi. Qishloq xo'jaligi rivojlanish darajasiga ko'ra ikki turga bo'linadi: Birinchisi-rivojlangan tovar qishloq xo'jaligi; Ikkinchisi-ichki xo'jalik iste'moli, ya'ni birinchisi-intensiv, ikkinchisi-ekstensiv.

Islom dini mavjud mamlakatlarda cho'chqachilik unchalik rivojlanmagan. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi turlicha bo'lgan davlatlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni o'ziga xos xususiyatlari. Sanoati rivojlangan kapitalistik mamlakatlar qishloq xo'jaligini intensivlash, mexanizatsiyalash va mahsulotlik darajasi ishlab chiqarishni ixtisoslashuv va kontsentratsiya yuqoriligi hamda qishloq xo'jaligi monopoliyalar manfaatlariga bo'yso'nganligi bilan agrobiznes tobora kuchayib borayotganligi bilan xarakterlanadi. Qishloq xo'jaligida o'rtacha va kichik fermer va dehqon xo'jaliklari hissasining ortib borishi ko'zga tashlanmoqda. Dehqon xo'jaliklari monopolistik agrobiznesning tarkibiy qismi, uning qishloq joylaridagi ishchi kuchi bo'lib qoldi. Bu mamlakatlarda deyarli chorvachilik, ziroatchilik bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanmoqda. Madaniy yaylovlardan keng foydalanib yaylov mahsuldorligin barqaror ortib borishi ayniqsa, shahar atrofi xo'jaliklari uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. G'arbiy Yevropa qishloq xo'jaligi yuqori darajada intensivlashganligi bilan ajralib turadi. Yaponiya qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan agroreforma oqibatida yirik kapitalistik xo'jaliklar hukmron rol o'ynaydi. Boshqa kapitalistik mamlakatlardan farqli o'laroq Yaponiya qishloq xo'jaligida ziroatchilik muhim o'rin tutadi.

Ziroatchiligiga esa sholi yetishtirish bosh yo'nalishdir. Avstraliya, Yangi Zelandiya, JAR va Isroil qishloq xo'jaligi ham yuqori tovar qiymatiga egaligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Avstraliya qishloq xo'jaligi eksport Xarakteriga egadir. Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi mamlakatlarida 50 yillarning 2-yarmidan boshlab qishloq xo'jaligining rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. Ammo yer resurslarining kamligi, tuproq unumdorligining pastligi, mexanizatsiyalashtirish va kimyolashtirish darajasining bo'shligi, melioratsiya ishlarini amalga oshirishdagi iqtisodiy qiyinchiliklar tez-tez bo'lib turadigan tabiiy ofatlar (qurg'oqchiliklar). Oziq-ovqat muammosini hal qilishni doimiy sur'atda murakkablashtiradi. Argentina, Urugvay, Braziliya, Meksika kabi davlatlardan tashqari deyarli barcha mamlakatlar qishloq xo'jaligi tarkibida ziroatchilik bosh tarmoq bo'lib hisoblanadi.

Topshiriq:

1. Mavzu yuzasidan 10 ta test tuzing.
2. Mavzuning texnologik xaritasini ishlab chiqing.
3. Mavzuga oid qo'shimcha internet ma'lumotlarni o'qib, konspektlashtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziynet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

Transport konfiguratsiyasining xususiyatlarini turli mintaqalar bo'yicha o'rganish

Uslubiy ko'rsatma. Amaliy mashg'ulot quyidagi tartibda tashkil etiladi:

- **o'qituvchi:** talabalarni amaliy mashg'ulot uchun qo'shimcha o'quv materiallar va ular mazmuniga doir savol va topshiriqlar tayyorlaydi hamda talabalarga ularni bajarishlari uchun tegishli ko'rsatmalar beradi;
- **talaba:** o'qituvchining ko'rsatmasi asosida amaliy ish bilan shug'illanadi. O'qituvchidan maslahat olgan holda amaliy ishlarni bajarish metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi, amaliy ishlar hamda ijodiy topshiriqlarni bajaradi;
- **metodlar, shakllar, vositalar:** o'qituvchi tamonidan tavsiya qilingan metodlar, vositalar va shakllarni qo'llash asosida talabalar texnologik jarayonlar va texnik ob'ektlarga oid topshiriqlarni mustaqil tanlaydilar hamda ijodiy bajaradilar;
- **o'qituvchi nazorati:** o'qituvchi talaba bajargan texnologik amallarni tahlil qiladi. Talaba amaliy mashg'ulotni bajarish jarayonida yo'l qo'ygan xatolarni aniqlaydi, amaliy faoliyat usullarini ko'rsatib beradi.
- **tuzatish kiritish:** o'qituvchi aniqlagan xatoliklar bartaraf etiladi hamda amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari ko'rsatiladi;

REJA:

1. Transport tizimining rivojlanish jarayoni
2. Transport tizimining xalq xo'jaligida tutgan o'rni
3. Quriqlik transporti va uning turlari
4. Suv transporti
5. Havo transporti va boshqa transport turlari
6. Regional transport tizimi va uning asosiy ko'rsatkichlari -
7. Transport va atrof muhit muammosi
11. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy munosabatlar tuzilishi.
12. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va xalqaro iqtisodiy birlashmalar.

Metodik ta'minot:

Dunyo bo'yicha 1990 yillar o'rtalarida konteynerlar 7.5 million dona bo'lib, buni 3.4 million donasi 6 metr uzunlikda, 4 million donasi 12 metr uzunlikdadir. Konteynirlashtirishga yirik transport tugunlari ayniqsa dengiz portlari katta ta'sir ko'rsatadi. Transport tizimi ishlab chiqarish va taqsimlash tizimini integratsiyasini va intermodel transport xizmatiga bo'lgan ehtiyoqini qondirish va samaradorligini ta'minlamoqta. SHunday qilib intermodelizm bugungi kunda xalqaro bozor tizimini markaziy bo'g'ini bo'lib kelmoqda.

Jahon xo'jaligida sanoat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish bilan qatorda transport tizimini ham muhim o'rin tutadi.

Transport geografik mehnat taqsimoti asosini tashkil etadi. Transport ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi va joylashishini moddiy -texnik asosidir. Sanoat qishloq xo'jaligi bilan bir qatorda transport moddiy ishlab chiqarish jarayonida markaziy o'rinni egallaydi. Transport xalq xo'jalig yuklari va odamlar tashish orqali

ishlab chiqarish muammolar hamda aholini harakatchanligi ta'minlaydi. Transport yangi mahsulotlar yartilmay balki moddiy ishlab chiqarishni boshqa tarmoqlari tomonida yaratilgan mahsulotlarni bir joydan ikkinchi joyga olib boradi va ishlab chiqarish va ishlab chiqarish aloqalarini rivojlantirish va qushish orqali yangi ishlab chiqarish tizimini davom ettirish uchun sharoit hozirlaydi. Xuddi shu xususiyat transport harajatlari miqdorida mahsulot qiymatini ortishiga olib kelad.

Yalpi transport harajatlarini iste'molchi qo'lidagi mahsulot to'la qiymatiga bo'lgan nisbati transport tarkibiy qismlari ni koefitsenti xosoblanadi

Transport tarkibiy qismixom ashyo yoqilg'i mahsulot ishlab chiqarish sarf bo'lgan yordamchi materiallarni keltirish uchun ketgan harajatlardan tarkib topadi hamda uni iste'mol rayonlarig yetkazib burish uchun sarf bo'lgan harajatlarni o'z ichiga oladi transportga ketgan harajatlari miqdori qancha kam bo'lsa, iste'molchiga yetib borgan muayyan mahsulot to'la narxi shuncha past bo'ladi. SHuning uchun hududiy faktor ya'ni ishlab chiqarish ishlarini hududiy tashkil qilinishi va transport iqtisodiy aloqalardan oqilona bo'lish yuk tashish uchun ketgan harajatlarni kamayishiga olib keladi. Ishlab chiqarish jarayoni bilan shu jarayonda paydo bo'lgan mahsulotni bir vaqtda ro'y berishi transportni Xarakterlik xususiyatidir. SHuni oqibatida transport mahsulotini jamg'arish mumkin bo'ladi holbuki moddiy ishlab chiqarish boshqa tarmoqlarida bunday bo'lmaydi

Yuk tashini hajmi, tarkibi hajmi tarkibi va yo'naltirish mamlakat rayonlarini iqtisodiyotini ko'rsatsa, transport turi esa aholi va ishlab chiqarishni jonlantirini ifodalaydi. Transport hududiy (geografik) mehnat taqsimotini keltirishning moddiy texnik asosidir, Butun dunyo xo'jaligida transport tarmoo'lari jo'da murakab tizimga egadir. Yer sharidagi aloqa yo'llari (dengiz trassasidan tashqari) 32 mln. km bo'lib yiliga 1 trl. dan xalqaro pasajir va 150 mlrd tonnadan ortiq xilma-xil yuklar tashiladi Xalqaro transport oboroti 13-14 trln. Pass km ni va yuk oboroti esa 55-60 trln. t. km ni tashkil qiladi. Transport korxonasida 110 mln dan ortiq io'chi band.

Barcha aloqa yo'llari transport vositalari va transport tizimini tashkil etadi Har bir mamlakat va region o'zini transport tizimiga, transport turlarini konfigurasiasigga egadir. Transport konfiguratsiyasidir

a) Radiallar (bir markazli va ko'p markazli): b) Radial -aylanma

v) kenglik g) meridional d) shoxsimon yoki tarvaqaylab ketgan va boshqa ko'rinishlarga egadir.

Bir necha mamlakat tizimini birlashib regional transport tizimini tashkil etadi. Masalan g'arbiy Yevropa, SHimoliy Amerika, Lotin Ameriksi, Afrika, O'rta Osiyo va boshqalar. SHuningdek o'zoq yillar davmida soialistik, kapitalistik va rivojlanayotgan mamlakat lar transport tizimiga ajratilib ham klingen.

Turli regionlardagi aloqa yo'llari transport tarmoqlarini o'zao „aloqadorligi va uyg'unlashuvi turlicha ekanligi bilan ajralib turadi. Barcha regiondagi transport tizimi bigalikda xalqaro transport tizimini tashkil qiladi.

Dengiz suvlarida suzish barcha mamlakat kemalari uchun ochiq. qirg'oq bo'yi hududlarida esa kemalar shu hududdagi mamlakatlar tomonidan nazorat qilinadi. Dunyo bo'yicha yagona hududiy suvlarni kenglik bo'yicha nazorat qilish qonuni yo'q. Hududiy suvlarni nazorat qilish qirg'oq bo'ylab mamlakatlar tomonidan yoki xalqaro shartnoma asosida o'rnatiladi. Masalan: Buyuk Britaniya,

Frantsiya va boshqa bir qator mamalakatlarning qirg'oq bo'yi hududigacha chegarali 3 milion O'rta dengiz qirg'oq bo'yi mamlakatlari, Markaziy Amerika davlatlari, Hindistonda-5 milion, CHili, Peruda 200 milion, Rossiya, Bolgariya, Ruminiyada 12 milion deb belgilangan. 1980 yillarning boshlarida dengiz chegaralarini 200 milion deb o'zgartirildi.

Ichki suv transporti asosini mamlakat ichki aloqalarida va mamlakatlararo aloqalarda keng foydalaniladi. Yuk oboroti hajmi jihatidan AQSH, Rossiya, Kanada umumiy yuk oboroti hajmidan esa Niderlandiya (150% dan ortiq) shuningdek tropik Afrika mamlakatlarida, Janubiy Amerikada va Janubiy SHarqiy Osiyoda, g'arbiy Yevropa (Frantsiya, Germaniya) SHarqiy Yevropa mamlakatlari alohida o'rin tutadi. Xalqaro yuklar Reyn, Dunay, Odra, SHim, Larenziy va Buyuk ko'llar, Gang, Mekong, Niger, Panama daryolarida tashiladi. Ichki suv yo'llarining umumiy uzunligi 600 ming km dan ortadi, shundan 100 ming km ga yaqini kanallardan iborat. MDH

tizimiga kiruvchi mamalakatlardan ichki suv transport i Rossiya, Ukraina, O'rta Osiyoda (Amudaryo), Xitoy, Vengriya, Ruminiya, Pol'sha, Bolgariya, Yugoslaviyada rivojlangan.

Topshiriq:

1. Mavzu yuzasidan 10 ta test tuzing.
2. Mavzuning texnologik xaritasini ishlab chiqing.
3. Mavzuga oid qo'shimcha internet ma'lumotlarni o'qib, konspektlashtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Патанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographfi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.

13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

Yevropa mamlakatlari iqtisodiy geografik tavsifi

Uslubiy ko'rsatma. Amaliy mashg'ulot quyidagi tartibda tashkil etiladi:

- **o'qituvchi:** talabalarni amaliy mashg'ulot uchun qo'shimcha o'quv materiallar va ular mazmuniga doir savol va topshiriqlar tayyorlaydi hamda talabalarga ularni bajarishlari uchun tegishli ko'rsatmalar beradi;
- **talaba:** o'qituvchining ko'rsatmasi asosida amaliy ish bilan shug'illanadi. O'qituvchidan maslahat olgan holda amaliy ishlarni bajarish metodlari, vositalari va shakllarini tanlaydi, amaliy ishlar hamda ijodiy topshiriqlarni bajaradi;
- **metodlar, shakllar, vositalar:** o'qituvchi tamonidan tavsiya qilingan metodlar, vositalar va shakllarni qo'llash asosida talabalar texnologik jarayonlar va texnik ob'ektlarga oid topshiriqlarni mustaqil tanlaydilar hamda ijodiy bajaradilar;
- **o'qituvchi nazorati:** o'qituvchi talaba bajargan texnologik amallarni tahlil qiladi. Talaba amaliy mashg'ulotni bajarish jarayonida yo'l qo'ygan xatolarni aniqlaydi, amaliy faoliyat usullarini ko'rsatib beradi.
- **tuzatish kiritish:** o'qituvchi aniqlagan xatoliklar bartaraf etiladi hamda amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari ko'rsatiladi;

REJA:

1. Xorijiy Yevropa regionining tabiiy iqtisodiy geografik o'rni.
2. Tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari.
3. Xorijiy Yevropa regioning siyosiy – ma'muriy geografik xususiyatlari.
4. Xorijiy Yevropa region, aholisi va urbanizatsiyasi.
5. Xorijiy Yevropaning sanoatini ishlab chiqarishini va qishloq xo'jaligini umumiy xususiyatlari.
6. Transport tarmoqlarini rivojlanishi.

Metodik ta'minot:

Evropa tabiiy resurslarining barchasi bilan ta'minlangan. Xorijiy Yevropada yer va suv resurslaridan intensiv tarzda foydalanilmoqda, tabiiy sharoiti qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun umuman qulay hisoblanadi, Yevropa biologik resurslar, Ayniqsa o'rmon resurslari bilan tabiat yaxshi ta'minlangan. Bu yerda shimoliy o'rmon mintaqasining bir qismi Rossiya, Finlandiya, SHvetsiya qisman Norvegiya, Buyuk Britaniya davlatlarida joylashgan.

Agroiqlim resurslari, O'rta Yevropa va Janubiy Yevropada qishloq

xo'jaligini intensiv rivojlanishiga imkon beradi. Yevropa meniral resurslarga boydir. Unda meniral resurslarning sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan konlari topilgan. Yoqilg'i energetika resurslaridan toshko'mir, qo'ng'ir ko'mir, neft, tabiiy gaz, gidroresurslardan foydalanilmoqda. Toshko'mir yirik konlari Germaniya, Buyuk Britaniya va Ukrainada ochilan. Zahirolari Buyuk Britaniyada 190 mliliard tonnadan, GFR da salkam 300 mliliard tonnagacha boradi. qo'ng'ir ko'mirning yirik konlari, GFR va Pol'shada 180-185 mliliard tonna mavjud. Yevropa neft va tabiiy gazning o'lkan konlariga ega bo'lmas ham, har holda qit'alar ichida oxirgi o'rinda qolmagan. Hozirgi vaqtda qazib olinayotgan neft miqdori 300 mln.tonna. Gaz miqdori 200 mliliard kub metrdan oshib ketdi. Neft va gaz konlarining asosiy qismi Buyuk Britaniya va Norvegiyaga tegishlidir. Neft va tabiiy gaz Niderlandiya, Belgiya, Ruminiya, Ukraina, Belorussiya, Frantsiya, Italiya mamlakatlarida ham qazib olinadi. Temir rudasining yirik konlari SHvetsiya, Frantsiya va Ukrainada joylashgan. Marganets rukdasining yirik koni ham Ukrainada ochilgan. Yevropada xususan, Pol'sha, Bolgariya, Ruminiyada miss, lyulitden, ruda konlari juda ko'p. Simob rudalari Italiya, Ispaniya, Ukrainada qazib olinadi. Yevropadva xilma-xil xom Ashe resurslarining konlari mavjud. Italiya, Ukrainadagi oltingugurt, Ukraina, Belorusiyadagi kaliy va Osh tuzi konlari eng salmoqlidir.

Evropa kichik mamlakatlar o'lkasidir. XXI asr boshida (Rossiyani hisobga olmaganda) jami 45 mamlakat mavjudligi qayd etildi. Jahondagi mitti davlatlar, Andorra, San-Marino, Monoko, Vatikan, Lextenshteyn, davlatlari Yevropada joylashganligi bilan ajralib turadi, mazkur davlatlardan tashqarii hududi nisbatan kichik mamlakatlardan 10 tasining har birining maydoni 50 ming km.km ham kichiqdir. SHular qatoriga Belgiya, Nedirlandiya, Daniya, SHEvetsariya, Slavakiya, Malta, Makidoniya, Albaniya va Estoniya kiradi. Yevropada 10 mamlakat hududi 50 mingdan 100 ming kv.km.gacha boradi. Bunga Islandiya, Irlandiya, Avstriya, Vengriya, CHexiya, Latviya, Litva, Xorvatiya, Bosniya va CHERchegovina, Portugaliya mamlakatlaridan iboratdir. Norvegiya, SHvetsiya, Fillandiya, Buyuk Britaniya, GFR, Italiya, Pol'sha, Ruminiya, Bolgariya, Serbiya va CHERnegoriya Federatsiyasi va Gretsiyaning ya'ni jami 12 davlatning maydoni 100 mingdan 500 ming kv.km.gacha o'zgaradi. Faqat Frantsiya va Ispaniya davlatlarining hududi 500 ming kv.km.dan oshadi. Yevropada har-xil shaklga ega bo'lgan mamlakatlar mavjud. Norvegiya davlati meridian yo'nalishi bo'yicha eng uzun 1750 km.da joylashgan mamlakatdir. SHunday mamlakatlar qatoriga SHvetsiya 1600 km, Finlandiya 1160 km, Frantsiya 1000 km, Buyuk Britaniya 955 km, GFR 850 km kiradi, shu qatori Bolgariya va Vengriyada chekka nuqtalari orasidagi masofa 500 km dan oshmasligini aytib o'tish joizdir.

Niderlandiya davlati esa bu ko'rsatkichi atiga 300 km ni tashkil etadi, Yevropa davlati jahon tarixida birinchi bor, Yevropa Ittifoqi doirasida o'ndan ortiq davlatlar birlashtirilib o'lkan miqyosga ega bo'lgan yagona iqtisodiy va siyosiy makon shakllantirilmoqda. Yevropada murakkab demografik vaziyat mavjud bo'lib, u mamlakatlar va regionlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. Jahon miqyosidagi eng past darajadagi tug'ilish va tabiiy o'lish mavjud bo'lgan, Yevropaga hozirgi vaqtda barqaror tarzda

demografik va tabiiy o'sish sur'atlari XX asrning ikkinchi yarmida keskin qisqardi.

Sanoat tarmoqlari ichida mashinasozlikdan keyingi ikkinchi o'rinda Kimyo sanoati turadi. Eng kimyolashgan davlat va GFR davlatidir. Eng yirik neft Kimyo-Niderlandiyaning Poterdam shahri rayonida joylashgan. qora metallurgiya Germaniya, B.Britaniya, Frantsiya, Ispaniya, Belgiyada rivojlangan. Rangli metallurgiyaning asosiy markazlari Italiya va Germaniyadir. Yengil sanoatning yirik markazi B.Britaniyadir. chorvachilik regionining juda ko'p mamlakatlarida shu jumladan Daniyada yuqori darajada rivojlangan. Sarig' yog', sut, pishloq, tuxum yetishtirish va uni eksport qilish bo'yicha dunyoning eng yirik davlati hisolanadi.

Janubiy Yevropada dehqonchilik chorvachilikdan ustun ahamiyatga ega. Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Gretsiya va boshqa mamlakatlar hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotining asosiy turlari bo'yicha o'z ehtiyojlarini to'la qondirib, bu mahsulotlarning bir qismini tashqi bozorda sotishda Xorijiy Yevropa qishloq xo'jaligining yetakchi o'rnini egallaydi. Qishloq xo'jaligining Skandinaviya, Finlandiya va B.Britaniyada tarqalgan. Tabiiy va tarixiy sharoitlar ta'sirida regionda qishloq xo'jaligining uch tipini, SHimoliy Yevropa tipii, uchun intensiv sut chorvachiligining ustunligi, unga xizmat ko'rsatuvchi ziroyatchilik uchun esa ozuqabop ekinlar va jaydari bug'doy yetishtirishga xarakterlidir.

O'rta Yevropa tipini, esa sut va sut go'sht chorvachilik, cho'chqachilik hamda parrandachilikning ustun turishi bilan ajralib turadi. qishloq xo'jaligining janubiy Yevropa tipii uchun ziroyatchilik ustun bo'lib chorvachilikni ikkinchi o'ringa tushib qolishi xosdir.

Xorijiy Yevropa mamlakatlarining yuqori darajada rivojlangan transport infratuzilmasiga ega. Regionda taransportning barcha turlari taraqqiy etgan. Dunyodagi jami aloqa yo'llari, transport korxonalari va transport vositalari birgalikda jahon transport tizimini tashkil qiladi, jahon taransportida 100 mln dan ortiq, Yevropa mamlakatlarida 20 mln kishi ish bilan band. Yevropa mamlakatlarida o'rtacha yiliga 20 mliard tonna yuk va 200 mliard kishi taransportning barcha turlari yordamida tashiladi. Ushbu jarayonda 130 mln avtomobillar, salkam 10 ming dengiz kemalari, 2 mingdan ortiq samalyot, 40 ming lakamotiv ishtirok etadi.

Evropada yo'lovchi tashish transportida avtomobil transporti yetakchilik qiladi. unga jami tashilgan yo'lovchilarning deyarli yarmi to'g'ri keladi. Dengiz transporti yuk tashishda tengsiz hisoblanadi. Uning yukdagi ulushi 62 % ni tashkil etadi. Yevropada temir yo'l transporti Rossiya, GFR, Frantsiya va boshqa ko'pchilik mamlakatlarda rivojlangan. Rossiyada 87 ming km, GFR da 44 ming km, Frantsiyada 33 ming km temir yo'l qurilgan. Temir yo'llarning katta qismi elektrlashtirilgan. Avtomobil transportining rivojlanishi unda mavjud mashinalar soniga bog'liq. GFR 33 mln dona avtomobil ishlab chiqaradi, Italiyada 31 mln, Frantsiyada 28 mln, Rossiyada esa 18 mln, Ispaniya 16 mln dona avtomobil ishlab chiqaruvchi davlatlar hisoblanadi.

Topshiriq:

1. Mavzu yuzasidan 10 ta test tuzing.
2. Mavzuning texnologik xaritasini ishlab chiqing.
3. Mavzuga oid qo'shimcha internet ma'lumotlarni o'qib, konspektlashtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltayev M.J. Chet mamalakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
2. Липетс Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
3. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Волского. –М., 2003.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
6. Iqtisodiy geografiya. E. Nigmatov. Toshkent-2016.
7. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
8. Ломакин В. Х. Мировая экономика. -М., 1998.
9. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997.
10. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
11. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
12. Bradschaw M. World regional geographfi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.
13. www.unep.org BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi.
14. www.Ziyonet.uz
15. www.ru.m.wikipedia.org

III. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ishni tayyorlashda "Jahon geografiyasi" fanining xususiyatlarini hisobga olgan holda talabaga quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallardan foydalangan holda fanning ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlardan foydalangan holda, fan bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- fanning talaba tomonidan o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan bo'limlarini va mavzularini chuqur o'rganish;
- masofaviy ta'limdan foydalanish va h.k.

Kurs bo'yicha mustaqil ta'lim talabalarga oldindan berib qo'yilgan mavzular bo'yicha kurs ishi, referat, xaritalar chizish va tahlil qilish, jadvallar to'ldirish, qo'shimcha ma'lumotlar to'plash orqali amalga oshiriladi.

Talabalar mustaqil ta'limining mazmuni va hajmi

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Hajmi (Soatda)
4-semestr		
1	Dunyo siyosiy xaritasining shakllanish xususiyatlari.	6
2	Dunyo tabiiy resurslari geografiyasi.	6
3	Dunyo ekologik muammolari.	6
4	Dunyo aholisining soni va dinamikasi xususiyatlari.	6
5	Dunyo mehnat resurslari va ishsizlik muammosi.	6
6	Dunyo sanoat tarmoqlari geografiyasi.	6
7	Dunyo qishloq xo'jalik tarmoqlari geografiyasi.	8
8	Dunyo transport tarmoqlari geografiyasi.	8
9	Xalqaro iqtisodiy aloqalar va turizm.	8
	Jami	60
5-semestr		
1	G'arbiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
2	Janubiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
3	Shimoliy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
4	Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
5	MDH mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
6	Osiyo mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6

7	Shimoliy Amerika mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
8	Janubiy Amerika mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
9	Afrika mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
10	Avstraliya va Okeaniya mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
	Jami	60
	O'quv yili bo'yicha jami	120

“Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fani bo'yicha talabaning mustaqil ta'limi shu fanni o'rganish jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, uslubiy va axborot resurslari bilan to'la ta'minlangan.

Talabalar auditoriya mashg'ulotlarida professor-o'qituvchilarning ma'ruzasini tinglaydilar, misol va masalalar yechadilar. Auditoriyadan tashqarida talaba darslarga tayyorlanadi, adabiyotlarni konspekt qiladi, uyga vazifa sifatida berilgan topshiriqlarni bajaradi. Bundan tashqari ayrim mavzularni kengroq o'rganish maqsadida qo'shimcha adabiyotlarni o'qib referatlar tayyorlaydi hamda mavzu bo'yicha testlar yechadi. Mustaqil ta'lim natijalari reyting tizimi asosida baholanadi.

Uy vazifalarini bajarish, qo'shimcha darslik va adabiyotlardan yangi bilimlarni mustaqil o'rganish, kerakli ma'lumotlarni izlash va ularni topish yo'llarini aniqlash, internet tarmoqlaridan foydalanib ma'lumotlar to'plash va ilmiy izlanishlar olib borish, ilmiy to'garak doirasida yoki mustaqil ravishda ilmiy manbalardan foydalanib ilmiy maqola va ma'ruzalar tayyorlash kabilar talabalarning darsda olgan bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun ham mustaqil ta'limsiz o'quv faoliyati samarali bo'lishi mumkin emas.

Uy vazifalarini tekshirish va baholash amaliy mashg'ulot olib boruvchi o'qituvchi tomonidan, konspektlarni va mavzuni o'zlashtirish darajasini tekshirish va baholash esa ma'ruza darslarini olib boruvchi o'qituvchi tomonidan har darsda amalga oshiriladi.

IV. GLOSSARIY

Termin	O'zbek tilidagi sharhi	Rus tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
Aholi	o'zining hayotiy faoliyatini ma'lum ijtimoiy va hududiy jamoalar doirasida amalga oshirayotgan insonlar guruhidir	Население - это группа инцидентов, которые осуществляют свою жизнедеятельность в рамках известных социальных и региональных сообществ	Population is a group of incidents that carry out their vital activity within the framework of known social and regional communities
Aholi migratsiyasi	lotinchadan (migratio) ko'chish, ko'chirish ma'nosini anglatadi. Turar joyining o'zgarishi bilan yakunlanadigan aholining hududiy harakati	Миграция населения. Переход с латыни на миграционный означает перенос маневра. Территориальное движение населения, заканчивающееся изменением жилья.	Population migration - Moving from Latin to migratory means the transferring maneuver. The territorial movement of the population ending with a change in accommodation
Antropogen omillar	insonning faoliyati natijasida kelib chiqadigan ta'sirdir	Антропогенные факторы - это последствия человеческой деятельности	Anthropogenic factors are the effects of human activity
Aralash tartibdagi hududlar	quruqlik (kontinent), materik sayozligi (dengiz va okeanlarning 200 metr chuqurlikkacha bo'lgan shelfi) hamda iqtisodiy mintaqalar	Области микроклимата континентальные (континентальные), континентальный шельф (шельф до глубины океанов и океанов глубиной до 200 м) и восточные зоны	Mixture areas are continental (continental), continental shelf (shelf up to 200m depths of oceans and oceans), and Ithmatic zones
Avtarkiya	boshqa mamlakatlar iqtisodiyotiga asoslanib milliy iqtisodiyotni ta'minlashga yo'naltirilgan siyosat	Австрийская Республика является политической партией, посвященной поддержанию национальной экономики другими странами	The Republic of Austria is a political party dedicated to the maintenance of the national economy by other countries
Davlat	jamiyatda siyosiy	Государство является	The state is a key

	hokimiyatning asosiy belgisi hisoblanadi. Ijtimoiy mehnat taqsimoti, xususiyl mulkchilikning paydo bo'lishi oqibatida paydo bo'lgan	ключевой чертой политической власти в обществе. Распространение социальной работы, созданной появлением частной собственности	feature of political power in society. Distribution of social work, created by the emergence of private property
Federativ davlat	yagona (federal) qonunlar va hokimiyat organlari bilan bir qatorda ikkinchi darajali bo'lsada, o'zlarining qonunlari va hokimiyat organlariga ega bo'lgan boshqa davlat tuzulmalari – respublikalar, shtatlar, provintsiyalar, viloyatlar, kantonlar, hududlar mavjud bo'lgan davlat	Федеральное правительство - это единые (федеральные) законы и органы власти, а также вторичные бұлсада, которые имеют свои собственные законы и полномочие других государственных структур - республикалар, штаты, провинции, регионы, кантоны, области государства	Federal State - a state with a single federal law and authority, a secondary state, a state with its own laws and other state structures - provinces, provinces, provinces, provinces, cantons, and territories
Global ekologiya	yer biosferasi ta'limoti	Глобальная экология - Обучение биосфере Земли	Global Ecology - Earth Biosphere Teaching
Global eksternaliya	ifloslantirishning transchegara tarqalishi bilan bog'liq va ularga qarshi kurashda maxsus xalqaro konventsiyalar va shartnomalarni tuzish zaruratini ko'zda tutadi	Глобальный внешний императив, касающийся необходимости создания специальных международных конвенций и соглашений по борьбе с трансграничным загрязнением	Global External Imperative Concerning the Need for Creating Special International Conventions and Agreements to Combat and Combat Transboundary Contamination
Ijtimoiy infrastruktura	moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan va aholi turmush sharoitini yaxshilashga xizmat qiladigan tarmoqlar tizimi tushuniladi	Социальная инфраструктура - это сетевая система, которая способствует развитию материального производства и способствует улучшению условий жизни людей	Social Infrastructure is a network system that promotes the development of material production and promotes the improvement of people's living conditions

Infrastruktura	xalq xo'jaligi tarmoqlari faoliyatiga, bevosita sharoit yaratib beruvchi ishlab chiqarish va ijtimoiy tarmoqlar tizimi majmuasiga aytiladi	Инфраструктура представляет собой комплекс производственных и социальных сетей, создающих благоприятные условия для национальной экономики	Infrastructure is a complex of production and social networking systems, which creates favorable conditions for the national economy
Iqtisodiy geografik o'rin	biron bir geografik ob'ektning shu ob'ekt uchun iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan boshqa ob'ektga nisbatan tutgan o'rni	Экономическое географическое положение - роль любого географического объекта по отношению к другому объекту экономической значимости для этого объекта	Economic geographical location - the role of any geographical object in relation to another object of economic significance for that object
Ishchi kuchi	ish qidirayotganlardan tashqari barcha ishlovchilar va ishlamoqchi bo'lganlar	Рабочая сила - все те, кто хочет работать, и тех, кто хочет работать	Workforce - all those who want to work and those who want to work
Ishlab chiqarish	jamiyat faoliyatining eng muhim jihatidir. Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar ishlatiladi, mahsulotlar va xizmatlardan iborat hayotiy ne'matlar yaratiladi. Ishlab chiqarish yuz berishi uchun uning omillari harakatga kelishi shart	Производство является важнейшим аспектом деятельности общества. Во время производственного процесса используется экономический ресурс, жизненные формы, состоящие из растений и услуг. Необходимо активизировать факторы, которые необходимо предпринять для производства продукции	Production is the most important aspect of society's activity. During the production process, economic recourse is used, life-forms, which are made up of plants and services. The factors that must be taken to produce the production are to be activated
Ixtisoslashuv	ishlab chiqarishning muayyan mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishga moslashuvidir.	Сертификация представляет собой комбинацию производства для конкретного	Certification is a combination of production for specific crop production or service delivery. Labor

	Ixtisoslashuv asosida mehnat taqsimoti turadi	производства сельскохозяйственных культур или предоставления услуг. Расходы на оплату труда являются основными причинами торговли людьми	costs are the main causes of labor trafficking
Konstitutsion monarxiya	monarx ramziy “podsholik” qiladi, lekin davlatni boshqarmaydi. Real qonun chiqaruvchi hokimiyat – parlamentga, ijroiya hokimiyati – xukumatga qaraydi	Монархия - монарх символизирует «королевство», но не управляет государством. Реальная законодательная власть - парламент, исполнительная власть - правительство	Constituit monarchy - monarch symbolizes "kingship", but does not rule the state. The real legislative power is the parliament, the executive branch - the government
Mamlakat	muayyan chegaralarga ega bo'lgan va davlat suverinetetidan foydalanadigan yoki boshqa biron-bir davlat hokimiyati ostida turgan territoriya	Страна - территория, которая имеет определенные границы и использует суверенитет государства или любого другого государства, находящегося под его юрисдикцией	Country - a territory that has certain boundaries and uses the sovereignty of the state or any other state under its jurisdiction
Mutlaq monarxiya	monarx hokimiyati cheklanmagan. Xukumat va boshqa hokimiyat organlari faqat monarx oldida ma'sul va javobgardir	Абсолютная монархия - власть монархии не ограничена. Правительство и другие власти просто несут ответственность за монархию	Absolute monarchy - monarchy power is not limited. The government and other authorities are merely responsible for the monarchy
OPEK	neftni eksport qiluvchi, unga quyidagi davlatlar a'zo: Saudiya Arabistoni, Iroq, Quvayt, BAA, Jazoir, Liviya, Nigeriya, Gabon, Indoneziya, Venesuela, Meksika, Shtab-kvartirasi Avstriyaning poytaxti Vena shahrida joylashgan	ОПЕК нефти Экспорт его следующие члены: Родственники стран Арабистони, Ирак, Кувейт, Объединенные Арабские Эмираты, Алжир, Ливия, Нигерия, Габон, Индонезия, Венесуэла, штаб-квартира расположенных в	OPEC is an oil exporter based in Vienna, capital of Austria, with the following countries: Saudi Arabia, Iraq, Kuwait, UAE, Algeria, Libya, Nigeria, Gabon, Indonesia, Venezuela

		столице Вене	
Respublika tuzumi	qonun chiqaruvchi hokimiyat – parlamentga, ijroiya hokimiyati xukumatga tegishlidir	Национальный режим - законодательный орган - принадлежит парламенту, исполнительной ветви власти	The national regime - the legislature - belongs to the parliament, the executive branch of government
Tashqi iqtisodiy aloqalar	mamlakat iqtisodiy salohiyatinining ko'zgusi hisoblanib, sanoat va qishloq xo'jaligi – tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantiruvchi	Внешние экономические отношения - отражение экономической власти страны, расширение экономических и сельскохозяйственных отношений	External economic relations - a reflection of the country's economic power, the expansion of the economy and the development of agrarian and economic relations
Unitar davlat	Ma'muriy hududiy birligiga ko'ra yagona qonun chiqaruvchi va ijroiya hokimiyat, yagona davlat organlari tizimi, yagona konstitutsiya mavjud bo'lgan davlat	Унитарное государство - государство с единым законодательным органом и исполнительной властью, единая система государственных органов, единая конституция по территориальной единице	Unitary State - a state with a single legislative body and executive authority, a single system of state bodies, a single constitution according to the territorial unit
Venchur korxonalari	yirik kompaniyalar buyurtmalari va davlat bitimlari bo'yicha ilmiy tekshirish sohalarida muhandislikda, innovatsiyada faoliyat ko'rsatuvchi firmalar	Венчурские заводы - фирмы, занимающиеся проектированием и инновациями, а также научные исследования заказов крупных компаний и государственных контрактов	Venchur factories - firms engaged in engineering and innovation, as well as scientific research on the orders of major companies and government contracts
Yalpi ichki mahsulot (YaIM)	yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor baholaridagi qiymati	Внутреннее национальное бессмертие (ИММ) - это рыночная стоимость конечного продукта и услуг в течение года	Domestic National Immortality (IMM) is the market value of the final product and service throughout the year

V. ILOVALAR

V.1. Fan dasturi

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

ЎзМУ ректори

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

2018 йил “13”

2018 йил “15”

Рўйхатга олинди: № БД-5140600-2.05

2018 йил “18”

ЖАҲОН ГЕОГРАФИЯСИ

ФАН ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	100000	- Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси:	140000	- Табiiй фанлар
Таълим йўналиши:	5140600	- География

Тошкент – 2018

Фан дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишлари бўйича Ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашининг 2018 йил “18” 08 даги 4 -сонли баённомаси билан маъқулланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил “25” 08 даги “244”-сонли буйруғи билан маъқулланган фан дастурларини таянч олий таълим муассасаси томонидан тасдиқлашга розилик берилган.

Фан дастури Ўзбекистон Миллий университетида ишлаб чиқилди.

Тузувчилар:

Ў.К.Абдуназаров	- ЎзМУ, “География” кафедраси доц., г.ф.н;
Н.Т.Шамуратова	- ЎзМУ, “География” кафедраси доц., г.ф.н;
Р.А.Ибрагимова	- ЎзМУ, “География” кафедраси доц., г.ф.н;
Н.Қ.Комилова	- ЎзМУ, “География” кафедраси муdiri., г.ф.д;
С.Қ.Таштаева	- ЎзМУ, “География” кафедраси доц., г.ф.н.
М.М.Эгамбердиева	- ЎзМУ, “География” кафедраси доц., г.ф.н.

Такризчилар:

В.А.Рафиков	- ЎзФА Сейсмология институти “Геоэкология” лабораторияси муdiri, г.ф.д.
З.Н.Тожиева	- ЎзМУ, “География” кафедраси доценти, г.ф.д.

Фан дастури Ўзбекистон Миллий университети Кенгашида кўриб чиқилган ва тавсия қилинган (2018 йил “13” 02 даги 3 - сонли баённома).

I. Ўқув фанининг долзарблиги ва олий касбий таълимдаги ўрни

Табиатта инсон таъсирининг йилдан-йилга ортиб бориши, ўз навбатида табиат қонуниятларини чуқур билишни, шунингдек, табиат ва унинг ресурсларидан тежаб-тергаб, оқилона фойдаланишни талаб этади. Бу эса географик билимларни чуқур билишни, табиатдан фойдаланишда уларга амал қилишни тақозо этади.

Материклар ва океанлар табиий географияси дунё табиати комплекслари ва компонентларининг таркиб топиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи фандир. Ушбу фан талабаларга ер қуррасида рўй берадиган табиий жараён ва ҳодисаларни, географик тизимлар ёки уларни ташкил қилган айрим компонентлар орасидаги ўзаро алоқадорлик ва таъсири, ўхшаш ва фарқ қилувчи қонуниятларни ўрганиш бўйича билимлар беради. Шунингдек, океанлар ва материкларнинг ривожланиш тарихи, геологик тузилиши, рельеф шакллари, иқлими, ички сувлари, тупроқлари, ўсимлик ва ҳайвонот олами ҳақида қўникмаларни шакллантириш асосида табиат ва жамият орасидаги муносабатлар, инсон таъсирида вужудга келган экологик муаммоларни таҳлил этиш талаб этилади.

Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси ўқув предметида аҳоли ва ҳўжаликни жаҳон ҳамда унинг айрим минтақаларида, мамлакатларида жойланиш ва ривожланиш хусусиятлари ҳақида билимларга эга бўлинади. Мазкур фанининг регионал бўлимида талабалар дунёнинг турли давлат ва ҳудудларида рўй бераётган ўзгаришлар, ижтимоий-иқтисодий, демографик, снёсий жараёнларнинг мазмун-моҳияти, сабаб-оқибатлари, қонуният ва алоқадорликлари, шунингдек глобаллашув жараёнларининг минтақавий хусусиятлари бўйича тегишли билим ва қўникмаларга эга бўлишлари талаб этилади.

Ўрта Осиё табиий ва иқтисодий-ижтимоий географияси замонавий олий таълим география фанининг ажралмас бир қисми бўлиб, унинг асосий мақсади талабаларда республикамиз ва унга қўшни бўлган давлатларнинг географик ривожланиш хусусиятлари, рельефи, иқлими, сувлари, тупроқ ва ландшафтлари, табиий-географик провинциялари, табиий ва минерал хом ашё салоҳияти, аҳоли ва меҳнат ресурслари, иқтисодиёти, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, ривожланиш хусусиятларига доир билимларни шакллантиришдан иборат.

Жаҳон географияси олий таълим тизимида юқори малакали географлар тайёрлашда катта аҳамиятга эга. Ушбу фан тўрт қисмдан иборат бўлиб, у ўз ичига Материклар ва океанлар табиий географияси, Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси, Ўрта Осиё табиий географияси ҳамда Ўрта Осиё иқтисодий ва ижтимоий географиясини қамраб олади.

II. Ўқув фанининг мақсади ва вазифаси

Фани ўқитишнинг мақсади – талабаларга материк ва океанларнинг вужудга келиши, ривожланиши, тузилиши, таркибий қисмлари, рельефи,

иклими, сувлари, тупроқлари, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёсини, ландшафтлар, табиий комплекслар ҳосил бўлишида рўй берадиган ходисалар, жаҳон мамлакатлари иқтисодиётининг ихтисослашуви ва районлаштириш, минтакалар иқтисодиётининг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятларига, Ўрта Осиё минтақасида “табнат-аҳоли-ҳўжалик” тизими доирасида табиий-географик, геоэкологик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларнинг ривожланиш қонуниятлари ва уларни бошқариш масалаларига оид билим ва кўникмалар беришдан иборат.

Фаннинг вазифаси:

- талабаларга умумий табиий географик қонуниятлар, сабаб ва оқибат боғланиши орқали материклар ва океанлардаги воқеа ва ходисаларни келиб чиқиши хусусиятлари, ривожланиш тарихи ва инсон таъсирида ўзгаришлари, дунё сиёсий картасининг шаклланиши, табиий ресурслар ва уларнинг жаҳон мамлакатлари, минтакалари бўйича тақсимланиши, жаҳон аҳолиси ва унинг жойлашув хусусиятлари, мамлакатларининг геосиёсий тизими ҳамда ижтимоий-иқтисодий ривожланишига кўра турларини ўргатиш;

- талабаларга минтақа ривожланишининг табиий-географик қонуниятлари, сабаб-оқибатлари, геоэкологик ривожланиш муаммолари ҳақида;

- Ўрта Осиё давлатларининг табиати, географик ўрни, табиий шароит ва табиий ресурс салоҳияти, аҳолиси, миллий иқтисодиёт тараққиётини белгилаб берувчи тармоқларни ривожланиши, давлатларнинг ўзаро интеграция жараёнларининг географик жиҳатлари ҳақида;

- Ўрта Осиё давлатларининг умумжаҳон ва регионал миқёсларда меҳнат тақсимотида тутган ўрни ва аҳамиятини баҳолаш, минтақа геосиёсий вазияти, иқтисодий, ижтимоий сиёсий ривожланиш муаммолари, давлатлар амалга ошираётган бозор ислохотлари ҳақида назарий ва амалий билим бериш ҳамда кўникмаларни шакллантиришдан иборат.

Жаҳон географияси фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида бакалавр:

- Ер сайёраси ва унинг Қуёш системасида тутган ўрни; географик қобикнинг тузилиши, таркиби, чегаралари ва ривожланиш хусусиятлари; Ернинг геосфералари; Ерда Қуёш радиациясининг тақсимланиши: радиация ва иссиқлик баланси; Ер юзасининг нотекис исиши, паст ва юқори босим областларининг ҳосил бўлиши, иқлим минтакалари ва табиат зоналарининг ҳосил бўлиши; асосий ҳаво массалари, паст ва юқори босим марказлари; океанбўйи ва ички қуруқлик секторлари; материклар ва океан ботикларининг пайдо бўлиши; океанларнинг табиий географик хусусиятлари; материклар табиий географияси: материклар, китъалар, ороллар, яримороллар, тоғлар, текисликлар, ботиклар, иқлим ҳосил қилувчи омиллар; дунё сиёсий картасининг шаклланиши; табиий ресурслар ва уларнинг жаҳон мамлакатлари, минтакалари бўйича тақсимланиши; жаҳон аҳолиси ва унинг жойлашув хусусиятлари; глобализация жараёнлари ва уларнинг минтақавий жиҳатлари; жаҳон мамлакатларининг геосиёсий тизими ҳамда ижтимоий-

иктисодий ривожланишига кўра турлари ҳақида *тасаввурга эга бўлиши керак*;

- иқлим минтақалари ва табиат зоналари, атмосфера ҳавосининг доимий ва мавсумий ҳаракатлари, паст ва юкори босим марказларини; океан ва қуруқликдаги географик минтақалар, уларнинг ўзаро ўхшашлиги ва тафовутларини; секторлик ва унинг ҳосил бўлиши; табиат зоналари ва уларнинг келиб чиқиши; қуруқликда географик зоналикнинг намоён бўлишини; Дунё океани, материклар ва уларнинг қисмларини; халқаро меҳнат тақсимотини; жаҳон иқтисодиётининг тармоқлар бўйича ва ҳудудий тузилишини; жаҳон хўжалигининг ривожланиш кўрсаткичларини; жаҳон хўжалиги географиясини ўрганишда илмий тадқиқот усуллари ҳамда замонавий географик ахборот тизимларини *билиши ва улардан фойдалана олиши*;

- тегишли табиий географик объект (материк, ярим орол, орол, тоғ, текислик, дарё, кўл, табиий географик район, океан, денгиз, бўғиз)ларнинг географик ўрнини кўрсатиб бериш; ҳаво массаларининг хусусиятларини, ер юзида ёғинларнинг нотекис тақсимланиши сабабларини таҳлил қилиш; айрим фойдали қазилмалар конларининг жойлашишини кўрсата олиш; ернинг иқлим минтақалари ва табиат зоналарини бир-биридан фарқлай олиш; айрим ҳудудлар иқлимидаги тафовутларни таҳлил қилиб бериш; турли маълумотлар асосида табиий географик объектларни, жараён ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, баҳолаш; жаҳон мамлакатларини таснифлаш ва гуруҳлаш; мамлакатлар ва минтақаларнинг табиий ҳамда минерал хомашё салоҳиятини баҳолаш; жаҳон мамлакатлари иқтисодиётининг ихтисослашуви ва районлаштириш; жаҳон минтақалари ва мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий, геосиёсий ривожланиш муаммоларини аниқлаш; жаҳоннинг табиий ҳамда ижтимоий-иқтисодий карталарини лойиҳалаш ва тузиш *қўникмаларига эга бўлиши керак*.

- минтақанинг табиий-географик ривожланиш, геотизимлар, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тизимларнинг шаклланиш, ривожланиш қонуниятлари, омиллари ҳақида билимларга эга бўлиши;

- Ўрта Осиё минтақаси доирасида кечаётган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий жараёнларни вақт ва маконда, ўзаро алоқадорликда таҳлил қила олиши;

- минтақа ва регионал миқёсда табиий ресурсларни баҳолаш, табиий ресурсларни ишлаб чиқаришдаги ўрни, улардан фойдаланиш асосларини таҳлил қилиш, ишлаб чиқариш қучларини тармоқлар ва тармоқлараро миқёсда ривожланишини башорат қилиш малакаларига *эга бўлиши керак*.

III. Асосий назарий қисм (маъруза машғулотлари)

I-ҚИСМ. МАТЕРИКЛАР ВА ОКЕАНЛАР ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

1-мавзу. Ер юзасининг шаклланиши ва ривожланиши

Ер ва сайёраларнинг келиб чиқиши ҳақидаги тахминлар (гипотезалар). Литосфера плиталари ва уларнинг ҳаракатлари. Рифт зоналари. Ер юзасидаги асосий рельеф шакллари: геоструктура, геоскульптура ҳақида тушунча.

Ерда куёш радиациясининг тақсимланиши. Радиация ва иссиқлик баланси. Иқлим минтақалари ва уларнинг ҳосил бўлиши. Ер юзасининг нотекис исиши, паст ва юқори босим областларининг ҳосил бўлиши, асосий ҳаво массалари, атмосфера ҳавосининг доимий ва мавсумий ҳаракатлари, паст ва юқори босим марказлари. Иқлим ва вегетация. Гидротермик шароит ва биомасса миқдори ҳақида тушунча. Биохилма хиллик. Океандаги географик минтақалар ва уларнинг курукликдаги географик минтақалар билан ўхшашлиги ва тафовутлари. Секторлик ва унинг ҳосил бўлиши. Океанбўйи ва ички куруклик секторлари. Табиат зоналари ва уларнинг келиб чиқиши. Курукликда географик зоналикнинг намоён бўлишининг умумсайёравий кўриниши (моделли). Иқлим ўзгариши, уни олдини олишга қаратилган ҳаракатлар, Киото протоколи.

2-мавзу. Курукликдаги табиат зоналари

Курукликдаги табиат зоналарининг географик минтақалар бўйича таърифи. Экваториал минтақа. Табиат зоналари: доимий яшил сернам ва нам ўрмонлар (гилея); доимий яшил, баргини тўкадиган ўрмонлар. Субэкваториал минтақа. Табиат зоналари: куруқ саванна, сийрак ўрмон ва буталар; нам ва мўътадил нам саванна ва сийрак ўрмонлар; баргини тўқувчи мўътадил нам ва куруқ ўрмонлар; доимий яшил яримкуруқ ўрмон ва бутазорлар; нам ва мўътадил нам яшил ўрмонлар; нам ва мўътадил нам доимий яшил ўрмонлар. Тропик минтақа. Табиат зоналари: доимий яшил нам ўрмонлар; ярим доимий яшил мавсумий нам ўрмонлар; саванна, сийрак ўрмон ва бутазорлар; чалачўл; чўл. Субтропик минтақа. Табиат зоналари: ўтлоқ дашт ва прериялар; дашт; ёзи нам сийрак ўрмон ва бутазорлар; чўл; чала чўл; ўрта денгиз бўйи типидagi ўрмон ва бутазорлар; ярим доимий яшил кенг баргли ўрмонлар; доимий ва ярим яшил аралаш ўрмонлар, игна баргли ўрмонлар. Мўътадил минтақа. Табиат зоналари: чалачўл ва чўл; чўлачўл; дашт; ўрмондашт ва прериялар; кенг баргли ўрмонлар; аралаш ўрмонлар; игна баргли ўрмонлар; океан бўйи ўтлоқлари ва сирак ўрмонлар. Субарктика ва субантрактика минтақалари. Табиат зоналари: тундра; ўрмон-тундра. Арктика ва антрактика минтақалари. Табиат зоналари: муз саҳролари; тундра.

Баландлик минтақалари. Ҳосил бўлишининг асосий сабаблари. Баландлик минтақаларининг жойлашишидаги асосий қонуниятлар. Баландлик ва кенглик минтақалари орасидаги фарқлар ва ўхшашликлар, ҳар бир географик минтақалардаги баландлик минтақаларининг таърифи.

Кутбий номутоносиблик (ассиметрия) ва географик қобик ривожланишининг даврийлиги. Термик экватор, субтропик максимумларнинг жойланиши. Географик минтақаларнинг 4-5⁰ шимолга силжиш сабаблари. Даврийлик.

Табиат зоналарининг шаклланиш тарихи, уларнинг табақаланиш сабаблари. Бўр давридан бошлаб ҳозиргача табиат зоналарининг ривожланиши. Муз босиш давларида табиат зоналарининг жойлашишдаги ўзгаришлар. Палеолит, мезолит, неолит, бронза, темир ва ҳозирги даврда инсониятнинг табиатга таъсири.

Ер юзасининг инсон томонидан ўзлаштирилиши ва табиий ландшафтларнинг ўзгариши. Табиатдан фойдаланишда, уни муҳофаза қилишда инсон хўжалик фаолиятининг аҳамияти. Маданий ландшафтлар. Ландшафтларни ўзгариш даражасига қараб гуруҳларга ажратиш.

Ер юзасини табиий географик районлаштириш. Типологик ва индивидуал-регионал районлаштириш бирликлари.

3-мавзу. Океанлар табиий географияси

Кириш. Океанлар табиий географиясининг мақсади ва вазифалари, бошқа фанлар билан алоқаси. Дунё океани тушунчаси. Дунё океани табиатининг асосий хусусиятлари.

Океаннинг бирламчилиги, иккиламчилиги ва литосфера плиталари тектоникаси назариялари. Океан таги рельефининг асосий шакллари, океан таги ётқизиклари.

Дунё океанининг иқлими ва сув массалари. Иқлим ҳосил қилувчи омиллар. Доимий ва мавсумий паст ва баланд атмосфера босими марказлари, доимий шамоллар. Сувнинг шўрлиги ва ҳарорати. Сув массалари ва уларнинг ҳаракати. Океандаги ҳаёт. Океан мавжудотларининг геологик фаолияти. Дунё океани биоценозлари ва биогеографик областлари.

Дунё океанининг географик минтақалари. Сув юзасидаги ва океан тубидаги географик минтақалар. Океан табиатини муҳофаза қилиш.

Регионал бирликлари: Тинч, Атлантика, Ҳинд ва Шимолий Муз океани. Океанларга умумий табиий географик таъриф.

4-мавзу. Материклар табиий географияси

Евросиё

Материклар, китъалар, ороллар, яримороллар, океанлар, денгизлар, қўлтиқлар ва бўғозлар ҳақида умумий тушунча. Евросиёнинг асосий хусусиятлари (майдонининг катталиги, шимолдан жанубга чўзилганлиги ва шимолий ярим шардаги ҳамма географик минтақаларнинг намоён бўлганлиги. Европа китъасининг геологик тузилиши ва рельефи. Европа китъасининг иқлим ҳосил қилувчи омиллари. Иқлим минтақалари ва табиат зоналари. Ички сувлари (дарёлари, кўллари, ер ости сувлари). Европа тупроқлари, ўсимлик ва ҳайвонот олами. Европанинг йирик регионал табиий географик ўлкалари. Шимолий Европа, Марказий Европа, Жанубий Европа, Шарқий Европа. Йирик регионал табиий географик ўлкаларнинг кичик

табiiй географик ўлкаларга ажратилиши. Шимолий Европа: Фенноскандия, Исландия, Ўрта Европа ёки Германия-Польша текисликлари, Герцин Европаси ва Британия ороллари табiiй географик ўлкалари. Ҳар бир регионал табiiй географик ўлканинг умумий табiiй географик таснифи: географик ўрни, тектоникаси ва геологик тузилиши, фойдали қазилмалари ва рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроқлари, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси, табиатига инсон фаолиятининг таъсири.

Осиёнинг геологик тузилиши ва рельефи. Рельеф шакллариининг хилма-хиллиги. Осиёнинг иқлими ва табиат зоналари. Осиёнинг ички сувлари. Осиё тупроқлари, ўсимлик ва ҳайвонот олами. Географик минтакалари ва табиат зоналари. Йирик табiiй географик ўлкалари: Ғарбий Сибирь, Шарқий Сибирь, Сибирь, Шарқий Сибирь, Узоқ Шарқ, Шарқий Осиё, Жануби-Шарқий Осиё, Марказий Осиё, Ўрта Осиё, Жанубий Осиё, Жануби-ғарбий Осиё, Олд Осиё. Ҳар бир регионал табiiй географик ўлканинг умумий табiiй географик таснифи: географик ўрни, тектоникаси ва геологик тузилиши, фойдали қазилмалари ва рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроқлари, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси, табиатига инсон фаолиятининг таъсири.

5-мавзу. Шимолий Америка

Табiiй географик хусусиятлари. Шаклланиш тарихи. Материкнинг таркиб топишидаги асосий босқичлар. Шимолий Америка платформаси, каледон, герцин, киммерий, ларамий ва альп бурмаланиши областлари ва уларнинг рельефда акс этиши. Фойдали қазилмаларини жойланиш қонуниятлари ва улардан фойдаланиш даражаси. Тўртламчи давр музликларининг рельеф шакллариини ҳосил бўлишидаги аҳамияти. Асосий рельеф шакллари.

Иқлими. Иқлимини ҳосил қилувчи омиллар. Атрофидаги океанларнинг материк иқлимига таъсири. Иқлимни фасллар бўйича алмашилиши. Иқлим минтакалари ва уларнинг таърифи. Ички сувлари. Дарё турлари, йирик дарёлар таърифи. Кўллар ва уларнинг келиб чиқиши. Сув ресурслари.

Ўсимлиги, тупроқлари ва ҳайвонот дунёси. Ўсимликларининг келиб чиқиш марказлари ва ҳозирги ўсимлик копланининг шаклланиш тарихи. Тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг тарқалиш қонуниятлари. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш масалалари. Миллий боғлар, кўрикхоналар ва алоҳида кўрикланадиган жойлар.

Географик минтакалар ва табиат зоналари, уларнинг жойланишининг ўзига хос хусусиятлари. Кордильера тоғларидаги баландлик минтакалари. Ландшафтлар ва уларнинг инсон томонидан ўзлаштирилиши. Йирик регионал табiiй географик ўлкалари: Кордильера тоғлари, Кордильера тоғларидан ташқаридаги шарқ. Кордильера тоғларидан ташқаридаги шарқ қуйидаги кичик регионал ўлкаларга ажратилади: Гренландия, Канада-Арктика тўплам ороллари, Лаврентия қирлари, Марказий текисликлар, Буюк текисликлар, Аппалачи тоғлари, қирғоқ бўйи текисликлари. Кордильера тоғлари қуйидаги кичик ўлкаларга ажратилади: Аляска Кордильераси,

Канада Кордильераси, Жанубий Кордильера, Мексика тоғлиги. Уларнинг умумий табиий географик тавсифи Евросиё ўлкалари учун қабул қилинган тартибда амалга оширилади. Марказий Америка.

6-мавзу. Жанубий Америка

Географик жойланиши, кийфаси, ўлчамлари ва табиатининг асосий хусусиятлари, Шимолий Америка материги билан ўхшашлиги ва фарқлари.

Шаклланиш тарихи, рельефи ва фойдали қазилмалари. Жанубий Америка платформаси, каледон, герцин, мезозой ва альп бурмаланиш областлари. Шарқий қисмидаги ясси тоғлар ва текислик, пасттектисликлар. Анд бурмаланиш области. Иқлими. Иқлимни ҳосил қилувчи омиллар. Атрофидаги океанларнинг иқлимга таъсири (Перу ва Эль-Ниньо оқимлари). Иқлимнинг фасллар бўйича алмашилиши. Иқлим минтақалари ва уларнинг таърифи. Ички сувлари. Асосий дарёлари, уларнинг таърифи. Қўллари. Сув ресурслари.

Тупроқ, ўсимлик қоплами ва ҳайвонот дунёсининг асосий хусусиятлари. Зоогеографик областлари. Географик минтақалари ва зоналари. Гилеялар ва гемигилеялар. Анд тоғларидаги минтақалар.

Йирик регионал табиий географик ўлкалари: Анд тоғлари, Анд тоғларидан ташқаридаги шарқ. Анд тоғларидан ташқаридаги шарқ қуйидаги кичик табиий географик ўлкаларга ажратилади: Льянос-Ориноко, Гвиана ясси тоғлиги, Амазония, Бразилия ясси тоғлиги, Ички текисликлар, Кордильера олди ва Сьерра пампаси. Анд тоғлари қуйидаги кичик ўлкаларга ажратилади: Шимолий Анд, Марказий Анд, Субтропик Анд ва Патагония Анд тоғлари. Уларнинг умумий табиий географик таснифи.

7-мавзу. Африка

Материк географик ўрнининг асосий хусусиятлари. Шаклланиш тарихи, рельефи ва фойдали қазилмалари. Африка платформаси ва унинг рельефда акс этганлиги. Баланд ва паст Африка. Шимолий Африка чўллари. Буюк Африка ёриқлари. Палеозой ва Альп бурмаланиш областлари ва уларнинг рельефда акс этиши. Рудали фойдали қазилмаларнинг баланд Африкада, нефть, газ, фосфорит конларининг паст Африкада жойлашганлиги.

Иқлими. Иқлимни ҳосил қилувчи асосий омиллар. Ёз ва қиш фаслларида харорат, намлик ва ёғиннинг тақсимланиши. Иқлим минтақаларининг такрорланиши (экваториал минтақадан ташқари). Фаунистик областлари, ҳайвонот дунёсининг ўзига хос хусусиятлари. Тупроқлари ва уларнинг ҳосил бўлиш жараёни. Чўлланиш муаммоси ва уни ечиш йўллари. Асосий қўриқхоналари. Географик минтақалари ва табиат зоналари, уларнинг тавсифи.

Йирик регионал табиий географик ўлкалари: Паст Африка, Баланд Африка. Паст Африка қуйидаги кичик табиий географик ўлкаларга ажратилади: Атлас тоғлари; Сахрои Кабир; Судан-Гвинея; Конго ботиғи. Баланд Африка қуйидаги кичик табиий географик ўлкаларга ажратилади: Шарқий Африка; Эфиопия-Сомали; Жанубий Африка. Уларнинг умумий табиий географик таснифи.

8-мавзу. Австралия ва Янги Зеландия

Жанубий ярим шарда жойлашганлиги, ўлчамлари, ўзига хос хусусиятлари. Таркиб топиш тарихи, рельефи ва фойдали қазилмалари. Австралия платформасининг тузилиши ва уни рельефда акс этганлиги (ғарбий Австралия ясси тоғлиги, Марказий текислик), палеозой бурмаланиш минтақаси (Шарқий Австралия тоғлари). Ҳозирги вақтдаги рельеф ҳосил қилувчи омиллар. Рудали фойдали қазилмалар, олтин минтақаси, нефть-газ ва кўмир ҳавзалари.

Иқлими ва ички сувлари. Иқлимни ҳосил қилувчи омиллар. Намлик ва ёғинни тақсимланиши. Иқлим минтақалари. Дарёлари. “Криклар”, шўр кўллар, ер ости сувлари (артезиан ҳавзалари).

Географик минтақалари ва табиат зоналари. Регионал табиий географик ўлкалари: ғарбий Австралия, Марказий текислик ва Шарқий Австралия тоғлари. Янги Зеландия: Шимолий ва Жанубий ороллар. Уларга умумий табиий географик тавсиф.

9-мавзу. Океания

Географик жойланиши. Табиатнинг асосий хусусиятлари. Океан таъсиридаги ландшафтларнинг кенг тарқалганлиги. Геологик тузилиши ва рельефи. Мезозой ва кайнозой бурмаланиш минтақалари ва жануби-ғарбий Океания оролларининг ҳосил бўлиши. Вулқонлар отилиши. Микронезия ва Полинезия оролларининг ҳосил бўлиши. Тропик минтақаларда океан сатҳининг ўзгариши ва маржон оролларининг ҳосил бўлиши. Асосий рельеф шакллари. Фойдали қазилмалари.

Иқлими ва ички сувлари. Ҳаво массалари ва уларнинг ҳаракати, ҳарорат, ёғинлар, тропик циклонлар. Дарёлари ва уларнинг асосий хусусияти (калталиги, асосан ёмғирдан тўйиниши, шаршара ва остоналарнинг кўплиги ва ҳ.к.). Кўллари, ер ости сувлари.

Тупроқ-ўсимлик қоплами ва ҳайвонот дунёси. Тупроқларнинг, ўсимликларнинг асосий турлари. Нам тропик мангра ўрмонлари, саванналари. Ҳайвонот дунёсининг ўзига хос хусусиятлари.

Табиий географик ўлкалари: Меланезия, Микронезия, Полинезия. Уларнинг умумий табиий географик таснифи қабул қилинган тартибда амалга оширилади.

10-мавзу. Антарктида

Кутб доираси ичида жойлашган ягона материк эканлиги. Табиатининг асосий қирралари, ўлчамлари, шаклланиш тарихи. Муз усти ва ости рельефи. Музнинг қалинлиги, музнинг турлари. Шельф музликлари. “Воҳалар”. Иқлимининг ўзига хос хусусиятлари. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Ғарбий Антарктида, Шарқий Антарктида. Уларнинг умумий табиий географик таснифи.

II-ҚИСМ. ЖАҲОН МАМЛАКАТЛАРИ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

1-мавзу. Дунёнинг ҳозирги замон сиёсий харитаси, жаҳон мамлакатларининг социал-иқтисодий гуруҳлари

Дунёнинг сиёсий харитаси ва унинг шаклланиш хусусиятлари. Жаҳон мамлакатларининг, худуди ва аҳоли сони. Мамлакатларнинг давлат тузуми. ЯИМ бўйича мамлакатлар тавсифи. Давлатларнинг типлари. Ўтиш иқтисодиёти, ривожланган ва ривожланаётган давлатлар. Анклав ва эксклав мамлакатлар.

2-мавзу. Жаҳон табиий ресурслари географияси. Экологик муаммолар

Жаҳон табиий ресурсларининг турлари. Агроиклим ресурслари. Ер-сув ресурслари. Гидроэнергетика ресурслари. Фойдали қазилмалар географияси. Дунё океани ресурслари. Табиат-жамиятнинг ўзаро таъсири ва унинг оқибатлари. Жаҳон ва унинг минтақаларида геоэкологик муаммолар.

3-мавзу. Жаҳон аҳолиси

Жаҳон аҳолиси сони ва ўсиши. Аҳоли жойлашуви ва унинг минтақавий хусусиятлари. Аҳоли такрор барпо бўлиши. «Демографик портлаш» ва унинг оқибатлари. Дунё минтақаларида демографик ўтиш даврининг хусусиятлари. Дунёнинг турли минтақалари демографик ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. БМТнинг демографик прогнози. Замонавий халқаро миграция ва унинг иқтисодий ривожланишга таъсири. Меҳнат ресурслари, ишсизлик муаммоси ва уларнинг регионал хусусиятлари.

4-мавзу. Жаҳон урбанизацияси

Урбанизация ва унга таъсир этувчи омиллар. Шаҳар ва кишлоқ аҳолиси. Жаҳон урбанизациясининг минтақавий хусусиятлари. Субурбанизация. Дунёвий шаҳарлар, йирик агломерациялар, мегалополислар. Пойтахт шаҳарлар ва уларнинг иқтисодий салоҳияти.

5-мавзу. Халқаро меҳнат тақсимоти ва унга таъсир этувчи омиллар

Халқаро меҳнат тақсимотининг шаклланиши. Худудий меҳнат тақсимоти. Халқаро ва районлараро меҳнат тақсимоти. Адам Смитнинг мутлақ афзаллик назарияси. Давид Рикардонинг нисбий (киссий) афзаллик қонуни. Халқаро меҳнат тақсимоти ва жаҳон хўжалигининг шаклланиши. Халқаро меҳнат тақсимоти ва унинг омиллари.

6-мавзу. Жаҳон хўжалиги

Жаҳон хўжалиги ва унинг тармоқлар таркиби. Жаҳон хўжалигининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари. Европа мамлакатлари иқтисодиётининг ривожланиши. Мануфактуранинг юзага келиши. Буюк географик кашфиётлар.

Энг муҳим техник кашфиётлар. Европа ва Шимолий Америка мамлакатларидаги саноат инқилобининг дунё минтақалари иқтисодий ривожланишига таъсири. Мустамлака тузуми.

Ҳозирги замон ривожланаётган мамлакатлари иқтисодиётининг юкори суръатда ўсишига таъсир этувчи омиллар.

7-мавзу. Жаҳон саноати

Саноатни ҳудудий ташкил этиш омиллари. Хомашё, энергетика, меҳнат ресурслари, транспорт ва экологик омиллар. Жаҳон саноатининг тармоқлар таркиби. Ёкилги саноати ва унинг тармоқлари. Кўмир саноати географияси. Жаҳон нефть заҳиралари ва географияси. Газ саноати. Жаҳон энергетикаси. Жаҳонда электроэнергия ишлаб чиқариш. Қора ва рангли металлургия. Пулат ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш. Жаҳон машинасозлиги. Ривожланган мамлакатларда фанталаб машинасозлик саноатининг мужассамлашуви. Автомобилсозлик. Кимё саноати. Ўрмон саноати. Енгил саноат. Озиқ-овқат саноати. Жаҳон саноатининг ҳудудий таркиби ва ривожланишидаги ўзгаришлар.

8-мавзу. Жаҳон қишлоқ хўжалиги

Жаҳон қишлоқ хўжалиги ва унинг тармоқлар таркиби. Дехқончиликдонли экинлар, техника экинлари, мойли экинлар, сабзавотчилик, боғдорчилик ва узумчилик. Чорвачилик. Қорамолчилик. Чўчқачилик. Қўйчилик. Паррандачилик ва бошқалар.

Фан-техника инқилобининг жаҳон қишлоқ хўжалигига таъсири. Интенсив ва экстенсив қишлоқ хўжалиги. Глобал озиқ-овқат муаммоси.

9-мавзу. Жаҳон транспорти

Транспортнинг турлари. Мамлакатлараро иқтисодий алоқаларда транспортнинг тутган ўрни. Жаҳон транспортининг юк ташиш таркиби. Денгиз транспорти. Глобаллашув жараёнлари ва унда транспортнинг аҳамияти. Ўзбекистон транспорти.

10-мавзу Халқаро иқтисодий интеграция ва глобаллашув жараёнлари

Халқаро иқтисодий интеграция. Интеграция ва глобаллашув жараёнлари. Халқаро иқтисодий алоқаларнинг турлари. Эркин иқтисодий зоналар. Интеграцион бирлашмаларда Ўзбекистоннинг иштироки. Трансмиллий компаниялар географияси. Дунёнинг йирик иқтисодий-ижтимоий ва геосиёсий минтақалари.

11-мавзу. Жаҳоннинг регионал тафсифи Европа

Европа сиёсий харитаси, унинг жаҳон иқтисодиётида тутган ўрни. Субрегионлари. Йирик давлатлари ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши. Ғарбий Европа аҳолиси. Шимолий Европа мамлакатлари. Европанинг Ўртаденгизбўйи давлатлари.

Германия. Иқтисодий географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари. Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Иқтисодиёти. Транспорти ва ташки иқтисодий алоқалари. Бирлашган Германиянинг иқтисодий ривожланиш муаммолари ва истикболлари. Ички тафовутлари.

Буюк Британия. Иқтисодий географик ўрни, табиий шароити ва минерал ресурслари. Уларнинг мамлакат хўжалигини ривожлантиришдаги аҳамияти. Саноатининг ривожланган тармоклари. Қишлоқ хўжалиги. Ташки иқтисодий алоқалари.

Франция. Минерал ресурсларининг хўжаликда тутган ўрни. Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Саноат ишлаб чиқаришининг ихтисослашуви ва ҳудудий таркиби хусусиятлари. Франция ва Ўзбекистон иқтисодий муносабатлари.

Италия. Иқтисодий географик ўрнининг ўзига хослиги. Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Иқтисодиёти. Туризмни мамлакат иқтисодиётидаги аҳамияти. Ички тафовутлари. Ўзбекистон - Италия ҳамкорлиги.

12-мавзу. МДХ ва Шарқий Европа давлатлари

Шарқий Европанинг ўтиш иқтисодиёти давлатлари. Табиий, минерал хомашё, демографик, геосиёсий, транспорт-коммуникация ва ишлаб чиқариш салоҳияти. Украина. Молдавия. Белоруссия мамлакатлари. Россияга иқтисодий географик тавсиф. Ўзбекистонга қўшни МДХ таркибидаги мамлакатлар: Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон. Жанубий Кавказ давлатлари (Закавказья). Озарбайжон. Арманистон.

13-мавзу. Осиё мамлакатлари

Шарқий Осиёнинг ривожланган давлатлари. Япониянинг жаҳон илмий-техника тараққиётида тутган ўрни. Япон иқтисодий тажрибаси. Замонавий Япония-Осиё мўъжизаси. Осиё Жанубий Кореянинг иқтисодий ривожланиши. Хитой иқтисодиёти.

Жанубий-шарқий Осиё давлатлари. Жанубий-шарқий Осиё мамлакатлари маданий географияси. Индонезия. Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари.

Жанубий Осиё. Ҳиндистон. Иқтисодий географик ўрни ва табиий ресурслари. Аҳолиси. Хўжалиги. Ўзбекистоннинг Осиё мамлакатлари билан иқтисодий ҳамкорлиги.

14-мавзу. Шимолий Америка давлатлари

АҚШ. Иқтисодий географик ўрни. Саноат тармоклари ва уларнинг жойлашуви. Қишлоқ хўжалиги. Транспорти ва ташки иқтисодий алоқалари. Иқтисодий районлари. АҚШ-Ўзбекистон ҳамкорлиги.

Канада. Иқтисодий географик ўрни ва табиий ресурслари. Аҳолиси. Мамлакат хўжалигида ўрмон ва ёғочсозлик саноатининг аҳамияти. Қишлоқ хўжалиги. Ташки иқтисодий алоқалари.

15-мавзу. Лотин Америкаси давлатлари

Табиий ресурслари. Аҳолиси. Замонавий Лотин Америкаси давлатлари иқтисодиётининг ривожланиши. Бразилия. Иқтисодий географик ўрни ва табиий ресурслари. Аҳолиси ва хўжалиги. Ички тафовутлари.

16-мавзу. Африка давлатлари

Шимолий Африка давлатлари. Миср, Жазоир. Иқтисодий географик ўрни ва табиий ресурслари. Аҳолиси. Минтақа иқтисодиётининг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, ижтимоий-иқтисодий, маданий ривожланиш хусусиятлари.

Тропик Африка давлатлари. Иқтисодий географик ўрни ва табиий ресурслари. Аҳолиси. Хўжалиги. Аграр соҳа ва унинг ҳудудий ташкил этилиши. Ривожланиш муаммолари.

Жанубий Африка давлатлари. ЖАР. Хўжалигидаги етакчи тармоқлар. Рангдор ва нодир металллар. Фойдали қазilmаларнинг хўжаликни ривожлантиришдаги аҳамияти.

17-мавзу. Австралия ва Океания давлатлари

Австралия давлатининг макроиқтисодий ва ижтимоий ривожланиш кўрсаткичлари. Халқаро меҳнат тақсимоотида тутган ўрни. Хўжалигидаги ўзига хос хусусиятлар. Саноатининг асосий тармоқлари. Қишлоқ хўжалиги. Чорвачилик. Янги Зеландия.

Океания давлатлари ривожланишининг асосий муаммолари. Глобал исиш ва дунё океани сатҳининг кўтарилиши хавфи.

III ҚИСМ. ЎРТА ОСИЁ ТАБИИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

1-мавзу. Кириш

Ўрта Осиё табиий географияси курсининг мақсад ва вазифалари, объекти, предмети, бошқа фанлар билан алоқалари. Регионал табиий географиянинг географик фанлар тизимидаги ўрни.

2-мавзу. Ўрта Осиё табиий географик ўлкасининг ҳудудий қамрови ва ўзига хос хусусиятлари

Ўрта Осиё табиий географик ўлкасининг географик ўрни, майдони ва чегаралари. Ёндош табиий географик ўлкалар, уларнинг Ўрта Осиё билан алоқадорлиги, табиатининг ўхшаш томонлари ва тафовутлари. Ўлка табиатининг ўзига хос хусусиятлари.

3-мавзу. Ўрта Осиёни табиий географик ўрганиш босқичлари

Айрим олимларнинг ва етакчи илмий мактабларнинг Ўрта Осиё табиатини ўрганишга қўшган хиссаси. Ўрта Осиёни табиий-географик ўрганилганлигини даврлар бўйича баҳолаш.

4-мавзу. Ўрта Осиёнинг геологик-тектоник тузилиши, геологик тараққиёт тарихи

Ўрта Осиё ҳудудидаги асосий тектоник структуралар. Ўрта Осиё ҳудудининг геологик ривожланиш тарихи. Неоген-тўртламчи давргача бўлган геологик тарихига қисқа тавсиф. Палеозой, мезозой ва кайнозой даврларининг палеогеографик ривожланиш тарихи. Ўрта Осиё ҳудудида бўлиб ўтган асосий тоғ пайдо бўлиш (бурмаланиш) босқичлари (Каледон, Герцин, Альп, янги тектоник ҳаракатлар). Палеозой, мезозой ва канозой даврлари чўкинди, отқинди ва метоморфик тоғ жинсларига қисқа тавсиф, уларнинг тарқалиши, ётқизили шароитлари, калинлиги, литологик таркиби. Фойдали қазилма конларининг тарқалиши.

Ўрта Осиё ҳудудининг неоген-тўртламчи даврдаги геологик ривожланиш тарихи. Бу даврда содир бўлган муҳим палеогеографик воқеалар ва жараёнлар (янги тектоник ҳаракатлар, иқлимнинг ўзгариши, қадимги музликларни вужудга келиши, лёsslарнинг ҳосил бўлиши, Каспий денгизининг трансгрессиялари, дарёлар йўналишининг ўзгариши).

5-мавзу. Ўрта Осиё ҳудуди Ер юзасининг тузилиши

Ўрта Осиё ҳудуди ер юзасининг хилма-хиллиги ва табиий географик компонентлар билан боғликлиги. Ўрта Осиё рельефининг таркиб топишида янги тектоник ҳаракатлар, қадимги ва ҳозирги замон музликлари, эол, эрозион ва бошқа денудацион ва аккумулятив жараёнларнинг аҳамияти.

Ўрта Осиёнинг тоғли қисмидаги тоғ тизмалари, тоғ оралиқ ботиклари, текисланган юзалар, уларнинг географик жойланиши, денгиз сатҳидан баландлиги, муҳим чўққилари. Ўрта Осиёнинг тоғли қисмидаги асосий баландлик рельеф минтақалари ва уларга хос рельеф шакллари (музлик, эрозион, денудацион, гравитацион, карст ва бошқалар). Марказий Қозоғистон паст тоғликлари, унинг ҳудудидаги тоғ тизмалари, қирлар, денудацион ва аккумулятив текисликлар, мелкосопочниклар. Турон текислиги, унинг ҳудудидаги тоғ тизмалари, қирлар, платолар, ботиклар, қум массивлари, тоғ олди пролювиал текисликлари, аллювиал текисликлар ва пасттекисликлар, денгиз пасттекисликлари, дельталар, тақирлар, шўрхоқлар, қадимги дарё ўзанлари, карст рельеф шакллари ва бошқалар. Уларнинг тарқалиши ва ҳосил бўлиши.

6-мавзу. Ўрта Осиё иқлими

Ўрта Осиё иқлимининг умумий тавсифи ва иқлим ҳосил қилувчи омиллари: географик ўрни ва у билан боғлиқ қуёш радиацияси, атмосфера циркуляцияси (ҳаво массаларининг турлари ва уларнинг алмашилиб туриши), ер юзасининг тузилиши ва ҳолати, инсон хўжалик фаолиятининг таъсири. Иқлим элементларининг ҳудудий ва мавсумий тақсимланиши. Йиллик, январь ва июль изотермаларининг жойлашиш хусусиятлари ва уларга тавсиф бериш. Ёғинлар ва уларнинг ҳудудий тақсимланиш қонуниятлари. Қор қоплами ва эримаётган туриш даврининг ҳудуд бўйлаб ўзгариб бориши. Мутлақ ва нисбий намликлар, уларнинг ҳароратга боғлиқ равишда ўзгариши. Бўғланиш ва мумкин бўлган бўғланиш. Шамоллар ва уларнинг йил фаслларида ўзгариши. Ўрта Осиё иқлимидаги тафовутлари. Иқлимий ва агроиқлимий районлаштириш. Иқлимнинг ўзгариши. Иқлимга инсон хўжалик фаолиятининг таъсири. Иқлимни хўжалик нуқтаи-назардан баҳолаш.

7-мавзу. Ўрта Осиёнинг ички сувлари

Ўрта Осиё ички сувларининг табиатнинг бошқа компонентларига (иқлими, ер юзасининг тузилиши ва бошқалар) боғликлиги ва ҳудудий жойланиш қонуниятлари. Ички сувларининг тақсимланишига инсон хўжалик фаолиятининг таъсири.

Дарёлари, уларнинг мустақил хавзаларга ажралиши. Дарёларнинг зичлиги ва оқими. Дарёлар оқимининг ҳудудий ва мавсумий ўзгариши, дарё хавзалари бўйича тақсимланиши. Дарёларнинг тўйиниши ва режими бўйича гуруҳларга бўлиниши ва уларнинг таснифи. Дарёларнинг хўжаликдаги аҳамияти. Дарёлар сувини ифлословчи манбалар ва уларнинг муҳофаза қилишга қаратилган чора-тадбирлар.

Кўллари, уларнинг ҳудуд бўйлаб тақсимланиши, ботикларининг келиб чиқиши жиҳатидан гуруҳларга (тектоник, тўғон, музлик, карст, антропоген)

бўлиниши. Кўлларнинг хўжаликдаги аҳамияти ва уларни муҳофаза қилиш. Каспий ва Орол денгизи, Балхаш кўли, уларнинг муаммолари.

Ер ости сувлари, уларнинг ҳосил бўлиши ва тарқалиш қонуниятлари. Ер ости сувларининг асосий турлари (грунт, қатламлараро, карст). Артезиан ҳавзалари, уларнинг тарқалишида ҳудуднинг тектоник тузилишининг аҳамияти. Минерал ва термал сувлари, улардан фойдаланиш. Ер ости сувларидан халқ хўжаликларининг турли тармоқларида фойдаланиш ва муҳофаза қилиш.

Ҳозирги замон музликлари, уларнинг ҳудудий тарқалиши. Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши таъсирида музликларнинг эриш жараёнининг тезлашуви ва уни олдини олиш муаммолари.

Ўрта Осиё ҳудудида барпо этилган сув омборлари ва каналлари, уларнинг табиатга таъсири ва халқ хўжалигидаги аҳамияти. Каспий ва Орол денгизлари муаммолари.

8-мавзу. Ўрта Осиёнинг тупроқ қоплами

Ўрта Осиё ҳудудида тупроқ қатламининг ҳосил бўлиши ва тарқалишининг она жинс, иқлим, рельеф, ер ости сувлари, ўсимликлари билан боғлиқлиги. Тупроқларнинг горизонтал, вертикал ва интрозонал тарқалиши, асосий хусусиятлари. Ўрта Осиёнинг текислик, тоғ олди ва тоғ қисмларидаги асосий тупроқ турлари ва уларнинг тавсифи. Тупроқларни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари ва оқилона фойдаланиш муаммолари. Чўл ҳақидаги таълимотнинг яратилиши ва Ўрта Осиё чўлларининг зонал ҳамда литологик типлари. Чўллашиш.

9-мавзу. Ўрта Осиёнинг ўсимлик қоплами

Ўрта Осиё ўсимликларининг хилма-хиллиги. Уларнинг рельеф, иқлим, тупроқ қоплами ва бошқа табиий географик компонентларига боғлиқ ҳолда ҳудудий тарқалиши. Ўсимликларнинг асосий турлари, уларнинг горизонтал, вертикал ва интрозонал тарқалиши. Дашт, чала чўл, чўл ўсимликлари. Ўсимлик бойликлари, уларнинг инсон хўжалик фаолияти таъсирида ўзгариши. Ўсимлик бойликларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш.

10-мавзу. Ўрта Осиёнинг ҳайвонот дунёси ва махсус муҳофаза қилинадиган ҳудудлари

Ўрта Осиё ҳайвонот дунёсининг хилма-хиллиги ва ҳайвонларнинг ҳудуд табиий шароитига мослашуви. Ҳайвонларнинг асосий турлари ва уларнинг табиат компонентларига (рельеф, иқлим, субстрат ва бошқалар) боғлиқ ҳолда горизонтал, вертикал ва интрозоналлик бўйича ўзгариши. Ҳайвонларга инсон таъсири. Ҳайвонларнинг хўжаликдаги аҳамияти ва уларни муҳофаза қилиш.

Ўрта Осиё табиатини муҳофаза қилишда кўрикхоналар, халқ (миллий) боғлари ва буюртмахоналар, жамоат ташкилотлари, экологик таълим ва тарбиянинг аҳамияти. Ўрта Осиё ҳудудида барпо этилган кўрикхоналар, халқ (миллий) боғлари, буюртмахоналар, уларнинг турлари, уларда олиб борилаётган илмий ва муҳофаза ишлари.

11-мавзу. Ўрта Осиёни табиий географик районлаштириш

Ўрта Осиёни табиий географик районлаштириш тажрибалари таҳлили. Ўрта Осиёни табиий географик районлаштириш тамойиллари ва таксономик бирликлари (провинция, кичик провинция, округ, район).

12-мавзу. Марказий Қозоғистон провинцияси

Умумий тавсиф. Географик ва табиий географик ўрни, чегаралари, майдони. Геологик тарихи. Тектоникаси ва у билан ҳозирги орографик тузилишининг боғлиқлиги. Палеогеографияси. Плейстоцен. Орографияси. Геоморфологик тузилиши. Иқлимнинг хусусиятлари. Дарёлари, кўллари, ботқоқликлари, грунт сувлари. Каналлари, сув омборлари. Ўсимлик қоплами. Тупроқлари. Ҳайвонот дунёси. Провинцияда ажратилган табиий-географик округларга (Қозоғистон паст тоғлари округи, Тўрғай супасимон ўлкаси, Орол округи, Оролбўйи қумли чўллари. Бетпақдала. Устюрт) табиий географик тавсиф.

13-мавзу. Жуңғория-Тяншан провинцияси

Марказий Қозоғистон провинциясининг тавсифида келтирилган тартиб асосида Жуңғория-Тяншан провинциясига, унда ажратилган текислик кичик провинцияси таркибидаги Балхашбўйи-Муёнкум округига, тоғлик кичик провинциясидаги Шимолий Тяншан, Марказий Тяншан, Шарқий Қозоғистон тоғли округига тавсиф.

14-мавзу. Турон провинцияси

Юқорида қайд килинган тартиб асосида Турон провинциясига, унда ажратилган текислик кичик провинцияси таркибидаги Ўзбойорти, Шимолий Қорақум, Қуйи Амударё, Қизилқум, Қуйи Зарафшон, Ғарбий Туркистон, Марказий Қорақум, Тажан-Мурғоб округларига; тоғли кичик провинциясида ажратилган Фарғона, Жанубий ёш тоғлар, Юқори Зарафшон, Юқори Амударё, Қашқадарё, Ўрта Сирдарё, Помир округларига тавсиф.

Янги иқтисодий муносабатлар шароитида (бозор иқтисодиёти) Ўрта Осиёни регионал табиий-географик ўрганишдаги асосий муаммолар.

IV ҚИСМ. ЎРТА ОСИЁ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯСИ

1-мавзу. Ўрта Осиё давлатларининг дунё сиёсий ва иқтисодий тизимида тугган ўрни

Ўрта Осиё иқтисодий ва ижтимоий географияси иқтисодий ва социал географиянинг ажралмас тармоғи эканлиги. Ўрта Осиё ва Марказий Осиё атамалари. Ўрта Осиё минтақаси давлатларининг шаклланиш тарихи, табиий, иқтисодий, географик ўрни, чегаралари.

2-мавзу. Ўрта Осиё давлатларининг геосиёсий ва геостратегик ҳолати

Ўрта Осиё давлатларининг сиёсий географик ўрни ва унинг минтақа ривожланишига таъсири. 1990-йиллардаги иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ўзгаришлар. Ўрта Осиё давлатларининг бозор муносабатларига ўтиши. Замонавий ривожланиш хусусиятлари, ўзаро муносабатлар ва муаммолар.

3-мавзу. Ўрта Осиёнинг табиий шароити ва табиий ресурсларига иқтисодий географик баҳо бериш

Ўрта Осиё давлатлари табиий шароити ва табиий ресурсларининг хилма хиллиги, уларга мос ҳолда турлича хўжалик фаолияти турларининг шаклланиши.

Иқлим шароитлари- агроиклим ресурслари, сув манбалари, ҳарорат ва ёгин миқдорини тақсимланишининг қишлоқ хўжалиги ва унинг тармоқларини ҳудудий ташкил этишга таъсири.

Ўрта Осиё ўлкаси давлатлари рельефи. Унинг қишлоқ хўжалиги, қурилиш, саноат корхоналарини жойлаштириш ва аҳолини ҳудудий ташкил этишга таъсири.

Ўлканинг табиий ресурслари: ер ресурслари, қазилма бойликлари, сув ресурслари, рекреация ва биологик ресурслари. Давлатларнинг табиий-минерал ресурс салоҳияти, захиралари. Уларнинг хўжалик ва аҳолини жойлашувига таъсири. Ўрта Осиё давлатларида табиий бойликларнинг жойлашиш хусусиятлари ва уларнинг давлатларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишидаги роли.

4-мавзу. Аҳолиси

Минтақанинг демографик салоҳияти, унинг таркиб топиш тарихи, аҳолининг табиий кўпайиши, диний, жинсий, ёш таркиби. Миллий таркиби, унинг тарихий даврларда ўзгариши. Ўрта Осиё давлатлари аҳолисининг жойлашув хусусиятлари: тоғ, чўл, текислик, воҳаларда аҳоли зичлигининг ўзгариши, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, урбанизация, йирик шаҳар ва шаҳар агломерациялари, минтақада урбанизация. Аҳоли миграцияси, унинг сабаб ва оқибатлари. Ўрта Осиёда меҳнат ресурслари, аҳолининг иқтисодиёт тармоқларида бандлиги. Демографик муаммоларни келиб чиқиш сабаблари, уларни ҳал этишга давлатларнинг эътибори, олиб борилаётган чора-тадбирлар ва ислохотлар ҳақида маълумот.

5-мавзу. Хўжалигининг умумий таъриф

Минтақа хўжалигининг тарихий шаклланиши ва ривожланиши. Халқаро меҳнат тақсимоотида тутган ўрни. ЯИМнинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби. 1990- йилларда иқтисодий инқироз юз беришининг сабаблари ва ундан чиқиш учун олиб борилаётган давлатларнинг қатъий сиёсати, қабул қилинган давлат қарорлари ва фармонлари, ислохотларнинг амалга оширилиши. Минтақа хўжалигини янги иқтисодий ва ижтимоий шароитда ривожланиш хусусиятлари, хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши, янги мулкчилик шакллариининг вужудга келиши. Давлатларнинг табиий –демографик салоҳияти, умумжаҳон ва регионал миқёсда меҳнат тақсимоотида тутган ўрни ва аҳамиятини баҳолаш.

6-мавзу. Саноати

Ўрта Осиё давлатларида саноатнинг таркиб топиши, тарихий ривожланиши. Ҳудудий ва тармоқлар таркиби, унинг ўзгариши ва сабаблари. Хорижий инвестицияларнинг саноатга жалб этилиши. Ундирувчи ва қайта ишловчи тармоқлар. Давлатлар миқёсида уларнинг ташкил этилиши. Йирик саноат марказлари ва районлари, уларнинг ихтисослашуви.

Ёқилғи- энергетика комплекси, унинг асосий марказлари ва ривожланиши. Қора ва рангли металлургия тармоқлари. Уларнинг асосий марказлари, жойлашуви. Машинасозлик саноати ва унинг келажаги, асосий тармоқлари ва ихтисослашуви. Кимё саноати ва унинг асосий муаммолари. Енгил ва озиқ-овқат саноати ва уларнинг истиқболлари.

7-мавзу. Қишлоқ хўжалиги

Қишлоқ хўжалигининг бозор муносабатлари шароитида ривожланиши, мулкчиликнинг турли шакллари ва вужудга келиши, хўжалик тузилмалари. Қишлоқ хўжалигининг ривожланиш хусусиятларини ўтган давр билан таққослаш. Қишлоқ хўжалигининг турли соҳаларига: деҳқончилик, чорвачилик ва унинг тармоқларига таъриф бериш. Қишлоқ хўжалигининг ЯИМда тутган ўрни. Ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари ва асосий муаммолари.

Ўрта Осиё давлатларининг қишлоқ хўжалиги тармоқларига ихтисослашуви. Давлатларнинг қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган сиёсати. Асосий муаммолари, уларни ҳал этиш йўналишлари.

8-мавзу. Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалари

Ўрта Осиё давлатларида транспортнинг турлари, уларни ташкил этиш, куруклик транспорти-темир йўл, автомобил ва қувур транспортининг ташкил этилиши ва улардан фойдаланиш. Сув транспорти, турлари ва географияси. Ўрта Осиё транспорт муаммолари, уларни ҳал этиш учун олиб борилаётган тадбирлар. Янги қурилаётган ва режалаштирилаётган йўллар.

Ташқи иқтисодий алоқалар. Уларнинг асосий йўналишлари. Яқин ва Узоқ, хориж давлатлари билан Ўрта Осиё давлатларининг олиб бораётган иқтисодий алоқалари, экспорт ва импорт маҳсулотлари, Ўзбекистоннинг кўшни давлатлар билан ташқи иқтисодий алоқалари таркиби, асосий муаммолари.

9-мавзу. Қозоғистон Республикаси

Қозоғистон географик ўрнининг ўзига хос жиҳатлари. Табиий бойликлари ва уларнинг жойлашуви. Қозоғистон Республикасининг МДХ ва халқаро меҳнат тақсимида тутган ўрни. Республиканинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши, бошқарув тизими.

Аҳоли сони ва динамикаси. Табиий ва механик ўсиши. Аҳолисининг диний, миллий ва ёш-жинс таркиби. Аҳолининг иқтисодиёт тармоқларида бандлиги. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси. Аҳоли манзилгоҳлари, уларнинг жойлашуви хусусиятлари.

Иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятлари. Саноати ва қишлоқ хўжалиги. Уларнинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби. Транспорт турлари, улардан фойдаланиш. Ташқи иқтисодий алоқалар, Ўзбекистон-Қозоғистон муносабатлари, иқтисодий тафовутлари ва асосий муаммолари.

10-мавзу. Қирғизистон Республикаси

Давлатнинг таркиб топиши, тарихи, географик ўрни, табиий шароити ва табиий ресурс салоҳияти, уларга хўжалик нуқтан назардан баҳо бериш. Қирғизистоннинг Ўрта Осиёда тутган ўрни.

Аҳолиси ва унинг жойлашув хусусиятлари. Аҳолининг диний, миллий, ёш-жинс таркиби. Иқтисодиётининг асосий ихтисослашган тармоклари. Саноати, агросаноат мажмуаси. Транспорти, унинг турлари. Қирғизистоннинг яқин ва узоқ хориж давлатлари билан иқтисодий –савдо алоқалари. Ўзбекистон-Қирғизистон муносабатлари. Давлатнинг ички тафовутлари, асосий муаммолари.

11-мавзу. Тожикистон Республикаси

Тожикистон Республикасининг Марказий Осиёда тутган ўрни, географик ўрни, чегаралари, қўшни давлатлар. Давлатнинг табиий ресурс салоҳияти, табиий шароити ва хўжалик юритишда унинг асосий муаммолари.

Саноати: казиб олиш ва қайта ишлаш саноати. Тожикистон хўжалигининг мустақиллик йилларида ривожланиши.

Саноати ва қишлоқ хўжалигининг ихтисослашган тармоклари. Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар ривожланишининг асосий муаммолари. Ўрта Осиё давлатларидаги интеграция жарёнларида Тожикистоннинг роли.

12-мавзу. Туркменистон Республикаси

Туркменистон Республикасининг таркиб топиш тарихи. Географик ўрнининг ижобий ва салбий жиҳатлари, табиий шароити, табиий ресурс салоҳияти-агроиклим, сув, рекреация ресурслари.Фойдали қазилмаларнинг турлари, жойлашиш хусусиятлари.

Саноати ва унинг асосий тармоклари: ёқилғи саноати (газ, нефть, кўмир), асосий районлари; рангли ва қора металлургия саноатининг истиқболлари ва муаммолари. Машинасозлик ва унинг асосий марказлари.Кимё саноати, унинг тармоклари, мамлакат ҳаётида тутган ўрни. Енгил саноатнинг ихтисослашган тармоклари, гилам тўқиш саноати.

Қишлоқ хўжалиги. Чорвачилик, деҳқончилик, унинг ҳудудий ва тармоқлар таркиби. Ғаллачилик ва пахтачиликнинг ривожланиши. Транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалари. Ўзбекистон-Туркменистон муносабатлари. Иқтисодий районлари ва асосий муаммолари.

IV. Амалий машғулотларга тавсия этиладиган мавзулар:

I Қисм. Материклар ва океанлар табиий географияси

1. География ва замонавий муаммолар
2. Географик хариталар ва ГАТ (географик ахборот тизими).
3. Иқлим минтақалари, табиат зоналари, ландшафтлар карталарини таҳлил қилиш.
4. Гидротермик шароит ва унга биомассанинг боғлиқлигини кўрсатувчи жадвал ва графиклар тузиш.
5. Гипотетик материк ва унинг табиат зоналарини жойлашишидаги қонуниятлар.
6. Дунё океани унинг асосий денгизлари, қўлтиклари, бўғизлари, иссиқ ва совуқ оқимларини ёзувсиз картага тушириш.
7. Океанларнинг атрофидаги материклар табиатига таъсирини таҳлил қилиш.

8. Евросиё ёзувсиз картасига унинг фойдали казилмалари, иклим минтакалари ва табиат зоналарини тахлили.

9. Шаркий Осиё табиатига мажмуали тавсиф.

10. Шимолий Американинг табиий, иклим, табиат зоналари, тупрок карталарини чизиш ва улар асосида комплекс таъриф бериш.

11. Африканинг атмосфера босими, иссиқлик, қуёш радиациясининг миқдорини мавсумий ўзгариб туришини аниқлаш, қуёшни тропиклар оралиғида мавсумий зенитда туриш графигини чизиш, ёзувсиз картада қуёшни зенитда туриш ҳолатларини кўрсатиш.

12. Шимолий Африка ва Сахрон Кабирдаги чўл типлари ва уларнинг тахлили.

13. Жанубий Американинг табиий, иклим, табиат зоналари карталарини чизиш ва улар асосида комплекс таъриф бериш.

14. Перу ва Эль-Ниньо оқимларини ёзувсиз харитага тушириш ва уларнинг материк табиатига таъсирининг тахлили.

15. Бразилия тоғлари орқали (10^0 ж.к. ва 22^0 ж.к.) ўтувчи йўналишлар бўйича гипсометрик профилни чизиш.

16. Гилея ва гемилеяларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг жадвалини тузиш.

17. Австралия ва Океаниянинг йирик фойдали казилмалар картасини тузиш ва таҳлил қилиш.

18. Австралиянинг табиий, иклим ва табиат зоналари картасини чизиш.

19. Янги Зеландия ороллариини ёзувсиз харитага тушириш ва мажмуали таҳлил қилиш.

II Қисм. Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси

1. Мутлақ афзаллик ва қиёсий афзаллик назарияларини таққослаш.

2. Жаҳон хўжалиги ривожланишининг босқичларини аниқлаш.

3. Ривожланаётган мамлакатларнинг саноатлашувига таъсир этувчи омилларни аниқлаш.

4. Жаҳон ва унинг минтакалари экологик муаммолари.

5. Жаҳоннинг турли минтакалари демографик ўтиш хусусиятларига баҳо бериш.

6. Жаҳон урбанизациясининг минтақавий хусусиятларини аниқлаш.

7. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашув коэффициентини аниқлаш.

8. Айрим турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини аҳоли жон бошига ҳисоблаш.

9. Транспорт конфигурациясининг хусусиятларини турли минтакалар бўйича ўрганиш.

10. Глобаллашув жараёнларининг минтақавий хусусиятлари.

11. Туркия ва Малайзия давлатлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишини қиёсий таҳлил қилиш.

12. Ҳиндистон ва Бразилия қишлоқ хўжалигини қиёсий таҳлил қилиш.

III Қисм. Ўрта Осиё табиий географияси

1. Ёзувсиз харитага Ўрта Осиё ўлкасини чегарасини тушириш.
2. Ўлканинг чекка нукталарини аниқлаб, уларнинг координаталарини ёзиш, улар орасидаги масофани ўлчаш.
3. Ўлканинг табиий харитасини ёзувсиз харитада тасвирлаш, қабул қилинган шартли белгилардан фойдаланиб, шу харитага фойдали қазилмаларини тушириш.
4. Ўрта Осиёнинг орогидрографик схемасини тайёрлаш.
5. Ўрта Осиёнинг тектоник харитасини чизиш ва унинг тақлили.
6. Ўрта Осиёнинг zilzila харитасини чизиш ва унда ўлкада бўлган энг кучли zilzilаларнинг ўчоғини кўрсатиш.
7. Ёзувсиз харитада Ўрта Осиё иқлимини акс эттириш.
8. Ёзувсиз харитада ўлка дарёларини, кўлларини, сув омборларини, каналларини, музликларини белгилаш, уларнинг номини ёзиш, дарёларининг ҳавзаларини аниқлаб чегараларини тушириш. Ёзувсиз харитада гидрогеологик районларни ажратиш.
9. Ёзувсиз харитада Ўрта Осиёда тарқалган асосий тупроқ типларини белгилаш соат.
10. Ёзувсиз харитада Ўрта Осиё ўсимликларини акс эттириш.
11. Ёзувсиз харитада Ўрта Осиёнинг табиий-географик районлаштириш схемасини чизиш.

IV ҚИСМ. “Ўрта Осиё иқтисодий-ижтимоий географияси” бўйича амалий машғулотлар мавзулари:

1. Ўрта Осиё давлатлари маъмурий-ҳудудий таркиби жадвалини тузиш
2. Ўрта Осиё давлатлари табиий харитасини таҳлил қилиш асосида табиий шароит ва табиий ресурсларига иқтисодий баҳо бериш.
3. Ўрта Осиё давлатлари демографик жараёнларини таҳлил қилиш ва аҳоли ёш-жинс пирамидасини тузиш.
4. Статистик маълумотлар асосида саноатнинг ҳудудий ва тармоқлар таркибини аниқлаш ва чизмаларда ifodalash.
5. Қишлоқ хўжалиги ва транспортнинг ҳудудий ва тармоқлар таркибини аниқлаш, минтақа транспорт коридорлари карта-схемасини тайёрлаш.
6. Ўрта Осиё давлатлари иқтисодий-ижтимоий ривожланиш муаммоларини аниқлаш.
7. Қозоғистон Республикаси тарихи ва мустақиллик йилларида ривожланиш хусусиятларига баҳо бериш.
8. Хўжалиги: саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти, иқтисодий районларига умумий тавсиф бериш.
9. Қирғизистон Республикаси. Геодемографик хусусиятларини аниқлаш.
10. Қирғизистоннинг иқтисодий ривожланиш йўналишлари ва муаммоларини таҳлил қилиш.
11. Туркменистон Республикаси. Табиий-ресурс ва демографик салоҳиятига баҳо бериш.

12. Туркменистон саноат марказларини, кишлоқ хўжалиги, йирик шаҳарлари ихтисослашувини аниқлаш, иқтисодий карта билан ишлаш
13. Туркменистоннинг иқтисодий районларига қиёсий тавсиф бериш.
14. Тожикистон аҳолисининг демографик кўрсаткичларини аниқлаш ва таҳлил қилиш.
15. Халқ хўжалигининг асосий тармоқлари ва марказлари, муаммолари.
16. Ўзбекистон иқтисодий-ижтимоий ривожланиш хусусиятларини қўшни давлатлар билан таққослаш.

Амалий машғулотлар мультимедиа қурилмалари билан жиҳозланган аудиторияда бир академ гуруҳга бир ўқитувчи томонидан ўтказилиши лозим. Машғулотлар фаол ва интерактив усуллар ёрдамида ўтилиши, мос равишда муносиб педагогик ва ахборот технологиялар қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

Изоҳ: Ишчи фан дастурини шакллантириш жараёнида ишчи ўқув режада мазкур машғулот турига ажратилган соат ҳажмига мос ишлар танлаб бажарилади. ОТМ имкониятидан келиб чиққан ҳолда янги амалий машғулотлар киритилиши мумкин.

V. Мустақил таълим ва мустақил ишлар

Мустақил ишни тайёрлашда “Жаҳон географияси” фанининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда талабага қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмалар бўйича фан боблари ва мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллардан фойдаланган ҳолда фаннинг маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлардан фойдаланган ҳолда, фан бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- фаннинг талаба томонидан ўқув-илмий-тадқиқот ишларини бажарилиши билан боғлиқ бўлган бўлимларини ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- масофавий таълимдан фойдаланиш ва ҳ.к.

Курс бўйича мустақил таълим талабаларга олдиндан бериб қўйилган мавзулар бўйича курс иши, реферат, хариталар чизиш ва таҳлил қилиш, жадваллар тўлдириш, қўшимча маълумотлар тўплаш орқали амалга оширилади.

Мустақил иш учун қуйидаги мавзуларни чуқур ўрганиш тавсия этилади:

1. Хорижий адабиётларда ва қабул қилинган дарсликлардаги Европани табиий географик схемаларининг қиёсий таҳлили.
2. Дунё океани туби рельефи гипсометрик профилининг таҳлили.
3. Евросиё материги асосий шаҳарлари иқлимининг хусусиятларини кўрсатувчи жадваллар тузиш

4. Евросиёнинг табиий географик ўлкалари жадвалини ишлаш.
5. Шимолий Американинг табиий, иқлим, табиат зоналари, тупроқ карталари асосида комплекс таъриф бериш
6. Шимолий Американинг табиий географик ўлкаларига қиёсий тавсиф.
7. Африканинг табиий, иқлим, иқлим минтақалари ва табиат зоналари карталарини таҳлил қилиш
8. Хорижий адабиётларда ва қабул қилинган дарсликлардаги Африкани табиий географик схемаларининг қиёсий таҳлили.
9. Асосий шаҳарлар иқлимий кўрсаткичлари графигини тузиш.
10. Австралиянинг табиий, иқлим, иқлим минтақалари ва табиат зоналари карталарини таҳлил қилиш
11. Шимолий Америка, Жанубий Америка материкларининг табиий, иқлим, иқлим минтақалари ва табиат зоналари карталарини таҳлил қилиш
12. Антарктида табиатининг Ер шари иқлимига таъсири
13. Ҳар бир океаннинг гидрографик хусусиятлари жадвалини тузиш
14. Евросиё ҳар бир табиий географик ўлкасининг умумий таърифи
15. Дунё океани ресурслари
16. Глобал хомашё муаммоси
17. Йирик агломерация ва мегалополислар
18. Вино ишлаб чиқариш саноати
19. Жаҳон қўйчилик географияси
20. Жаҳон паррандачилик географияси
21. Жаҳон автомобил транспорти
22. Халқаро иқтисодий алоқаларнинг турлари
23. Трансмиллий корпорациялар географияси
24. Жаҳон мамлакатларига иқтисодий географик тавсиф
25. Ўрта Осиёнинг географик ўрнини Ғарбий Европадаги ва Шарқий Осиёдаги шу кенгликда ётган табиий - географик ўлкалар билан солиштириш ва хулосаларни амалиёт дафтарига ёзиш
26. Муайян йўналиш бўйича гипсометрик кесма чизиш
27. Ўлка ҳудудини қоплаган ётқизиклар жадвалини тузиш
28. Жадвалда Ўрта Осиё ўлкасидаги тоғ тизмаларининг қайси тоғ бурмаланишига мансублигини ақс эттириш
29. Амударё ва Сирдарёнинг гидрографини тузиш
30. Жадвалларда Ўрта Осиё дарёлари, кўллари, сув омборларини тавсифловчи маълумотларни бериш
31. Орол муаммоси ҳақида қўшимча маълумот тўплаш
32. Жадвалда кенглик ва баландлик минтақаларига тавсиф бериш. Уларда тарқалган тупроқ типларини ва ҳайвонот дунёсини алоҳида кўрсатиш
33. Ўлканинг бирон-бир йўналиши бўйича комплекс кесма тайёрлаш
34. Ўрта осиё давлатларининг шаклланиши тарихи
35. Ўрта Осиё минтақасинининг иқтисодий, табиий ва сиёсий географик ўрни
36. Ўрта Осиё давлатларининг табиий бойликлари ва унга кўра жаҳонда тутган ўрни ва салоҳияти

37. Ўрта Осиё давлатлари аҳолиси ва демографик вазияти
 38. Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарлари
 39. Ўрта Осиё минтақасининг туристик салоҳияти ва марказлари
 40. Ўрта Осиё минтақасида йирик саноат марказлари ва районлари
 41. Туркменистоннинг табиий шароити ва ресурслари
 42. Туркменистон-Ўзбекистон муносабатлари
 43. Туркменистонда ер-сув муаммолари
 44. Туркменистон нефть-газ саноати
 45. Ўзбекистон шаҳарларининг минтақада тутган ўрни
 46. Қозоғистон Республикасининг иқтисодий салоҳияти
 47. Минтақада машинасозлик саноатининг ривожланиши
 48. Тожикистоннинг иқтисодий ривожланиш муаммолари
 49. Тожикистоннинг демографик ҳолати
 50. Қирғизистон Республикасида аҳолининг ижтимоий-сиёсий ҳолати
 51. Қирғизистон саноатининг тармоқлар ва ҳудудий таркиби
 52. Минтақада енгил саноатнинг ривожланиши
 53. Ўрта Осиёда интеграция жараёнлари
 54. Ўрта Осиё давлатларининг геосиёсий ҳолати ва ижтимоий-сиёсий ташкилотларда тутган ўрни
 55. Ўзбекистонда хусусийлаштириш ва маҳаллийлаштириш жараёнлари
 56. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва унинг Ўрта Осиё республикаларига таъсири
- Мустақил ўзлаштириладиган мавзулар бўйича талабалар томонидан рефератлар тайёрлаш ва уни тақдимот қилиш тавсия этилади.

Фан бўйича курс иши. Курс ишининг мақсади талабаларни мустақил ишлаш қобилиятини ривожлантириш, олган назарий билимларини қўллашда амалий кўникмалар ҳосил қилиш ва бунда замонавий технологияларни қўллаш кўникмаларини ҳосил қилишдир. Курс ишининг мавзулари умумий талабалар сонидан 20-30 % кўпроқ ва олдиндан тайёрланади. Курс иши Материклар ва океанлар табиий географияси фани бўйича ташкил этилади.

1. Географик қобикнинг асосий қонуниятлари.
2. Куёш радиацияси ва иқлим минтақалари.
3. Ер табиатининг шаклланишига ритмиклик, цикликлик, даврийлик ҳодисаларининг таъсири.
4. Дунё океани.
5. Тинч океан табиати ва асосий экологик муаммолари.
6. Атлантика океани табиати.
7. Шимолӣ Муз океани.
8. Ҳинд океанига умумий таъриф.
9. Евросиё материгининг шаклланиш тарихи, геологик тузилиши, тектоникаси, рельефи ва фойдали қазилмалари.
10. Евросиё иқлими ва ички сувлари.
11. Европанинг геологик тузилиши, тектоникаси, рельефи ва фойдали қазилмалари

12. Европанинг иқлими, уни шаклланишига таъсир этувчи омиллар ва ички сувлари.

13. Осиёнинг геологик тузилиши, тектоникаси, рельефи ва фойдали қазилмалари.

14. Осиёнинг иқлими ва ички сувлари.

15. Осиёнинг географик минтақалари ва табиат зоналари.

16. Шимолий Америкага умумий таъриф.

17. Шимолий Американинг иқлим минтақалари ва табиат зоналари.

18. Африка табиатини ўрганишнинг асосий босқичлари.

19. Африканинг иқлими ва ички сувлари.

20. Африканинг тупроклари, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси.

21. Жанубий Американинг ўзига хос хусусиятлари ва материк табиатини ўрганишнинг асосий босқичлари

22. Жанубий Американинг геологик тузилиши, тектоникаси, рельефи ва фойдали қазилмалари.

23. Жанубий Американинг асосий тупроклари, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси.

24. Жанубий Американинг асосий табиий географик ўлкалари.

25. Австралиянинг кашф этилиш тарихи.

26. Австралиянинг геологик тузилиши, тектоникаси, рельефи ва фойдали қазилмалари.

27. Австралиянинг иқлими, иқлим минтақалари ва табиат зоналари.

28. Океанияга умумий таъриф.

29. Антарктида гляциоморфологияси ва муз ости рельефи.

30. Антарктида иқлими ва органик дунёси.

31. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг ўсиш суръатларини қиёслаш

32. Жаҳон урбанизациясининг замонавий тенденциялари

33. Жаҳон энергетикаси –яқин келажакда

34. Глобал озиқ-овқат муаммосининг ечиш йўллари

35. Эркин иқтисодий зоналар

36. Польша Республикасига иқтисодий географик тавсиф.

37. Индонезия давлатига иқтисодий географик тавсиф.

38. Ҳиндистон қишлоқ хўжалиги.

39. Жанубий Африка Республикаси саноати.

40. Мексика давлатига иқтисодий географик тавсиф.

Изоҳ: фан ишчи дастурини шакллантириш жараёнида курс иши учун ишчи ўқув режада кўрсатилган соатлар ҳажмига мос мавзулар рўйхати шакллантирилади ва талабалар томонидан ихтиёрий танлаб олинади.

VI. Асосий ва қўшимча ўқув адабиётлар ҳамда ахборот манбаалари

Асосий адабиётлар:

1. Bradschaw M. World regional geography. Boston. 2000.
2. Александровская Н.В. ва бошқ. Дунё қитъалари табиий географияси. –Т.: Ўқитувчи, 1967.
3. Власова Т.В. Материклар ва океанлар табиий географияси. –Т.: 1985, I, II жилд.
4. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Под ред. М.Ратанова. –М., 2004.
5. Социально-экономическая география зарубежного мира. под ред. В.В.Вольского. –М., 2003.
6. Родионова, И. А.Экономическая и социальная география мира. В 2 т. Т. 1,2 : учебник для бакалавров. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2015.-431 с.
7. Баратов П., Маматкулов М., Рафиков А. Ўрта Осиё табиий географияси. –Т.: Ўқитувчи, 2002.
8. Қаюмов А., Пардаев Ғ, Исломов И. Иқтисодий ва ижтимоий география. (Ўрта Осиё иқтисодий ва ижтимоий географияси. Ўқув қўлланма). –Т., 2007.

Қўшимча адабиётлар:

9. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
10. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.
11. Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.-Т.:Ўзбекистон, 2017.
12. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T O'zbekiston 2017.
13. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- T O'zbekiston 2017.
14. Ҳасанов И., Ғуломов П. Ўрта Осиё табиий географияси. –Т.: Университет, 2002.
15. Ҳасанов И., Ғуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси (1-қисм). Ўқув қўлланма.-Т.: Ўқитувчи, 2007.
16. Ҳасанов И., Ғуломов П.Н., Қаюмов А. Ўзбекистон табиий географияси (2-қисм). Ўқув қўлланма.-Т.: Университет, 2010.

17. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья – М., 2004. (Ратанова М тахрири остида).
18. Ермаков Ю.Г., Игнатьев Г.М. и др. Физическая география материков и океанов. -М.: Высшая школа, 1988.
19. Липец Ю. Г. Пуляркин В. А., Шлихтер С. Б. География мирового хозяйство. -М., 1999.
20. Физическая география мирового океанов. -М.: Изд-во МГУ, 1998.
21. Власова Т.В. Физическая география материков и океанов. -М.: Просвещение, 1986.
22. Зарубежная Азия. 1982.
23. Зарубежная Европа. 1982.
24. Калесник С.В. Общие географические закономерности Земли. -М.: Мысль, 1970.
25. Болтаев М.Ж. Чет мамлакатлар иқтисодий географияси. Маърузалар матни. -Т., 2000.
26. Леонтьев О.К. Физическая география мирового океана. -М.: 1982.
27. Притула Т.Ю., Ерёмина В.А., Спрялин А.Н. Физическая география материков и океанов. –М.: ВЛАДОС, 2003, с. 685.
28. Абиркулов Қ. Иқтисодий география. –Т., 2004.
29. Войтович М.С. Экономическая и политическая география зарубежных стран. –Минск, 1980.
30. Ломакин В.К. Мировая экономика: Учебник для вузов.-2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 735 с.
31. Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. Под ред. А.С.Фетисова, И.С.Ивановой, И.М.Кузиной. Вып. 19.-М.- Смоленск: Ойкумена, 2011.-331 с.
32. Максаковский В.П. Географическая картина мира Кн. I, II: Общая характеристика мира. М.: Дрофа, 2008, - 495 с.
33. Лучников А.С. Экономическая и социальная география России и мира. Политическая карта мира: учебное пособие. -Пермь, 2015. -164 с.
34. Шарыгин А., Чистобаев Г. Экономическая и социальная география. - М., 1991.
35. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997
36. Gografier Physische Geografier. –Bonn: «Cornelsen», 1989.
37. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
38. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
39. Маматкулов М. Ўрта Осиё геоморфологияси. -Т.: Университет, 2008.
40. Бабушкин Л.Н. Когай Н.А. Физическая география Средней Азии. Учебное пособие. –Т.: ТашГУ, 1978.
41. Когай Н.А. Физическая география Средней Азии. Учебное пособие. –Т.: ТашГУ, 1979.
42. Бабаев А. Г., Зонн И.С. и др. Пустыни. -М.: Мысль. 1986.

43. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Природные территориальные комплексы Юго-Запада Средней Азии. –Т.: Фан, 1975.
44. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физико-географическое районирование Средней Азии.(Таджикистан). Научные труды ТашГУ. Вып.307.-Т., 1967.
45. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
46. Исаченко А.Г. и др. Ландшафты. -М.: Мысль, 1989.
47. Коровин Е.П. Растительность Средней Азии и Южного Казахстана. Кн-1. 1961; Кн.2. 1962.
48. Мавлонов Ғ.О., Маматкулов М.М. Ўрта Осиё тоғларининг қадимги музликлари “Фан”. Тошкент, 1972.
49. Никитин А.М. Водохранилища Средней Азии.-Л.: Гидрометиздат, 1991.
50. Никитин А.М. Озера Средней Азии. -Л.: Гидрометиздат, 1987.
51. Чупахин В.М. Природные районирования Казахстана. -Алма-Ата, Наука, 1970.
52. “Ўрта Осиё географияси” фани бўйича тайёрланган ўқув услубий мажмуа.
53. Агеева Р.А. Страны и народы. -М., 2002.
54. Копылов В.А. География промышленности России и стран СНГ. -М., 2001.
55. Ломакин В.К. Мировая экономика. -М., 2003.
56. Малый атлас мира. М., 2000.
57. Страны и народы. М., 1986.
58. Умумтаълим 7,9-синф атласлари.
59. Янчук С. Экономическая и социальная география стран Центральной Азии и СНГ. Текст лекций. – Т., 2000.

Интернет сайтлар:

60. www.unep.org БМТнинг атроф-мухит бўйича дастури.
61. www.undp.uz (БМТ Тараққиёт Дастури Веб-сайти).
62. www.gwpcasena.org

V.2. ISHCHI O'QUV DASTURI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

“Tasdiqlandi”
O'quv ishlari bo'yicha prorektor:
____b.f.n., dots. A.SH.Mamatyusupov
“__25__” _avgust_2020 - yil

JA'HON GEOGRAFIYASI
(Jahon mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi)
FANINING

(2- kurs 4-semestr, 3-kurs 5-semestr)

ISHCHI O'QUV DASTURI

Bilim sohasi: - 100000 -Gumanitar soha
Ta'lim sohasi: - 140000 - Tabiiy fanlar
Ta'lim yo'nalishi: - 5140600 – Geografiya

Umumiy o'quv soati – 256 soat
Shu jumladan:
Ma'ruza – 68 soat (4 – semestr-34 soat), (5 - semestr-34 soat),
Amaliy mashg'ulotlar – 68 soat (4 – semestr-34 soat), (5 – semester-34 soat),
Mustaqil ta'lim – 120 soat (4 – semestr-60 soat), (5 – semestr- 60 soat),

Andijon - 2020

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2018 yil "25" avgustdagi 744-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "Jahon geografiyasi" fani dasturi asosida tayyorlangan.

Fan ishchi dasturi Andijon davlat universiteti kengashining 2020 yil "24" avgustdagi "1" sonli bayoni bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchilar:

Qodirov R. – ADU, Geografiya kafedrasi dotsenti,
geografiya fanlari nomzodi;

Sulaymonov I. – ADU, Geografiya kafedrasi dotsenti,
iqtisod fanlari nomzodi;

Taqrizchilar:

Mamajonov M. – ADU, Geografiya kafedrasi prof., v.b.,
geografiya fanlari nomzodi;

Isayev A. – ADU, Geografiya kafedrasi dots.,
geografiya fanlari nomzodi

ADU, Tabiiy fanlar fakulteti dekani: _____ **t.f.n.,dots. N.To`xtaboyev**

2020 yil "22" avgust_____

Geografiya kafedrasi mudiri: _____ **g.f.n.,dots. R.Qodirov**
2020 yil "21" avgust_____

1. O'quv fanini o'qitilishi bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar

Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarga materik va okeanlarning vujudga kelishi, rivojlanishi, tuzilishi, tarkibiy qismlari, relefi, iqlimi, suvlari, tuproqlari, o'simliklari va hayvonot dunyosini, landshaftlar, tabiiy komplekslar hosil bo'lishida ro'y beradigan hodisalar, jahon mamlakatlari iqtisodiyotining ixtisoslashuvi va rayonlashtirish, mintaqalar iqtisodiyotining tarmoqlar va hududiy tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlariga, O'rta Osiyo mintaqasida “tabiat-aholi-xo'jalik” tizimi doirasida tabiiy-geografik, geoeologik, ijtimoiy - iqtisodiy va siyosiy jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlari va ularni boshqarish masalalariga oid bilim va malakalarni shakllantirishdan iborat.

Fanning vazifasi talabalarga - umumiy tabiiy geografik qonuniyatlar, sabab va oqibat bog'lanishi orqali materiklar va okeanlardagi voqea va hodisalarni kelib chiqishi xususiyatlari, rivojlanish tarixi va inson ta'sirida o'zgarishlari, dunyo siyosiy kartasining shakllanishi, tabiiy resurslar va ularning jahon mamlakatlari, mintaqalari buyicha taqsimlanishi, jahon aholisi va uning joylashuv xususiyatlari, mamlakatlarining geosiyosiy tizimi hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ko'ra turlarini, O'rta Osiyo o'lkasi rivojlanishining tabiiy-geografik qonuniyatlari, sabab - oqibatlari, geoeologik rivojlanishi muammolari haqida; O'rta Osiyo davlatlarining shakllanish tarixi, geografik o'rni, tabiiy sharoit va tabiiy resurs salohiyati, aholisi, milliy iqtisodiyot taraqqiyotini belgilab beruvchi tarmoqlarni rivojlanishi, davlatlarning o'zaro integratsiya jarayonlarining geografik jihatlari haqida; O'rta Osiyo davlatlarining umumjahon va regional miqyoslarda mehnat taqsimotida tutgan o'rni va ahamiyatini baholash, mintaqa geosiyosiy vaziyati, iqtisodiy, ijtimoiy siyosiy rivojlanish muammolari, davlatlar amalga oshirayotgan bozor islohotlari haqida nazariy va amaliy bilim berish hamda ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Jahon geografiyasi fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- Yer sayyorasi va uning Quyosh sistemasida tutgan o'rni; geografik qobiqning tuzilishi, tarkibi, chegaralari va rivojlanish xususiyatlari; Yerning geosferalari; Yerdagi Quyosh radiatsiyasining taqsimlanishi: radiatsiya va issiqlik balansi; Yer yuzasining notekis isishi, past va yuqori bosim oblastlarining hosil bo'lishi, iqlim mintaqalari va tabiat zonalarining hosil bo'lishi; asosiy havo massalari, past va yuqori bosim markazlari; okeanbo'yi va ichki quruqlik sektorlari; materiklar va okean botiqlarining paydo bo'lishi; okeanlarning tabiiy geografik xususiyatlari; materiklar tabiiy geografiyasi: materiklar, qit'alar, orollar, yarimorollar, tog'lar, tekisliklar, botiqlar, iqlim hosil qiluvchi omillar; dunyo siyosiy kartasining shakllanishi; tabiiy resurslar va ularning jahon mamlakatlari, mintaqalari bo'yicha taqsimlanishi; jahon aholisi va uning joylashuv xususiyatlari; globalizatsiya jarayonlari va ularning mintaqaviy jihatlari; jahon mamlakatlarining geosiyosiy tizimi hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ko'ra turlari haqida, “O'rta Osiyo” va “Markaziy Osiyo” tushunchalari; O'rta Osiyoning tabiiy va iqtisodiy geografik o'rni, joylashishi va rivojlanish qonuniyatlari; - O'rta Osiyo hududining geologik rivojlanishi, relefi va orografiyasining landshaftlarni shakllanishidagi ahamiyati; iqlimi va ichki suvlari – tuproq va o'simlik qoplamining tasniflanishi; landshaftlarining xususiyatlari, tabiiy-geografik rayonlashtirilishi; dunyo siyosiy xaritasida O'rta Osiyo davlatlarining tutgan o'rni va roli; - mintaqa davlatlarining tabiiy sharoiti va resurslari hamda ularning xo'jalik ahamiyati; O'rta Osiyo davlatlarining demografik rivojlanishi xususiyatlari **tasavvurga ega bo'lishi kerak**;

- iqlim mintaqalari va tabiat zonalarini, atmosfera havosining doimiy va mavsumiy harakatlari, past va yuqori bosim markazlarini; okean va quruqlikdagi geografik mintaqalar, ularning o'zaro o'xshashligi va tafovutlarini; sektorlik va uning hosil bo'lishi; tabiat zonalarini va ularning kelib chiqishi; quruqlikda geografik zonallikning namoyon bo'lishini; Dunyo okeani, materiklar va ularning qismlarini; halqaro mehnat taqsimotini; jahon iqtisodiyotining tarmoqlar bo'yicha va hududiy tuzilishini; jahon xo'jaligining rivojlanish ko'rsatkichlarini; jahon xo'jaligi geografiyasini o'rganishda ilmiy tadqiqot usullari hamda zamonaviy geografik axborot tizimlarini, O'rta Osiyo hududidagi tabiiy geografik jarayonlarni; tabiiy geografik jarayonlarning o'zaro ta'siri, aloqadorligi va oqibatlarini to'g'ri anglashni; O'rta Osiyoni tabiiy

geografik rayonlashtirishni; O'rta Osiyo cho'llarining tiplarini; O'rta Osiyo davlatlarining geosiyosiy va geostrategik holatini; mintaqa davlatlari xo'jaligining tarmoqlari va hududiy tarkibini; O'rta Osiyo davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarini ***bilishi va ulardan foydalana olishi***;

- tegishli tabiiy geografik ob'ekt (materik, yarim orol, orol, tog', tekislik, daryo, ko'l, tabiiy geografik rayon, okean, dengiz, bo'g'iz)larning geografik o'rmini ko'rsatib berish; havo massalarining xususiyatlarini, yer yuzida yog'inlarni notekis taqsimlanishi sabablarini tahlil qilish; ayrim foydali qazilmalar konlarining joylashishini ko'rsata olish; yerning iqlim mintaqalari va tabiat zonalarini bir-biridan farqlay olish; ayrim hududlar iqlimidagi tafovutlarni tahlil qilib berish; turli ma'lumotlar asosida tabiiy geografik ob'ektlarni, jarayon va hodisalarni tahlil qilish, baholash; jahon mamlakatlarini tasniflash va guruhlash; mamlakatlar va mintaqalarning tabiiy hamda mineral xomashyo salohiyatini baholash; jahon mamlakatlari iqtisodiyotining ixtisoslashuvi va rayonlashtirish; jahon mintaqalari va mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy, geosiyosiy rivojlanishi muammolarini aniqlash; jahonning tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy kartalarini loyihalash va tuzish, O'rta Osiyoning tabiati, iqlimi, yer-suv, mineral xomashyo salohiyatini tahlil qilish; mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasini baholash; O'rta Osiyoning tabiiy hamda mineral xomashyo salohiyatini baholash; mintaq transport-kommunikatsiya tizimlarini baholash; O'rta Osiyo davlatlari iqtisodiyotining integratsiya jarayonlarini tahlil qilish va baholash; mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanish muammolarini tahlil qilish va istiqbollarini aniqlash ***ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.***

Jahon mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi mashg'ulotlarning mavzular va soatlar bo'yicha taqsimoti:

№	Mavzular nomi	Ajratilgan soat					
		ja`mi	ma`ruza	amaliy	laborat.	seminar	mustaqil ta`lim
IV semestr							
1	Dunyoning hozirgi zamon siyosiy xaritasi, jahon mamlakatlarining sotsial-iqtisodiy guruhlari	4	4				
2	Jahon tabiiy resurslari geografiyasi. Ekologik muammolar	4	4				
3	Jahon aholisi	4	4				
4	Jahon urbanizatsiyasi	4	4				
5	Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar	2	2				
6	Jahon xo'jaligi	2	2				
7	Jahon sanoati	4	4				
8	Jahon qishloq xo'jaligi	4	4				
9	Jahon transporti	2	2				
10	Xalqaro iqtisodiy integratsiya va globallashtirish jarayonlari	4	4				
11	Mutlaq afzallik va qiyosiy afzallik nazariyalarini taqqoslash.	2		2			
12	Jahon xo'jaligi rivojlanishining bosqichlarini aniqlash.	2		2			
13	Rivojlanayotgan mamlakatlarning sanoatlashuviga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash.	2		2			
14	Jahon va uning mintaqalari ekologik muammolari.	2		2			
15	Jahonning turli mintaqalari demografik o'tish xususiyatlariga baho berish.	2		2			

16	Jahon urbanizatsiyasining mintaqaviy xususiyatlarini aniqlash.	2		2			
17	Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuv koeffitsientini aniqlash.	6		2			4
18	Ayrim turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini aholi jon boshiga hisoblash.	6		2			4
19	Transport konfiguratsiyasining xususiyatlarini turli mintaqalar bo'yicha o'rganish.	8		4			4
20	Dunyo okeani resurslari	6		2			4
21	Global xomashyo muammosi	6		2			4
22	Yirik aglomeratsiya va megalopolislar	8		2			6
23	Vino ishlab chiqarish sanoati	6					6
24	Jahon qo'ychilik geografiyasi	8		2			6
25	Jahon parrandachilik geografiyasi	8		2			6
26	Jahon avtomobil transporti	8		2			6
27	Xalqaro iqtisodiy aloqalarning turlari	8		2			6
28	Transmilliy korporatsiyalar geografiyasi	6					4
	Jami	128	34	34			60
V semester							
1	Jahonning regional tafsifi. Yevropa mamlakatlari	8	8				
2	MDH davlatlari va Sharqiy Yevropa davlatlari	6	6				
3	Osiyo mamlakatlari	6	6				
4	Shimoliy Amerika davlatlari	4	4				
5	Janubiy Amerika davlatlar	4	4				
6	Afrika davlatlari	4	4				
7	Avstraliya va Okeaniya	2	2				
8	Yevropa mamlakatlari iqtisodiy geografik tavsifi	10		4			6
9	MDH davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	10		4			6
10	Sharqiy Yevropa davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	8		2			6
11	Turkiya va Malayziya davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini qiyosiy tahlil qilish.	8		2			6
12	Hindiston va Braziliya qishloq xo'jaligini qiyosiy tahlil qilish	10		4			6
13	Osiyo mamlakatlari iqtisodiy geografik tavsifi	10		4			6
14	Shimoliy Amerika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	10		4			6
15	Janubiy Amerika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	10		4			6
16	Afrika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	10		4			6
17	Avstraliya va Okeaniya davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	8		2			6
	Jami	128	34	34			60
	Jami	256	68	68			120

2. Ma'ruza mashg'ulotlari

Ma'ruza mashg'ulotlari mul'timediya qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada akademik guruhlar oqimi uchun o'tiladi.

“Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlarining kalendar tematik rejasi

№	Mavzular nomi	Soatlar
	4-semestr	
1	Dunyoning hozirgi zamon siyosiy xaritasi, jahon mamlakatlarining sotsial-iqtisodiy guruhlar	2
2	Dunyoning hozirgi zamon siyosiy xaritasi, jahon mamlakatlarining sotsial-	2

	iqtisodiy guruhlari	
3	Jahon tabiiy resurslari geografiyasi.	2
4	Ekologik muammolar	2
5	Jahon aholisi soni va o'sishi.	2
6	Aholi zichligi va joylashuvi. Aholi takror barpo bo'lishi.	2
7	Urbanizatsiya va unga ta'sir etuvchi omillar. Shahar va qishloq aholisi.	2
8	Jahon urbanizatsiyasining mintaqaviy xususiyatlari.	2
9	Xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jaligining shakllanishi.	2
10	Jahon xo'jaligi va uning tarmoqlar tarkibi. Jahon xo'jaligining shakllanish va rivojlanish bosqichlari	2
11	Sanoatni hududiy tashkil etish omillari.	2
12	Jahon sanoatining tarmoqlar tarkibi.	2
13	Qishloq xo'jaligi tarmoqlari.	2
14	Intensiv va ekstensiv qishloq xo'jaligi. Global oziq-ovqat muammosi.	2
15	Transportning turlari.	2
16	Xalqaro iqtisodiy aloqalarning turlari.	2
17	Erkin iqtisodiy zonalar. Transmlii kompaniyalar geografiyasi.	2
	Jami	34
	5-semestr	
1	Yevropa siyosiy xaritasi, uning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni	2
2	Germaniya ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.	2
3	Buyuk Britaniya ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.	2
4	Fransiya va Italiya ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.	2
5	Sharqiy Yevropaning o'tish iqtisodiyoti davlatlari	2
6	Rossiya Federatiyasi ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.	2
7	O'zbekistonga qo'shni MDH tarkibidagi mamlakatlar	2
8	Sharqiy Osiyoning rivojlangan davlatlari	2
9	Janubiy-sharqiy Osiyo davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.	2
10	Janubiy Osiyo davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.	2
11	AQSh ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.	2
12	Kanada ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.	2
13	Janubiy Amerika. Tabiiy resurslari. Aholisi..	2
14	Braziliya. Iqtisodiy geografik o'rni va tabiiy resurslari. Aholisi va xo'jaligi	2
15	Shimoliy Afrika davlatlari	2
16	Tropik va Janubiy Afrika davlatlari	2
17	Avstraliya va Okeaniya. Xalqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rni	2
	Jami	34
	Jami	68

Nazariy mashg'ulotlar mazmuni

4-semestr

1-Mavzu. Dunyoning hozirgi zamon siyosiy xaritasi, jahon mamlakatlarining sotsial-iqtisodiy guruhlari

Dunyoning siyosiy xaritasi va uning shakllanish xususiyatlari. Jahon mamlakatlarining umumiy ta'rifi, hududi va aholi soni. Mamlakatlarning davlat tuzumi. YaIM bo'yicha mamlakatlar tavsifi. Davlatlarning tiplari. O'tish iqtisodiyoti, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar. Anklav va eksklav mamlakatlar.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

2-Mavzu. Jahon tabiiy resurslari geografiyasi. Ekologik muammolar

Jahon tabiiy resurslarining turlari. Agroiqlim resurslari. Yer-suv resurslari. Gidroenergetika resurslari. Foydali qazilmalar geografiyasi. Dunyo okeani resurslari. Tabiat-jamiyatning o'zaro ta'siri va uning oqibatlari. Jahon va uning mintaqalarida geoekologik muammolar.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

3-Mavzu. Jahon aholisi

Jahon aholisi soni va o'sishi. Aholi zichligi va joylashuvi. Aholi takror barpo bo'lishi. «Demografik portlash» va uning oqibatlari. Dunyo mintaqalarida demografik o'tish davrining xususiyatlari. Dunyoning turli mintaqalaridagi asosiy demografik ko'rsatkichlar. BMTning demografik prognozi. Zamonaviy xalqaro migratsiya va uning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish, ishsizlik muammosi.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

4-Mavzu. Jahon urbanizatsiyasi

Urbanizatsiya va unga ta'sir etuvchi omillar. Shahar va qishloq aholisi. Jahon urbanizatsiyasining mintaqaviy xususiyatlari. Suburbanizatsiya. Dunyoviy shaharlar, yirik aglomeratsiyalar, megalopolislar. Poytaxt shaharlar va ularning iqtisodiy salohiyati.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

5-Mavzu. Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar

Xalqaro mehnat taqsimotining shakllanishi. Hududiy mehnat taqsimoti. Xalqaro va rayonlararo mehnat taqsimoti. Adam Smitning mutlaq afzallik nazariyasi. David Rikardoning nisbiy (qiyosiy) qulaylik qonuni. Xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jaligining shakllanishi.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

6-Mavzu. Jahon xo'jaligi

Jahon xo'jaligi va uning tarmoqlar tarkibi. Jahon xo'jaligining shakllanish va rivojlanish bosqichlari. Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotining rivojlanishi. Manufakturaning yuzaga kelishi. Buyuk geografik kashfiyotlar.

Eng muhim texnik kashfiyotlar. Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlaridagi sanoat inqilobining dunyo mintaqalari iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri. Mustamlaka tuzumi.

Hozirgi zamon rivojlanayotgan mamlakatlari iqtisodiyotining yuqori su'atda o'sishiga ta'sir etuvchi omillar.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

7-Mavzu. Jahon sanoati

Sanoatni hududiy tashkil etish omillari. Xomashyo, energetika, mehnat resurslari, transport va ekologik omillar. Jahon sanoatining tarmoqlar tarkibi. Jahon energetika sanoati. Jahon neft zahirasi va uni qazib olish. Gaz sanoati. Ko'mir sanoati geografiyasi. Jahonda elektroenergiya ishlab chiqarish. Qora va rangli metallurgiya. Po'lat ishlab chiqarish va eksport qilish. Rivojlangan mamlakatlarda fantalab mashinasozlik sanoatining mujassamlashuvi. Avtomobilsozlik. Kimyo sanoati. O'rmon sanoati. Yengil sanoat. Oziq-ovqat sanoati.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

8-Mavzu. Jahon qishloq xo'jaligi

Qishloq xo'jaligi tarmoqlari. Dehqonchilik: donli ekinlar, texnika ekinlari, moyli ekinlar, sabzavotchilik, bog'dorchilik va uzumchilik.

Chorvachilik. Qoramolchilik. Cho'chqachilik. Qo'ychilik. Parrandachilik.

Fan-texnika inqilobining jahon qishloq xo'jaligiga ta'siri. Intensiv va ekstensiv qishloq xo'jaligi. Global oziq-ovqat muammosi.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

9-Mavzu. Jahon transporti

Transportning turlari. Mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarda transportning tutgan o'ri. Jahon transportining yuk tashish tarkibi. Dengiz transporti. Globallashuv jarayonlari va unda transportning ahamiyati. O'zbekiston transporti

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

10-Mavzu. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va globallashuv jarayonlari

Globallashuv jarayonlari. Xalqaro iqtisodiy aloqalarning turlari. Erkin iqtisodiy zonalar. Xalqaro iqtisodiy integratsiya. Integratsiya birlashmalarida O'zbekistonning ishtiroki. Transmilliy kompaniyalar geografiyasi. Dunyoning yirik iqtisodiy-ijtimoiy va geosiyosiy mintaqalari.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

5-semestr

11-Mavzu. Jahonning regional tafsifi.

Yevropa mamlakatlari

Yevropa siyosiy xaritasi, uning jahon iqtisodiyotida tutgan o'ri. Subregionlari. Yirik davlatlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi.

Germaniya. Iqtisodiy geografik o'ri, tabiiy sharoiti va resurslari. Aholisi va mehnatda bandlik. Iqtisodiyoti. Transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari. Birlashgan Germaniyaning iqtisodiy rivojlanish muammolari va istiqbollari. Ichki tafovutlari.

Buyuk Britaniya. Iqtisodiy geografik o'ri, tabiiy sharoiti va mineral resurslari. Ularning mamlakat xo'jaligini rivojlantirishdagi ahamiyati. Sanoatining rivojlangan tarmoqlari. Qishloq xo'jaligi. Tashqi iqtisodiy aloqalari.

Fransiya. Mineral resurslarini xo'jalikda tutgan o'ri. Aholisi va mehnat resurslari. Sanoat ishlab chiqarishining ixtisoslashuvi va hududiy tarkibi xususiyatlari. Fransiya va O'zbekiston iqtisodiy munosabatlari.

Italiya. Iqtisodiy geografik o'rining o'ziga xosligi. Aholisi va mehnat resurslari. Iqtisodiyoti. Turizmni mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati. Ichki tafovutlari. O'zbekiston - Italiya hamkorligi.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

12-Mavzu. MDH va Sharqiy Yevropa davlatlari

Sharqiy Yevropaning o'tish iqtisodiyoti davlatlari. Tabiiy, mineral xomashyo, demografik, geosiyosiy, transport-kommunikatsiya va ishlab chiqarish salohiyati. Ukraina. Moldaviya. Belorussiya mamlakatlari. Rossiyaga iqtisodiy geografik tavsif. O'zbekistonga qo'shni MDH tarkibidagi mamlakatlar: Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston. Janubiy Kavkaz davlatlari (Zakavkazya). Ozarbayjon. Armaniston.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

13-Mavzu. Osiyo mamlakatlari

Sharqiy Osiyoning rivojlangan davlatlari. Yaponiyaning jahon ilmiy-texnika taraqqiyotida tutgan o'ri. Janubiy Koreyaning iqtisodiy rivojlanishi. Xitoy iqtisodiyoti.

Janubiy-sharqiy Osiyo davlatlari. Osiyoning yangi industrial mamlakatlari.

Janubiy Osiyo. Hindiston. Iqtisodiy geografik o'ri va tabiiy resurslari. Aholisi. Xo'jaligi. O'zbekistonning Osiyo mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorligi.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

14-Mavzu. Shimoliy Amerika davlatlari

AQSh. Iqtisodiy geografik oʻrni. Sanoat tarmoqlari va ularning joylashuvi. Qishloq xoʻjaligi. Transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari. Iqtisodiy rayonlari. AQSh-Oʻzbekiston hamkorligi.

Kanada. Iqtisodiy geografik oʻrni va tabiiy resurslari. Aholisi. Mamlakat xoʻjaligida oʻrmon va yogʻochsozlik sanoatining ahamiyati. Qishloq xoʻjaligi. Tashqi iqtisodiy aloqalari.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

15-Mavzu. Janubiy Amerika davlatlari

Tabiiy resurslari. Aholisi. Iqtisodiyotining rivojlanishi. Braziliya. Iqtisodiy geografik oʻrni va tabiiy resurslari. Aholisi va xoʻjaligi. Ichki tafovutlari.

Qoʻllaniladigan taʼlim texnologiyalari: dialogik yondashuv, BBB, muammoli taʼlim, aqliy hujum, blits soʻrov. “aqliy xujum”, “baxs-munozara”, “guruhli fikrlash”, “kichik guruhlar musobaqasi”

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

16-Mavzu. Afrika davlatlari

Shimoliy Afrika davlatlari. Misr, Jazoir. Iqtisodiy geografik oʻrni va tabiiy resurslari. Aholisi. Mintaqa iqtisodiyotining tarmoqlar va hududiy tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy rivojlanish xususiyatlari.

Tropik Afrika davlatlari. Iqtisodiy geografik oʻrni va tabiiy resurslari. Aholisi. Xoʻjaligi. Agrar soha va uning hududiy tashkil etilishi. Rivojlanish muammolari.

Janubiy Afrika davlatlari. JAR. Xoʻjaligidagi yetakchi tarmoqlar. Rangdor va nodir metallar. Foydali qazilmalarning xoʻjalikni rivojlantirishdagi ahamiyati.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

17-Mavzu. Avstraliya va Okeaniya

Makroiqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish koʻrsatkichlari. Xalqaro mehnat taqsimotida tutgan oʻrni. Xoʻjaligidagi oʻziga xos xususiyatlar. Sanoatining asosiy tarmoqlari. Qishloq xoʻjaligi. Chorvachilik.

Okeaniya davlatlari rivojlanishining asosiy muammolari. Global isish va dunyo okeani sathining koʻtarilishi xavfi.

Adabiyotlar: A4, A5, A6, A7, Q15, Q17,

3. Amaliy mashgʻulotlarni tashkil etish boʻyicha koʻrsatma va tavsiyalar

Ushbu kursdan amaliy ishlar talabalarning nazariy bilimlarini mustaxkamlashga qaratilgan. Unda talabalar karta va profillar tuzish, ularni tahlil qilish, statistik jadvallarni tahlil qilish, hududlar iqtisodiyotini oʻzaro taqqoslash, alohida tanlab olingan tarmoq boʻyicha ixtisoslashuv koeffitsientini aniqlash kabi vazifalarni bajaradilar va shunga muvofiq baholanadilar.

Amaliy mashgʻulotlarni tashkil etish boʻyicha kafedra professor-oʻqituvchilari tomonidan uslubiy koʻrsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy maʼruza mavzulari boʻyicha olgan bilim va koʻnikmalarini amaliy masalalar yechish orqali yanada boyitadilar. Shuningdek, darslik va oʻquv qoʻllanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, mavzular boʻyicha koʻrgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

**“Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fani boʻyicha amaliy mashgʻulotlarining
kalendar tematik rejasi**

№	Mavzular nomi	Soatlar
4-semestr		
1	Adam Smitning mutlaq afzallik nazariyasi. Давид Рикардонинг нисбий афзаллик назарияси.	2
2	Jahon xo'jaligining shakllanish va rivojlanish bosqichlari. Б	2
3	Buyuk geografik kashfiyotlar.	2
4	Xomashyo, energetika, mehnat resurslari, transport va ekologik omillar.	2
5	Jahon sanoatining tarmoqlar tarkibi.	2
6	Jahon ekologik muammolari. Mintaqalar ekologik muammolari.	2
7	«Demografik portlash» va uning oqibatlari. Dunyo mintaqalarida demografik o'tish davrining xususiyatlari.	2
8	Jahon urbanizatsiyasining mintaqaviy xususiyatlari. Dunyoviy shaharlar, yirik aglomeratsiyalar, megalopolislar.	2
9	Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuv Vino ishlab chiqarish sanoati	2
10	Dehqonchilik mahsulotlarini aholi jon boshiga hisoblash. Chorvachilik mahsulotlarini aholi jon boshiga hisoblash.	2
11	Mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarda transportning tutgan o'rimi. Transport konfiguratsiyasining xususiyatlarini turli mintaqalar bo'yicha o'rganish	2
12	Jahon tabiiy resurslarining turlari.	2
13	Dunyo okeani resurslari. Global xomashyo muammosi	2
14	Jahon qo'ychilik va parrandachilik geografiyasi	2
15	Jahon avtomobil transporti	2
16	Xalqaro iqtisodiy aloqalarning turlari	2
17	Transmilliy korporatsiyalar geografiyasi	2
	Jami	34
5-semestr		
1	Yevropa mamlakatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
2	Yevropa mamlakatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
3	MDH davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
4	MDH davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
5	Sharqiy Yevropa davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
6	Turkiya va Malayziya davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini qiyosiy tahlil qilish.	2
7	Turkiya va Malayziya davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini qiyosiy tahlil qilish.	2
8	Hindiston va Braziliya qishloq xo'jaligini qiyosiy tahlil qilish	2
9	Osiyo mamlakatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
10	Osiyo mamlakatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
11	Shimoliy Amerika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
12	Shimoliy Amerika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
13	Janubiy Amerika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
14	Janubiy Amerika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
15	Afrika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
16	Afrika davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
17	Avstraliya va Okeaniya davlatlari iqtisodiy geografik tavsifi	2
	Jami	34
	Jami	68

4. Kurs ishini tashkil etish bo'yicha ko'rsatmalar

Kurs ishining maqsadi talabalarni mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan nazariy bilimlarini qo'llashda amaliy ko'nikmalar hosil qilish va bunda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishdir. Kurs ishining mavzulari umumiy talabalar sonidan 20-30 % ko'proq va oldindan tayyorlanadi.

1. Geografik qobiqning asosiy qonuniyatlari.
2. Quyosh radiatsiyasi va iqlim mintaqalari.
3. Yer tabiatining shakllanishiga ritmiklik, sikliklik, davriylik hodisalarining ta'siri.
4. Dunyo okeani.
5. Tinch okean tabiati va asosiy ekologik muammolari.
6. Atlantika okeani tabiati.
7. Shimoliy Muz okeani.
8. Hind okeniga umumiy ta'rif.
9. Yevrosiyo materigining shakllanish tarixi, geologik tuzilishi, tektonikasi, reliefi va foydali qazilmalari.
10. Yevrosiyo iqlimi va ichki suvlari.
11. Yevropaning geologik tuzilishi, tektonikasi, reliefi va foydali qazilmalari
12. Yevropaning iqlimi, uni shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar va ichki suvlari.
13. Osiyoning geologik tuzilishi, tektonikasi, reliefi va foydali qazilmalari.
14. Osiyoning iqlimi va ichki suvlari.
15. Osiyoning geografik mintaqalari va tabiat zonalari.
16. Shimoliy Amerikaga umumiy ta'rif.
17. Shimoliy Amerikaning iqlim mintaqalari va tabiat zonalari.
18. Afrika tabiatini o'rganishning asosiy bosqichlari.
19. Afrikaning iqlimi va ichki suvlari.
20. Afrikaning tuproqlari, o'simliklari va hayvonot dunyosi.
21. Janubiy Amerikaning o'ziga xos xususiyatlari va materik tabiatini o'rganishning asosiy bosqichlari
22. Janubiy Amerikaning geologik tuzilishi, tektonikasi, reliefi va foydali qazilmalari.
23. Janubiy Amerikaning asosiy tuproqlari, o'simliklari va hayvonot dunyosi.
24. Janubiy Amerikaning asosiy tabiiy geografik o'lkalari.
25. Avstraliyaning kashf etilish tarixi.
26. Avstraliyaning geologik tuzilishi, tektonikasi, reliefi va foydali qazilmalari.
27. Avstraliyaning iqlimi, iqlim mintaqalari va tabiat zonalari.
28. Okeaniyaga umumiy ta'rif.
29. Antarktida glyatsiomorfologiyasi va muz osti reliefi.
30. Antarktida iqlimi va organik dunyosi.
31. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining o'sish sur'atlarini qiyoslash
32. Jahon urbanizatsiyasining zamonaviy tendensiyalari
33. Jahon energetikasi –yaqin kelajakda
34. Global oziq-ovqat muammosining yechish yo'llari
35. Erkin iqtisodiy zonalar
36. Polsha Respublikasiga iqtisodiy geografik tavsif.
37. Indoneziya davlatiga iqtisodiy geografik tavsif.
38. Hindiston qishloq xo'jaligi.
39. Janubiy Afrika Respublikasi sanoati.
40. Meksika davlatiga iqtisodiy geografik tavsif.

Izoh: Fan ishchi dasturini shakllantirish jarayonida kurs ishi uchun ishchi o'quv rejada ko'rsatilgan soatlar hajmiga mos mavzular ro'yxati shakllantiriladi va talabalar tomonidan ixtiyoriy tanlab olinadi.

5. "Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" fanidan mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ishni tayyorlashda "Jahon geografiyasi" fanining xususiyatlarini hisobga olgan holda talabaga quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallardan foydalangan holda fanning ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlardan foydalangan holda, fan bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- fanning talaba tomonidan o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan bo'limlarini va mavzularini chuqur o'rganish;
- masofaviy ta'limdan foydalanish va h.k.

Kurs bo'yicha mustaqil ta'lim talabalarga oldindan berib qo'yilgan mavzular bo'yicha kurs ishi, referat, xaritalar chizish va tahlil qilish, jadvallar to'ldirish, qo'shimcha ma'lumotlar to'plash orqali amalga oshiriladi.

Talabalar mustaqil ta'limining mazmuni va hajmi

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Hajmi (Soatda)
4-semestr		
1	Dunyo siyosiy xaritasining shakllanish xususiyatlari.	6
2	Dunyo tabiiy resurslari geografiyasi.	6
3	Dunyoning ekologik muammolari.	6
4	Dunyo aholisining soni va dinamikasi xususiyatlari.	6
5	Dunyo mehnat resurslari va ishsizlik muammosi.	6
6	Dunyo sanoat tarmoqlari geografiyasi.	6
7	Dunyo qishloq xo'jalik tarmoqlari geografiyasi.	8
8	Dunyo transport tarmoqlari geografiyasi.	8
9	Xalqaro iqtisodiy aloqalar va turizm.	8
Jami		60
5-semestr		
1	G'arbiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
2	Janubiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
3	Shimoliy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
4	Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
5	MDH mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
6	Osiyo mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
7	Shimoliy Amerika mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
8	Janubiy Amerika mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
9	Afrika mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
10	Avstraliya va Okeaniya mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi.	6
Jami		60
O'quv yili bo'yicha jami		120

"Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" fani bo'yicha talabaning mustaqil ta'limi shu fanni o'rganish jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, uslubiy va axborot resurslari bilan to'la ta'minlangan.

Talabalar auditoriya mashg'ulotlarida professor-o'qituvchilarning ma'ruzasini tinglaydilar, misol va masalalar yechadilar. Auditoriyadan tashqarida talaba darslarga tayyorlanadi, adabiyotlarni konspekt qiladi, uyga vazifa sifatida berilgan topshiriqlarni bajaradi. Bundan tashqari ayrim mavzularni kengroq o'rganish maqsadida qo'shimcha adabiyotlarni o'qib referatlar tayyorlaydi hamda mavzu bo'yicha testlar yechadi. Mustaqil ta'lim natijalari reyting tizimi asosida baholanadi.

Uy vazifalarini bajarish, qo'shimcha darslik va adabiyotlardan yangi bilimlarni mustaqil o'rganish, kerakli ma'lumotlarni izlash va ularni topish yo'llarini aniqlash, internet tarmoqlaridan foydalanib ma'lumotlar to'plash va ilmiy izlanishlar olib borish, ilmiy to'garak doirasida yoki mustaqil ravishda ilmiy manbalardan foydalanib ilmiy maqola va ma'ruzalar tayyorlash kabilar talabalarning darsda olgan bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun ham mustaqil ta'limsiz o'quv faoliyati samarali bo'lishi mumkin emas.

Uy vazifalarini tekshirish va baholash amaliy mashg'ulot olib boruvchi o'qituvchi tomonidan, konspektlarni va mavzuni o'zlashtirish darajasini tekshirish va baholash esa ma'ruza darslarini olib boruvchi o'qituvchi tomonidan har darsda amalga oshiriladi.

6. Fan bo'yicha talabalar bilimini baholash va nazorat qilish mezonlari

Fanning o'quv yuklamasi

№	Mashg'ulot turi	Ajratilgan soat		
		4-semestr	5-semestr	Jami
1	Ma'ruza	34	34	68
2	Amaliy	34	34	68
3	Seminar	-		-
4	Laboratoriya	-		-
5	Mustaqil ish	60	60	120
	Jami	128	128	256

Reyting tizimi asosida baholash mezoni

4-semestr

Soatlar			Oraliq baholash						5 baho Ya B
			Ma’ruza			Mustaqil			
Ma’ruza	Amaliy	Mustaqil	Soni	Ball	Jami	Soni	Ball	Jami	Turi
34	34	60	1	5	5	1	5	5	Og`zaki

5-semestr

Soatlar			Oraliq baholash						30 ball Ya B		
			Maʼruza			Mustaqil					
Maʼruza	Amaliy	Mustaqil	Ball	Jami	Soni	Ball	Jami	Soni	Ball	Jami	Turi
34	34	60	1	5	1	5	5	1	5	5	Test

NAZORAT TURLARINI O`TKAZISH TARTIBI

1. Oraliq nazoratni o`tkazish tartibi:

Ushbu nazorat turi auditoriyada potok yoki akademik guruhning barcha talabalari ishtirokida quyidagi shakllarda o`tkaziladi.

- test sinovlari o`tkazish;

3. Yakuniy nazoratni o`tkazish tartibi:

Ushbu nazorat turi auditoriyada potok yoki akademik guruhning barcha talabalari ishtirokida 4-semestrda “Yozma ish”, 5-semestrda Test tartibida o`tkaziladi.

Talabaniy bilim saviyasi, ko`nikma va malakalarini nazorat qilishning reyting tizimi asosida talabaniy fan bo`yicha o`zlashtirish darajasi ballar orqali ifodalanadi.

«Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi» fani bo`yicha talabalarning semestr davomidagi o`zlashtirish ko`rsatkichi maksimal 5 baholik tizimda baholanadi.

Talabaniy “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fani bo`yicha o`zlashtirish ko`rsatkichi quyidagi mezonlar asosida baholanadi

Baholash usullari	Yozma ishlar, og`zaki so`rovlar, ekspress testlar prezentasiyalar
	5 baho- “a”lo” • xulosa va qaror qabul qila olish; • ijodiy fikrlay olish; • mustaqil mushohada yurita bilish; • olgan bilimlarini amalda qo`llay olish ko`nikmalariga ega bo`lish;</li> <li>• mavzular mohiyatini to`la bilish va aytib bera olish; • boy uslubiy tasavvur va fikrlashga ega bo`lish;</li> <li>• “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay olish;</li> <li>• Umumiy o`rta ta`lim maktabi, AL va KKK geografiya kursida Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasiga doir barcha amaliy ishlarni bajara olish;

	4 baho - “yaxshi” • mustaqil mushohada yurita olish; • auditoriyada olgan bilimlarini amalda qoʻllay ola bilish; • mavzular mohiyatini bilish, aytib berish; • “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay olish; • Umumiy oʻrta taʼlim maktabi, AL va KXX geografiya kursida Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasiga doir barcha amaliy ishlarni bajara olish;
	3 baho - “qoniqarli” • uslubiy holatlar mohiyatini tushunish; • mavzular mohiyatini bilish, aytib berish; • “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay olish;
	2 baho - “qoniqarsiz” • uslubiy holatlar mohiyatini tushunib yetmaslik; • “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fani boʻyicha aniq tasavvurga ega boʻlmaslik; • “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay bilmaslik;

Talabalar ON dan toʻplaydigan bahoning mezoni

№	Koʻrsatkichlar	ON ballari	
		Maks	Oʻzgarish oraligʻi
1	Darslarga qatnashganlik darajasi. Maʼruza darslaridagi faolligi, konspekt daftarlarining yuritilishi va toʻliqligi	5	0-5
2	Talabalarning mustaqil taʼlim topshiriqlarini oʻz vaqtida va sifatli bajarishi va oʻzlashtirishi	5	0-5
3	Ogʻzaki savol-javoblar, test va boshqa nazorat turlari natijalari boʻyicha	5	0-5
	Jaʼmi ON bahosi		0-5

Yakuniy nazorat “Yozma ish” shaklida oʻtkazilishi belgilangan va u maksimal 5 baholik tizimda oʻtkaziladi.

Yakuniy nazorat “Yozma ish” shaklida amalga oshirilib, sinov 15 variantli usulda oʻtkaziladi. Har bir variant 3 ta savoldan iborat. Har bir savol 0-5 baho oraliqda baholanadi. Talaba maksimal 5 baho toʻplashi mumkin. Yozma ish boʻyicha umumiy oʻzlashtirish korsatkichini aniqlash uchun variantda berilgan savollarni har biri uchun yozilgan javoblarda qoʻyilgan oʻzlashtirish baholari qoʻshiladi va yigʻindi oʻrtachasi talabaning yakuniy nazorat boʻyicha oʻzlashtirish bahosi hisoblanadi.

7. Asosiy va qoʻshimcha oʻquv adabiyotlar va axborot manbalari.

Asosiy adabiyotlar:

1. Vlasova T.V. Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi. -T.: 1985, I, II jild.
2. Yermakov Yu.G., Ignatev G.M. i dr. Fizicheskaya geografiya materikov i okeanov. - M.: Visshaya shkola, 1988
3. Fizicheskaya geografiya mirovogo okeanov. -M.: Izd-vo MGU, 1998.

4. Boltaev M.J. Chet mamlakatlar iqtisodiy geografiyasi. Ma'ruzalar matni. -T., 2000.
5. Lipets Yu. G. Pulyarkin V. A., Shlixter S. B. Geografiya mirovogo xozyaystvo. -M., 1999
6. Sotsialno-ekonomicheskaya geografiya zarubejnogo mira. pod red. V.V.Volskogo. -M., 2003.
7. Ekonomicheskaya i sotsialnaya geografiya stran blijnogo zarubejya. Pod red. M.Ratanova. -M., 2004.

Qo'shimcha adabiyotlar:

8. Aleksandrovskaya N.V., Yeramov R.A. va boshqalar. Dunyo qit'alari tabiiy geografiyasi. – T.: 1967.
9. Vlasova T.V. Fizicheskaya geografiya materikov i okeanov. -M.: Prosvetshenie, 1986.
10. Zarubejnaya Aziya. 1982.
11. Zarubejnaya Yevropa. 1982.
12. Kalesnik S.V. Obshie geograficheskie zakonomernosti Zemli. -M.: Mysl, 1970.
13. Leontev O.K. Fizicheskaya geografiya mirovogo okeana. -M.: 1982.
14. Pritula T.Yu., Yeryomina V.A., Spryalin A.N. Fizicheskaya geografiya materikov i okeanov. -M.: VLADOS 2003, s. 685
15. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T., 2004.
16. Voytovich M.S. Ekonomicheskaya i politicheskaya geografiya zarubejnyx stran. –Minsk, 1980
17. Корылов V.A. Geografiya promyshlennosti Rossii i stran SNG. -M., 2001.
18. Lomakin V. X. Mirovaya ekonomika. -M., 1998.
19. Страны i народы. V. 20 t. -M.: Misl, 1978-1985.
20. Strani, xozyaystvo, lyudi. -M., 1988
21. Sotsialno- ekonomicheskaya geografiya zarubejnogo mira. Pod. red. Volskogo V.V. –M., 1998.
22. Ekonomicheskaya geografiya kapitalisticheskix i razvivayushixsya stran. Pod. red. Volskogo V.V. i Bonifatevoy L. I. –M., 1986.
23. Sharigin A., Chistobaev G. Ekonomicheskaya i sotsialnaya geografiya. -M., 1991.
24. Goudie A. Physische Geographie. –Munxen: «Westerman», 1997
25. Gograpfieg' Physische Geographieg'. –Bonn: «Cornelsen», 1989.
26. Kulke E. Wirtschafts - geographie. -Munxen – Zurich: «Ferdinand Schoningh», 2004.
27. Hagget P. Geographie. –Bonn: «Cornelsen», 2001.
28. Bradshaw M. World regional geographi. –Boston: «Mc Graw – Hill», 2000.

Elektron manbalar:

29. www.unep.org (BMTning atrof-muxit bo'yicha dasturi)
30. www.undp.uz (BMT Taraqqiyot Dasturi Veb-sayti)
31. www.gwpcacena.org
32. www.ziyo.net

V.3. TARQATMA MATERIALLAR

Sanoat mahsulotlarining ayrim turlarini ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillar

Mahsulotlar va tarmoqlar	Xom ashyo	Elektr energiya	Ishchi kuchi	Suv	Transport	Ekologiya	Iqtisodiy geografik o'rin	Iste'mol
Aluminiy								
Misni tozalash								
Cho'yan								
Temir qotishmalari								
Po'lat								
Kaliy o'g'iti								
Fosfor o'g'iti								
Azot o'g'iti								
Sintetik tola								
Qishloq xo'jalik mashinalari								
Radio, priborsozlik, aniq mashinasozlik								
Selluloza-qog'oz sanoati								
Sement								
Pazta tolasi								
Paxta yog'i								
To'qimachilik sanoati								
Go'sht								
Sut								

Izoh: har bir tarmoq yoki mahsulot ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni quyidagicha baholang: ++ hal qiluvchi ta'sir; + kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Dunyo aholisi hisoblagichi

7 197 694 910	Aholi soni
3 629 992 729	Erkaklar (50.4%)
3 567 702 180	Ayollar (49.6%)
98 499 399	Shu yilda tug'ilganlar
258 727	Bugun tug'ilganlar
41 712 970	Shu yilda o'lganlar
109 567	Bugun o'lganlar
0	Shu yilda ko'chganlar
0	Bugun ko'chganlar
56 786 429	Shu yildagi aholi o'sish sur'ati
149 160	Bugun aholining o'shish sur'ati

Aholi soni eng ko'p mamlakatlar

O'rni	Mamlakat	Aholi soni, kishi
1	Xitoy	1339450000
2	Hindiston	1187550000
3	AQSH	310241000
4	Indoneziya	237556000
5	Braziliya	193467000
6	Pokiston	170532000
7	Bangladesh	164425000
8	Nigeriya	158259000
9	Rossiya	143300000
10	Yaponiya	127390000
11	Meksika	108396000
12	Filippin	94013000
13	Vyetnam	85847000
14	Efiopiya	84390000
15	Germaniya	81802000
16	Misr	79020000
17	Eron	75078000
18	Turkiya	72561000
19	Kongo demokratik respublikasi	67827000
20	Tailand	67470000

Aholining umr ko'rish darajasi yuqori mamlakatlar

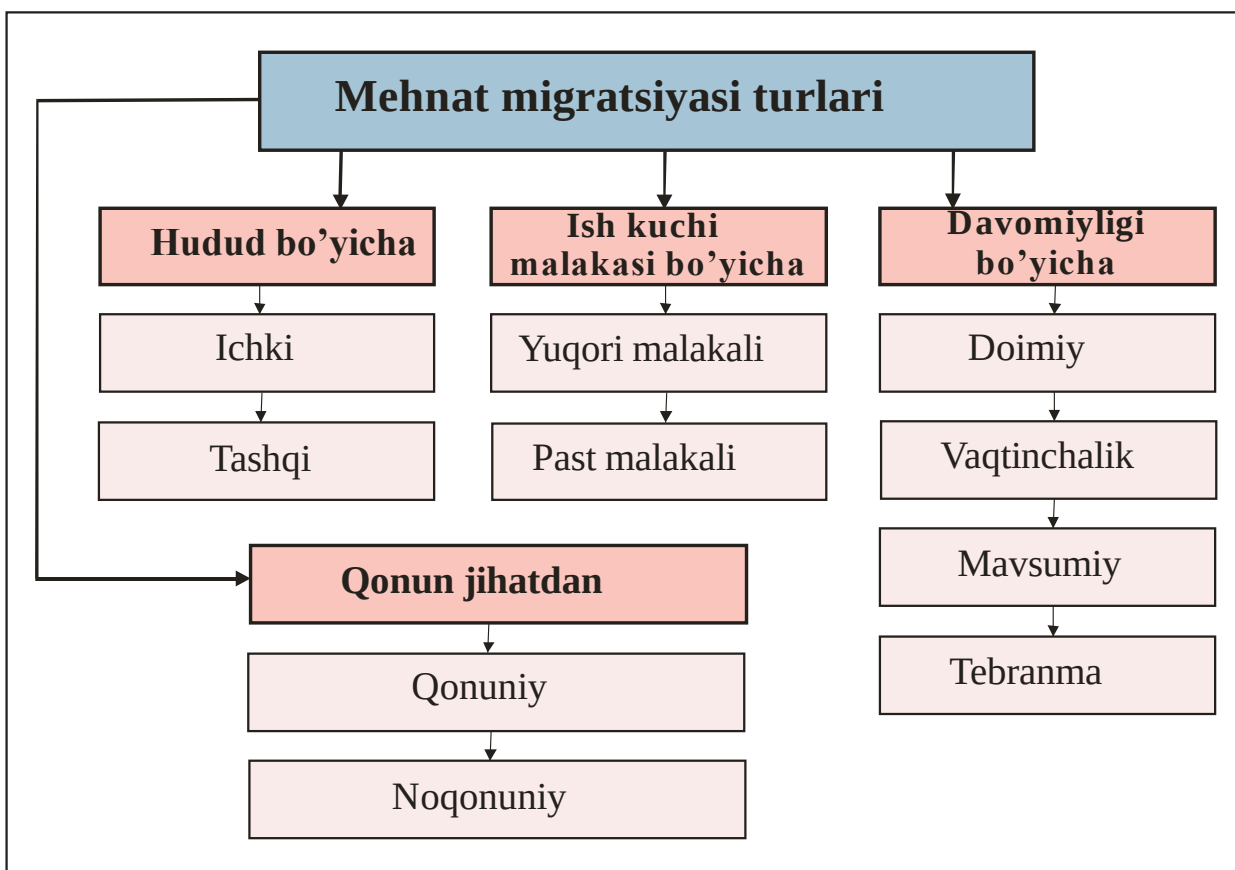
O'rni	Mamlakat	O'rtacha umr ko'rish darajasi, yil	Erkaklar	Ayollar
1	Andorra	82.75	80.4	85.1
2	Yaponiya	82.15	78.7	85.6
3	San-Marino	82	78.4	85.6
4	Singapur	82	79.3	84.7
5	Fransiya	81	77.7	84.3
6	Avstraliya	80.7	77.8	83.6
7	Shveysariya	80.7	77.8	83.6
8	Shvetsiya	80.7	78.4	83
9	Islandiya	80.45	78.3	82.6
10	Kanada	80.45	77	83.9
11	Italiya	80.05	77	83.1
12	Monako	79.95	76	83.9
13	Norvegiya	79.9	76.5	83.3
14	Isroil	79.9	76.5	83.3
15	Ispaniya	79.9	76.5	83.3

Aholining umr ko'rish darajasi past mamlakatlar

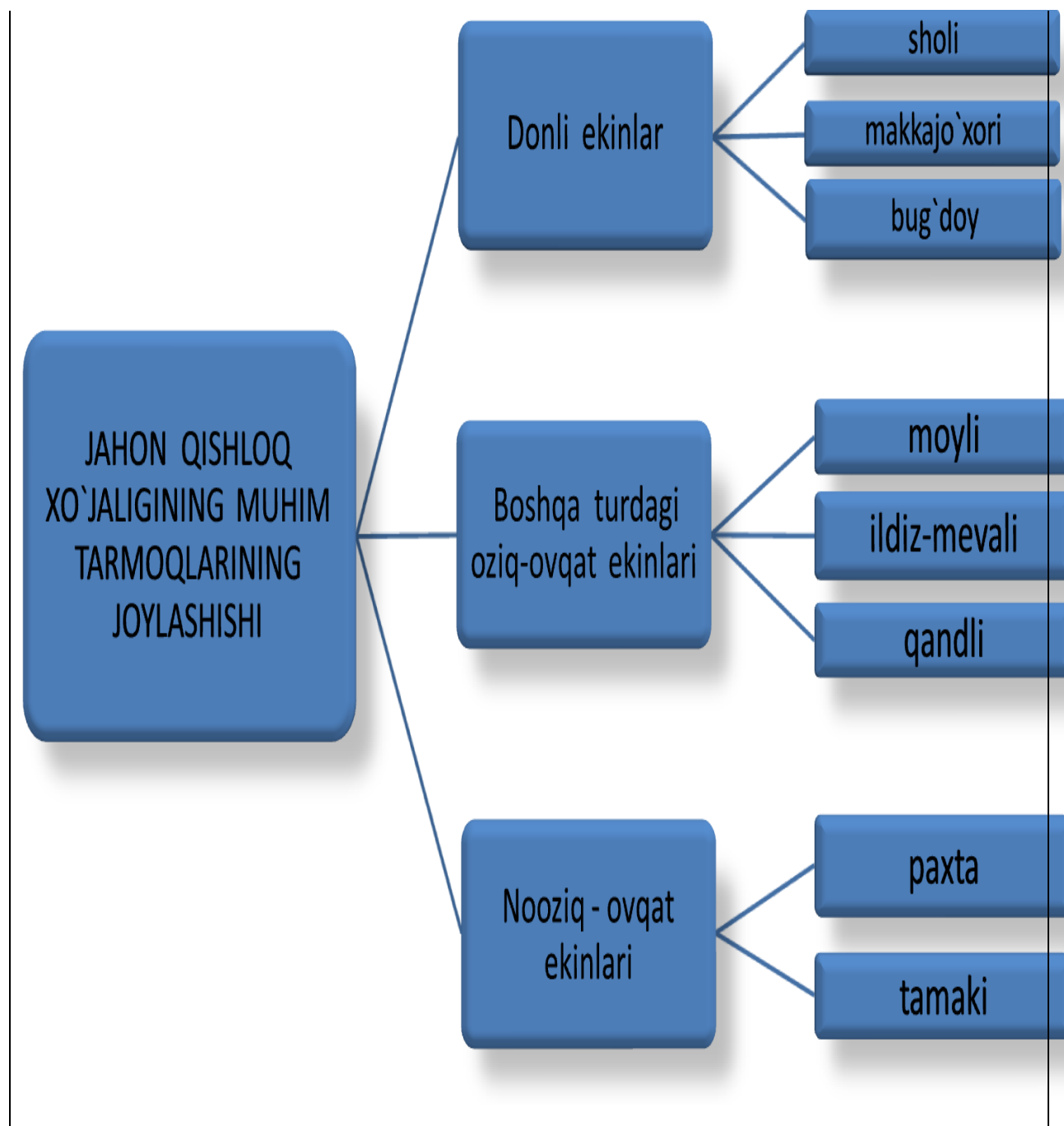
O'rni	Mamlakat	O'rtacha umr ko'rish darajasi, yil	Erkaklar	Ayollar
178	Niger	44.05	44.1	44
179	Afg'oniston	43.8	43.6	44
180	Markaziy Afrika Respublikasi	43.75	43.7	43.8
181	Jibuti	43.3	41.9	44.7
182	Namibiya	43.1	44.4	41.8
183	Malavi	43	43.4	42.6
184	JAR	42.45	43.2	41.7
185	Mozambik	40.9	41.4	40.4
186	Serra-Leone	40.65	38.4	42.9
187	Liberiya	40.4	38.9	41.9
188	Lesoto	39.95	40.7	39.2
189	Zimbabve	39.5	40.6	38.4
190	Zambiya	38.4	38.3	38.5
191	Angola	37.65	36.7	38.6
192	Svazilend	32.2	31.8	32.6

Aholisi eng ko'p va eng kam bo'lgan davlatlar

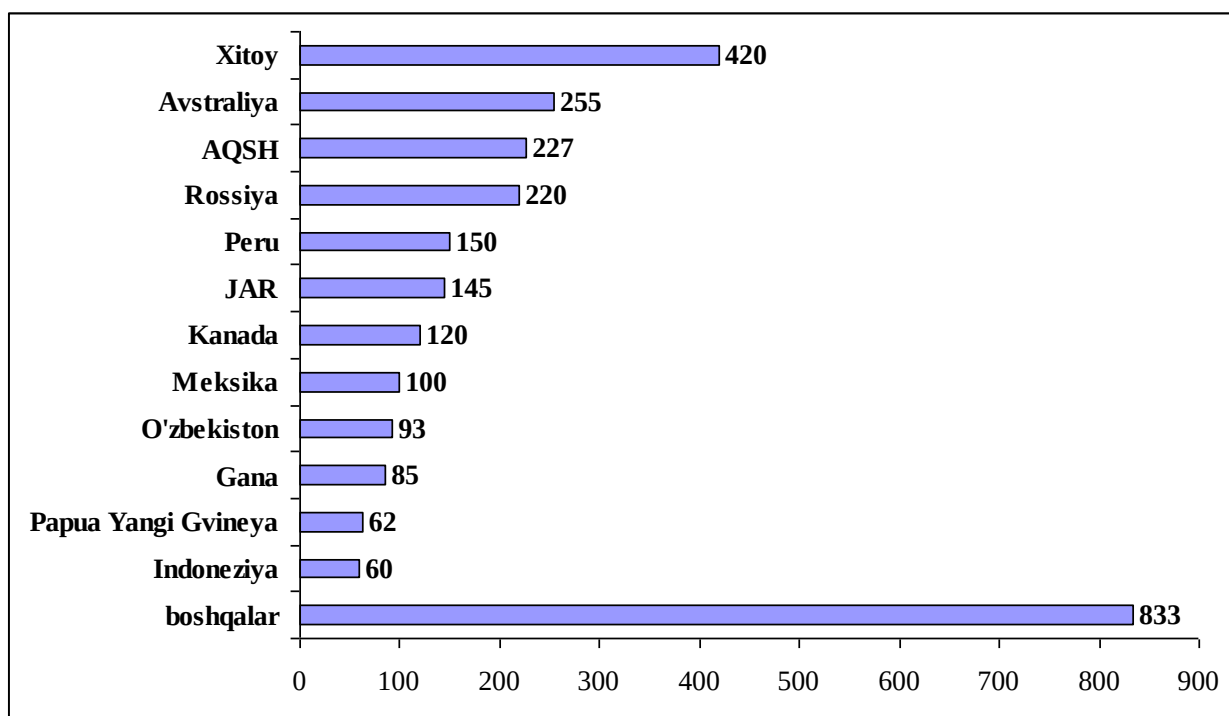
Aholisi eng ko'p davlatlar	Aholisi, ming kishi	Aholisi eng kam davlatlar	Aholisi, ming kishi
Xitoy	1345,9	Nauru	0,01
Hindiston	1241,3	Palau	0,02
AQSH	311,7	San-Marino	0,03
Indoneziya	238,2	Monako	0,04
Braziliya	196,7	Grenada	0,1
Pokiston	176,9	Seyshel orollari	0,1
Nigeriya	162,3	Antigua va Barbuda	0,1
Bangladesh	150,7	Mayot	0,2
Rossiya	142,8	San-Tome va Prinsipi	0,2
Yaponiya	128,1	Beliz	0,3

Jahon qishloq xo'jaligi muhim tarmoqlarining joylashishi

Dunyoda oltin qazib olishda yetakchi mamlakatlar (2015 yil, tonna)

V.4. TESTLAR

1. Jahon siyosiy xaritasidan o'zgarishlar noto'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?
 - A. 1990 yil may oyida YaAR va YaXDR birlashdi.
 - B. 1994 yil 1 yanvarda Chexoslovakiya ikkiga bo'lindi.
 - C. 1993 yil Eritreya mustaqil bo'ldi.
 - D. 1991 yil SSSR parchalandi.
2. Mutloq teokratik monarxiya davlatini aniqlang.
 - A. Yaponiya.
 - B. Bruney.
 - C. Saudiya Arabistoni.
 - D. B A A.
3. Parlamentar respublikaga misol keltiring?
 - A. Hindiston.
 - B. Turkiya.
 - C. Qirg'iziston.
 - D. AQSh
4. Yer yuzi bo'yicha aholining o'rtacha zichligi qancha? (1km.kv.ga)
 - A. 51 kishi.
 - B. 35 kishi.
 - C. 40 kishi.
 - D. 70 kishi.
5. N.N.Baranskiy iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchasi deb nimani aytgan?
 - A. Iqtisodiy rayonlashtirish.
 - B. Hududiy mehnat taqsimoti.
 - C. Iqtisodiy geografik o'rin.
 - D. Hududiy ishlab chiqarish majmualari.
6. Janubiy Sharqiy Osiyo mamlakatlari assosatsiyasini qisqartma nomi?

- A. YuKEP.
- B. ASEAN.
- C. OPEK.
- D. ANZAM.

7. Mashinasozlik dastlab qayerda paydo bo'lgan ?

- A. Rossiya
- B. Yaponiya
- C. Germaniya
- D. Angliya

8. Qaysi davlat mahsulotlarining eksport xajmida mashinasozlikning salmog'i yuqori ?

- A. AQSh
- B. Angliya
- C. Yaponiya
- D. Fransiya

9. Mashinasozlikning ikkinchi mintaqasini ko'rsating .

- A. Xorijiy Yevropa
- B. Markaziy Osiyo
- C. Sharqiy Osiyo
- D. Shimoliy Amerika

10. Og'ir mashinasozlik mahsulotlari qayerda ko'p ishlab chiqariladi ?

- A. AQSh, MDH, Yaponiya, Buyuk Britaniya
- B. GFR, Yaponiya, Italiya, Shvetsariya
- C. Polsha, Italiya, Buyuk Britaniya, Shvetsariya
- D. Polsha, Italiya, Yaponiya, Germaniya

11. Dunyoning eng yirik ko'mir konlarini ko'rsating .

- A. Donbass, Pechora, Appalachi, Rur
- B. Pechora, Qarag'anda, Sharg'un, Rur

C. Qarag'anda, Sharg'un, Rur, Donbass

D. Pechora, Qarag'anda, Sharg'un, Rur

12. Hozirgi kunda dunyo bo'yicha neft zaxirasi qanchaga teng ?

A. 130 mlrd tonnadan kam

B. 130 mlrd tonnadan ko'p

C. 145 mlrd tonna

D. 140 mlrd tonnadan ko'p

13. Qaysi mamlakatda daraxtni ekishdan ko'ra kesish ko'proq ?

A. AQSh

B. Finlandiya

C. Shvetsiya

D. Rossiya

14. Nechanchi yildan boshlab BMT tomonidan kit ovlash man qilingan ?

A. 1868-y

B. 1962-y

C. 1967-y

D. 1982-y

15. Tabiatda sof holda uchramaydigan metal alyuminiy qanday xomashyolardan olinadi ?

A. boksit, dolomite, flyuorit

B. boksit, alunit, kaolin,

C. kaolin, dolomite, flyuorit

D. boksit, kaolin, flyuorit

16. Jahonda temir yo'llarning uzunligi bo'yicha qaysi davlat birinchi o'rinda turadi?

A. AQSh

B. Rossiya

C. Kanada

D. Xitoy

17. Dengiz transporti yuk oborotida o'n yil mobaynida dunyoda birinchi o'rinni egallab kelayotgan davlatni ko'rsating .

- A. Yaponiya
- B. Rossiya
- C. AQSh
- D. Fransiya

18. Tayanch mamlakatlar ko'rsatilgan javob qaysi ?

- A. Hindiston, Braziliya, Meksika
- B. Xitoy, Braziliya, Meksika
- C. Xitoy, Braziliya, Saudiya Arabistoni
- D. Hindiston, Xitoy, Kolumbiya

19. Daniya davlati qaysi subregionga kiradi ?

- A. Janubiy Yevropa
- B. Shimoliy Yevropa
- C. O'rta Yevropa
- D. G'arbiy Yevropa

20. Dunyo siyosiy xaritasida dunyoning "mitti davlatlari" nomini olgan davlatlar soni nechta ?

- A. 6 ta
- B. 11 ta
- C. 13 ta
- D. 9 ta

21. Aleut orollari qaysi davlatga tegishli ?

- A. Norvegiya
- B. AQSh
- C. Fransiya
- D. Italiya

22. Dunyo aholisining asosiy qismi qaysi mintaqalarda yashaydi ?

- A. mo'tadil, subtropik, subekvatorial

- B. subtropik, savanna, subekvatorial
- C. savanna, subekvatorial, subtropik
- D. arktika, subekvatorial, subtropik

23. Mehnatga yaroqli aholiga odatda necha yoshgacha bo'lgan kishilar kiradi ?

- A. 15-65 yoshdagilar
- B. 16-60 yoshdagilar
- C. 18-59 yoshdagilar
- D. 25-60 yoshdagilar

24. AQSh dagi Bosvash , Chipits , Sansan megapolislarida yaqin kelajakda mamlakat aholisining qancha qismi yashashi kutilmoqda ?

- A. 50 %
- B. 60 %
- C. 70 %
- D. 80 %

25. "Demografik portlash" nechanchi yillarga to'g'ri keladi ?

- A. XX-asrning boshlariga
- B. XX-asrning 60-yillariga
- C. XX-asrning oxirlariga
- D. to'g'ri javob yo'q

26. G'arbiy Yevropa mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Avstriya, Belgiya, Monako.
- B. Fransiya, Ruminiya, Lixteynshteyn.
- C. Belgiya, Lyuksemburg, Bolgariya.
- D. Avstriya, Germaniya, Xorvatiya.

27. Shimoliy Yevropa mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Daniya, Shvetsiya, Belgiya.
- B. Latviya, Norvegiya, Ruminiya.

- C. Daniya, Islandiya, Norvegiya.
- D. Finlyandiya, Shvetsiya, Italiya.
28. Janubiy Yevropa mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?
- A. Albaniya, Andorra, Slovakiya.
- B. Vatikan, Xorvatiya, Lyuksemburg.
- C. Gretsiya, Kosovo, Avstriya.
- D. Albaniya, Portugaliya, Sloveniya.
29. Yevроpанинг “Yettilik” guruhiga kiruvchi mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?
- A. Buyuk Britaniya, Belgiya, Italiya.
- B. GFR. Fransiya, Shvetsiya.
- C. Italiya, GFR, Buyuk Britaniya.
- D. Buyuk Britaniya, Norvegiya, GFR.
30. Yevropaning kichikroq rivojlagan mamlakatlar guruxiga kiruvchi davlatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?
- A. Norvegiya, Lyuksemburg, Daniya.
- B. Vengriya, Belgiya, Lixtenshteyn.
- C. Daniya, Italiya, Albaniya.
- D. Shvetsiya, Fransiya, Ispaniya.
31. Kimyo sanoatining farmavsetika yo'nalishi juda rivojlanga mamlakat qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?
- A. Bolgariya.
- B. Niderlandiya.
- C. Polsha.
- D. GFR.
32. Energetika sohasida GES larning salmog'i yuo'ori bo'lgan mamlakat qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?
- A. Italiya.
- B. Norvegiya.

C. Sloveniya.

D. Buyuk Britaniya.

33. Yevropaning toshko'mir resurslariga boy mamlakatlari o'aysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. GFR, Fransiya, Polsha.

B. Italiya, Daniya, GFR.

C. Gretsiya, Norvegya, . Buyuk Britaniya.

D. Slovakiya, Belgiya, Lixtenshteyn.

34. Buyuk Britaniyaning yetakchi qishloq xo'jalik tarmoqlari qaysilar?

A. Sut-go'sht chorachiligi, parrandachlik, tamakichilik.

B. Cho'chqachilik, qo'ychilik, mo'ynchilik.

C. Sut-go'sht chorachiligi, cho'chqachilik, qo'ychilik.

35. Fransiyada elektr energiyasining necha foizi AES larda ishlab chiriladi?

A. 50 %

B. 40 %

C. 80 %

D. 70 %

36. Sharqiy Yevropa mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

A. Polsha, Vengriya, Italiya, Latviya.

B. Polsha, Vengriya, Bolgariya, Belorussiya.

C. Chexiya, Albaniya, Slovakiya, Ukraina.

D. Sloveniya, Chexiya, Italiya, Daniya.

37. Yevropaning sobiq sotsialistik mamlakatlari guruh to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

A. Ruminiya, Chexiya, Daniya.

B. Vengriya, Ruminiya, GDR.

C. Belgiya, Slovakiya, Daniya.

D. GDR, Avstriya, Gretsiya.

38. Qaysi variantda Sharqiy Yevropa mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Bolgariya, Ruminiya, Polsha.
- B. Latviya, Belgiya, Chexiya.
- C. GFR, Portugaliya, Ukraina.
- D. Albaniya, Danya, Rossiya.

39. Sharqiy Yevropaning toshko'mir resurslariga boy mamlakatlari qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Rossiya, Estoniya, Albaniya.
- B. Polsha, Xorvatiya, Belorussiya.
- C. Makedoniya, Moldova, Ukrina.
- D. Ukraina, Polsha, Rossya.

40. MDH mamlakatlari guruhi qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Moldova, Litva, Ukraina.
- B. Belorussiya, Rossiya, O'zbekiston.
- C. Gruziya, O'zbekiston, Rossiya.
- D. Bolgariya, Qozog'iston, Tojikstjn.

41. MDH ga kirmaydigan sobiq ittifoq mamlakatlari qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Qirg'iziston, Armaniston, Litva.
- B. Gruziya, Rossiya, Estoniya.
- C. Latviya, Litva, Estoniya.
- D. Qirg'iziston, Moldova, Turkmaniston.

42. MDH davlatlari orasida hududini kattaligi bo'yicha 2-o'rinda qaysi davlat turadi?

- A. Rossiya Federatsiyasi
- B. Qozog'iston
- C. Turkmaniston
- D. O'zbekiston

43. Rossiya Federatsiyasi qo'shni chegaradosh davlatlar soni qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. 7
- B. 16
- C. 14
- D. 9

44. Rossiya Federatsiyasi alyuminiy va nikel eksporti bo'yicha duyoda nechanchi o'rinda turadi?

- A. 3
- B. 2
- C. 1
- D. 5

45. Markaziy Osiyo mamlakatlari guruhi o'aysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. O'zbekiston, Toikiston, Ozarbayjon, Qirg'iziston.
- B. Qozog'iston, Turkmaniston, Qirg'iziston, Toikiston.
- C. Qozog'iston, Armaniston, O'zbekiston, Toikiston.
- D. O'zbekiston, Afg'oniston, Qozog'iston, Turkmaniston.

46. "Osiyoning to'rt yo'lbarsi" iborasi qaysi davlatlarga tegishli?

- A. Singapur, Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong
- B. Singapur, Koreya Respublikasi, Xitoy, Gonkong
- C. Singapur, Koreya Respublikasi, Tayvan, Filippin
- D. Malayziya, Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong

47. Osiyoning yangi industrial davlatlari qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Koreya Respublikasi, Singapur, Laos, Gonkong.
- B. Tayvan, Filippin, Vetnam, Koreya Respublikasi.
- C. Koreya Respublikasi, Singapur, Malayziya, Tailand.
- D. Xitoy, Singapur, Malayziya, Yaponiya.

48. O'tish iqtisodiyotdagi davlatlar qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Hindiston, O'zbekiston, Turkmaniston.
- B. Armaniston, Ozarbayjon, Qirg'iziston.
- C. Qozog'iston, Toikiston, Eron.
- D. Singapur, O'zbekiston, Turkmaniston.

49. Iqtisodiyoti eng qoloq agrar davlatlar o'aysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?
- A. Afg'oniston, Laos, Butan, Nepal.
 - B. Afg'oniston, Yaman, Shri Lanka, Butan.
 - C. Myanma, Sharqiy Timor, Pokiston, Iroq.
 - D. Yaman, Shri Lanka, Iodaniya, Nepal.
50. Yaponiya YIMning umumiy hajmiga ko'ra dunyoda nechanchi orinda turadi?
- A. 2
 - B. 3
 - C. 4
 - D. 1
51. Hindiston YIMning umumiy hajmiga ko'ra dunyoda nechanchi orinda turadi?
- A. 4
 - B. 5
 - C. 2
 - D. 3
52. Sharqiy Osiyo mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?
- A. Xitoy, Janubiy Koreya, Bruney.
 - B. Shimoliy Koreya, Mongoliya, Filippin.
 - C. Xitoy, Janubiy Koreya, Mongoliya.
 - D. Yaponiya, Shimoliy Koreya, Malayziya
53. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?
- A. Kombodja, Indoneziya, Laos
 - B. Bruney, Sharqiy Timor, Hindiston
 - C. Filippin, Singapur, Nepal
 - D. Malayziya, Filippin, Shri-Lanka
54. Janubiy Osiyo mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?
- A. Bangladesh, Butan, Tailand
 - B. Hindiston, Bangladesh, Shri-Lanka

- C. Butan, Tojikiston, Pokiston
- D. Nepal, Pokiston, Afg'oniston

55. G'arbiy Osiyo mamlakatlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Iroq, Baxrayn, Pokiston
- B. Isroil, Quvayt, Nepal
- C. Livan, Falastin, Afg'oniston
- D. Ozarbayjon, Qatar, Suriya

56. Jaxonda temir yo'llarning uzunligi bo'yicha qaysi davlat birinchi o'rinda turadi?

- A.AQSH
- B.Rossiya
- C.Kanada
- D.Xitoy

57. Avtomobil transportining yuk oboroti bo'yicha qaysi davlat birinchi o'rinda turadi?

- A.AQSH
- B.Kanada
- C.Rossiya
- D.Xitoy

58. Qaysi mamlakat mashinasozlik maxsulotlarining Yarmini eksport qiladi?

- A.AQSH
- B.Xitoy
- C.Germaniya
- D.Fransiya

59. "Ingliz Amerikasi" subregioniga qaysi davlatlar kiradi ?

- A. AQSH , Kanada
- B. AQSH , Meksika
- C. Meksika , Kanada
- D. AQSH , Braziliya

60. AQSH dagi Bosvash, Chipits, Sansan megapolislarida yaqin kelajakda qancha aholi yashashi kutilmoqda
- A.50 %
 - B.60 %
 - C.70 %
 - D.80 %
61. Kanadada shahar maqomini olish uchun aholi soni qanchaga yetishi kerak?
- A.1000 kishi
 - B.2000 kishi
 - C.3000 kishi
 - D.4000 kishi
62. Appalachi ko'mir koni qaysi davlatda joylashgan?
- A. Fransiya
 - B. Polsha
 - C. AQSH
 - D. JAR
63. Dunyodagi eng yirik aeroportlar qaysi davlatda joylashagan?
- A. Buyuk Britaniya
 - B. Germaniya
 - C. Yaponiya
 - D. AQSH
64. Mashinasozlik maxsulotlari ishlab chiqarish xajmi bo'yicha dunyo regionlari orasida birinchi o'rinni egallaydigan region?
- A. Shimoliy Amerika
 - B. G'arbiy Yevropa
 - C. Sharqiy Osiyo
 - D. Janubiy Osiyo
65. AQSH ning tub joy aholisi vakillarini belgilang?
- A. ispan, portugal, fransuz

B. italyan, rus, shved

C. indeyestlar, aleutliklar, eskimoslar

D. to'g'ri javob yo'q

66. 1960 yil Afrika yili deyiladi. Chunki shu yili.....ta davlat siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritgan.

A. 10

B. 13

C. 17

D. 15

67. Afrika siyosiy xaritasida nechta mustaqil davlat mavjud?

A. 49

B. 44

C. 50

D. 54

68. Afrikaning monarxiya boshqaruv ipiga egabo'lgan davlatlari o'aysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Ltsoto, Svazilent, Marokash.

B. Ltsoto, Svazilent, Liviya.

C. Marokash, Somali, Sudan.

D. Svazilent, Marokash, Mir.

69. Afrikada axoli soni 100 mln. Dan ortiq bo'lgan nechta mamlakat bor? (2018 y bo'yicha).

A. 1

B. 3

C. 2

D. 5

70. Afrikadagi nechta davlat BMT tomonidan dunyodagi eng sust rivojlangan mamlakatlar deb e'tirof etilgan.

A. 32

B. 34

C. 31

D. 28

71. Jahon bozoriga Markaziy va Janubiy Afrika hamda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari nimani ko'p miqdorda yetkazib berishadi?

A.rangdor metal rudalari

B.taxta

C.neft va gaz

D.ko'mir

72. Markaziy va Janubiy Amerika davlatlari jaxon bozoriga ko'proq nima yetkazib berishadi?

A.metall

B.tropik dehqonchilik maxsulotlari

C.yog'och

D.neft va gaz

73. Burundi va Ruandada urbanizatsiya ko'rsatgichi necha foiz?

A.6-8 %

B.10-11 %

C.12-13 %

D.14-15 %

74. Afrikada axolining yillik tbiiy o'sish nech % ni tashkl etadi?

A. 1.6 %

B. 1.8%

C. 2.6 %

D, 2.4 %

75. Afrika davlatlari jahon bozoriga asosan qaysi mahcuotlarni eksport qiladi?

A. Kofe, paxta.

B. Neft, sholi.

C. Mashinsozlik a don mahsulotlari.

D. Tog'-kon canoati, tropik dehqonchilik mahsulotlari.

76. Qaysi davlatning rivojlanishida iqtisodiy geografik o'rni ijobiy ta'sir ko'rsatadi?

A. Mo'giliston

B. Panama

C. Madagaskar

D. Nepal

77. Lotin Amerikasida aholisi 100 mln. dan ortiq bo'lgan nechta mamlakat mavjud?

A. 1

B. 4

C. 3

D. 2

78. Lotin Amerikasida maydoni 1 mln. kv. km. dan ortiq bo'lgan nechta mamlakat mavjud?

A. 6

B. 5

C. 7

D. 4

79. Lotin Amerikasida davlatlari guruhi o'aysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Gaiti, Chili, Liviya, Ekvador.

B. Braziliya, Kuba, Argentina, Boiviya.

C. Peru, Urugvay, Nepal, Meksika.

D. Panama, Yamayka, Kolubiya, Paragvay.

80. Neft qazib chiqarishda yetakchi bo'lgan mamlkat.

A. Chili.

B. Ekvador.

C. Venesuela.

D. Kuba.

81. Qaysi mamlakat bioenergiya ishlab chiqarishda yetakchi hisoblaai?
- A. Meksika.
 - B. Argentina.
 - C. Nikaragua.
 - D. Braziliya.
82. Markaziy Amerika davlatlari guruhi o'aysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?
- A. Kuba, Gaiti, Kota-Rika, Yamayka.
 - B. Barbados, Boliviya, Beliz, Surinam.
 - C. Panama, Kolumbiya, Kuba, Meksika.
 - D. Gonduras, Grenada, Boiviya, Ekvador.
83. Qaysi mamlakatlar bevosita dengizga chiqa lmaydi?
- A. Urugvay, Ekvador.
 - B. Paragvay, Boliviya.
 - C. Boliviya, Paragvay.
 - D. Paragvay, Ekvador.
84. Lotin Amerikasida nechta federativ davlat mavjud?
- A. 7
 - B. 4
 - C. 5
 - D. 6
85. Lotin Amerikasida nechta monarxiya tipidagi davlat mavjud?
- A. 9
 - B. 10
 - C. 7
 - D. 11
86. Qaysi qit'aga axoli ko'chirib keltirilgan?
- A. Avstraliya
 - B. Yevropa

C.Osiyo

D.Afrika

87. Avstraliya va Okeaniyada nechta monarxiya boshqaruv tipidagi davlat mavjud?

A. 5

B. 6

C. 3

D. 8

88. Avstraliya va Okeaniyada nechta respublika boshqaruv tipidagi davlat mavjud?

A. 10

B. 11

C. 9

D. 8

89. Monarxiya boshqaruv tipidagi davlatlar o'aysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Avstraliya, Nauru, Solomon orollari, Yangi Zelandiya.

B. Tonga, Palau, Avstraliya, Tuvalu.

C. Avstraliya, Papua-Yangi Gvineya, Tonga, Tuvalu

90. Respublika boshqaruv tipidagi davlatlar qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Fiji, Marshall orollari, Samoa, Vanuatu.

B. Kiribati, Nauru, Tonga, Tuvalu.

C. Nauru, Palau, Papua-Yangi Gvineya, Fiji.

D. Vanuatu, Yangi Zelandiya, Samoa, Palau.

91. Avstraliya jahonda qo'ylar soni va jun ishlab chiqarish bo'yicha nechanchi o'rinda turadi?

A. 3

B. 2

C. 5

D. 1

92. Avstraliya jahonda jun hamda mol go'shti eksporti bo'yicha nechanchi o'rinda turadi?
- A. 2
 - B. 3
 - C. 1
 - D. 5
93. Avstraliyada elektr energiyasi qanday elektr stansiyalarida ishlab chiqariladi?
- A. IES, GES.
 - B. IES, AES.
 - C. GES, AES.
 - D. Ies, Shamol elektr stansiyalari.
94. Nauru davlatining iqtisodini nia tashkiletadi?
- A Mis rudasi qazib olish va uni eksport qilish.
 - B. Oltin qazib olish va uni eksport qilish.
 - C. Ko'mir qazib olish va uni eksport qilish.
 - D. Fosforitlar qazib olish va uni eksport qilish.
95. Tonga davlati iqtisodiyotining asosini qaysi tarmoq tashkil etadi?
- A. Sanoat.
 - B. Qishloq xo'jaligi.
 - C. Energetika.
 - D. Chorvachilik.

V.5. BAHOLASH MEZONLARI

6. Fan bo'yicha talabalar bilimni baholash va nazorat qilish mezonlari

Fanning o'quv yuklamasi

№	Mashg'ulot turi	Ajratilgan soat		
		4-semestr	5-semestr	Jami
1	Ma'ruza	34	34	68
2	Amaliy	34	34	68
3	Seminar	-		-
4	Laboratoriya	-		-
5	Mustaqil ish	60	60	120
	Jami	128	128	256

Reyting tizimi asosida baholash mezoni

4-semestr

Soatlar			Oraliq baholash						5 baho Ya B
			Ma’ruza			Mustaqil			
Ma’ruza	Amaliy	Mustaqil	Soni	Ball	Jami	Soni	Ball	Jami	Turi
34	34	60	1	5	5	1	5	5	Og`zaki

5-semestr

Soatlar			Oraliq baholash						30 ball Ya B		
			Maʼruza			Mustaqil					
Maʼruza	Amaliy	Mustaqil	Ball	Jami	Soni	Ball	Jami	Soni	Ball	Jami	Turi
34	34	60	1	5	1	5	5	1	5	5	Test

NAZORAT TURLARINI O`TKAZISH TARTIBI

1. Oraliq nazoratni o`tkazish tartibi:

Ushbu nazorat turi auditoriyada potok yoki akademik guruhning barcha talabalari ishtirokida quyidagi shakllarda o`tkaziladi.

- test sinovlari o`tkazish;

3. Yakuniy nazoratni o`tkazish tartibi:

Ushbu nazorat turi auditoriyada potok yoki akademik guruhning barcha talabalari ishtirokida 4-semestrda “Yozma ish”, 5-semestrda Test tartibida o`tkaziladi.

Talabaniy bilim saviyasi, ko`nikma va malakalarini nazorat qilishning reyting tizimi asosida talabaniy fan bo`yicha o`zlashtirish darajasi ballar orqali ifodalanadi.

«Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi» fani bo`yicha talabalarning semestr davomidagi o`zlashtirish ko`rsatkichi maksimal 5 baholik tizimda baholanadi.

Talabaniy “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fani bo`yicha o`zlashtirish ko`rsatkichi quyidagi mezonlar asosida baholanadi

Baholash usullari	Yozma ishlar, og`zaki so`rovlar, ekspress testlar prezentasiyalar
	5 baho- “a’lo”
	• xulosa va qaror qabul qila olish; • ijodiy fikrlay olish; • mustaqil mushohada yurita bilish; • olgan bilimlarini amalda qo`llay olish ko`nikmalariga ega bo`lish;</li><li>• mavzular mohiyatini to`la bilish va aytib bera olish; • boy uslubiy tasavvur va fikrlashga ega bo`lish;</li><li>• “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay olish;</li><li>• Umumiy o`rta ta`lim maktabi, AL va KXX geografiya kursida Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasiga doir barcha amaliy ishlarni bajara olish;
	4 baho - “yaxshi”
	• mustaqil mushohada yurita olish; • auditoriyada olgan bilimlarini amalda qo`llay ola bilish;</li><li>• mavzular mohiyatini bilish, aytib berish;</li><li>• “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay olish;</li><li>• Umumiy o`rta ta`lim maktabi, AL va KXX geografiya kursida Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasiga doir barcha amaliy ishlarni bajara olish;
	3 baho - “qoniqarli”
	• uslubiy holatlar mohiyatini tushunish; • mavzular mohiyatini bilish, aytib berish; • “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay olish;
	2 baho - “qoniqarsiz”
	• uslubiy holatlar mohiyatini tushunib yetmaslik; • “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” fani bo`yicha aniq tasavvurga ega bo`lmaslik; • “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay bilmaslik;

Talabalar ON dan to'playdigan bahoning mezonlari

№	Ko'rsatkichlar	ON ballari	
		Maks	O'zgarish oralig'i
1	Darslarga qatnashganlik darajasi. Ma'ruza darslaridagi faolligi, konspekt daftarlarining yuritilishi va to'liqligi	5	0-5
2	Talabalarning mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida va sifatli bajarishi va o'zlashtirishi	5	0-5
3	Og'zaki savol-javoblar, test va boshqa nazorat turlari natijalari bo'yicha	5	0-5
	Ja'mi ON bahosi		0-5

Yakuniy nazorat "Yozma ish" shaklida o'tkazilishi belgilangan va u maksimal 5 baholik tizimda o'tkaziladi.

Yakuniy nazorat "Yozma ish" shaklida amalga oshirilib, sinov 15 variantli usulda o'tkaziladi. Har bir variant 3 ta savoldan iborat. Har bir savol 0-5 baho oraliqda baholanadi. Talaba maksimal 5 baho to'plashi mumkin. Yozma ish bo'yicha umumiy o'zlashtirish kursoratkichini aniqlash uchun variantda berilgan savollarni har biri uchun yozilgan javoblarda qo'yilgan o'zlashtirish baholari qo'shiladi va yig'indi o'rtachasi talabaniy yakuniy nazorat bo'yicha o'zlashtirish bahosi hisoblanadi.